

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 7(122)

2007 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТЕУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ОЯР ВАЦИЕТИС. Гулга гулдон бўлмас шохидан аъло.....3
ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ. Маснавийи маънавий.....96

НАСР

- АББАТ ПРЕВО. Юнон қизининг қисмати. *Роман*.....8

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

- М.ҚУЧҚОРОВА, З.МИРЗАЕВА. Адабий муштарак алоқалар 103

ФАЛСАФА, МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- САЙ БАБА. Билимга сарчашмаси.....107

АДАБИЙ ТАНҚИД

- ИГОРЬ ЗОЛОТУССКИЙ. Танқид – эҳтирос демакдир.....144

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

- АБДУЛ ЖАЛИЛ. Дилнинг мақсадга етишуви.....152
АМИР ФАЙЗУЛЛА. Бобур «Девон»ининг очилмаган сирлари.....154
АБДУСАМАД ТҮЙЧИЕВ. Миллий характер яратиш йўлида.....155

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

- РЭЙ БРЭДБЕРИ. Фаренгейт бўйича 451 даража.....160

ТОШКЕНТ
ИЮЛ

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЕРОВА**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳ **Д.АЛИЕВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Н.ИБРОҲИМОВА**

Жаҳон адабиёти, 7. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган кўлёмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 15.06.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Наприйёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—616 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2007 й.

Ояр ВАЦИЕТИС

Гулга гулдон бўлмас шохидан аъло

ВАТАН ХАРИТАСИ

Ватан харитаси туғилар бунда —
совуқ қалам ҳамда
инсон қўлларин тафти остида.

Ватан харитаси туғилар бунда:
мовий ишлар — асов ирмоқлар,
яшил доғлар — ўрмонлар қийғос.

Ватан харитаси туғилар бунда:
кўприклар — ястанган дарёлар узра,
йўллар,
бу йўллардан бизлар қайтмасмиз асло.

Нечук сурурдир бу,
қимтиб лабларни,
лойли сўқмоқларни қолдириб ортда
ва ўжар сойлардан ҳадик-ла ҳатлаб
харита чизмоқлик,
йўл очмоқ янги, -
магар сен буларни қайтишни кўзлаб,
адашмаслик учун қайд қилган бўлсанг?!

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Ояр Вацietetис (1933-1983) латиш шеъриятида тезда мухлис-ларнинг чинакам меҳрини қозона олган шоирлардан бири саналади. Унинг ҳар бир тўплами адабий жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинган ва танқидчилар орасида кизгин баҳслар уйғотган эди.

Ояр ижоди китобдан-китобга ўсиб, доврўғ ёйиб борди. У ўз сафдошлари Имант Зиедонис, Морис Чаклайс, Визма Белшевиц, Имант Аузин каби шоирлар билан биргаликда латиш адабиётининг мумтоз намояндалари Ян Райнис ва Александр Чакарнинг халқчил аъналарини фаолик билан давом эттирди. Натижада Вацietetис шеърияти латиш поэзия-сининг энг ёрқин чўққиларидан бирига айланди.

Унинг Польшада, Болгарияда, Москвада, Литвада, Украинада китоблари чоп этилган, шунингдек, унинг шеърлари инглиз, француз, немис, швед тилларига ҳам таржима қилинган. Теран замонавийлик, чуқур интернационализм, ёрқин образ-ларга бой мушоҳада, майин лиризм ва фаол гражданлик туйғуси Ояр Вацietetис шеъриятининг муҳим фазилатларидир.

Кўприклар тикларкан, унутдик
манглай теримизни артмоқни ҳатто,
ўрмонлар ичига кириб бораркан,
кўйладик биз
изимиздан келаётганлар ҳақида.

Кўприклар, сўқмоқлар —
олға интилганлар учун.
Ким чекинар бўлса,
йўлларини чирмар аланга.

Зеро асл кўприк
ёниб кетмоқлиги керак
номардлар ўтганда.

Харита — олис кенгликлар орзуси,
харита — эзгуларнинг эзгуси.

У жонланар
оҳанрабо милларин
титрогин сезиб.
Ҳеч ким йўқотмаган ҳали йўлини
бир-бирига пайваст турфа чизиқлар
ва меридианлар тўрида зинҳор.

Улар куррамизни турарлар тутиб
чўнг бичо синчлари — темир симлардек.

МОВИЙ КИТ ҲАҚИДА БАЛЛАДА

У энтикиб қилмасди орзу
Жазирама юртларни ҳеч ҳам.
Кенг денгизни билар эди у —
Қучоғида мовий кит сузган.

Билар эди: унда тўлқинлар
Сапчир бортга топмай осойиш.
Билар эди: оталар тергар
Ўғилларин мовий кит боис.

Гоҳ дилини қоплаганда ғам,
Мунг чўкканда кўнглига қат-қат,
Кўз ёшлари аро у ҳар дам
Мовий китни кўрарди Ҷақат.

У думини урар сувларга,
Шовилларди совуқ океан:
— Иккиланиб турибсан нега?
Кел курашга, гар жасур бўлсанг.

Муштлайсан сен трюмни қаттиқ,
Керишиш ё эрмак-чун эмас.

Мен керакман — сен менга интиқ,
Кутмоқдаман. Ҳаяллама, бас!

Барча тазйиқ, тақиқ сўнгида
Кек-гинани унутиб дилдан,
У отасин кўзи ўнгида
Йигит бўлиб улғайди илдам.

Чарм камзулин иргитар унга,
Керак бўлар, дея отаси.
Кўзларида ўғилнинг шунда
Чақнаб кетар мағрур ҳаваси.

Кузатдилар денгизга уни,
Кўрғошин тус сувлар мавж урган.
У денгизда не қилар? Буни
Сўра шимол кенгликларидан.

Англадим мен: хурлик туйғуси
Барчасидан энг юксак туйғу.
Бу кун сездим ўғлим орзусин,
Куйлар мовий кит ҳақида у.

ГАСТЕЛЛО

— Ўрмонга бормагин,
унда ашаддий илонлар бордир, — деб
айтишди унга.

У эса ўрмоннинг ичида ўсган
ёнғоқлар ҳақида ўйлади фақат.

— Гирдоблардан қўрққин,
улар комига тортишлари мумкин, —
дейишди унга.

У-ку билар эди:
сувнинг тубида
сузиш осонроқ.

— Зиналардан чиқаётганда,
ошиқмагин, ўлканг зўриқар, —
дейишди унга.

Бироқ у ҳеч қачон ҳеч бир зинада
кўкрагин чангаллаб тўхтаб қолмади.

Тўқайларда юзта ўлим илҳақ, хушёр бўл, -
дейишди унга.

Бироқ у биларди:
Ўлим биттадир
ҳаёт сингари.

Кулоқ осгандами у барча гапга —
 билолмасдик бизлар ҳозиргача ҳам
 унинг номини.

Унинг номи эса —
 Гастелло.

НАСТАРИН ГУЛЛАГАН ПАЙТ

Кузатиб кўяйин, юргин, мен сени
 Зангор кошин каби
 Настарин шохлари эгилган йўлдан.
 Узмам мен уларнинг биротасин ҳам,
 гулга гулдон бўлмас
 шохидан аъло.

Тиниқади мовий оғушдан сизиб
 лолагун шафақ, —
 май йўқдир дунёда
 ўткирроқ ундан.

Юргин, лаб босайлик
 ўшал шаробга,
 токи у тўлдирсин юрагимизни,
 сафо берсин томир-томиримизга;
 хушбўй ёмғирларга чўмайлик
 настарин булутидан
 ёғилган.

Қалбларимиз бизнинг чунонам
 гўзаллашиб кетарки шунда,
 йўлай олмас уларга минбаъд
 ўлим шарпаси.

* * *

Ухла, менинг Ригам,
 майли тўн бағрини тилсин
 кипригинг юлдузлари.

Ҳаво илиқ,
 На ёмғир бор.
 На булут.
 Тунинг оғушида
 сайр этар бир жуфт ёш,
 сен ярим мудроқда
 боқасан уларга.
 Кезар улар шуълаларни кечиб,
 тушларинг аро.

Бу ерда ортиқчадир ўзга бир одам,
майли, ухламасин улар;
ахир, фаррошлар ва
соқчилардан ташқари
кимлардир
қўриқлаши керак-ку, тушларингни.

Сочларингни ёйиб юбор дарёга
ўйнашсин мавжлар-ла улар
тонгга қадар.

Оқларини ювиб кетсин
у мавжлар.

Қайлардан олсин
кумуш тўлқинларини денгиз,
агар ухламасанг сен
унинг қирғоғида?

Ухла, менинг Ригам,
сенга метро ҳақида
эртак айтиб бераман.

Биласан-ку, мен
яхши кўраман
йўқ нарсалар ҳақда орзу қилишни.

Аббат ПРЕВО

Юнон қизининг қисмати

Роман

ИККИНЧИ КИТОБ

Ажойиб дамлар эди. Боғаро қалбимга ҳамоҳанг ва дилрабо қишлоқ табиатини тасаввур қилиб юрардим. Кечки овқатдан кейин Тоифани тоза ҳаводан мириқиб, нафас олишга таклиф этдим. Биз ёнма-ён юриб, нақадар кўркам хиёбоннинг у ёғидан бу-ёғига бир неча бор бориб келдик. Атрофга тун парда ёйиб улгурмаган ҳали. Гира-шира ичида у ер-бу ердаги сайхонлик, очиқ жойларда аста-аста қадам босиб юрган эркак кишининг хира сояси кўзга ташланади. Мен уни ўзимнинг ёки бўлмаса, хизматкорларимдан бирортасининг соясидир, деб ўйладим. Ён томондан япроқларнинг аста тебрангандаги саси қулогимга ча-лингандай бўлади. Менда бирон нарсадан гумонсираш одати йўқ азалдан. Шунинг учун буни кечки шабадага йўйдим; тўсатдан атрофга салқин тушди. Мен уни сал ўтмай чақмоқ чақиб, момақалдироқ бош-ланишидан дарак бўлса керак, деб ўйладим ва ёмғирда қолмаслигимиз учун Тоифани қалин япроқли дарахтлар остидаги шийпон томон шошилтирдим. Бизларни Бема билан бирга яна бир чўри қиз кузатиб борарди. Биз шийпонда ҳам кўп ўтирмадик. Назаримда яқингинамизда кимдир изғиб юргандай. Мен Бемани чақириб, уни биздан узоқ-яқиндалигини билиш учун шунчаки савол бердим. Маълум бўлишича, у қадам товуши эшитилган томонда эмас экан. Шу заҳоти биров бизларни пойлаб, гапларимизни эшитиб юрганмикин, деган шубҳа уйғонди менда ва юрагимга гулгула ёпишди. Тоифани хавотирга солмаслик учун ниманидир баҳона қилдим-да, ўрнимдан туриб, қайси безори шу маҳалда тун кезишга ботинганини билмоқчи бўлдим. Менинг хизматкорларим эмас, биронта бегона одамдир, деган фикрни хаёлимга келтириб, улгурмадим ҳали. У ёқ-бу ёққа аланглаб, ҳеч кимни тополмаганимдан кейин хотирим жам бўлиб, Тоифанинг олдига қайтдим. Зим-зиё қоронғулик. Уйга етиб боргунча ҳам йўлда биронта кимсани учратмадик. Шунга қарамай, яқин-атрофимизда кимдир юрганга ўхшайди, деган фикр тинчлик бермади менга, агар хизматкорларимдан биронтаси шунақа қилиқ қилса, шунга яраша адабини ейиши муқаррар, шунинг учун Тоифа билан хайрлашгач, боғнинг темир эшиги олдигача бориб, бироз кутиб турдим. Айғоқчини уйга қайтар чоғи худди шу ернинг ўзида қўлга олмоққа аҳд қилдим. Бу эшик қолиб,

---

Давоми. Боши ўтган сонда.

бошқа ёқдан кириши мумкин унинг. Шундай бўлса-да, ўрнимдан жилмай узок кутишга тўғри келди. Ниҳоят, куюқ қоронғулик ичида мен томон келаётган кимсанинг шарпасини сездим. Бировни таниш қийин бўлишига қарамай, мени пайқаб қолди ва шу ондаёқ ортига қайтди, қаердан чиққан бўлса, ўша чангалзорга ўзини уриб, яшири-нишга ошиқди. Қоним қайнаб, ортидан чопдим, мени таниб олиши ва тўхташи учун буйруқ қилиб, қаттиқ бақирдим унга. Қулоқ солмади. Қоним яна баттар қайнади. Воқеани тезроқ охирига етказиш мақсади-да бошқача йўл тутдим, уйга қайтиб келиб, Оридаги бор хизматкорларимнинг ҳаммасини йиғдирдим. Улар унчалик кўп эмас эди, бор-йўғи етти нафар. Бир зумда бари йиғилди. Шунчалик ҳаяжонланиб турган эдимки, нима учун уларни тўйлаганимнинг сабабини айтолмадим ҳам. Шу заҳоти додхоҳ ва у билан боғлиқ анави машмашалар эсимга тушди. Энди унинг сотқинликка ўтганидан баттар ғазаблана бошладим. У қаер-дадир шу атрофда писиб ётар, назаримда ўша ердан ярим тун қоронғу-сидан фойдаланиб, уйимга киришни мўлжаллаётгандай. Шундай мақсадини Тоифа билан келишиб олиб, амалга ошираётган бўлса-чи? Шундай бўлиши мумкинлигини ўйлаб, яна гумон туғени ичимни таталашга ўтди. Ғам-андухга ботдим. Хизматкорларимнинг ҳаммасини боғ томон чорлаймикин, деган фикрга бордим-да, кейин бошқача йўл тутмоғим кераклигини ўйлаб қолдим, яъни додхоҳнинг асли мақсадларининг тагига етмай туриб, унинг ҳафсаласини пир қилиб қўйгим келди, яхшиси, шахсан ўзим шуғулланганим маъқул. Хизматкорларимни уй-уйига тарқатиб юбордим-да, кўча эшик ёнига қайтдим яна. У ерга яшириниб олиб, додхоҳнинг қайта пайдо бўлиши билан шартта қўлга туширмоққа аҳд қилдим. Минг афсуски, бу борадаги барча саъй-ҳаракатларим бекор кетди.

У, ниҳоят, ҳамма қарол ва югурдақларимни қайта йиғиб ўтирган маҳалим кириб келди уйга. Беманинг ўзи уни боғ томон киритган-да, буни мен билиб қолишим мумкинлигидан ҳайқииб, қандайдир юмуш баҳонасида бекасини ёлғиз қолдириб, додхоҳнинг ёнига борган ва уни огоҳлантириб қўйган, менинг кўзимга кўринмаслигини тайинлаган экан. Шу куни ва эртасига нохушлик ва алам таъсиридан бош кўтаролмай юрарканман, шундай оғир вазиятимни ҳеч кимдан яширмадим, мутлақо. Бу борада Тоифа билан учрашмадим ҳам, фақат кечга яқин ёнимга келиб, менинг аҳволимдан ташвиш тортиб, соғлигимни сўрагандагина унинг ҳар бир гапи тилеғламлиқдай туюлди менга. Ўз навбатида ундан қандай ўч олишимни ўзимча мўлжал қила бошладим. Шунча ғам-андухларим етмагандай, кечга яқин тагин бир янги хабар келиб, юрагимга яна тиг урди. Пошшо Шерибернинг ҳаёти оғир аҳволда эмиш ва уни ҳимояга олиш учун ҳаракатга тушганимни эшитган дўстларим вазир билан қайта учрашишим, унинг умрини асраб қолиш борасида астойдил жон куйдиришимни сўраб, илтижо қилишибди. Водариг! Айнан бугун кечаси боғ эшиги олдида қоровуллик қилишни мўлжаллаб қўювдим-а, хаёлан додхоҳни қўлга тушириб, изза қилиш билан лаззат топаётган ҳам эдим ўзимча! Шунга қарамай, севги ҳиссиёти билан инсоний бурчим ўртасидаги иккиланишларга йўл қўймаслигим зарурга ўхшайди. Бу икки вазифани муддатида адо этишнинг якка-ёлғиз чораси — ҳаялламай Константинополга жўнашу, ярим тун бўлганга қадар қайтиб келиш. Чунки минг уриниб, минг шошилмайин ярим кечадан олдинроқ қайтиб келишнинг иложи йўқ. Ахир бу ерда менинг йўқлигимдан фойдаланиб, қандайдир хоинлик юз бермаслигига ким кафиллик бераолади дейсиз?

Мен Беманинг маслаҳатига қулоқ солмаганим учун ўзимдан ўзим ўпка қила бошладим. Шундай қийин аҳволга тушиб қолган пайтимда, жуда бўлмаса, унинг ёрдамига суянишга мажбурман; шундан бошқа иложим йўқ. Хуллас, уни чақириб келиш учун одам юбордим.

— Бема, мен зарур иш билан Константинополга бораман-у, қайтаман, — дедим унга, — Тоифани ёлғиз ташлаб кетишни эса тасаввур қилолмайман, шунинг учун сендай содиқ одам унга раҳнамолик қилиб туриши жуда зарур. Бундай аталиш сенга тўғри келмаса ҳам ҳеч бўлмаганда шунга тенг вазифани зимманга олиб, мен қайтгунча кўз-қулоқ бўлиб тур ундан. Унинг соғлиғи ва юриш-туришидан бохабар бўлиб туришликни сенга ишониб топшираман.

Ҳеч ким ҳеч қачон менчалик бемулоҳазалик билан маккорлик уясига ишониб таянган бўлмаса керак!

Орадан бир қанча вақт ўтганда, шароит тақозоси билан бу разил махлуқнинг самимийлиги тутиб, юрагини ёзишга мажбур бўлди: агар илгарироқ шундай вазифа беришдан уни чеклаб қўймаганимда, мабодо қайтиб келганимдан сўнг унинг ўз эрки билан фаолият юргизиши учун ваъда бериш учун уни бундан умидвор қилганимда вазият бутунлай бошқача бўлиши мумкинлигини эслатди, яъни у бир умр шу уйнинг бекасига айланиб қолиши, додхоҳ билан ўзаро битим тузишлардан бутунлай воз кечган бўлиши, фақат менгагига фидойилик кўрсатиб, хизматимни сидқидил ўташига имкон туғиларди.

Мен бу гаплардан кейин ўзимни анча-мунча қўлга олиб, йўлга тушдим, бироқ сафарим унча унум бермади. Етиб боришим билан воқиф бўлишимча, вазир ўз мулозимларидан бирини икки марта уйимга юбориб улгурган экан, икки мартасида ҳам мени тополмай қайтибди. Аста-секин тарқалаётган миш-мишларга қараганда, ҳибсга олинган пошшаларнинг тақдири ҳал бўлиши билан боғлиқ бирон янгиликдан дарак сезилмади. Шунга ўхшаш мавҳум маълумотлар, Бош вазирнинг олиб борган саъй-ҳаракатлари ҳақидаги менга етиб келган ахборотлар бирон дақиқа эркин нафас олишимга имкон бермади. Соат ўнларга яқинлашиб қолганига қарамай, бўлаётган воқеаларни аниқроқ билиш учун, балки бирон ваздан менинг заруратим керак бўлиб қолар, деган баҳона билан нозирликка бордим. Нозир айнан ҳарамда экан. Менинг келганим, муҳим ва зарур учрашувим борлиги учун қисқагина муддатга бўлса ҳам вақт ажратишни талаб қилиб туриб олдим. У узоқ куттирмади, аммо иложи борича камроқ гапиришим, борди-ю, шикоятим бўлса, лўндароқ қилиб тушунтиришим кераклигини айтиб, огоҳлантириб қўйди.

— Сизнинг илтимосларингизни безътибор қолдирганим учун мендан хафа бўлишга ҳақлисиз, — деди у, — агарда мен юборган мулозимим сизни уйингиздан топиб, огоҳлантирганда, гап нимада эканлигини аниқ билардингиз: султон пошшаларнинг гуноҳидан ўтишни маъқул кўрмагани, улар ҳақиқий жинояткор, деб топилганини айтиб берарди сизга.

Ҳибсга олинганларни ҳимоя қилиш учун айтадиган гапларим тилимнинг учига келиб турганига қарамай, аллақачон узил-кесил ҳал қилиб қўйилган даъвога қарши оғиз очолмадим-да, лолу ҳайрон бўлиб туриб қолдим. Давлатга қарши содир қилинган жиноят учун ҳеч қандай шафқат бўлмаслиги кераклигини таъкидлаганим ҳолда вазирга мурожаат қилиб, Шерибер билан Озоднинг айблари шунчалик махфий тугилишига лойиқ эканмики, уларни кўриб чиқишга ҳам руҳсат этилмаса, деб сўрашга ҳад қилолдим, холос. У менга

жавобан қилинган жиноят боиси ва қатл масалалари эртага билдирилишини айтиб, менга ҳукм ижро этилишидан бир неча соатгина аввалроқ хабардор қилишликка ваъда берди.

Янчарлар оғаси Авризон Мулла кўпдан бери саройда унинг ҳуқуқларини чеклаш сийёсати олиб борилаётганидан норози бўлиб юрар, шунинг учун тахтга Авризон Мулла қўлида тарбия топган султоннинг иккинчи укаси шаҳзода Аҳмадни ўтказиш пайида бўлган. Аҳмад эса акасини калака қилгани учун бир неча ойдан бери қамоқ азобини тортиб ётар экан. Ёш шаҳзоданинг мақсадларини билиш учун у билан учрашиб, алоқа боғлаш зарур эди. Оға қандайдир номаълум йўллар билан бунга эришган шекилли, вазир эса буни текшириб, тагига етиш пайига тушган. Қийноқларга бардош беролмаган оға қилган айбини бўйнига олишга мажбур бўлган. Аммо шерикларига қатъий садоқати туфайли уларнинг номларини айтмаган. Вазирнинг ўзи ҳам унинг мардлигига астойдил қойил қолиб тан берганлигини, менга гапириб берди. Шерибер билан Дали Озод эса Мисрда бирин кетин пошшо лавозимида бўлган эдилар. Авризон Мулланинг улар билан алоқа киришганидан хабар топган девон уларни ҳам қамоққа олишга мажбур бўлган. Пошшоларнинг иккови кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада бойлик орттирганлар, Мисрда эса улар ҳозиргача ҳам маълум даражада обрў ва эътибор ва юксак нуфузга эгадирлар, худди шу боисдан Мулла уларнинг қўллаб-қувватлашларига астойдил ишонарди. Дарҳақиқат, уларнинг ёшидаги одамлар бешафқат қийноқларга бардош беролмасликлари, раҳмсиз равишда озор чекишдан кўрқишлари сабабли барча айбларини бўйинларига олишларидан бошқа чора қолмаган. Улар уюштирган суиқасд амалга ошмай, Аҳмадни тахтга ўтказиш режаси барбод бўлган тақдирда, у билан бирга Мисрга қочишни ҳам мақсад қилишган. Ана шу мақсадларини рўйирост айтиб беришларига қарамай, қайта-қайта азоб бериш билан бирга ўзларининг ҳамма шерикларини номма-ном айтишларига, шунингдек, мазкур суиқасдда бўстонжи-боши ва додхоҳнинг иштироки борми-йўқлигини аниқлашга уринганлар. Бироқ улар ҳақиқатдан ҳам суиқасдга бевосита иштирок этганларнинг ҳаммасини ҳам билишмаган ёки оға сингари дўстларига садоқат билдириб, ўлим олдида сотқинлик қилиш орқали ўз номларини булғашни истамаганлар.

— Агар тўрт соат илгарироқ келганингизда, — деди Бош вазир, — юзтубан тушиб, менинг остонам олдида ётганларини кўрардингиз, чунки сўнги бор мен суҳбат қилдим улар билан, султон эса менинг олдимдан чиқишлари биланоқ ҳаммаларини қатл этилишларига буйруқ берди.

Фожианинг қандай содир қилинганини батафсил эшитиб, ўзимни қай ҳолга тушганимдан қатъи назар вазирга савол бердим, додхоҳнинг бутунлай оқлангани ростми, ҳеч кўрқмай оммага кўринаверса бўладими, деб сўрадим.

— Менга қулоқ солинг, — деди. — У сизга қанчалик қимматли бўлса, менга ҳам шундай, мен беҳудага қаттиқ ранжитиб қўйиш ниятим йўқ уни. Аммо яширинишга уриниши, кенгашда тилга тушиб, ёмон отлига чиқарилишига сал қолди. Шунинг учун жамоага кўринишдан олдин омма ўртасида ўзини махфий тутиш сабаблари ҳақида миш-миш тарқалишини истамайман. Модомики, сизнинг хонадонингиздан ўзига паноҳ топишга қарор қилибдими, демак, унга тегишли бирон хабар олгунингизга қадар уни ўша ерда ушлаб туришингиз керак.

Вазирнинг менга бўлган ишончини яхши хосият сифатида қабул қилиб, унга чин юракдан миннатдорлик билдирдим. Дарвоқе, долхоҳ ҳақиқатан ҳам менинг уйимга яширинганини ҳали аниқ билмаганим важидан вазирнинг тахминини инкор этмоқчи ҳам бўлдим, кечаги тунни ва бугун кун бўйи вақтимни Орида ўтказиб, ҳозиргина келганим учун додхоҳнинг у ердалигини кўрмаганлигимга ишонтирмоққа уриндим. Гапларимни шунчалик жон куйдириб таъкидладимки, вазирнинг юрагида заррача ҳам шубҳа қолмади чоғи. Шу боис айғоқчиларини айблаб, улар алдаган бўлишса керак, деган хулосага келди у.

Дўстларимнинг бошларига тушган ачинарли мусибат шаҳарда узоқ туриб қолмаслигимни тақозо қилди. Қувончим ичимга сиғмай, қоронғу тушиб улгурмасданоқ, Орига қайтиш устида ўйланиб қолдим. Тезроқ бориб, додхоҳни айна боғда сайр қилиб юрган чоғи учратмоқчи бўлдим. Ҳозирнинг ўзида уни қандай қилиб қўлдан чиқариб юбормаслик режасини туза бошладим. Константинополдаги уйимга келганимда хизматкоримни ҳаддан зиёд ҳаяжонланиб, кутиб турган ҳолатда учратдим. У дарров четга тортиб, яккама-якка сўзлашиб олишни таклиф қилди.

— Менинг айтадиган янгилигим сизни ҳайрон қолдириши ҳам мумкин, қаттиқ ранжитиши ҳам, — деди у, — додхоҳ томонидан зарба еб, қаттиқ яраланган Синесий жон талвасасида ётибди. Тоифа ҳам кўркувдан ақл-ҳушини йўқотгудай бўлиб ўтирибди. Бу фалокатнинг асосий айбдори ярамас Бема бўлса ажабмас, деб ўйлаб, сиз келгунингизча уни қамаб, қочиб кетмаслиги учун устидан қулфлаб қўйдим. Менимча, сизнинг Орида бўлишингиз жуда зарур ҳозир, — давом этди у яна, — ҳеч бўлмаса додхоҳ қайтадан янги кирдикор бошлаб қолишининг олдини оласиз. Уйингиздан узоқроққа кетиб улгурмаган ҳали, қайтиб келса ҳам ёлғиз ўзи келмас чамамда, ҳамма имкониятни қўлга олиб, ўзи бошчилигида талай одамларини бошлаб келиши мумкин. Қизиққонлик қилиб юборгани учун пушаймон ҳам еди тоза, лекин тавбасига ишониб бўлмайти унинг. Ёлғиз бўлганда ушлаб қолишга кучим бемалол етарди, аммо бу қилмишим сизга ёқармикин-ёқмасмикин, деган андиша билан, чўчиброқ қолдим. Шунга қарамай, — қўшиб қўйди хизматкор, — сизга қарашли одамлар ҳар қандай тасодифларга қарши тайёр туришларининг ғамини еб қўйдим, яна бирон балойи қазони бошлайдиган бўлса, қўлидан ҳеч нима келмайти унинг, бундан хотирингиз жам бўлаверсин.

Воқсадан воқиф бўлганимдан кейин қаттиқ қизишиб кетишдан ўзимни тутиб туrolмадим-да, тўрт нафар яхши қуролланган хизматкорим кузатувида чаққон йўлга тушдим. Орига келишим билан эшигим олдида бир неча қароллар безовталаниб турганини кўрдиму, хизматкорим асло лоф урмаганлигига амин бўлдим. Доим мен билан овга чиқиб турадиган одамларим тиш-тирноқларигача қуролланиб, дарвоза ёнида қоровуллик қилишарди. Нима содир бўлганлигига ақлим бовар қилмаётганлигига қарамай, улардан Тоифа билан Синесийнинг аҳволи қалайлигини сўрадим. Хизматкорлар ҳам мен сингари Синесий уйдан кетмай қолганлиги сабабини билишмас, додхоҳнинг эса уйга қандай келиб қолганлигидан ҳам хабарсиз эдилар, энг қизиғи шундаки, Синесий уйдан бир қадам ҳам нари силжишни ўйламай ҳамон шу ерда истиқомат қилаётган экан, унда нима учун қайтиб келишига тўсқинлик билдиришмадикин? Шулар ҳақида батафсилроқ тушунтириб беришларини талаб қилдим.

Бир маҳал Тоифанинг хонасидан оҳ-воҳ нидолари эшитилиб қолиб, хизматкорларим отилиб киришибди ичкарига, қарасалар, аллақачон зарба еб, оғир ярадор бўлган йигит додхоҳ билан олишгаётган эмиш. Бема додхоҳнинг ёнини олиб, йигитнинг қаттиқроқ адабини бериб қўйишга гиж-гижлаётган экан. Улар икқовларининг ўрталарига тушиб ажратибдилар. Додхоҳ пайт пойлаб хонадан тез сирғалиб чиқиб кетибди-да, бир зумда қаёққадир ғойиб бўлибди, Синесий эса қопқора қонига беланиб ётиб қолаверибди, қақшаб-қалтираган Тоифа ақл-хушини йўқотгудай даражада ҳаммага ёлбориб, тез воқеадан мени хабардор этишларини илтижо қилабошлабди.

Ўша важоҳатда Тоифа мени эслаганини эшитиб, бирдан юрагим ўйноқлаб кетди-да, шу заҳотиёқ унинг хонасига отилдим. Киришим билан унинг қанчалик хурсанд бўлганини кўрсангиз эди... Узимни аранг босиб, ётоғига яқин келдим. У қўлларимни ўз қўллари орасига олиб, маҳкам қисди.

— Э, худойим, сизнинг йўқ пайтингизда мен қандай кўргиликларни кўрмадим-а! — хитоб қилди у, овозидан анча енгил тортганлиги сезилиб турарди. — Яна озроқ тутилиб қолганингизда ҳозир мени кўркувдан юрагим ёрилиб, ўлиб ётган ҳолда кўрардингиз.

Бу сўзлар шунчалик юракдан, жўшқин ифода этилдики, шу оннинг ўзида ташвишу андуҳларим тонгги тумандай тарқалиб кетди, аини маҳал бу ерда бўлиб ўтган воқеалар ҳам бир зумда эсимдан чиқди. Севгилимнинг лабларидан биринчи бор учиб чиққан хушбахтли нидо. роҳатбахш сўзлардан азбаройи қувониб, хузур-ҳаловат қўйнига шўнғидим гўё. Бироқ, ўзимни, қайноқ ҳиссиётимни зўр бериб босишга эришиб, фақат унинг қўлларини ўпиш билан чекландим, холос.

— Қани, айтинг-чи, — дея хитоб қилдим, беихтиёр жаранглаб чиққан жозибатор овозим билан, — айтинг-чи, «қандай кўргиликларни кўрмадим-а», деб нималарни назарда тутаяпсиз? Ўша кўргиликлар сизнинг хонангизда содир бўлган бўлса, унинг нимасидан кўрқдингиз? Хўш, додхоҳ бу ерда нима қилиб юрибди? Синесийчи? Уларнинг бор-йўқлигини хизматкорларимдан бирортаси билмас экан. Буларнинг ҳаммасини бир бошдан рўйроғ гапириб бераоласизми?

— Худди шунақа савол берасиз деб, бўлиб ўтган воқеадан кўра сиздан кўпроқ кўрқардим, — дея жавоб қилди у, — шу уйда юз берган бадгумон воқеалар менга нисбатан сизда талай шубҳалар уйғотиши мумкинлигини билардим. Аммо қасам ичиб айтаманки, нималар бўлганига ўзим ҳам тушунган бўлсам, ўлай агар. Сиз бу ердан жўнаб кетишингиз билан, — давом этди у, — ўринга ётиб, эндигина ухламоқчи эдимки, Бема кириб қолди олдимга ва нима ҳақдадир гапиришга тушиб кетди бирдан, мен деярли кулоқ солмадим унга. Китоб ўқишга ўчлигимдан қулди ва бошқа машғулотлар билан шуғулланишимни юзимга солиб, калака қилгандай бўлди. Менинг ёшимдагилар бўш вақтларини ҳар нарсани севиб, ҳар нарсдан лаззат топшидай хушнудликка, вақтини ишқ-муҳаббат қўйишга бағишлашга мойил бўлишлиқларини гапириб, бошимни қотирди тоза. Юракни жизиллатадиган ишқий ҳодисаларни ҳикоя қилиб, шундай лаззат олишдай имкониятларни менсимаётганим учун мени койишга ўтди. Менга турли хил саволлар бериб, илгарилари ҳеч хаёлимга келмаган, ўйлаб ҳам кўрмаган нарсаларга ақлимни тортиш ҳаракатидаги довдир-совдир гаплари билан гашимга тега бошлади. Не иложки, истаيمانми-истамайманми, уни эшитишга мажбур бўлдим. Чунки унинг

шама қилишича, сиз менинг устимдан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини унга бериб қўйган эмишсиз, шу боис менинг бахтим очилиши учун жон куйдириш ҳам унинг вазифасига кирар эмиш. Ниҳоят, мени ўрнимга ётқизиб, ўзи чиқиб кетди, орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас яна хонамнинг эшиги аста очилаётганини эшитиб қолдим... Шам ёниб турган эди, унинг ёруғида Синесийнинг кириб келаётганини кўрдим. Кўриниши мени қанчалик чўчитган бўлса, шунчалик ажаблантирди ҳам, шу билан бирга сизнинг гапирган гапларингиз эсимга тушиб, уни қабул қилмаслигим керак эди. Бироқ, у Константинополга борган бўлса, сиз уни кечиргандирсиз-у, кейин биронта топшириқ билан олдимга юборгандирсиз, деган фикр келди миямга. Шу боис ётоққа яқинроқ келишига рухсат бердим: У ҳасрат чекиб, ўз тақдиридан нолий бошлади. Шу заҳоти сизнинг топширигингиз билан келмаганига ақлим етди-ю, уни гапиришдан таққа тўхтатдим. У ўқдай отилиб, ётоқ томон ташланди-да, ўз дардини қайта тўкиб солишга ўтди. Худди шунинг устига додхоҳни эргаштириб, Бема кириб қолди. У ёғини сўраманг, мен ўзимни шунчалик йўқотиб қўйдимки, нима бўлаётганини фаҳмлолмай қолдим. Беманинг айюҳаннос кўтаргани ўзимга келтирди: Синесийни қўрсликда айблаб, додхоҳни эса унинг адабини бериб қўйишга чақирди. Эркакларнинг икковларида ҳам қурол бор экан. Синесий жонига даҳшатли хавф-хатар етишини сезиб, ўзини ҳимояга олди. Додхоҳ уни яралаши билан йўлбарсдай бир сакраб устига ташланди-да, шу оннинг ўзидаёқ бошлари узра икки ханжар тигининг ялтилаганини кўриб қолдим, рақиблар бир-бирларига зарба беришга хезланишар, дам ундан ўзларини четга олишга уринишарди. Шовқин-суронни эшитиб, югуришиб хизматкорлар киришди, менинг ўзим шунчалик кўрқиб кетган эдимки, овозим бўғилиб, нафасим тикилиб, лом-мим деёлмай қолдим. Шундан кейин битта нарсани англаб олишгагина қурбим етди: сизга тезда чопар юборишларини илтимос қилдим.

Тоифанинг ҳикояси ўзида ҳеч қандай айб йўқлигини баён қилиб турарди, мен бўлсам турли хаёлларга бориб, ундан гумонсираб юрганам учун ўзимдан ўзим уялиб кетдим-да, аксинча, ҳамон бутун қиёфасида кўрқув аломатлари ўчмаган қизни зўр бериб, юпатабошладим. Ичимдан қайнаб-тошиб, уни ўзимга қанчалик яқин тутишимни уқтиришга тиришдим, бу жўшқинлик ўз навбатида ижобий таъсирини кўрсатди менга ва ундан янги ваъдалар олиш учун ҳеч қандай ҳожат қолмади чамамда. Лекин аҳдимдан асло қайтмаслик ниятим жўшиб, вужудимни қиздирган қайноқ эҳтиросларимни аранг босишга уриндим. Юрагимнинг тубида маскан топган лахча чўғ яна янгитдан аланга ола бошлаганига қарамай, иродамни астойдил қўлга олдим. Ўзимдаги мустаҳкам ахлоқий қоида бўйича янги йўналиш режасини тузиб олдим, мабодо шунга ҳам Тоифа эътибор бериб, менга ён босмаса, қаттиқ хафа қилган бўлади-ю, ўзига нисбатан ҳурматимни қисман йўқотиши турган гап эди.

Ҳар қалай, мени хурсанд қиладиган томонларини назардан қочирмаган ҳолда, шу кунги суҳбатимиз мантиқидан ўзим учун анча хушнуд ва мақбул таассуротлар олишга муяссар бўлдим, бунга яна бир сабаб ўтган можароларнинг аниқланмаган томонлари мени унчалик ташвишга солмай қўйганлиги ва бу масалага совуқ муносабатда бўла бошлаганим эди.

— Шунга эслаб қолинг, — дедим Тоифага, эзгу ниятларимни қисман унга изҳор қилган бўлиб, — бугун мен батафсилроқ тушуниб олишим учун умид бағишлайдиган имкониятларни шама қилдингиз.

Бу сўзларимнинг маънисини у яхши англаб етмади чоғи.

— Мен сизга очиқ ва равшан қилиб гапирдим, — дея кўчиб кўйдим.

Аслида у билан хайрлашиб, олдидан чиқар эканман, менинг гапларимни тушунмаётгандай кўрсатиш билан ўзини гўлликка солаётганидан шубҳага тушдим.

Шу оннинг ўзиде Бемани чақиртирдим. Муғамбир қулвачча аввалига мени алдамоқчи бўлди. Додхоҳ жуда кеч кириб қолган маҳали уйимда пайдо бўлганлигини айтиб, мени ишонтиришга ҳаракат қила бошлади. Уша пайт Синесий Тоифа билан ётоқхонада экан, аини маҳал у менинг уйим шаънини кўриқлаётган кимсаларни жаҳду жадал билан шунчалик сўка бошлабдики, натижада Бема ҳақорат қилгани учун додхоҳдан унинг адабини бошлаб бериб кўйишини сўрабди. Буни кўрган йигит менинг шаънимга ҳам кўпол гаплар қилган эмиш. Бемани қамаб, устидан қулфлаб кўйилганини эшитган додхоҳ эса тезда яширинишга улгурибди. Беманинг таъкидлашича, у аллақачон уйимдан жўнаб кетган ёки аввалроқ мўлжаллаб кўйган бирон жойга бориб, писиб ётган бўлиши мумкин эмиш. Нима бўлганда ҳам Бема ҳаммасини аниқлаб, мени хабардор қилиш билан ўзининг гуноҳсизлигини оқлар эмиш ҳали. Бироқ, мен Туркияда шунча муддат яшаб, қул эгаси қуллари устидан қандай ҳукмронлик қилиш ҳуқуқига эга эканини билиб олгандим, ҳеч қандай асоссиз додхоҳ уйимдан қочиб, яширинишининг сабабини аниқ билмаганим учун мабодо у яна ташриф буюрадиган бўлса, энг ашаддий чораларни кўллаш йўли билан ҳақиқатнинг тагига етишга аҳд қилдим. Уй хизматкорим Бемани қамоқдан чиқариб юбормай туришимни маслаҳат берди, демак, мендан кўра унинг кўпроқ асоси бордирки, шундай деяётгандир-да. Хуллас, жуда оғир қийноқларга солишим мумкинлигини айтиб, Беманинг юрагини ёрдем тоза, бу гапларимни шундай оҳангда эътироф этдимки, у менинг таъқибимни жиддий қабул қилиб, барча макр, найрангларига иқроор бўлди-да, тавба-тазарру билан ялиниб-ёлборишдан бошқа чораси қолмади назаримда.

Уша кеча додхоҳнинг Тоифа билан учрашганига рўйирост амин бўлганим ва шу учрашув натижасида бўлган воқеадан батафсил хабар топганимдан кейин ақобирнинг нафақат мендан бесўроқ келгани, балки тунги саргузашти инқирозга учраганлиги туфайли уйимда безовталиқ туғдиргани боис ундан қаттиқ хафа бўлишимга асосим бор, деб ҳисоблайман. Бема ҳақиқатни мендан яширишга нима мажбур қилганлиги сабабини айтиб бериш билан менинг анча сусая бошлаган ғазабимни охиригача барҳам топтирди. Шунга қарамай, дўстимнинг ноҳўя қилмишларини юмшатиш билан боғлиқ гапларни айтиб, менга таскин бериш борасида келтирган далиллари қулваччани мутлақо оқюлмасди ҳеч. Мен хиёнаткорлиги учун унга қандай жазони раво кўрсам экан, дея ўйлаиб қолдим, у Пайғамбар номига қасам ичиб, агарда мен бошда унга астойдил ишонч билдириб, ўзига яраша хизматни раво кўрганимда, бояқишдан бунчалик зорланишларга ўрин қолмасди, дея таъкидлай бошлади. Бунақанги ошқора тан олишлик анчагина попугимни пасайтирди. Фақат ундан додхоҳ қаёққа йўқолганини билишим қолди, холос. У ҳеч иккиланмай ўз хонасига қайтган бўлиши, унинг эшиги берк ёки очиқлигини текшириб кўриш билан бунга ишонч ҳосил қилишим мумкинлигини изоҳлади. Унинг айтганини қилиб, текшириб кўрганимда додхоҳ ҳақиқатан ҳам ўша ерда экан. Ундан қасос олиш учун ўз хонасида қамалиб ўтиравершини таъминлашдан бошқа чора тополмадим. Қорни очиб, силласи

қуриганга қадар яширинган жойидан чиқолмасин, деб эшик олдига уй хизматкоримни қоровул қилиб қўйдим. Очликдан толиққан дод-хоҳ хоҳласа-хоҳламаса ташқарига чиқишга мажбур бўлади-ю, уни биринчи бўлиб уй хизматкорим қўлга туширади. Бема эса устидан қулфланган хона ичида. Шу боис бўлажак томошани кўриб, лаззат топишимга ҳалал беролмайди у.

Синесий масаласида у ҳеч нарса деёлмади, чунки уни Тоифа олдида қандай пайдо бўлиб қолганлигига ўзи ҳам ҳайрон экан. Унинг тўғрисида ташвиш тортишни ортиқча деб билдим, яраси ҳақиқатан ҳам анча оғирлигини эшитганимдан сўнг яқиндан ёрдам кўрсатиш масаласида алоҳида тайинладим. Фақат у билан учрашишни эса соғайиб, оёққа турганга қадар кейинга сурдим. У менинг уйимдан кетганмиди ёки кетиб яна қайтиб келганмиди, бунинг ҳаммаси менинг йўқлик пайтимда хизматкорларимдан бирининг сотқинлиги туфайли содир қилинган. Аммо мазкур сотқинлик унчалик оғир жиноят саналмаганлиги учун жазолашга шошилмадим. Тоифани эҳтиёткор ва ақл билан иш тута билишига ишонганим туфайли ёш юнон йигитининг унга муҳаббат қўйишидан ташвиш тортмадим ҳам, аксинча, ота бўлмишнинг қизига нисбатан муносабати ўзгаришига бирон ижобий таъсирини кўрсатар, деган фикрга толдим. Авваллари бундай фикр миямга келмаган эди; аммо у билан бўлган сўнги суҳбатимиз устида қанча ўй сурганим сайин унинг эхтироси жўшқин тус олаверса, ўзимни икки ёшнинг бошини қовуштириб қўядиган қилиб кўрсатиш билан отага нисбатан ижобий таъсир қиларман, деб бошимни банд қилиб олган мудҳиш фикрдан қутулмадим... Агарда жаноб Кондоиди худодан умидини узмаган бўлса, шахсий шаънини оила шарафи билан биргаликда ривож топтириш ниятидан воз кечишни ўзига ор билган тақдирда ҳам бу бир қориндан талашиб тушган икки ёшнинг бирланишига йўл қўймаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Туркиядай мамлакатда ота-она ҳуқуқи деярли чекланган, борди-ю, мен отага шу далилни рўқач қилишга муваффақ бўлсам, ёшларнинг никоҳига қаршилиқ қилиш учун етарли дастакдир бу.

Шундай қилиб, оғир ташвишлар келтирган воқеалар, яъни Синесийнинг яраланиши, айрим хизматкорларимни жазолашимдан ташқари бирон муҳим натижа бермади менга. Бир неча кундан кейин эса Бемадан ҳам қутулдим. Қанчага олган бўлсам, шунинг ярим баҳоси баробари сотиб юбордим уни. Айб қилган қулларга нисбатан бундан ортиқ жазо қўллаш фақат ўзига тўқ, шу билан бирга раҳмдил ва ўта кўнгилчан одамларга хосдир. Агар у бечоралар таъсирчанликқа берилувчан бўлсалар, бу хил жазо ҳам, шубҳасиз, камгина қаттиқ ботмайди уларга, чунки ўз кўзлари олдида ўз қадрларини йўқотаётгандай бўлиб, кечаётган қисматларидан кўра бир неча баробар ортиқ даражада камситилгандай тушкунликка тушиб қолишлари ҳам турган гап. Кейинчалик маълум бўлишича, Бема додхоҳга мурожаат қилиб, ўз тобелигига қабул қилиб олишини сўрабди, у ҳам қулваччанинг ўз вақтида кўрсатган яхшиликлари эвазига ҳарамида хизмат қилдириш учун сотиб олибди.

Додхоҳнинг айни пайтдаги масаласига қайтар бўлсак, мен унинг очлик ва чанқоқлик азобига чидолмай не аҳволга тушганлигининг жонли гувоҳи бўлдим. Ўша кеча ёнига сирдоши ҳадеганда келавермаганидан қаттиқ ташвиш тортиб, демак, ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ушланиб қолгандир, деб ўйлаган-у, ачинарли ҳолга тушиб қолган.

Бундай ҳолни бошдан кечиришнинг оқибати нималарга олиб келиши мумкинлигини тасаввур қилиш билан ваҳимаси яна ортган, шунинг учун тонг отишини ҳам кутмай яширинган жойидан чиқиб, унга яхши таниш бўлган уй атрофидан йўл топиб, тун қоронғусида ҳеч қийинчиликсиз қочиб қолишни мўлжаллаган. Бироқ кўпдан соқчиликда турган хизматкоримнинг қўлига тушиб қолишини ўйламаган ҳам. Мен бўлсам содиқ хизматкорим унинг ханжарига дуч келиб, беҳуда қурбон бўлишдай фалокат юз беришини хаёлимга ҳам келтирмапман, бироқ унинг ўзи ҳам худди шундай фалокат содир бўлишини билиб, бунинг олдини олиб, у билан жуда хушмуомалада бўлишликни маъкул кўрган ва унга қарши ҳеч қандай куч ишлатмай, қайтага, мен томондан фақат меҳр кўргизишим ва ҳар қандай хизматига шай турганимни унга тушунтирган. Шундан кейин барча гапларига чиппа-чин ишонган додхоҳ ҳам бирон қаршилик кўрсатиш ўрнига хизматкор ортидан эргаша қолган. Мен ўрнимга кириб, ётган жойимдан уларни кўрдим-да, сакраб турдим, ўзимни гўлликка солиб, ҳайрон бўлиб қолдим гўё:

— Ий-е, додхоҳ жанобларимисиз? Бу қанақаси бўлди?

У хижолат тортиб сўзимни кесди:

— Илтимос, устимдан кулманг, нафсиламбирга калака бўлишга лойиқлигимни яхши биламан ўзим ҳам, -деди у. — Менинг айбим битта фақат, у ҳам бўлса, тўнда Тоифанинг хузурига кирганим, бунинг учун қанча койисангиз койийверинг. Ханжарни ишга солганлигим эса... буни сизнинг фойдангизни кўзлаб қилдим. Афсус, хизматкорингиз вақтида кўлимдан тортиб олди уни, мен ёш юнон йигитини яралашга улгурдим, холос. Ўзимнинг беҳос жаҳду жадалим кўзгаб, унга хужум қилишим чакки бўлди ўша оқшом. Сиздан бечўроқ уйингизга яширинишга ҳад қилганимга келганда, буни ёмон ниятга йўмаслигингизни сўрайман, сизни қадрдон дўст сифатида санаганим учун хонадонингизни энг хавфсиз даргоҳ деб билибман-у, бемалол юрак қилиб кираверишга ботинибман. Аслида бемавруд ташрифим билан сизга безовталиқни раво кўрмоқчи эмасдим, бундай ниятим йўқ эди, асло.

Унинг сўзини бўлиб, ўзини оқлашга беҳуда уринаётганини юзига солдим, биргина Тоифага нисбатан йўл қўйган қилмишларининг ўзи минг афсусга арзийди, бундай қилмишни ҳар бир эркак ўзи учун энг разил, пасткашлик деб ҳисоблаши жоиздир, ваҳоланки, бундай одобсизлик пухта ахлоқий тарбия кўрган, пок, инсофли одамнинг шаънига ҳақорат, виждони амрига зиддир, дедим. Бу хилдаги гинакудуратли гапларим адолат билан айтилганига у тан берди-да:

— Вазият менинг ақл-заковатим амридан кучлироқ чиқди, — деди.

Ўзаро суҳбатимизнинг давоми ҳазил-хузулга уланиб кетди. Унинг саргузашти бунчалик нохушлик билан тугамаслиги учун тунни Беманинг хонасида ўтказганда олам гулистон эди, яхши парвариш топиб, ҳордиқ олиши учун бунчалик кўрқувга тушиб, яширинишга мажбур бўлиб юрмасди. Мен бош вазирдан эшитганларимни батафсил унга гапириб бердим. Ўзига тегишли гаплардан кўнгли тоғдай кўтарилди-ю, фақат ўша машмашада оға янчар билан пошшо-ларнинг иштироки борлигидан ранжиди анча. Сўнг ҳақиқатдан ҳам айбдор деб топишган бўлса, уларга ҳеч ачинмаслик кераклигини ҳам таъкидлаб ўтди. Унинг айтишича, ўзи мазкур фитнага қатнашиш у ёқда турсин, ҳатто шундай оқибатларни содир қилган фитначилар ниятини илгарироқ билганда улар билан алоқани бутунлай узган бўларкан.

Шу аснода кетишга отланиб, қўшни қишлоқда унинг буйруғини кутиб турган икки қулига одам юбориб чақиртириб беришимни сўради мендан. Аммо бош вазир унинг Константинополга қайтиш маҳали айрим эҳтиёткорлик чораларига риоя қилиши кераклигини алоҳида тайинлаганини тушунтирдим. Унга одамлар ичида пайдо бўлиш учун қатор таклифлар тақдим этилган эди. Менинг маслаҳатим бўйича қуйидаги режани маъқул топди у, қурол-яроғ ишлаб чиқариш корхоналари ва қора денгиз соҳилидаги қатор омборхоналарни текшириб бўлиб, эртасига шаҳар четдаги ўзининг ер-мулкига қайтиб борган бўлсин гўё. Мен уни нафақат кузатиб қўйишдан бош тортдим, балки тунгги саргузаштлари учун хафа эмаслигимни таъкидлаш мақсадида унинг ҳақида илгаридагидай юксак фикрда эканлигимни ҳам билдириб қўйдим. Шунингдек, мазкур сайрга Тоифани ҳам таклиф этишликни маслаҳат бердим.

Қиз билан бўлган сўнгги суҳбатимиздан кейин менда рашк билан боғлиқ туйғуга нисбатан ҳеч қандай ишора қолмаган. Бунинг устига додхоҳ Тоифанинг юрагига яна қайта чанг солишга ҳад қилолмаслигига ишончим комил. Шу билан бирга унга нисбатан нозик муносабатда бўлолмаслигини кўз олдимга келтирдим-у, тантана қилдим ичимдан. Бундан ташқари, ҳар жиҳатдан устун бўлганлигимга қарамай, худди унинг омади юришига тўсқинлик қилаётгандай кўришиб, дакки эшитиш учун имкон туғдиришни истамадим. Аслини олганда унинг юрагида Тоифага нисбатан умидворлик туғилишига шахсан ўзим сабаб бўлганман, дастлабки кунлар ҳатто бемулоҳазаликка берилиб, уни ҳаддан зиёд рағбатлантириб юборганлигим важдан вазият шундай йўл тутишимни тақозо қиларди. Агарда шундай тасолиф юз бериб, Тоифа олдинроқ менинг истагимга ён босиш билан хоҳишимга майиллик билдирганда, буни сезган муҳтарам дўстим ўзидан кўра кўпроқ менинг омадим юришишига астойдил тан берган ва бутун умидларидан воз кечган бўларди.

Тоифа бизнинг ўйлаб топган тadbиримиздан биров ажабланган бўлди-ю, аммо мен унинг ёнидан бир қадам ҳам жилмаслигим, гап фақат менгагина йўлдош бўлишлиги тўғрисида бораётганини билгач, бунга мутлақо қаршилик қилмади. Унга ҳамроҳ бўлиш учун бир неча хизматкорга буйруқ ҳам бердим, шунча мулозимлар қуршовида додхоҳ кўзига юксак эътиборли бўлиб кўриниш қандай шарафли. У ўз уйини менга дабдабали ва азимкор марказ ва мириқиб ҳордиқ оладиган жой сифатида таърифлади. У ердаги турклар дидига мос безаклар, зеб-зийнатларни айтмайсизми, ҳарам, мисли кўрилмаган даражада кўп хизмат қилиб юрган қуллар...

Мен додхоҳнинг Константинополга яқин жуда гўзал, манзарали жойда ер-мулки борлигини илгари ҳам кўп эшитгандим. У менинг еримдан саккиз милча узоқроқда жойлашган экан. Биз гира-шира маҳали етиб келдик. Шунинг учун дунёда ўхшаши йўқ манзараларни кўриб, томоша қилолмадик. Уша пайт додхоҳ эса ўзининг барча хазина ва жавоҳирлари, оромгоҳидаги бор бойликлари, беҳисоб ҳашамтушамларини кўз-кўз қилишга киришди. Бунчалик тенгсиз бадаллатликни на Франция ва на Италияда учратиш мумкин. Кўрганларимнинг барини тасвирлаб ўтирмайман, чунки бундай муфассаллик китобхонни зериктириб қўйиши турган гап. Лекин бир нарсани яширмайман, бу чоғда Тоифани мазкур сафарга таклиф қилганим учун минг пушаймон емасам, деб қўрқа бошладим. Чунки додхоҳ бор зеб-зийнатларини намойиш қилиб бўлгач, бутун салтанатига қизни ҳокими мутлоқ этиб тайинлашга тайёр эканлигини яна тилга олди. Буни

илгари ҳам кўп айтган, ҳозир эса қайта такрорламоқда ўша гапларини. Беихтиёр олов бўлиб ёна бошлаган юзларимни қайга яширишни билмай қолдим. Аста Тоифа томонга қарадим-да, ичим алғов-далғов бўлиб, кетаётганини билдирмасликка ҳаракат қилиб, унинг жавобини кутдим. Бу ҳолатимни яққол сезганлигини Тоифа кейинроқ гапириб берди. Ўша маҳал у додхоҳга жавобан, мазкур таклиф юксак даражада баҳоланиш ва чексиз миннатдорлик билдиришга муносиблигини эътироф этди-да, яна қўшимча қилиб, буларнинг ҳаммаси уни доводиратиб, миясини ғовлатиб юборгани учун мазкур таклифни қадрлашга сўз тополмай қийналаётганлигини билдирди ва шу билан бирга бундай таклиф ҳар қандай манман деган аёлни талтайтириб юборишга, бурнини осмон қадар кўтарилишига олиб келиши мумкинлигини ҳам таъкидлади. У гапларини ниҳоятда қувноқлик билан баён этардики, коса тагида ним коса бордай, унинг тагида ҳам эзгу ниятлар, оқил ва одилона фикрлар ётганини сезиш қийин эмасди, ўз навбатида бу хилдаги изҳори талқинлар ниҳоятда завқлантириб юборди мени. Билмадим, бу сўзларни қайси манбадан илиб олганикин — бунга ақлим сира бовар қилмасди. Ҳар қалай ундан шу қадар доно жавоб чиқишини кутмагандим. Гапларининг маъносидан шуни англаб олиш мумкин эдики, у бундан буёнги кунларини фақат ҳақиқатни тарғиб қилиш билан ўтказди. Айтган сўзлари бўйича унга берган менинг ўғитларимни ўзи эришган эркидан кўра ҳам юксак даражада баҳоларди ва ўзини менинг олдимда бир умр қарздор, деб ҳисобларди. Айни пайт додхоҳнинг юзида акс этган ҳовлиқиш аломатининг бойсига тушунолмай қолдим. У ҳеч кутилмаганда аччиқ тақдирдан нолиб, менга мурожаат қилди-да, Тоифанинг юрагини забт этган нутқим маъносини қисман бўлса ҳам бирга баҳам кўришимни сўради. Мен ҳазил қилиб, бу хилдаги мурожаатга жавоб олиш, ўзининг манфаатига қарши туриш билан баробардир, мабодо у амалга ошиб қолса, Тоифанинг дунёқарашини тасдиқлаган бўлади, дея эътироз билдирдим. Аслида эса юрак-бағрим қувонч ёғдусига тўлиб кетди ва мен бахтиёрлигим ҳиссини ўз-ўзимдан яширолмай, Тоифанинг ҳамма гаплари мантиқан менинг бутун мулоҳазаларимни аъло даражада тасдиқларди, деб ўйладим. Пайтини топиб, унинг ана шу изҳор этган фикри учун мақтаб ҳам қўйдим, жавоби эса барча эзгу ниятларим рўёбга чиқишининг тасдиғидай туюлди менга.

Ўзимни қанчалик бахти кулган одамман-да, деб ҳисоблаб, мағрурланган бўлсам, додхоҳ худди шунчалик қайғуга ботди, шунга қарамай, у самимий илтифот кўрсатиб, уйда бор барча нафосат намуналари билан сидқидил таништиришда давом этди. Ўша оқшом ўз ҳарамини кириб кўришимизга ҳам рухсат этди, бундан мақсад кинининг ҳавасини келтирадиган у ерда бор манзараларини намойиш қилиш билан Тоифанинг нималар устидан ҳукмронлик қилишга қизиқтириш бўлса ажабмас. Афсуски, на мақтовга сазовор саранжом-сарашталиқ, на кўзни олғувчи безаклар лол қолдирди уни. Қайтага яқиндагина кутулиб чиққан даргоҳдаги жимжимадорликларни эсига солиб, аксинча оғир қайғу уйғотди дилида.

Эргаси куни Тоифа ҳарамни ёлғиз ўзимиз хоҳлаган пайт истаганча зиёрат қилишимиз учун додхоҳнинг рухсатини олишга эришди. У куннинг бир қисмини дидига маъқул тушган аёллар билан суҳбатлашишга бағишлади. Унга ёққан нарсалар додхоҳнинг қувончига қувонч қўшган бўлса, менинг ташвишимни кўзгади. Одоб юзасидан у билан бирга ҳарамга кирмагандим, балки ёлғиз гаплашиб олиши учун им-

кон бериб, унинг қайтиб чиқишини кутдим. У ниҳоятда эзилиб, қай-гуга ботиб чиқди ҳарамдан. Мен анча ушланиб қолгани учун унга гина-кудурат билдиришга ҳад қилолмай қолдим. Аксинча, қайғуга ботганлигининг сабабини суриштирдим. Саволимга жавоб бериш ўрнига боғда бироз сайр қилишимизни тавсия этди. Унинг узоқ сукут сақлашига ажабланиб тургандим, бирланига чуқур ух тортди-да, тилга кирди.

— Инсон тақдири қанчалик мураккаб-а! — деди у, сўзларига фалсафий маъно бериб, — бир-бирлари билан мулақо бирлашиш, жамланиш йўқ, ўзаро алоқа боғлашдан бутунлай йироқ, бошқа-бошқа яшаб, турмуш кечираётганларига ҳайрон қоласан киши! Ҳозиргина қалбимни ҳаддан зиёд тўлқинлантириб юборадиган турфа бир ихтиронинг тагига етдим. Шунинг натижасида бир фикр туғилди миямда, шунини сиз билан ўртоқлашмоқчиман. Аввал мазкур воқеа юрагингизни чангаллаб олиши учун ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қиламан.

Бечора аёлларнинг тақдири билан танишиб, қанчалик ачинганларимни қайси сўз билан таърифлаб беришни билмайман. Батафсил эшитсангиз, нақадар руҳий мусибат чекканларимни яққол кўз олдингизга келтирасиз, — давом этди Тоифа, — додхонинг бир неча чўрилари билан суҳбатлашиб бояқишларнинг бошларига тушган савдолари билан танишиб, ақлим озай деб қолди, шўринг қурғурларни ҳарамга келишга нималар мажбур қилгани билан қизикдим. Уларнинг аксарияти черкез қизлари ёки мазкур шаҳардан четроқда истиқомат қилувчи ожизалар экан. Ҳаммалари никоҳсиз хотин бўлиб яшаш руҳида тарбия топишган. Бунинг устига бирорталарида шундай камситишлардан заррача нолишларни сезмайсиз. Тақдирларига тан бериб кўйишдан алдақачон. Ҳозиргина энг сўнгги учрашганим — ўзга юртлиқ бир мусофир қиз, бутун қиёфасидан ўзини тута билиши, итоаткор ва камтарона хулқини кўриб лол қолдим унга. Мен билан юзмаюз ўтириб гаплашди. Унинг қанчалик гўзаллиги ва бутун қиёфасидан дуркун ёшлик нафосати гуркираб турганини ўзига айтдим. Мақтовларимни эшитиб, баттар қайғуга ботди у, жавобидан эса беихтиёр ёқа ушладим.

«Э, воҳ, — дея оҳ тортди кейин у, — агар ростдан ҳам бировга ачинишни ўзингизга маъқул топсангиз, биз шўринг қурғурларнинг афзал томонлари ҳақида оғиз очманг ҳеч, аксинча, буни бизга Тангри ато қилган ҳалокат тимсоли деб билинг, худди шу ваздан мен ҳаёт лаззатини татишдан бутунлай маҳрум бўлган бандаман». Мен ачинишдан кўра юксакроқ бирон нима билан фойдам тегиши мумкинлигини сўрадим-да, шунчалик тушкунликка берилишининг сабабини бир бошдан айтиб беришга ундадим. У йиғлаб юборди, сўнг бошидан ўтганларини баён қилабошлади, у Сицилияда туғилган экан, диний ақидалар кули бўлган отаси туфайли ўз эрки ва ор-номусидан маҳрум этилибди. Ота бўлмиш ахлоқий бузуқлиги туфайли бадном қилинган аёлнинг ўғли бўлган асли. Худди шу бахти қаро кимса бошқа яна бир шўрпешона билан никоҳлантирилибди. Машъум тақдирнинг тақозосини қарангки, унга хотин бўлмиш асли эгри оёқ экан, ўзини олий фазилатли кўрсатиб юрса ҳам ҳақиқатда эса эрини алдаб, узоқ вақт лақиллатиб юрар экан, охир-оқибат, ойни этак билан ёпиб бўлмас, деганларидай, сир очилиб, бузуқ хотин эл ичра шармандаси чиқибди. Улардан бир қиз туғилиб улгурган экан. Ота қиз тарбиясини ўз қўлига олиб, оила шаънини тиклаш мақсадида уни хушахлоқлик руҳида тарбиялашга қасамёд қилибди. Шаҳар четигадаги қалъасига жойлаштириб, қизга кўз-қулоқ бўлиб туриши учун

яхши тарбия кўрган, бамаъни икки аёлни бириктириб қўйибди. Ўз режалари билан уларни таништириб қизига табиат инъом этган хус-
 нни ҳеч қачон ўзига билдирмасликни тайинлабди. Тарбиячи аёллар
 қизни ахлоқ-одобда расо, турли яхши хислатларга бой қилиб етиш-
 тиришда ўн етти ёшга тўлгунга қадар унга шунчалик жон куйдири-
 шибдики, у ҳақиқий бокира бўлиб балоғат топибди. Шунга қарамай,
 қиз тарбиячилари кузатувида аҳён-аҳён сайрга чиққан чоғлари кўплар
 унга узоқ-узоқ тикилиб қоларкан. Баъзилар эса кўришлари билан бе-
 ихтиёр безовталаниб қолишарканки, буни у, албатта сезар экан. Аммо
 бирон марта кўзгуга қараш нималигини хаёлига ҳам келтирмас экан,
 кампирлар ҳам қиз ўзи ҳақида бирон тасаввурга эга бўлишидан чўчиб,
 бунга йўл қўймаслик пайида бўлар эканлар. Шу боис қиз ташқи
 қиёфаси-ю, ўз чеҳраси қандайлигини билмай улғайибди. Шу йўсин-
 да кунлар кетидан кунлар ўтибди. Тарбиячилар шундай кунларнинг
 бирида қалъага майда-чуйда буюмлар билан савдо қилувчи аршин-
 молчини таклиф қилиб қолишадию сир очилади. Қиз савдогарнинг
 буюмлари ичидан ажойиб безакли қандайдир қутичани беихтиёр
 қўлига олиб, унинг ойнасида ўз аксини кўриб қолади. У шунчалик
 содда эканки, ойнадаги қутича қопқоғига сурати солинган биронта
 қизнинг аксидир, деб ўйлабди, ҳатто. Кейин кўзини узолмай узоқ
 тикилиб қолибди унга. Буни сезган кампирлар юракни ёргудай овоз
 билан бақаришиб юборишади ва ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, қизни
 койий бошлашибди. Қиз ҳозиргина олган ширин таассуротдан бут-
 тунлай маҳрум бўлади. Савдогар кампирларнинг бунчалик айю-
 ҳаннос кўтаришлари боисига тушунади-да, уларга билдирмай қиз-
 нинг қўлига кичкина кўзгу тутқиза қолади. Қизни бундай ҳало-
 ватдан маҳрум қилиш инсофдан эмаслигини ҳам эътироф этади
 кейин. Қиз кўзгуни бирон сеҳри бўлса керак, деган ўйга бориб,
 кампирларнинг оҳ-воҳидан кўрқиб кетганлигига қарамай, уни
 ўзида олиб қолади. Энди унга ҳаммаси аён, ўзига нисбатан қандай
 муносабатда бўлишликни билади, ёлғиз қолди дегунча кўзгу то-
 мон талпинаверади. Табиат унга шунчалик бекам-кўст хусн бах-
 шида этган эканки, унга астойдил тушуниб етмаса ҳам олдида
 куйманиб юрган кампирларнинг афт-башарасига аксини солиш-
 тириш билан тонг қоларли даражадаги афзалликларини фарқлай
 бошлайди. Кўп ўтмай, кўзгуга қарамай туролмайдиган бўлиб қола-
 ди, ҳар сафар ўзига синчковлик билан тикилиб, сочларини обдон
 тарайдиган, турмаклайдиган, кийим-бошларини силаб-сийпалаб,
 тартибга соладиган бўлади. Охир-оқибат, бундай қилиш унинг энг
 қувончли кундалик машғулотига айланади. Бу хатти-ҳаракати ат-
 рофидагиларнинг ҳам диққат-эътиборини торта бошлайди. Демак,
 ўзига ҳузур бахш этган бу акс-қиёфа бошқаларга ҳам хушқамас-
 лиги мумкин эмаслигини тушуниб этади у.

Бу орада шу хил саргузаштдан мамнун бўлган аршин-молчи ҳам
 қаерга бориб савдо қилмасин оғиз тўлдириб, кўрганларини ҳикоя
 қилиб бермасдан туролмайди. Ёш сицилиялик хонимча гўзаллиги-
 нинг ҳар томонлама мақтаб, таърифлаши билан кечагина ўзига яқин
 жамоа ўртасида, ўз онгига риоя этмаслигини ичида билган ҳолда,
 уйланмаслик маросимини ўтказаетган қандайдир мальталиқ рицарда
 қизиқиш уйғотади. Шундай қилиб, у кунларнинг бирида қалъа атро-
 фида пайдо бўлади-да, совға қилинган кўзгудан кўра каттароқ ҳаж-
 мдаги кўзгу қадалган чиройли қутини бир амаллаб қизга топшириш-

га эришади. Кўзгунинг четига анча ёш ва келишган йигитнинг сура-ти ҳам чизилган бўлиб, қутичанинг ичида кичкина мактубча ҳам бор эди. Мактубчада шу давргача қиздан махфий тутиб юрилган бар-ча гаплар ҳам батафсил ёзилган. Кўзгу ёнига чизилган сурат эса ай-нан рицарнинг расми эди. Буларнинг бари қизда ажойиб таассурот уйғотади — атайи шу мақсадда тақдим этилган эди-да, ахир. Мак-тубчадаги маслаҳатли гаплар эса жуда вақтида асқотиб, қиз кўп тўсқинликларни енгиб ўтишда улардан унумли фойдаланади. Кам-пирлар қиз билан қилган ҳар галги суҳбатларида эр киши худонинг амри билан инсон зотини кўпайтириш учун аёлларга имконият яра-тиб берадиган воситачи қилиб яратилган холос, дея кулогига куйи-шар, никоҳланиш эса аёл кишининг илоҳий бурчидир, деб ўргати-шарди доим. Шунинг учун у йигитдан уйланишга хоҳиши борми-йўқмилигини билмай туриб, серишва гапларни эшитгиси ҳам кел-майди.

Буни билган йигит ҳам қуруқ ваъдалар беришда ҳасислик қилмай-ди. Бироқ, ўзини тарозуга солиш мақсадида, фақат бирон тadbир ўтка-зишга асқотадиган маблағ жиҳатидан сал қисилиб турганини рўқач қилади, шу йўл билан қизнинг отаси ҳамда тарбиячиларини бир неча кунгача алдаб юради. Бу қилиғи анчагача давом этади. Лекин вақт ўтиши билан аста-секин сициялик қиз йигитнинг берган ваъдалари-га амал қилишини зўр бериб талаб эта бошлайди. Ниҳоят, рицар учун биров билан никоҳга ўтиши тақиқлаб қўйилган махфий диний таш-килотнинг аъзоси эканлигини тан олишдан бошқа чора қолмайди. Ваҳоланки, бу орада икки ёш бир-бирига муҳаббат қўйиб улгурган эдилар. Ўртага тушадиган ҳижрон эса улар учун энг оғир-мусибат бўлиши мумкин. Ана шундай ногоҳоний кулфатга дучор бўлиб қолиш-дан қўрқиб, икковлари тил бириктириб, Сицилияни тарк этиш, турк-лар қўли остидаги бирон мамлакатдан бошпана топишга аҳд-паймон қиладилар. Ошиқ-маъшуқларнинг икковлари ҳам дунёга бойлик ва шон-шараф орттириш учун келишган, лекин муҳаббат йўлида бу-ларнинг баридан воз кечганлари туфайли бир-бирларини койишга ҳад қилишолмасди.

Турк мамлакатаида ўз хоҳишлари бўйича бирга яшашга аҳд этган-ликлари боис улар бутунлай озод кишилар саналиши керак эди. Бироқ, улар тушган Венеция кемаи бахтга қарши бўғозга кириш олдида венецияликларни талаш мақсадида йўлга чиққан бир неча турк ке-малари томонидан қўлга олинадилар. Ошиқ-маъшуқлар нима ниятда қаяққа кетаётганликларини жон куйдириб тушунтиришлари эса най-рангбозликдай туюлади уларга. Қонуний эр-хотин эмасликлари ис-ботлагандан кейин эса Море бандаргоҳларининг бирида йигитни со-тиб юборишади-да, бояқиш сицилиялик қизни Константинопол то-мон жўнатиб юборишади. Агарда севишганларни ажратиб юборилиш муносабати билан орага тушган ҳижрон қанчалик оғир фалокатдай туюлса, бечора қизнинг бундан кейинги бошига тушадиган муси-батларини нимага тенглаш мумкин? Тўхтовсиз оқаятган кўзёшлари-дан юзлари сўлиб, сарғиш тус олади буткул. Константинополлик кул олиб-кул сотувчилар унинг сўлиб қолган гўзаллиги қадрланмай, яхши фойда бермайди, деб ўйлайдилар. Фарқига борган қандайдир кампир эса бисотининг бир қисмини сарфлаб бўлса ҳам уни кейин икки баробар қимматига пуллаш мақсадида сотиб олади. Бу сицилиялик қизнинг бошига тушадиган фалокатларнинг энг мудҳиши эди. Яра-мас кампир қизнинг гўзаллигини янада ошириш учун туркларнинг

дидига мослаб пардозини ўрнига қўйиб, ҳар томонлама парвариш қила бошлайди. Камтарин ва ахлоқий софлик руҳида тарбия топган қизга нисбатан кўрсатилган бундай ортиқча мулозаматлардан чеккан қаттиқ азият олдида ўлим даҳшати ҳам ип эшолмай қоладигандай туюлади. Кампир ниҳоят мўмайгина пул ҳисобига уни додхоҳга сотиб юборади. Аввалига янги ҳукмдори яхши муомала қилиб, яхши муносабат билдириб юради, бироқ кўп ўтмай иши битиб, эшаги лойдан ўтгандан кейин қизнинг тўхтовсиз қайғуга ботишлари, бетиним кўёшлари жонига тегиб, ундан кўнгли совийди.

Бебахт сицилиялик қизнинг бошига тушган мусибатлар, камситилган тақдир, қисматига ёнишган аччиқ-аламли ҳақоратомуз кулфатларни эшитган Тоифада чуқур қайғу уйғотади, бояқиш мусофир қизнинг номусини йўқотиш ёки севгилисидан айрилишининг ўзи қанчалик азоб эканлигини айтишга сўз тополмасди у.

Мен шу хилдаги ҳикояларни ҳар кун эшитавериб, этим қотиб қолганлиги учун Тоифа кутганчалик ҳамдардлик билдириш ўрнига шунчаки лоқайдлик билан кулоқ солардим.

— Қиз бечоранинг қисмати сизни унчалик ачинтирмаяпти чоғи? Наҳотки унинг мусибатлари раҳм-шафқат билдиришга арзимаса?

— Арзийди, — дея жавоб қилдим унга, — агар ўзи ҳаммасини кўра-била туриб, онгли равишда хатога йўл қўйиш билан бошини балолар коми сари тикмаганида, сиз айтгандан кўра кўпроқ раҳм-шафқатга лойиқ бўларди. Ҳамма гап ана шунда. Сизнинг бошингизга тушган ташвишлар билан у тортаётган ғам-аламларнинг фарқи ҳам шудир, — қўшимча қилдим яна. — Сиз бешафқатликларга учрашнинг асли намунаси, фақат ноҳақ бешафқатликларга учрагансиз; сиз ҳеч қутилмаган ва биринчи бор тасодифий тубсизлик сари жалб этилган беғуноҳ аёлнинг, шу билан бирга тезда ўзингизни қўлга олиб, тубдан ўзгариб, яхши фазилатлар орттириш сари интилган аёл зотининг бирдан-бир тимсолидирсиз. Мана шу томонларингиз билан менинг кўз олдимда нақадар гўзал нафосат касб этгансиз, — давом этдим яна, ниҳоятда тўлқинланиб, — шунинг учун ҳам мен сизни дунёдаги манман деган аёлларнинг энг олийси деб биламан.

Тоифа бош ирғаб қилиб, кишига хушёқар тарзда мулойим жилмайиб қўйди. Менинг изҳор қилган хушомадли гапларимга жавоб бермади-да, яна сицилиялик қиз қайғусига кўчиб, мулоҳаза юрита бошлади, қизни бу хил аросатдан қутқариш учун биз нимадир қилишимиз кераклигини таъкидлади.

— Гапнинг қисқасини айтганда, сизнинг истагингиз мен учун муқаддасдир, — дея жавоб бердим унга, — додхоҳ олдида ўзингиз бу борада бурчли бўлиб қолишингизга ҳам йўл қўёлмайман.

Уша кун бизни кига додхоҳ келиши билан унга сицилиялик қиз ҳақида гап очдим. Илтимосимни кейинга қолдиришни истамай ҳамда, гапимни Тоифадан яшириш мақсадида уни четроққа тортидим-да, ўша кул қизга шунчалик боғланиб қолдимики, мен учун ундан воз кечишининг иложи йўқ бўлса, дея сўрадим ундан.

— Ҳозирдан бошлаб у сизники, — дея жавоб қилди додхоҳ.

Унинг баҳоси қанчалигини сўраганимда, гапимни шартта бўлиб, мазкур саволим билан уни ранжитаётганимни билдирди.

Шу илтимос билан мурожаат қилганимдан у шунчалик қувониб кетдики, бундай шодиёна кайфиятидан бошқача маънони тушундим, илтимосимни мамнуният билан қабул қилиб, кўнглимни кўтаришдан ташқари, кўрсатаётган илтифоти эвазига Тоифани унинг

фойдасига кўндириб бериш мажбуриятини олаётгандай эдим. Менга ҳарам эшигини ланг очиб қўйиш учун имкон яратиш билан бирга сицилиялик қиз қисматининг бир қисмини Тоифага айтмай яширганлиги ҳақида маълумот бериб қўйишни ҳам маъқул кўрди.

— Бошда мен ҳам у эркинликдан маҳрум этилгани учун озор чекаётган бўлса керак, деб ўйлардим, — деди у, — шу боис унга қўлимдан келганча қулай шароит яратиб беришга уриндим. Кейин билсам, у ёш бир қулваччага ошику беқарор экан, ошиғига мактуб ёзиб, ҳарамимга таклиф қилибди. Қулваччанинг хўжайини энг яқин дўстим эди, шу туфайли жазо бермадим унга. Ошиқ-маъшуклар қандай топшиб, тил бириктирганлари билан қизиқмадим ҳам. Фақат ортидан кузатувчи қўйиб, қизнинг юриш-туришидан бохабар бўлиб, иложи борича бебошлик қилишига йўл қўймасликни тайинладим унга. Қиз дастлаб менга жуда ёққан эди, шу можаролардан кейин эса кўнглим ундан бутунлай совуди-қолди.

Додхоҳ шу ҳақда маълумот бериш билан орамиздаги ўзаро дўстлик ҳурмати, мабодо у ўйлаганчалик жон фидо бўлиб унинг тузоғига илиниб қолган бўлсам, мени огоҳлантириб, қўйишни ўз бурчи деб билибди; аслида менинг ягона мақсадим Тоифанинг кўнглини топмоқ, холос. Шунинг учун аксинча, додхоҳнинг шикоятига сабаб бўлган қиз сицилиялик рицарга тегишли эканлигини билганим боис, ниҳоятда хурсанд бўлдим, зеро тез кунлар ичи уни қуллик занжиридан озод қилишим керак. Сицилиялик хоним эса шу кундан эътиборан бизнинг қўлимизда эканлигини эълон қилиш учун Тоифа билан танҳо қолишимиз пайига тушдим. Рицарнинг ўзи менинг тахминимча, шу атрофда бўлиши керак, уни тезда топиб, маъшукасининг ихтиёрига топширишимиз мумкинлигини эшитган Тоифа ҳам беҳад даражада севиниб кетди-да, менга чин дилдан миннатдорлик билдира бошлади. Бу ташаббусимни ҳам шахсий эзгу ниятимни рўёбга чиқариш илнжиди амалга оширишга астойдил киришгандим. Дарвоқе, икки севишганларнинг бахт-саодати учун виждонан жон куйдириши Тоифанинг юраги ҳиссиз, туйғусиз эмаслигини яна бир карра исботлади, бундан хулоса чиқариб, у додхоҳнинг ниятини амалга оширишдан кўра, кўпроқ менинг омадим юришиши учун ён босишига асос борлигини сезиб, таскин топдим.

Сициялик хонимча Мария Резата деб аталиб, қулликка маҳкум этилганидан бери ўзига маъқул тушгани учунми унинг номи Моле-на бўлиб қолган экан. Жўнаб кетишимизга қадар унга билдирган ғамхўрлигим тўғрисида маълумот беришни зарур топмадим. Фақат яқин ўртада унинг хаёлига ҳам келмаган ажойиб бахт кулиб боқиши мумкинлигини умум тарзда баён қилиб, огоҳлантириб қўйиш учун Тоифага маслаҳат бердим, холос. Константинополдан додхоҳ анча-мунча кўнгли таскин топадиган маълумот олди, мен ҳам хизмат ва-зифам бўйича ўша ёққа жўнашимга тўғри келиб қолди, шунинг учун Тоифани Орига қайтиб бориб туришига таклиф қилдим. Додхоҳнинг биз билан бирга сафарга чиқишини рад қилолмаганим боис кўнглим жуда хижил эди. Шу билан бирга унинг хузуридан, чиқиб кетаётган чоғим ўкинчли бир воқеанинг гувоҳи бўлишимга тўғри келди.

Мальталиқ рицар шу ерга яқин жойда қулликда яшаб, ҳар куни ишидан вақт орттириб, додхоҳнинг саройи атрофида тентираб юрар экан. Бошқа бир қул орқали маъшукасига мактуб киритиш билан жонини хавф остига қўяр экан доим. Аммо ҳеч қандай таҳдид унинг шаштидан қайтаролмас экан, ҳар сафар хатарли таҳликага дуч келиб қолиши мумкинлиги ҳам уни мақсадидан қайтаролмас экан.

Қишлоққа олиб бориш учун ҳамиша тахт турадиган менинг катта фйтонимга ўтириб, кушпа-кундуз кунн йўлга тушдик. Ёш ўсмир эса дарвозадан йигирма қадамча нарида турган экан, бир маҳал мени кузаггани чиққан бир неча отлик хизматкорларга кўзи тушиб қолибди. Уларнинг французча кийинишганини кўриб, ҳайрон бўлибди, бемалол французча гапиришни эгаллаб олгани учун бизнинг тилимизда мурожаат қилиб, улар кимга қарашли эканлигини сўрабди. Қандай жавоб берилгани менга номаълум, аммо қоникарли маълумот олиши билан икки хоним ва додхоҳ иккимиз тушган фйтоннинг яқинлашиб келаётганини кўради-да, ўтирганлар ичида ўзининг маъшуқаси борлигини фаҳмлайди дарров. Дарғазабликнинг чеки йўқ, асло. Шу заҳотиёқ фйтон эшиги томон шартта ташланиб, олти нафар учқур от физиллатиб кетаётган сафар воситасига осилиб олади. Менинг номимни атаб, мурожаат қилиш билан унга кулоқ солишимни ўтиниб сўрайди. Кучли ҳаяжонланиш натижасида нафаси бўғилиб ҳовлиқиши, гапга тили келмай доддираши, телбаларча қилган хатти-ҳаракатларини кўриб, ҳозироқ бирон жиноятнинг бошини кўзғайди, деб ўйлаш мумкин эди. Аини маҳал Мария Резата бошқа ном билан аталган Молена бирдан хушини йўқотиб, орқа суянчиққа суяниб қолганини сезмабмиз. Шу орада додхоҳнинг араваси ортидан кузатиб келаётган хизматкорлар қандайдир қулвачча ўз хўжайинлари ва менга нисбатан ҳурмат-эҳтиромни унутиб қўйган кўринади, деб ўйлаб, чаққон яқинлашадилар-да, уни ёпишиб осилиб олган эшикдан деярли юлиб оладилар. Рицарнинг бу қилмишининг тагига дарров етгандай бўлдим-да, жиловдорга қараб, отларни тез тўхташини сўраб, қаттиқ бақирди. Ниҳоят арава тўхтади. Йигитнинг ҳамон адабини беришда давом этаётган додхоҳнинг хизматкорларини тартибга чақириб, рицарни менинг олдимга кириштишларини буюрдим.

Додхоҳ эса нима бўлаётганига ва нима учун мен бу тасодифий ҳодисага бунчалик аҳамият бераётганим боисига тушунолмаб боши қотди. Бироқ кўп ўтмай рицарнинг тушунтириши бўйича усиз ҳам менга аввалдан маълум бўлган саргузаштнинг маънисига тушуна қолди. Бахтсиз йигит ўзини зўрға босиб улгурди-да, ўпкасини тўлдириб, нафас олди. Бояқиш гайриинсоний ҳаракатлар билан ўз насабига мансуб қиёфада турли имо-ишоралар билан дардини изҳор қилишга уринар, аранг нафасини ростлаб ўзига келгач эса шундай таъсирчан сўзларни ифода этишга киришдики, мен уларнинг маъносини зўрға фаҳмлашга улгурдим. Ўз қисматини қисқача баён қилгандан сўнг маъшуқаси таърифига ўтди, шу ондаёқ кўзи менинг ёнимда беҳуш, ҳаракатсиз ўтирган қизга тушиб қолади.

— Ана у! — ўз гапини ўзи бўлиб, қичқириб юборди бирдан, — у ўлаяпти шекилли, унга ёрдам беринглар! Эвоҳ, у ўлаяпти, — қайтарди у, — нимага кўмак бермаяпсизлар унга?

Қизни хушига келтириш унча қийин бўлмади. Агар вақтида асоратнинг қайталанишига йўл қўйилмасагина ҳеч сўзсиз хушҳоллик, қувват ато қилади кишига. Қиз Тоифага юзланди:

— Бу ўша! — хитоб қилди бирдан. — Бу ўша рицар, ҳа айнан ўшанинг ўзи!

Мен унинг таъкидлашисиз ҳам бу ўпсалигига имоним комил эди. Унинг руҳи кўтариладиган даражада жавоб қилиб, додхоҳдан буни кулликка олган жаноб билан қанчалик яқинлиги, мабодо кули қайтиб боришга улгуролмай бироз ушланиб қолса, қаттиқ жазоланмаслигига ишонасизми, деб сўрайман. Додхоҳ йигитнинг хўжайини энг

қадрдон дўстларидан бири эканлигини таъкидлайди. Рицарни Орига олиб кетмоқчилигимни айтишим билан менга ниҳоятда юксак эҳтиром кўрсатиш юзасидан (туркияликларнинг бу одатлари учун мен уларга тасанно ўқигим келади), бир неча кунга рухсат олиб бериш учун генерал дўсти ҳузурига хизматкорларидан бирини юбора қолди чаққон.

— Сезишимча, сиз бундан ҳам муҳимроқ хизмат кўрсатишим юзасидан мурожаат қилмоқчисиз, шекилли, менга, — деди у, хизматкори жўнаб кетгандан кейин, — шу илтимос оғзингиздан чиқмай туриб, айтиб кўяй, сиз нима десангиз, адо этиш бош устига, яна шуни ҳам огоҳлантириб қўйишим шартки, Нодир Амир ҳеч нарсани мендан дариг тутмайди.

Биз билан ёнма-ён бир нечта яхши эгарланган чопқир салт отлар ҳам борарди. Шулардан биттасига рицарни миндиришларини буюрдим, бундай саховатдан қувониб, боши кўкка етади унинг. Шундан кейингина қайноқ шижоатини босиб олишга куч топа олди ўзида, эгнидаги заррин уқали либоси ва келиб чиқиши нимагаки мажбур этса, шунга итоат этган ҳолда маъшуқасига яқинлашишга ҳад қилолмай, умуман, бахти қаро тақдирига тан бериб ўзини сипо тутиш билан биздан узоқроқда юришга ҳаракат қиларди.

Йўлда кетатуриб, шу бахтиқаро севишганларга бир яхшилик қилгим борлигини додхоҳга айтиб, Моденани озод этилишини сўрадим, у илтимосимни бажонидил қабул қилди, шунингдек, Нодир Амирга мурожаат қилиб, унинг олдига шу талабини қўймоқчилигини айтиб, бу вазифани ҳам астойдил ўз зиммасига олди. Мен унинг бу ташаббусини қувонч билан қабул қилдим. Тоифа ёшларга юракдан ачиниб кетаман, дея додхоҳнинг ғайратига ғайрат қўшди. Бизлар Орига етиб келдик. Файтондан тушганимизга қадар рицар кўздан йўқолди дарров, орадан озгина вақт ўтгандан кейин эса унинг мен билан юзма-юз гаплашиб олмоқчи эканлигини айтишди. У келибоқ қаршимда тиз чўкиб, мени отам, яккаю ёлғиз халоскорим, деб аташ билан астойдил ялиниб, устки кийимларини алмаштириб олишга рухсат сўради. Ваҳоланки, куллар устки либосларини хиёл ўзгартиришга ҳам ҳақсиз, бу ўз навбатида оғир жиноят ҳисобланарди, бироқ мен мазкур шароит учун бунинг аҳамияти йўқ, деб санадим. Бир неча дақиқадан кейин у яп-янги кийимлар кийиб, ясан-тусанни ўрнига қўйган тариқа қиёфасини ўзгартириб келди. Маъшуқаси озод этилиб, фақат менинг ихтиёримга ўтганлигини билганлиги боис уни бир марта бағрига босиш учун мендан рухсат сўради. Бу жараённи кўриб, кўнглимиз янада юмшаб, ийиб кетдик. Мен додхоҳга қайта мурожаат этиб, ёшларга, албатта, ёрдам бериш зарурлигини таъкидладим, Нодир Амир билан бевосита танишлигим бўлмаганлигига қарамай турк халқи олдидаги юксак ҳурматига қўшимча равишда менинг ташаккуримни қабул қилишини сўрадим, унинг ишларида доим зафар ёр бўлишини тилаганимни ҳам етказишларини илтимос қилдим.

Додхоҳ бизни кузатиб боришга хоҳиш билдириб, бу аҳдида қаттиқ туриб олганлигидан жоним чиқиб, бирон нарса деб юборишдан зўрға ўзимни босиб туришга ҳаракат қилардим. Тоифанинг шарм-хаёсига қатъий ишонган ҳолда ўзим биринчи бўлиб унга гап қотдим-да, унинг юрагини забт этиш ҳаракатига тушдим. Менимча, унга бирдан-бир тўсқинлик қилаётган тортинчоқлиги — шуни бартараф этишига ёрдам бериш учун ичимдаги ҳамма гапларни тўкиб солишга, шу йўл билан орани очиқ қилиб олиш зарурмикин; деган хаёлга бордим. Бироқ шун-

дай масъулиятли вазифани адо этишга ўзимда эркинлик ҳис қилишим учун алоҳида танҳолик, ўзига хос шароит зарур, деб ўйладим. Додхоҳнинг эса биздан ажралгиси йўқ, Константинополгача ҳаммамиз бирга боришимизни истарди. Мен унга атайин у ерда муҳим ишларим борлигини баҳона қилиб, бизни кутмай, ўзи тезроқ кетавериши мумкинлигини ҳам шама қилдим. Рицарнинг ўзигина биз билан қолиши керак. Уни сотиб олиш, озодлик бериш билан боғлиқ мақсадлардан ташқари бунга яна бошқа сабаблар ҳам мавжуд эди, ана шу сабабларга кўра у Орига менсиз боришини истамадим. Хуллас, вазият шу ва шунга ўхшаш ташвишли масалаларни ҳал этишни тақозо қиларди. Унинг маъшуқаси билан Сицилияга қайтиш мақсадини амалга ошириши анча даргумон, шу билан бирга икковлари ёнма-ён бўлишларига қарамай, ишқий яқинликдан мутлақо маҳрум эдилар, шунинг учун ўзимча ўйлардим, уйимда шундай сарбастликларга шароит яратиб беришлигим одобдан бўлармикин? Аслида мен ҳар қандай бўлар-бўлмас хурофий одатларга жиддий риоя қиладиганлардан эмасман, шу билан бирга икки севишганларни бирлаштириб, бахтга муяссар қилишим бирон жиноий ҳолатга кирмасдир, деб ҳам санардим. Дарвоқе, ўзим ҳам Тоифа билан бирга вақти чоғлик қилиш орзусида эдим-ку, ахир? Аммо ёшлиқда жўшқин ҳиссиётга кул бўлиб, айрим диний эътиқодларга риоя қилмаслик одобдан эмас, ҳар қандай шароитда ҳам ахлоқий покликни сақлаш ҳар бир инсоннинг илоҳий бурчидир. Бунинг устига мен одоб ва ахлоқ қоидаларига сидқидил риоя қиладиган одамман, хизмат вазифам бунга қатъий итоат этишни тақозо қилади. Агар Константинополга келганимиздан кейин йигит айрим нохушлик келтирадиган зарурий тушунчалардан ўзини озод этмас экан, унда мен айрим чора-тадбирлар кўришга мажбурман. Унинг айтиши бўйича, куликдан тўла озод бўлиш билан боғлиқ мен берган ваъдаларимни бекаму кўст бажарганимдан кейин уни сотиб олишга кетган харажатларимни қайтариш, шунингдек, ваъдага мувофиқ барча мушкулликлардан бутунлай қутулганлигини аниқлаш учун у Сицилияга жўнашни мўлжаллаб қўйибди. Бошига тушган гурбатлардан паққос қутулиб энди руҳан тетик сезарди ўзини. Мария Резатадай дунёда камдан кам топиладиган бокира қизни йўлдан уриб, тақдирини поймол қилганига ҳам иқрор эди у. Қиздаги мавжуд афзалликларни тан олиб, уларни қадрлайди бундан буён. Унинг ҳарамда бўлиб чиққанлиги мутлақо ташвишлантирмайди, бундан ташқари қиз тагли-тугли оиланинг яқка-ёлғиз фарзанди, иззат-нафсини қондиришга ета-қўпа мерос билан оила қуришига имони комил. Ана шундай хотиржам ва осойишталик билан менга баён қилган унинг оқилона мулоҳазалари қизга астойдил уйла-ниш учун тараддуд кўраётганлигини тасдиқлаб турарди.

Мен олдиндан тасаввур қилиб ва сезиб юрган, ҳали бу йўлда қанча-қанча тўсиқлар, талай қаршилиқларга дуч келишини, буларни эса у ҳисобга олмаётганлигига қарамай, барча тузган режаларини маъқуллаган бўлдим.

Нодир Амир шаҳарга қайтиши билан додхоҳ унга учрашибди. Ўзи кутганидай осонгина рицардан воз кеча қолибди у ҳам. Додхоҳ ўз навбатида юксак мурувват кўрсатиб, йигитни бепул, беминнат менинг ихтиёримга топшира қолди.

Лекин менга тегишли маблағни йигитдан ундирганимдан кейин Нодир Амирга тўлаган унинг минг цехинини¹ мендан олишига кўндирдим ҳам. Сицилиялик йигит эса бундан кейинги ўз режалари

¹ Ц е х и н — тилла танга (итал.)

билан мени батафсил таништирди. Шундан сўнг унинг ҳеч иккиланмай маъшуқасининг олдига жўната қолдим. У биз билан хайрлашиб, чексиз бахтга муяссар қиладиган муқаддас даргоҳ томон тез қанот қоқмоқ иштиёқида эди, лекин мен бир неча кун Орида яшаб, куч тўплаб олишга аранг кўндирардим уни.

Шунга қарамай, орадан икки кун ўтгач, уни ўша ерда кўриб ҳайратда қолиб, ёқа ушладим, етиб келганимдан сўнг озгина вақт ўтар-ўтмас у ўз қарорини ўзгартирганини эшитдим. Бунинг сирини билишга қизиқмадим, фақат янги тузган режалари ҳақида сўрадим. У саволимга жавобан аввалдан кўнглига тутиб қўйган ниятини амалга ошириш учун қанчалар қийинчиликларга дуч келгани боис, хусусан, ўзи аъзо бўлган махфий ташкилот ҳамда Резата оиласи кўрсатган қаршиликлар туфайли юзага келган мураккабликлардан тегишли хулоса чиқариб яна ўша биринчи галдаги фикрига қайтганини айтди, яъни Туркиянинг бирор ерига бориб жойлашишни маъкул топибди, ўйлаб-ўйлаб энг қулай жой деб Морени танлабди, ўша ерда маъшуқасига уйланиш ҳам мумкин, малтия рицари унвони ва у билан боғлиқ қулайликлар, зиммасидаги барча вазифалардан воз кечиб, ўзини озод ва эркин ҳис қилиб яшаши мумкин экан у ерда. Ниҳоят Резатанинг номига вексел тўлдириш билан расмийлаштирилган пулнинг бирон тийинини ҳам сарф қилмай, Мессин банкига қўйган нақд маблағ ҳисобига долхоҳга тўлаганларим бўйича мен билан ҳисоб-китоб қилиб, ҳеч нарсага зорикмай мустақил турмуш кечиришга умид боғлабди. Гапини давом эттириб, маъшуқаси бадавлат шахсининг қизи эканлигини яна таъкидлади, бунинг устига ҳар кишининг бошида бор бир ўлим, ҳеч ким осмонга устун бўлиб қолмайди, вақт-соати етиб ота ҳам бир куни бу дунёдан кўз юмиши аниқ, қизи эса отасидан қолган меросга сўзсиз эга бўлади, натижада у мўмай маблағнинг хўжайини, кўрибсизки, ана шундай йўл билан жамғарма ҳисобига нафақат кундалик эҳтиёжларини қондиришга эришишлари мумкин, худо насиб этса, бу маблағ дунёга келажак зурриётларини таъминлашга ҳам етиб ортишига шубҳаси йўқлигини тақрорлади.

Назаримда, шошиб-пишиб тузилган бундай режанинг таги бўш, тасодифий мияга келган хом-ҳатала фикрнинг маҳсулига ўхшарди. Бироқ бу жазмда Синесийнинг иштироки борлиги ақлимга келмаган экан. Орида икки кун етиб-турган рицар бу муддат мобайнида уйимда огир ярадор ҳолда ётган ёш юнон йигити борлигини билмаслиги мумкин эмасди. У одоб юзасидан йигитдан ҳол сўрашга киргану бир-бирлари билан танишиб, бир-бирларига ёқиб қолишган ҳатто. Синесий бошидан ўтганларини унга гапириб берган. Янги танишнинг уйланиши борасида дуч келадиган қийинчиликларни сўнг Синесий ўзига фойда келтирадиган томонларини кўзлаб, қўлинг ўргилсин режа тузиш билан ёрдам беришга муваффақ бўлган. Отасининг ер-мулкидан бирига яшириниб, жон асрашга таклиф қилади уни ва ўша чоғнинг ўзида юрак изтироблари билан ошно ҳам этади. Ошкораликка ошкоралик қилиш билан тил топишиб, икковлари бир қарорга келишади охири, агар астойдил ҳаракат қилишса, сўзсиз Тоифада ҳам муҳаббат ҳирси кўзгалиб ёки ўз манфаатини кўзлабми, уларнинг таклифига қўниши мумкин. Бунга розилик олиш учун жуда эҳтиёткорлик билан музокара олиб бориш зарурлигини айтиб, янги дўстини огоҳлантиради у. Бу масалани охирига етказиш учун кишининг ҳавасини келтирадиган даражадаги режа билан танишиб, уни қўллаб-қувватлаганларидан кейин Мария Резатанинг кўмагига ҳам умид боғлайдилар. Қисқаси Тоифа

Қондоидининг қизими-йўқми, Синесийни севадими-йўқми, бундан қатъи назар Тоифага шундан яхшироқ имкониятни икки дунёда ҳам топиб бўлмаслигини уқтириб, уни бунга астойдил ишонтириш вазифасини Мариянинг зиммасига юклайдилар.

Гарчи рицарнинг гаплари менда баъзи бир шубҳа уйғотган бўлса ҳам тасаввуримда бунинг на Синесийга алоқаси, на менинг шахсиятимга тегишлиги борлигини ҳам ўйламаган ҳолда уларнинг пашша-хўрда бўлавермасликлари учун режасига унчалик қизиқиш билдирмадим, унга қарши бирон сўз айтиб эътироз ҳам қилмадим.

— Озодликка чиқишингиз учун тўлаган пулларим сизни ҳеч ташвишга солмаслиги керак, — дедим холос унга, — мабодо бахтиёр бўлишингиз шунга қараб қолган бўлса, мен бундан мўмайроқ маблағ сарфлашга ҳам тайёрман сиз учун.

Шу билан бирга нима сабабдан шундай қилишимнинг маънисига Тоифа тушунармикин, деб ўйланиб ҳам қолдим. Устига-устак иложи борича тезроқ у билан учрашсам, деган ниятим тинчлик бермай кўйди. Буни шунчалик интизорлик билан қутардимки, ноиложлик юзасидан шаҳарда ўтказган уч куним бир йилга тенг бўлиб кўриниб кетди кўзимга, юрагим амрига кулоқ солиб, уни устимдан ҳукмронлик қилишига шу қадар ортиқ даражада имкон берганим учун ўзимдан ўзим ноқулай аҳволга тушардим баъзан. Шундай бўлса-да, астойдил таваккал қилиб, қалбим тўридаги қайноқ эҳтирос амрига ўзимни шартга топшириб, чинакам лаззат қўйнига шўнғиш билан ҳузур топгим келарди.

Шундай илинж билан Тоифанинг хонасига шартга кирдим-да, юрагимни астойдил ёриб, бор ҳиссиётимни унга изҳор этмагунимча у ердан чиқмасликка аҳд қилдим. Унинг ҳузурда Мария Резата ўтирган экан. Водариг! Улар ҳаддан зиёд дўстлашиб, тил топишиб ҳам олишибди, сицилиялик хоним эса Тоифа билан мени ҳақиқий муҳаббат риштаси боғлаб турганига ишончи комиллиги учун орамиздаги беташвиш бахтиёрликка эришганимиз билан боғлиқ айрим жиҳатларни билиб олишга уринаётган экан. Бу ҳақдаги гаплар Тоифага унча ёқмаган кўринади. Мен сўрашишга улгуришим билан у шу заҳоти дугонасига қараб, гапини давом эттирди.

— Сиз адашяпсиз, хоним, бу борада хотиржам бўлинг, мана, хўжайнимизнинг ўзлари тасдиқласинлар, у киши менга нисбатан қандай муносабатда бўлмасинлар, менинг фойдамга нимаики қилмасинлар, барча хайр-саховатлари беғараздир, уларнинг севги-муҳаббатга ҳеч қандай алоқаси йўқ, барча саховату олийҳимматлик инъом этишлари, хотамтойликлари, очикқўнгилликларининг мевасидир.

Билишимча, икковлари ҳам мендан жавоб кутишмоқда. Аввалига гаплари маъносига дафъатан тушунолмагандим. Ўзимнинг сезgirлик қобилиятим ёрдамида маълум даражада хулоса чиқардим-да, шундай жавоб қилдим: дарҳақиқат, ёлғиз гўзалликнинг ўзигина ҳеч қачон менда муҳаббат уйғотолмаган. Тоифанинг эҳтиёжини қондиришга бўлган хоҳишимга келганда эса мени ўзига асир қилган у кишининг ўзгача мафтункорлигидир.

— Сизга баҳо беришим учун кўп муддат талаб қилмайди, — дея давом этдим, унга эҳтирос билан нигоҳ ташлаб, — сиздаги мавжуд баркамолликни сезиб олган киши бир умрга юрагини бахшида этиб юборгиси келади...

Мен ушбу нутқим билан нимага ишора қилаётганимни сезиб олган Тоифа усталик билан гапимни бўлиш ҳаракатига тушди.

— Чиндан ҳам сиздаги кишига олийҳимматлик билдириш хислатлари ўртамизда дўстона муносабатлар мустаҳкамланишига сабаб бўлди, — деди — ва бу муносабатлар менга қилинган шунчалик бебаҳо тухфадирки, у мен учун бир умрга етарли бойлик ва бахтиёрлик ўрнини босади.

Шундан кейин дарров гапни бошқа ёққа бурақолди. Мен ўзимни йўқотиб, кайфиятим ғайриоддий ўзгариб, ҳафсалам пир бўлди. Оғир вазиятда қолган одамдай қийналаётганимни яшириш учун болаларча шундай қилиқлар қилабошладимки, бунинг боисига фақат ишқ жабрини тортганларгина тушуниши мумкин.

Мен Тоифанинг пардозхонаси томон йўл олдим. Умид-ишончларим мағлубиятга учрашидан иккиланишларга берилганимни кўз олдимга келтирдим-да, сўз билан таърифлашга қудратим етмай қолгани боис бор ҳиссиётим, чўчинқираш ва чеккан аччиқ аламларимни қоғозга тушириб, изҳор қилиш учун қўлимга қалам олдим. Бир неча сатрда жўшқин ишқий дардларим, юрак тўрида пинҳон тутган ҳасратларимни ифода этдим. Шу қисқагина баёнимда айна даврга қадар айтилмаган биронта сўз қолмаган бўлса-да, унга аниқроқ маълум бўлиши учун ёзувим якунида юрагимга унчалик ўт ёқолмаган дўстлик тўғрисида эмас, балки бутун умримни ишғол этиб, жиловлаб олишга қодир чинакам муҳаббатим билан боғлиқ дардларимни қайта такрорладим. Шунингдек, яна кўшимча қилиб, шу ўтган даврим бўйи тўфондай жўш урган шижоатимни аранг босиб келганимдан қатъи назар, буни тан олмаслик инсофдан бўлмас, бундан кейинги тақдирим муҳаббат измига тобе бўлмоғини истайман ва шунга муносиб маҳбубамдан жавоб кутиб, бутун борлиғимни унинг ихтиёрига топшираман, дедим.

Шу тариқа изҳори эътирофдан кейин ўзимни бир мунча қўлга олиб, хонага қайтдим-да, шунчаки лоқайд оҳангда Тоифадан пардозхонасига кириб чиқишини сўрадим. Хонада бир неча дақиқа муддат қолиб кетди у. Қайтиб чиққандан кейин эса диққат-этиборини бир ерга тўшлаб улгурган, хотиржам одамдай жилдий қиёфада мени ҳам у ерга қайта кириб чиқишимни илтимос қилди. Менинг ёзганларим устида унинг қўли билан битилган бир неча жумладан иборат бошқа хатча ётарди. Жумлалар жуда қисқа, аммо мазмуни шунчалик чуқур эдики, ҳар бир ибораси миямга бир умрга муҳрланиб қолди.

“Оҳ, мен қанчалик бахтсизман-а, — дея бошланган эди ёзув, — сизнинг муборак шарофатингиз билан ор-номусим ва инсоний қадрқимматим қанчалигига тушуниб етдим, бироқ ўз отасининг асл исмини ҳалигача ҳам билмайдиган, Патрас шаҳри ҳокими ва Шерибернинг чўриси бўлган мендай ожиза сиздай кимсанинг раҳм-шафқатига муяссарлигидан гоят мамнундир. Шунинг учун мазкур сатрларда ифода этилган юксак даражадаги хис-туйғулар кимга аталганини билмай доғдаман”.

Бу таажжуб жумлаларни ўқиб, қаттиқ ҳайқириб юборишдан ўзимни тутолмай қолдим. Бирон тасодифий воқеа юз бердимикин, деб ўйлаган Тоифа қаттиқ хавотирланган тариқа пардозхонанинг эшиги ёнига ўқдай отилиб келди. Икки қўлимни унга узатиб, менинг дардимга кулоқ солишини илтижо қилдим. Мендаги бу ғайритабiiй ҳаракатни кўриб, ҳар қалай, соғлиғимдан хавотир оладиган бирон сабаб йўқлигига амин бўлгач қайтиб, ўз дугонаси олдига ошиқди. Мен жуда қаттиқ саросимага тушиб қолдим.

Аммо бирдан-бир мақсадимдан воз кечишга ҳолим келмай қаламни қайта қўлимга олдим-да, Тоифа ўзини қандай қиёс қилган бўлса, худди шундай мудҳиш тимсолини чиздим ва бошқа қоғозга эса аксинча, унга табиий баркамоллик жиҳатларини ёзма равишда таърифладим.

— Мана шу қиёфангизни севаман жуда, — қўшимча қилдим, таърифимни давом эттириб, — ана шу хусусиятларингизни юрагим астойдил ўз қаърига жо қилиб олган, унинг адашиши мумкин эмас.

Ўрнимдан туриб унга яқин келдим-да, яна бир марта пардозхонага кириб чиқишини сўрадим. У ёқимли жилмайиб қўйди ва у ердаги нарса билан муқаммалроқ танишиши учун кўпроқ муддат ажратишимни илтижо қилди.

Бундай илтимосдан кейин анча таскин топдим. Бир қадар саросимадор вазиятимни тарқатиш мақсадида ташқарига чиқдим. Менинг ёрдамим билан турк исканжасидан қутулишга муяссар бўлган дастлабки кунлар у ўзини бахтли ҳис қилгандаги каби мен ички туйғумни дангал изҳор қилишга юрагим бетламаётгани учун ўзимдан ўзим норози эдим. Ваҳоланки, ишқий лаззатнинг ширин онларига тўйиш илинжида бўлсам ҳам на ёшим ва на ҳаётим тажрибамга хос келмаган юраксизлигимдан нафраланиб, қойишга ўтдим ўзимни ўзим.

Ахлоқ қоидаларини Тоифага уқтирган чоғларимни эслаб, виждон азобиди қанчалик қийналганларим у ёқда турсин, эндиликда ҳаддан ортиқ эҳтиросга эрк бериб юбориб, унинг шаънини ҳақорат қилиб қўйишдан ҳайқирешишим у ёқда турсин, юракка ўт кўяр даражадаги офатидон ҳуснижамолига тикилиб, сеvimли ёрнинг ширинсухан нутқида қониш, унинг юксак саховати ва беқиёс фазилату олий хислатларининг тасаввурига тўйиш билан журъатсизликка барҳам бериш нақадар амримаҳолдай туюларди менга. Неча марта ўзимгагина хос бўлган очик кўнгиллик ҳамда виждоним қоидаларига риоя қилган ҳолда унинг диққатини олий хислатларга мойиллигидан алаҳситмасликка сўз бердим ўзимга ўзим. Шу билан бирга эҳтиросга ҳаддан ортиқ берилиб кетишим туфайли ҳадеганда ўзимни сипо кўрсатиб, тилимни тийиброқ юришга қурбим етмай, қайтага қизишиб кетаверишимга барҳам бериш зарурлигини ўйладим, ишқилиб, чегарадан чиқиб кетмайин, дея худога илтижо қилдим, ҳатто. Гўё Тоифа ўзига ниманики маъқул санаб менга ўшани раво кўрса, шунгагина шукур қилиб, итоат этишга чоғладим ўзимни.

Куннинг иккинчи қисмини шошилмай ўйлаб кўришга ваъда қилганига мувофиқ ундан бирон жавоб кутиш билан хотиржамликда ўтказдим-да, ёлғиз учрашиб, юзма-юз гаплашиб олишга ҳадеганда ошиқавермадим. Назаримда у мен билан учрашиб қолишдан ўзини четроқ олиб юришга ҳаракат қилаётгандай эди. Унинг нигоҳида илгарилари ҳеч сезмаганим қандайдир хижолатпазлик аломатларини кўргандай бўлдим.

Эртасига уйқудан бош кўтаришим билан Тоифа қўлимга конвертининг оғзи пухталаниб ёпиштирилган бир мактуб тутқазди. Юрагим алғов-далғовга тўлиб, ўқий бошладим уни! Орзуларим рўёбга чиқиши учун умид бахшида этиш ўрнига ундаги рад қилувчи ахборот билан танишиб, тушкунликка берилдим. Тоифанинг эрталабгача ўтириб тўқиган бу даҳшатли мактубини бошдан-оёқ ўқиб, мазмунини батафсилроқ келтиришни ортиқча деб биламан.

Бунинг сабабини қиссамиз-давомида билиб оларсиз, албатта. Ҳозирча хатни дард-аламим ва номусимга чидолмай, бурда-бурда қилиб ташладим. Аввалига у менда кучли андуҳ уйғотиб, довдиратиб қўйди.

Тоифа ёзувини давом этиб, яна қисматини батафсил таърифлабди, яъни ўзининг ғам-аламлари, йўл қўйган мудҳиш хатолари ва менинг яхшиликларим ҳақида гапирибди. Унда келтирилган ҳар бир жумла алоҳида чуқур мантиқ ва бамаънилиги билан ақлингни ром қилиб қўяр даражада. Ундаги самимий мулоҳаза юритишдаги ўта теранликни бизнинг энг яхши китобларимиздан ҳам тополмайсиз. Буларнинг ҳаммаси мантиқан уни ҳам, мени ҳам ортиқча эҳтиросларга берилиб кетмаслик сари ундашликка бориб тақаларди. Чунки унга энг аввало ўзининг бузуқ хулқ-атворини тузатиб олиш билан бирга барча чеккан мусибатларини бутунлай бошдан соқит қилиб ташлаши керак эмиш, мендайин олижаноб мураббийси учун эса унинг устидан қонуний ҳукмдорлигимни суистеъмом қилишим ярашмасмиш. Акс ҳолда барча берган ўғитларим, шу жиҳатдан ортирган хушнуд туйғулар ва бебаҳо насиҳатларим қудрати ҳеч бўлиб, чишпакка чиқиб кетиши мумкинлигига шубҳа йўқ эмиш. Уларни эътироф этиш билан бирга шуни ҳам астойдил сўрайди мендан: ҳадеб ўз ҳиссиётимни изҳор этаверишга зўр беравермайин, чунки бунинг охири яхшилик билан тугамаслиги сезилиб турган эмиш. Борди-ю, доим кўз олдимда юриши билан тинчлигим бузилаётганига сабаб бўлаётгани тақдирда, буни ҳам яққол ҳис қилиб турган кўринади, аввалги бир режасини амалга оширишга ижозат этайин, чунончи: христианларга тобе бўлган бирон шаҳарга кўчиб бориб, яширин турмуш кечиришга рухсат берайин, азиз мураббийси ва мўътабар падари бузруквори тенги инсоннинг осойишта ҳаётига домангир бўлгани боис кейинчалик ўзини ўзи койиб юрмаслиги учун ўз шахсий манфаати, бахт-саодатини қурбон қилгани минг бора афзалроқ эмиш.

Мактубда ёзилган ва ёдимда қолган бошқа гапларни батафсил бу ерда келтиролмайман, чунки ундаги ҳаддан ортиқ юрагимда тўфон кўтаришга қодир бўлган сўзларнинг кучли қудрати-ю нафосат бахш этувчи сеҳрини мукаммал баён қилишга ожизман ҳозир. Эсимда сақлаб қолганларимни қоғозга тушираётган айни маҳал ёшимга ҳеч мос тушмас ҳолатларимни кўз олдимга келтириш билан қаттиқ хижолатпазликка ҳам бериламан, ҳатто. Ақли донишлик билан таъкидланган мулоҳазаларини ўз вақтида унинг ажойиб хислатларига гувоҳ бўлганим учун эмас, балки ҳамма умид-орзуларимни бир зарба билан йўққа чиқариб юбораётганлигига қарамай, уларни бажонидил қабул қилганлигим, бу борада унга ўз вақтида астойдил мактаб бериб, ўн етти яшар қизнинг қўлига ўзимга қарши ишлатиш учун қудратли қурол тутқазиб қўйганлигим боис алам чекаман ҳамон, ўйлаб ўйимга етолмай, қаттиқ мулзам ҳам тортаман ҳануз.

«Унга мураббийлик қилиб, насиҳатгўй бўлиш, ақл ўргатишни менга ким қўйибди? — дея аччиқ койинишларга бериламан баъзида, — жамиятда туган ўрним ёшимга хос бўлмаган шундай бемаъни қилиқларим менга ярашармиди ўшанда! Демак, барча панд-насиҳатларимни, хутба каби ўқиб, фикрларимни қулоғига қўйиш билан ўзимнинг дардимга ўзим малҳам топиш илинжида эканман? Гапирган гапларим, берган ўғитларимга шунчалик ишонган эканманки, охири бари ўзимга қарши қонун каби ҳукм зухур этилибди! Қизни бунчалик эзгу ният билан ифбатлилик руҳида тарбиялашга шунчалик берилиб кетибманки, гўё бунда ўзим учун жуда юксак манфаат бордай. Оҳ, булар туфайли қанчалар азоб тортидим-а! Шахсий мулоҳазаларим чалкашиб, ўша ҳамма қилмишларим ва қатор телбаликларимни қайта эслаб, қаттиқ дакки бериш билан бирга ўзимни ўзим оқламоқчи ҳам бўламан гўё. Аммо буларнинг бари менинг айбим билан

юз бердимми? — дея қўшимча қиламан яна. Қандай қилиб шунақа хислатларни сингдириш масъулиятини олдим ўзимга? Мен турклар ҳукмрон бўлган шароитда муҳаббат қанчалик ҳақоратланиши боисини унинг ақлига сингдирдим, холос-ку? Эркакларнинг хоҳишини қондириш учун аёллар суюқ оёқ йўлларга юриб кетаётганини, лаззат олиш учун кўполлик, инсон қадрини топташ, камситиш, мазах қилиш, хушнуд ҳиссиёт номи билан нозик қалблар қанчалик булғанаётганлигини рўйи рост исботлашга уриндим. Бирор марта нашъунамо чегарасидан чиқиб кетишлик иснод эканлигини, дунёвий неъматлар, ер юзидаги энг ширин лаззатлар манбаи аёллар, улар ўз гўзалликлари, латофат, ифбатлари орқали юксак туйғу, оташ муҳаббатлар туғдиришга қодир беқиёс афзалликлари, ажойиб муносабатлар омилларини тарғиб қилиш билан чалғитиш пайида бўлдимми уни? Шундай маънода тушунган бўлса, у ҳато қилган, сўзларимнинг мантиқини тескари қабул қилган бўлса керак. Мен буни батафсил унинг онгига сингдиришим лозим, бу менинг муқаддас вазифамдир, деб санадим. Аристократларга хос хулқ-атвор эгасидай одам учун черковга мансуб дунёқарашларни ёш ожизага сингдириш эса асли бемаъниликдир, дея ўйладим.

Йўл қўйган энг катта хотойим, ахлоқий мактаб бўлгучи воситани Тоифанинг қўлига тутқазиб қўйганимдир, деган айрим фикрдан ўзимни халос этолмайман ҳеч, мазкур восита жуда кўп китобларда баён қилинганидек, кишига яхши фазилатлардан сабоқ бергучи хусусият бўлиб, унинг таърифи кўпчиликка беш қўлдай маълум ва манзурдир. У билан биринчи танишган қиз тўғри маънода тушуниши шубҳасиз табиийдир. Бизнинг тилимизда мукаммал гапиришни эгаллаб олгандан кейин адибларимизнинг ёзган китобларига ҳам қизиқиш унда кундан кун орта борди. Модомики, шундай экан, ундаги ўйлаш ва фикрлаш қобилияти ҳам шунчалик теранлик касб этади. Шу боис ажойиб мулоҳазали одамлар ҳаёти ҳам қизик туюлар, деган мақсадда Николанинг “Тажрибалар” номли китобини ҳам топиб, унга олиб келиб бердим. Зўр иштиёқ билан ўқишга киришди уни. Яна бошқа келтириб берган асарим Пор-Руаялнинг “Мантиқ” деб аталгани бўлиб, бу китоб унинг тўғри фикрлаш қобилиятини ўстиришга ёрдам берар, деб ўйладим. Буни ҳам мислсиз эътибор ва катта иштиёқ билан ўқиб туширди. Шундан кейин бу хилдаги китобларни мутолаа қилиш билан ортиқча тасаввурларга берилиб кетиши натижасида қизга фойдадан кўра кўпроқ зарар келтириши мумкинлиги устида ҳам ўйланиб қолдим, яъни ақл ва фаросатининг ривож топишига тескари таъсир кўрсатиб қўйишидан чўчидим бироз. Шундай хулосага келганимдан кейин хийла кўнглим тинчигандай бўлди, зеро, бу хилдаги шубҳа уйғотадиган китоблардан кўра, унинг онгини оширишда бевосита ижобий таъсир кўрсатадиган манбалар топиб бериш мен учун унчалик қийинчилик туғдирмади. Кутубхонада ҳам турли мавзуларда ёзилган китоблар таллайгина. Уни кўпроқ ахлоқсиз мавзуларда ёзилганларини эмас, балки яхши, ибратли йўналишдаги романлар, шеърлар ва ҳатто баъзи бир маънавият, маданият соҳасида пухта қалам тебратиб, элга анча танилиб қолган, аксарият китобхонларнинг ҳурматини қозонган муаллифларимиз қаламига оид ахлоқ-одоб чегарасидан чиқмайдиган мавзудаги асарлари билан таъминлаб туришни маъқул, деб топдимки, айнан шундай асарлар Тоифанинг дунёқарашини тубдан ўзгартириб юборса зора, дея ўйлардим нуқул. Бу хил ўйлаш, фикр юриштишларимдан шунчалик севиниб кетардимки, бу ўз навбатида қиз

ҳузурида ўзимни эркин ҳис қилиб, бемалол юриш-туришим учун имконият яралгандай бўларди. У билан юзма-юз гаплашиб олишимга алоҳида шароит ҳозирлаётгандай бўлардим, ҳатто. Худди шундай кунларнинг бирида ўзимни тутиб туrolмай, унинг ҳагини ўқиб чиққанимдан кейин дилим бироз озор чекканини ҳам яширмай тўкиб солишга ҳад қилдим. Шунда ҳам бир қадар шаштимни босиб олиб, таклифим рад қилингани учун ачиниш билдириб эмас, балки саховати олдида тиз чўкиб, унга тасаннолар ўқиётгандай оҳангда товушимга ўта мулоимлик бериб гапирдим. Модомики, у менинг топинишларимни қабул қилишни хоҳламас экан, демак, мен учун ҳар хил эҳтиросларга берилишимга қарши курашишдан бошқа чора йўқдир, деган хулосага ҳам келдим.

Шундан кейин гапни бошқа ёққа буриб, унинг олқишга сазовор машғулотларини мақташга ўтдим ва Франциядан келтирилган бир неча китобларни ҳам шу куннинг ярмига қолдирмай унга етказишга ваъда бердим. Ўзимни шунчалик тута билишлигимни кўрган Тоифанинг чеҳраси очилиб, қувончи ичига сиғмас даражада тўлқинланиб кетди. Кўлимни беихтиёр қўлига олиб, лаби устига босди аста.

— Демак, мен падарибузрукворимни қайтадан топибман-да, — деб юборди у бирдан, — менга яна саодат ато этилиб, ҳамма ниятларимни амалга оширадиган отажонимнинг меҳрига қониб, олий ҳимматидан баҳра топадиган бўлибман, эвоҳ, мен қанчалар бахтли одамман-а!

Бу жўшқин изҳори эътироф юрагимнинг чуқур ерига бориб, кўнглимни тоғдай кўтариб юборди. Мен ҳаяжонланиб кетдим-да, унга бирон сўз қотмай ўрнимдан туриб, хайрлашиб, ўз хонам томон йўл олдим ва ақл-ҳушимни йўқотгандай саросимага тушган бир алпозда ўзимга узоқ келолмай кўкка қараб ётдим.

Қанчалар самимий у! Қанчалар бағри кенг! Ё парвардигор! У қанчалар дилбар-а! То фикримни бир ерга йиғиб олганимга қадар оғзимдан худди шу тоифа бир неча хитоблар отилиб чиқди. Шу орада ўша олий хислат эгасининг лаблари орасидан учиб чиқаётган гапларни такрор тинглаётгандай бўлдим. Шу заҳотиёқ виждоним амрига ҳам қулоқ тутмай кўйдим. Демак, мен шунчалар ўт-оловга солган ҳис-туйғуларимга, изтиробларимга барҳам беришим керак энди. Алвидо, эй, ахлоқсизликка юз тутган менинг эҳтиросларим!

Шундоққина кўзим тушган жойда бир даста китоб ётарди. Уларни Тоифага юборишим кераклигини эслаб, узоқ тикилиб қолдим: бири “Клеопатра”, иккинчиси “Клеве маликаси” ва бошқалар. Ақл-ҳушининг ривожини учун ҳеч қанақа озика беролмайдиган бемаъни ва ортиқча уйдирмалар билан унинг тасаввурини банд қилишдан нима ҳожат? Борди-ю, буларнинг ҳаммаси унинг кўнглида бирон нозик ҳиссиёт уйғатолмаса, нафосатга мойил юракдан ҳар турли уйдирма гап-сўзларга жавобан холис бирон ижобий садо эшитишимни била туриб тескари маънода мантиқ изҳор этилган чоғда менда қандай тасодифий севинч уйғонсин; бу хилдаги ҳиссиёт ҳеч кимга ҳеч қанақа бахт ато қилолмайди-ку. Мен Тоифани жуда яхши билиб олганман. У яна ўзининг Николаси ёнига, унинг санъатини муҳокама қилиш учун қайтиши мумкин, менга эса фақат ўз хомхаёлларим билан ўралашиб қолишимгина қолади, холос, бунинг устига ўй-хаёлларим Тоифага таништиришимдан олдинроқ тарқалиб кетақолади, агар хаёлларим хаёллигича қолган чоғда ҳам барибир унинг ўзи ҳеч қандай бахт ато қилишга қодир эмас, яна мен унга муҳаббатимни изҳор қилолмай, куним беҳуда ўтиб кетаверади.

“Қани, қаёққача бошлаб бораркин менинг хаёлларим, мулоҳазаларим, — дея мунозара юрита бошладим ўзимни хийла қўлга олган ҳолда. — Олдимда ҳал қилишим зарур бўлган икки мураккаб масала турибди, иккисидан қайсинисини аввал ҳал қилишни бошлашимни билмайман. Жўшқин эҳтиросимни енгиб олишим керакми ёки Тоифанинг қаршилигини бартароф этишними? Қайсинисини ҳал қилишга кўпроқ куч сарфласам бўларкин? Аввал ўзимга қарши курашиш учун сарфласам ва шундай қилиш билан Тоифани тинч қўйсам, унга осойишталик бахш этсам-чи? Мени севишга мойиллиги бор унинг, шуни шама қиларди-ку, ахир. Бирок, бу туйғусини ўзи илгарироқ барбод қилиб қўйди. Шундай бўлгач, ундан нимани умид қилишим мумкин? Борди-ю, мақсадим, унга осойишталик, ўзим учун таскин топишдан иборат бўлса, яхшиси иккимиз ҳам орамиздаги дўстлик муносабатлари билангина кифояланиб қолаверсак бўлмасмикин?».

Дарвоқе, бу жудда ақлли фикр. Аммо мен ўз хулқ-атворимга итоат этганим билан унинг юрагини ҳам шу йўл билан забт этишга эришаманми, деб беҳуда юпанишга ҳаракат қилмаётганмикинман? Ваҳоланки Тоифанинг юрагига хуруж қилавериш васвасасидан воз кечишга ҳам тайёрга ўхшайман, шекилли. Бунинг ўрнига ўзимни сипороқ тутиб, унинг ҳақида ғамхўрлик қилиш устида ўйласам-чи? Муттасил у билан ҳамсуҳбат бўлишдан қочиб қутулишнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам юрагимнинг тўрида жароҳат топган ярани унутишга қурбим етармикин? Ишқилиб, ҳаётимнинг энг дилрабо дамлари ҳар куни уйимда ўтиб турган вақтим тўхтовсиз жангу жадалга айланиб кетаётгандай туйиларди мен учун. Лекин ўзига хос шунақа азоб тортиб яшашга ўзимни ўзим кўр-кўрона мажбур қилаётганимни ҳам тушуна бошладим. Шунга қарамай, бу ғурбатга кон жарликни ўзим учун ўзим ковлаётганимни тан олишдан қанчалар йироқ эдим.

Синесий яраланган кундан бери у билан кўришмаган эдик, унинг яраси тузала бошлабди, мен ғамгин ўйлар оғушига чўмиб ўтирган маҳалим у мендан кечирим сўраш учун хизматкорларидан бирини ҳузуримга юборибди. Уша нохуш воқеадан кейин йигитдан бироз ҳафсалам қайтиб, ошиқона қилмишларидан унчалик ранжиган бўлмасам ҳам уни парваришлаб туриш, тузалгандан сўнг эса отасининг ёнига жўнатиб юборишлик ҳақида буйруқ берган эдим. Бирок, бу орада у ўзини шунчалик итоаткор, мўмин-қобил қиёфада тутдики, бу билан ихлосимни қайта уйғотиб олди ва соғлиғи ҳақида батафсилроқ маълумот олганимдан сўнг у яшаётган хонага бошлашларини сўрадим, бироқ ҳали оёққа туриб, бемалол юриб ташқари чиқишига ҳоли келмаслигини айтишди. У мени кўриб, ер ёрилмади-ю, кириб кетмади чоғи, уялинқираб, ердан бош кўтаролмай қолди, ҳатто. Уни тинчителишга ошиқдим ва фақат айримлари менга маълум бўлишига қарамай, бундан кейинги режаларини сўрадим. Тоифанинг олдида тунда қилган ташрифидан бошқа ҳеч нарсани назарда тутмаётганлигимдан бўлак берган саволларим унга илмоқдор бўлиб туюлди. Тўсатдан қўрқувдан сапчиб тушганини сезиб қолдим ва унинг кутилмаган саросимага берилишига қадар бирор марта миямга келмаган гумонсираш ҳиссини уйғотди, шу боис унинг бу қадар хижолат торганлиги сабабини билмоқчилигимни айтдим. У ўридан туришга уринди, безовталанмаслигини астойдил қистаганимдан кейингина ялиниб-ёлвориб мени ҳеч қачон ҳақоратлашдай нияти бўлмаган бечора норасидага раҳм-шафқат қилишимни сўради. Қовоғимни уюб туриб, унинг сўзларини эшитдим. У Тоифани илгаригидай ўз опаси деб тан оли-

шини яна эътироф этди. Отаси масаласида жиддийроқ ўйлаб қарайдиган бўлса, у шу борада дурустроқ тушунтириш беришга рози бўлганда акалари ҳам шундай қилишга жон деб кўнардилар албатта, лекин тўғриси айтганда, ҳалигача қизнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумотга эга эмаслар, шунинг учун Тоифага нисбатан бошқача муносабат билдиришга қарор қилишган. То у кимнинг қизи эканлиги аниқланиб, Кондоидининг мулкига қисман меросхўрлик қилиш ҳуқуқи қонунлаштирилганга қадар йигитнинг бу хоҳиши Тоифага ҳам маъқул тушиши мумкин. Қисқаси, у қизга бирга турмуш қуришни таклиф қилади. Отасининг бор мол-мулки қонун бўйича катта ўғли ихтиёрига ўтишидан қатъи назар, онасидан қоладиган баъзи бир бойликларга эгалик қилишга ҳам умиди бор. Худди шуларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, Тоифа ҳам ўз ҳиссиёти устида ўйлаб, бир тўхтамга келгунча, Константинополга қайтишни бир неча кунга кечиктиришни талаб қилса, сурбетлик бўлмас, балки. Бунга менинг рухсатимсиз журъат қилолмайди, албатта, рицарнинг олдига қўйган таклифлар ҳам менинг ижозатимсиз амалга ошиши мутлақо мумкин эмас. Мореда истиқомат қилиш масаласига келганда, буни ҳам фақат ўзининг ташаббуси билан рўёбга чиқарилаётганини бошқалардан эшитиб қолиб, кейин бўлмаган хаёлларга бормаслигимнинг олдини олиш мақсадида ҳаммасини ўз оғзи билан рўйирост айтиб берди.

Унинг гаплари ва мақсадлари устида шунчаки ўйлаб кўриб, йўл қўйган айбларидан кўра бу масалага кўпроқ енгилтаклик ва бемулоҳазакорона ёндашаётганига яна бир қарра амин бўлдим. Чунки Тоифа билан никоҳланишга аҳд қилишдан олдин унинг келиб-чиқиш томонларини астойдил аниқлаш ва бу борадаги гумон ҳамда тахминларни атрофлича бир ёқлик қилиш керак эди. Аксинча, қизнинг юрагини зўрлик билан эгаллашга ҳаракат қилувчи сифатида айбололмайман уни, чунки унинг олдига қўядиган даволаримдан хабарсиз эди у ҳали. Шунинг учун чўчитиб қўймаслик учун қойишга берилмай фақат тузган режалари бекорчи гаплардан иборатлигини исботлаб беришим керак. Гапимнинг охирида Тоифанинг дунёга келиши ҳақидаги жумбоқни ечишга яна бир марта ҳаракат қилиб кўриши зарурлигини қулоғига қуйиб, бунга ишонтирдим ҳам. Масала шунга келиб тақалиши мумкинлигини у ҳеч кутмаган эди; шунга қарамай, унга тезроқ тузалиб кетишни тиладим, чунки отаси жаноб Кондоидини менинг олдимга олиб келиши керак у. Унинг иштирокида ота билан очиқчасига гаплашиб олишим зарур. Шу хилдаги ваъда қилишдик ҳамда унга билдирган сидқидил муносабатим унинг соғайиб кетиши учун қабул қилаётган ҳар қандай дори-дармонлардан кўра ортиқроқ даражада малҳам бўлиши муқаррардир.

Ҳамма айтганларимни астойдил бажаришга бел боғладим, аммо мазкур ҳаракатларим унинг ўзи учун эмас, балки Тоифага яхши кўришим учун қилинаётган эди. Уғлининг уйланишга бўлган иштиёқи орқали Кондоидини чўчитиб қўйиш билан синаб кўришга имкон туғилишини ҳам тасаввур қилдим ниҳоят. Бу ҳақда режа тузишга тузди-му мақсадимни аниқ ошкор қилишга юрак қилолмадим. Орадан бир неча кун ўтгач, ҳар дақиқани мушкуллик билан ўтказаятган Синесий сабр косаси тўлиб тошган ҳолда хузурига кириб келди-да, шаҳарга бориш учун маълум даражада соғайиб қолганини таъкидлади:

— Ундай бўлса, отангизни бошлаб келинг олдимга, аммо зинҳор-базинҳор нима мақсадда учрашмоқчи эканлигимни айта кўрманг, ҳозирча.

Кечга яқин улар Орига етиб келишди.

Кондоидини иззат-икромини ўрнига қўйиб, кутиб олдим-да, шу оннинг ўзида нима учун чақиртирганимни айта қолдим.

— Бизларнинг қандай аҳволга тушиб қолганимизни билсангиз эди, — дедим унга, — Синесийнинг дардини айтиб, вақтида сизни хабардор қилиб қўймаганимизда, кейин биздан домангир бўлиб, жиноятчи сифатида айблашингиз ҳам мумкин-да, ахир. Уелингиз Тоифага уйланмоққа тараддуд кўриб юрибди. Балки унга ўзингиз фотиҳа берарсиз, шунга бир ўйлаб кўрасизми, дегандим.

Мўйсафид бу гапни эшитгач, аввалига гарангсиброқ қолди. Лекин шу ондаёқ ўзини қўлга олиб, ўғлининг ўзбошимчалик билан қилаётган бу ҳаракатига йўл қўймай турганим учун менга чин дилдан миннатдорлик билдирди.

— Унинг ҳаётда тутган мавқеига муносиб тенгини топиб қўйганман. У таълаган қайлиғидан кўра минг бора ортиқроқ оиланинг арзандаси. Албатта, бу ожизани ҳам ёмон демайман, унинг бирдан-бир бахти шундаки, ўйлашимча у доим сизнинг беназир ҳимоянгиз остида бўлишлиги, шу билан бир умр фахрланишга ҳақлидир, — дея сўзини якунлади ота.

Мен ўзимнинг гапимда қатъий туриб, қачонгача бўйи етиб қолган йигит устидан ҳукмронлик қилиб юрилади, уни ўз ҳолига қўйиб беришлик ҳақида жиддийроқ ўйлаб кўрилса ёмон бўлмаслиги ҳақида маслаҳат бердим.

У ўз сўзида қатъий туриши учун етарли маблағга эга эканлигини пеш қилди-да, маслаҳатимга совуққина жавоб берди. Шундан кейин айёр тулки гапни бошқа ёққа чаққон буриб, бир соатча асосий масалага қайтақолишлигини кутаётганимни писанд қилмай ўзи билганидан қолмаслигини таъкидлаб, ортиқча гап сотиш билан бошимни қотирди тоза. Ниҳоят, ҳаддан зиёд назокат ила мен билан ҳайр-маъзур қилди-да, ўғлини олдига солиб, келган томонга жўнаб қолди.

Орадан кунлар ўтди. Ҳайрон қоларли даражада Синесийдан дарак бўлмади, бунинг сабабини аниқлаш учун унинг яраси тузалиб қолганлигини сўраш баҳонаси билан хизматкорларимдан бирини Константинополга жўнатдим. Ота бўлмиш менинг ғамхўрлигимдан боши кўкка етиб, шунчалик диққат-эътиборим учун миннатдорлигини менга етказишни сўрабди ҳамда қувлик билан қўшимча равишда ўғлининг уйланиши ҳақида ортиқ ғам чекмаслигимни тайинлабди. Уни ишончли кузатувчилар ихтиёрига топшириб, Морега юборибди, у ердан қочиб кетишининг ҳеч иложи йўқ эмиш, чунки бунинг олдини олиб, маҳсус хонага қамаб устидан қулфлаб қўйганмиш. Бу хил мудҳишона кўрилган чора-тадбирга ачиниш билдирдим ичимдан. Тоифа ҳам афсус еди анча. Бу янгиликни ҳеч кимдан яширишни истамадим. Рицар эса дўстининг бошига тушган мусибатдан мен кутгандан кўра ҳам кўпроқ қайғуриб, ўзича янги бир режа тузганини биздан сир сақлашни маъқул топибди. Вексел бўйича пул ундириб келиш баҳонаси билан Рагуза шаҳрига бориб, аслида Синесийни қутқаришга ҳаракат қилган экан. Бироқ дўстига садоқати туфайли ўз жонини хавф остига қўяётганини сезмабди. Орадан кўп ўтмай унинг олижаноблик хислатлари ҳақида ажойиб ҳангомалар ҳам эшитдик.

Отанинг яхга айланган қалбини илитиш мақсадида янгитдан ташвишлана бошлаганимни Тоифадан сир тутолмадим ҳеч. Бу орада омадим чоппаганидан хабар топгандан кейин ҳам у деярли қайғургани йўқ. Шу қаторда унга нисбатан ғамхўрлик қилганимдан жуда мамнун бўлганлиги, кўп жиҳатдан жон куйдириб, отаси йўқлигини билдирмаганимни изҳор қилгани жуда хушбахтлик бағишлади менга.

Миннатдорлик юзасидан нимаики демайин, мамнун бўлганлигини у чин юракдан изҳор этарди. Ўз навбатида садоқатимга содиқ қолиб, оталарча меҳр кўрсатишни давом эттиравердим. Ҳақиқий фарзандимдай кўриб, унга яхши муносабатда бўламан ҳамиша. Уша йили Константинопол ва унга кўшни қатор мамлакатлар бошига тушган тасо-дифий офат даврида менинг Тоифа учун қанчалар зарур ва қимматли эканлигим яна бир карра исботланди. Хавфли безгак касали тарқалиб, унга қарши курашиш учун анча вақтгача дори-дармон топишнинг иложи бўлмади қолди. Мен ҳам ётиб қолдим. Биринчи галда қилган ишим боғимдаги уйим даҳлизига ўрнимни кўчириб, даволаётган табиб ва хизматкорларимдан ташқари бошқа кимсани ёнимга киришларини қатъиян таъқиқлаб қўйдим. Бундай эҳтиёткорликка амал қилишни шароитнинг ўзи тақозо этарди, шу билан бирга ўша маҳаллар ҳамма нарсани олдиндан кўра билишлик менда устувор бўлиб, хизматкорларимга касалим юқиб, тарқаб кетар бўлса, унинг асоратидан уйимни тозалаёлмай қийналишимни кўриб тургандай эдим. Менинг буйруғим қисман ўзига ҳам тегишлигига қарамай, Тоифа бемалол олдимга кириб-чиқаверди. Хизматкорларим қаршиликлари-га аҳамият бермай даҳлизга кириб, астойдил ғамхўрлик кўрсата бошлади менга. Шундан кейин ўзи ҳам бетобланиб қолди. На ялиниб-ёлборишларим, худонинг зорини қилиб ўтинишларим, на ҳасрату надоматларим кўр қилмади унга. Кираверишга каравот қўйдириб олди ва ўзи не аҳволдалигига қарамай, менга астойдил ғамхўрлик билдириб, ёнимдан жилмади ҳеч.

Тузалиб, оёққа турганимиздан кейин унга нисбатан меҳр-муҳаббатим қанчалик жўш урганини билсангиз эди! Додхоҳ ҳам бетоблигимни эшитиб, вақт топди дегунча хабар олишни қанда қилмай қўйди. Бир кун келмай қолса, юраги безовталаниб ором тополмай қоларди чоғи. Орига келмаган кунлари ўз эҳтиросини босишга қурби етмай, ҳаётининг энг ширин дамларидан айрилиб қолаётгандай ҳис қиларди ўзини. Тоифанинг қанчалик жон қуйдириб менга қараётганини айтиб берган чоғларим эса у азбаройи уялганидан қип-қизарар, ичидан рашк ўтида ёниб кетаётганини билдириб ҳам қўярди. Бутун суҳбатимиз давомида ўзини қўярга жой тополмаётгандай безовталанар, ҳаяжони қўзғаб вужудида қалтироқ тургандай ҳис қиларди ўзини. Хайрлашув муддати келган маҳали эса ётган жойимдан туриб, бир қадам ҳам ташқарига чиқишга ҳолим келмаётганига қарамай, у бир нафас боғ айланиб, сайр қилиб келишга таклиф этди. Мен уни кўп ялантиргим келмади. Бир неча қадам сукут сақлаб одимладик, ниҳоят, у тажанг бир ҳолатда гап қотди:

— Ниҳоят, менинг кўзим мошдай очилди, шунча вақт кўр эканлигимдан ҳаддан зиёд хижолатдаман. Албатта, француз фуқароси учун содда туркни калака қилиб, беҳуда лақиллатиш ҳамирдан қил суғургандай гап, — дея қўшиб қўйди у, мазахнамо кулиб.

Таң бериб айтаман: у шунчалик оғир аҳволга тушади, деб ўйламагандим. Тоифанинг ўзига хос ғамхўрлик хусусиятларидан ниҳоятда таъсирланганларимни юрагимга сиғдиролмай, унга дўст сифатида батафсил гапириб бергим келганди, аҳволим оғир бўлгани учун уни овутишга бирон сўз тополмай хижолатда қолдим. Шу аснода ўзимни тил билишлик хислатим иш бериб қолдимми ёки беморлигим туфайли мадорсизлигим важданми, ортиқча гапириб юборишдан ўзимни тугтиб, ичимга аччиқ ютдим-да, ўзига бино қўйган ақобирга жавобан ҳақоратомузона эмас, балки камтарона, аммо қатъийлик билан сўз қотдим:

— Тилёғламалик қилиш французлар учун муносиб одат эмас, улар ўз олдларига қўйган мақсадларини рўёбга чиқариш учун энг осон йўл топиш ҳаракатида бўлишади доим, — дедим мен. — Шундай дейишимдан мақсад, ўзимнинг манфаатимдан кўра ватандошларим манфаатларини юқори қўяётганлигимдир. Мен ҳеч қачон кўзингизни яшириб юришингизга мажбур қилмадим сизни. Ҳаммасини кўриб, билиб юрдингиз, шу чоққача ўзингизни кўр деб ҳис қилган бўлсангиз, бундан буён мошдай очилганига ҳам асло ачинмайман, бироқ шуни бир карра айтиб қўяйки, мени сизга кимлардир маккор қилиб кўрсатиш билан, самимийлигимни яшираётган бўлишса, улар сизни алдашибди.

Менинг жавобим додхоҳнинг газабини бир мунча босишга мажбур қилди-ю, аммо ички қайноқ вазиятини совутишга етарли қудрат тополмади.

— Нима деяпсиз? — дея эътироз билдирди у. — Ахир сиз Тоифа билан орамизда фақат дўстона муносабат мавжуд бор холос, демангандингиз, шу ваддан унга ўзингизни яқин тутиб, сидқидил ғамхўрлик қилаётгандингиз, шекилли?

Мен ўзимни хийла босиб олган ҳолда жавоб бердим:

— Шунақа деган бўлсам, тўғри гапирганман, бунақа гапим билан ҳеч қачон алдамаганман сизни. Менинг дастлабки туйғуларим худди шундай эди ва қалбим амрига минг бора ташаккурлар айтаманки, ҳақиқатан ҳам ҳис-туйғумни айнан ўзаро дўстлик муносабатларини боғлашдан бошладим. Мабодо, ҳозир ҳаммасини бир бошдан гапириб беришимни ва нималар бўлаётганини батафсил билишни истасангиз, эшитиб қўйинг: мен Тоифани жондан ортиқ севаман. Худди сиз каби мен ҳам унинг афсункор жодуси олдида ночору абгорман. Яна сизнинг ақл-ҳушингизни киргизиб қўйиш учун икки хил мулоҳазамни ҳам қўшимча тариқа билдириб қўяй: уни Шерибернинг ҳарамидан тортиб олаётган маҳалларим ҳақиқатан ҳам бу хил туйғудан анча йироқда эдим, кейинроқ туғилди у, натижада мен ҳам ишқ дардида сиздан кам озор чекаётганим йўқ. Бу гапларимдан хулоса чиқаринг, — дедим такабуррона оҳангда эмас, мулойимлик ва илтифот билан, — мен доим ардоқлаб юрган ва меҳр кўрсатган сиздай ардоқли одамим бундан таскин топиб, овунмоғи даркор, деб ҳисоблайман.

Шу оннинг ўзидаёқ чуқур қайғу оғушига ботди у. Тоифани унинг қўлидан тортиб олган кунимок, бунинг сабабини топиш устида бош қотирган ва қандайдир шубҳага тушиб, ўзининг зиёни учун нимадир содир бўлиши мумкинлигини пайқаган экан у. Ўша жараён эсига тушиб, ҳозир шундай гўзал қиз менга жон куйдириб, қараб турганини мақтаб қўйганимдан кейингина орамизда севги-муҳаббат билан боғлиқ эзгулик борлигига астойдил амин бўлди. Унинг кайфияти ниҳоятда бузилиб, анчагача ўзига келолмади. Бироқ руҳий тушкунлигини аранг енгишга мажбур бўлдим, менга ҳеч қандай ғараз, ҳеч қандай нафрат билдирмай хайрлашишни маъқул кўрди.

— Шунинг унутмангки, ўзаро дўстлик ҳурмати сизнинг фойдангизга эҳтиросларимдан бутунлай воз кечмоқдаман, — деди у, жўнаб кетар чоғда, орамиздаги таомил ҳақида сиз қилган талқин маъносини мен тўғри тушундимми-йўқмилигини кейин биласиз ҳали.

Унга жавоб қилишимга имкон бўлмади.

Мазкур жараён муҳаббат ва дўстлик муносабатларига нисбатан ҳам қандай ноҳўяликка йўл қўйганим ёки қўймаганим устида яна бир карра ўйлаб кўришимга маслаҳат берди. Борди-ю, муҳаббатимдан ома-

дим юришганда эди, додхоҳ мендан хафа бўлишга ҳақли, деб ўйлардим. Севги борасида ҳақиқий бахт топа олганимда мени ўзига ашаддий рақиб санаб, рўёбга чиқаётган умидимни инқирозга учради деб ҳисобласа арзирди. Аммо Тоифани севиб қолганимдан бошлаб, рақибим ҳисобига рўшноликка эришаман, деган хаёл миямга келмаган сира. Қизнинг ўзи уни хушкўрмаслигини рўйирост изҳор қилди, шунинг учун омади юришмаганлигига мени айбдор санаб, даъво қилиши ўринсиз мутлақо. Қайтага ўзгалар тақдирини ўйлаш билан ўзимнинг тақдиримни йўлга қўёлмаганим учун мен нолисам жўяли асли. Шуларни ўйлаб, кайфиятимни яхшилашга уриндим ва унинг устидан кулишга мажбур қилдим ўзимни.

Ана шундай вазиятда Тоифанинг олдига кириб бордим-да, ҳазилнамо гап қотиб, додхоҳнинг даъво қилишича, ундан кўра кўпроқ мен қизнинг севиклисига лойиқ топилган эмишман, агар шу рост бўлса, бу ҳақда нима дейишини сўрадим. Бу борада додхоҳ мени айбдор санаб, ҳатто жиноятчига чиқарганлигини, аслида эса мен бундай бахтдан мутлақо беҳабар эканлигимни айтдим. Тутинган дугонасига нисбатан кундан кун меҳри ортиб, ўзаро муносабатлари мустаҳкамланиб бораётган, бунинг устига бошига тушган саргузаштлар туфайли ҳаётнинг аччиқ-чучугини бевосита татиб, бу борада анчамунча эти қотган Мария Резата эса менинг изтиробим боисини дарров тушуна қолди. Тоифанинг олдидан бир дақиқага ҳам олис кетмай иноқ-аҳил бўлиб, бир-бирларидан ҳеч нарсани яширмайдиган даражада тил топишиб олишган ва шу боис Тоифага бемалол ўз сўзини ўтказа оларди.

У мен томондан бахшида қилинган илтифотларни қадрига етмаганликда Тоифани айблаб, ҳар қандай гўзаллик соҳибаси ҳам мендаги мавжуд эҳтиросдан ўз манфаати учун камгина наф кўрмаслигини унинг қулоғига қуйгани қуйган эди. Менинг бўйдоқлигим унинг бахти очилиши учун қўл келиши, христиан дини ҳукм сурган мамлакатларда талай аёллар никоҳланиш йўли билан юқори мартабаларга эришишлари мумкинлигини қатор мисоллар билан уқтирган ҳам. Шунингдек, мен унинг авваллари бошдан кечирган саргузаштларини мутлақо ўзи томонидан йўл қўйилган хато ва адолатсиз тақдирнинг тақозоси, деб санамаслигим ҳамда ҳарамдан озод этилгандан кейинги ҳаётинигина эътиборга олишим ва ниҳоят она ватанимдан йироқдалигим сабабли бу борада фақат унгагина юратимни бахшида этишимни таъкидлаб, қулоғини пишитган эди жуда. Мария Резата бу ҳақда гапиришлардан чарчамаган ҳеч, ҳатто унинг маслаҳатларини Тоифа лоқайдлик билан эшитаётганига ҳам парво қилмаган. Бироқ, шунга қарамай, дунёдаги неъматлар, юксак эҳтиром, эъзоланишларга унда ҳеч қандай иштиёқ ва қизиқишлар йўқлиги ҳақида мужмал жавоб олишга эришган. Тоифани бунга хоҳлайдими-йўқмилигидан қатъи назар ўзаро дўстлик муносабатлари хурмати мен билан бевосита гаплашиб олиши, орзу қилган ҳаётга эришиши ва бахти очилиши масаласидаги шахсий фикрини билдириши кераклиги ҳақида ҳам насиҳатлар қилган. Тоифа унинг шу хил мазмундаги нутқига қаршилик билдириб, бу унинг мақсадларига тўғри келмаслигини исботлаш учун қатор далиллару, бунга асос бўладиган баҳоналарни тахлаб ташлаган; Мария Резатанинг шунча жон куйдиришлари унда ногаҳоний иккиланишлар ва ҳадиксирашлар уйғотган ҳатто.

Шу боис Тоифанинг вужудини бирданига қутилмаган саросималик эгаллайди. Дугонасининг тавсиялари, билдирган мулоҳазалари унинг табиатига тўғри келмаслигидан ташқари у катта бойлик орт-

тириш ва юксак мартабаларга эришиш ҳақида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган ҳам. Чунки менинг у ҳақда шухратпараст ва тўрамижозликда айб-лашимдан кўрқиб, бунақанги фикрлардан бутунлай йироқ тутган ўзини. Шу боис дугонасининг бу хил гапларини инобатга олишдан бош тортиб, унинг амалга ошиши масаласига аҳамият ҳам бермайди. Ҳатто мен билан учрашиб, бунақанги маслаҳатларга эътибор қилмаслигимни сўрашга ботинади. Энди унинг олдида биргина йўл бор, хусусан, Ори шаҳридан икки мил олисроқдаги юнон диний жамияти ва унинг бошлиғига мурожаат қилиш. Тоифага илгаритдан таниш бўлган бу хушфезл бошлиқ унинг топшириғини бажариш вазифасини ўз зиммасига олади. Кейин эса у гапирган гапларини яширмай-нетмай менга батафсил айтиб беради. Бу ажойиб қиз ҳақида шавқ-завқ билан мақтовли сўзларни такрорлаб, сўнг савол беради менга. Яхши хислатли одамдан чўчинқираш билан руҳонийнинг илоҳий рутбасидан бош тортишга мойил камтарин калогердан чўчинқираш ўртасида фарқ борми-йўқми, дейди у. Бу хилдаги солиштириш менинг кулгимни қистатди. Унга қараганда аёл зотининг иззат-нафси ва маккорона хислатларидан мен кўпроқ хабардор эдим, шунинг учун агар гап Тоифа ҳақида кетмаганда, унинг барча даъволарига қарши чиқардим-да, масалага бу тарзда ёндашиб, ўзини шунчалик сохталikka солишидан шубҳаланиб қолардим. Аммо менинг тарбиямни олган норасидага нисбатан шундай хулосага келиш бировни юз-хотир қилмай, ҳақоратлаш билан баробардир, деб ҳисоблардим.

— Бунақанги эҳтиёткорликка у муҳтож эмас, — дедим мен, калогерга, шундоқ ҳам бу олижаноб қизнинг фикр ва мулоҳазалари баркамоллигига ишонаман. Агарда ўз туйғумгагина суяниб иш кўрганимда эди, уни қанчалик қадрлашимни ҳеч қачон исбот қилиб беролмасдим. Унга шундай деб етказишингиз мумкин, тақсир.

Менинг жамиятда тутган ўрнимга қараб берган бирдан-бир жавобим шу тарзда бўлди. Астойдил тан бериб айтаманки, ушбу жавобим таъсирида у бир гапдан қолиб, мендай кимса олдида ўзини тутабилишлигига қойил қолдим.

Худди шундай тарзда Тоифа билан ҳам гаплашиб олишга аҳд қилдим ва юзма-юз суҳбатлашиш учун қулай фурсат топиш илинжида орқасидан қадам-бақалам эргашиб юришга тўғри келди. Энди илгаригидай истаган маҳалим унинг хонасига бостириб кираверишга ҳад қилолмай қолганман. Боғда бирга сайр қилиш учун ҳам таклиф қилмай қўйганман. Ундан шунчалик ҳадиксираб қолгандимки, яқинлашганим чоғи юрагим қинидан чиққудай бўлиб, титраб-қақшаб ҳам кетаман беихтиёр. У билан ёнма-ён вақт ўтказиш эса бу дунёнинг жаннати бўлиб қолган. Қачон ва қаерда юрмайин муттасил уни ўйлардим, муҳим иш билан банд бўлган чоғларимда ҳам хаёлимдан қувиб чиқара олмасдим уни. Бунчаликка борганим учун ўзимдан ўзим уялиб ҳам кетардим. У мени калогер билан таништиргандан кейин бир неча бор унинг олдида бориб келишимга тўғри келди. Менинг вазифам бўйича тутган ўрним қандай бўлишидан қатъи назар бу усулдаги сайр-саёҳатимга бевосита Тоифанинг иштирок этиши беқийс қувонч бағишларди. Шу билан бирга иккимиз биринчи бор калогерни зиёрат қилган кунимизни эслан чиқара олмаймиз ҳеч. Ҳақ гапни айтганда, у ёши улуглиги билан барча юнонлар ҳурматига сазовор одам бўлишига қарамай, бор-йўғи шунчаки оддий черков руҳонийси экан. Узининг тежамкорлиги билан ҳам бошқалардан ажралиб турарди. Фақат жамият аъзоларидан узлуксиз тушиб турган эҳсону инъомлар ҳисобига яшаб, шу йўлда топган ва орттирган бойликлари рўзғорига етиб,

унинг беташвиш ҳаёт кечирлишини таъминлаб тураркан. У етмиш йил умр кўрибди ҳамки, саводини чиқариш ҳақида ҳеч ўйламабди. Шусиз ҳам у бутун хонадонининг безаги саналмиш бой кутубхонага эга экан. Юнонлар французларнинг маърифат олишига юксак даражада ўчлигини билсалар керакки, айнан ўша кутубхонага таклиф этди мени. Бироқ, китобларга тирбанд жавон тоқчаларини кўрсатишдан олдин хона бурчагида турган қадимий бир стулга диққатимни тортиб, ҳайратга солди.

— Қани, айтинг-чи, сизнингча, мана шу стул неча йилдан бери шу ерда турибдйкин? — савол берди кутилмаганда. — Ўттиз беш йилдан, бери. Шундан маълумки, мен хизмат вазифамда ўттиз беш йилдан бери ишлаб келаман, аммо бу муддат ичида бирор марта фойдаланган эмасман бундан.

Дарҳақиқат унга қўнган чангдан маълум бўлдики, бирор марта бирон кимсанинг қўли текканга ўхшамайди. Айни маҳал тоқчалардаги китоблар сиртига ёпишган чанглар билан стул чангларини солиштиришдан ғайритабиий фикр келди миямга. Ўша чанг қатламлари иккисида ҳам деярли бир хил ва мен калогерга гаров боғлашиб, стулга қанча йил қўл тегизилмаган бўлса, китобларга ҳам шунча йил эътибор берилмаганини тасдиқлашга уриндим. Лекин у менинг синчковлигимни диққат билан кузатаётган бўлса ҳам гапимнинг маъносига тушунмади чоғи. Тушунгандан кейин эса зийраклигимга қойил қолди-да, ақл-фаросатимга тан берганлигини айтди.

Юнон христиан дини ақидалари бўйича руҳонийлар учун икки марта уйланиш мумкин эмаслигига қарамай, у уч бора турмуш курган. Унинг таърифича бундай алоҳида имтиёзга сабаб дастлабки икки хотинидан фарзанд кўрмаганлиги экан, шунинг баҳонасида аввалгиларидан қутулгач, истисно тариқа янғисини олишга йўл берилган унга. Шундан ягона мақсад зурриёт ортириб, наслини давом эттиришдир, дея жавоб қилди у. Юнон черкови ҳам шундай ғайритабиий баҳонага ишониб, унинг рухсат олишига монелик қилмабди. Калогер учинчи хотинидан ҳам фарзанд кўрмагандан кейин ниҳоят у тавбасига таяниб, никоҳ учун лаёқатсиз ёки ўз вазифасини адо этишга қодир эмаслигини олдинроқ билмаганлиги учун пушаймон еб, тушкунликка тушиб юрар экан ҳамон. Черков руҳонийлари ўртасида ана шундай ярашмаган ва нотўғри тушунчалар ҳам такрорланиб турар экан баъзида. Черковга сифинувчилар сон жиҳатдан бир ҳовучгина эканлар. Уларнинг аксарияти ўртасида диний ақидаларга риоя қилишлардан ўзларини четга олишдай ҳодисалар ҳам такрорланиб туришини сезиб қолдим. Фақат христиан деган номгина ўзаро бирлаштириб тураркан уларни ва шу ном билан бир-бирларининг гуноҳларини осонгина кечираверар эканлар.

Орадан анча кун ўтганига қарамай, Мария Резата Тоифага берган ваъдасини унутмабди, бу ҳақдаги хабардан воқиф бўлганимдан сўнг аёллар ўз мақсадларига эришишлари учун ҳар қандай ҳийла-найранглар қўллашдан қайтмасликларига яна бир қарра амин бўлдим. Бироқ, уларнинг найрангбозликлари охир-оқибат жонимга тегиб кетди-да, Тоифага шахсан айтишга юрак қилолмай юрган дардларимни Мария Резата орқали унга етказишга аҳд қилдим. Қалбим бир умр фақат уни деб тепишига шубҳаламаслигини сўрадим ундан. Бу ҳиссиётимни муқаддас санаб, астойдил унга амал қилишимга ваъда ҳам бердим. Онгим эса фақат бу билангина чекланиб қолмаслигимни тақозо қиларди. Аммо ўша пайтлар иродасизлигим мени нималарга дучор қилиши мумкинлигини билмасдим ҳали.

Сицилиялик рицар жўнаб кетганидан бир ярим ой ўтгач, Мария Резата ундан мактуб олди. Мактубда ёзилишича, у Синесий билан ўзаро дўстона муносабати, ҳурмати унинг жуда кўп тўсиқларни енгишига ёрдам берибди, сўнгра ёш юнон йигити отасининг газабидан кўркмаслиги, озодликка чиққандан кейин эса уни ўзининг ҳимоясига олиб, онасидан мерос қолган ер-мулкидан бошпана беришини тавсия этибди. Шу билан бирга у жойда ҳамжиҳат яшаш учун Тоифани ҳам кўндиришга ҳаракат қилиш мақсади борлигини ҳам кўшиб кўйибди хатида. Мабодо Мария Резата Тоифани кўндирилмаса, Синесийнинг ўзи Константинополга келиши, шахсан уни кўндиришга ҳаракат қилишини ҳам ёзибди. Уларнинг назарларида ушбу таклифни Тоифа қабул қилиши аниқ эмиш. Шундан маълумдирки, Тоифа билан менинг ўртамдаги самимий муносабат мавжудлигидан шубҳаланишади ҳамон. Агар шундай фикрда бўлсалар, Тоифанинг жўнаб кетишига мен қаршилиқ қилмаслигим мумкин, деб ўйлашган, шекилли. Бироқ, мактубда ўзларининг бошқа мақсадлари борлиги ҳақида эса лом-мим демаганлар. Бундай қилишларининг боиси Тоифа билан менинг ўртамда бирон можаро чиқиб қолишига ишонганлар. Хулласи калом, қандай бўлмасин, бор чапдастлик ва ғайрат-шижоатларини ишлатишга ҳаракат қилиб, жон-жаҳдлари билан Тоифани менинг кўлимдан юлиб олишга астойдил киришганлар.

Уларнинг барча ҳатти-ҳаракатлари шубҳасиз қандайдир янги қитмирлик бошлашларидан дарак берарди. Акадада бундай қилмиш-қидирмишларга панжа орасидан қараётган шаҳар ҳокимининг илтифот кўрсатаётганлиги туфайли улар тинч ва осойишта ҳаёт кечираётган эдилар асли. Ваҳоланки, у бу хилдаги кирдикорлари учун жазо бериб, тартибга чақириб кўйишга тўла ҳақ-ҳуқуқли эди. Синесий отасининг буйруғи билан қалъаларининг энг қулай қисми ҳисобланган қадимий минора ичига қамалар кўйилади, қанча муддатга қамалганини ўзи ҳам билмагани каби шахсий куч ишлатиб у ердан озод бўлишига ҳам ақли бовар қилмас экан унинг. Бир неча хизматкорлар уни кўриқлар, агар рицар бойроқ бўлганда уларни сотиб олиш йўли билан дўстини қутқариб қолиши мумкин экан, бироқ у мендан йўлқира учун олган арзимас маблағгагина эга эди холос, шу сабабли дўстини қутқариб олишга ўзининг устомонлиги ва кучигагина таяниши мумкин экан фақат. У юнон тилини ҳам, турк тилини ҳам яхши билмас, ўз навбатида ҳар қадамда турли тўсиқларга дуч келиши мумкинлигига қарамай, ҳеч қаршилиқсиз бемалол шаҳар кезиб юраверганига тушунолмасдим. Назаримда, ҳар бир ишни бошлашдан олдин қийинчиликларга дучор бўлишини ўйламай, фақат таваккалчиликка суянса керак. Кўпгина доворак одамлар ҳам йўлларида учрайдиган хилма-хил хавф-хатарларни баъзан менсиб, баъзан менсимай, асосан таваккал қилиш билан мақсадларига эришадилар. У Акада шаҳрига ёлғиз ўзи етиб келган эди. Шаҳардан унча узоқ бўлмаган Кондоиди қалъасига яқин жойга ўрнашади. Бир неча кунни Синесийнинг озор чекиб ётган қамоқхонаси қаердалигини билиш ва атроф-теваракни ўрганиш билан ўтказади. Дарвозани синдириб, тешиб, кириш у ёқда турсин, ҳатто унга яқинлашишнинг иложи йўқ. Аммо рицар бунга илож топади: тунда ҳамма уйқуга кетган маҳал манқалда қизитиб тоблаб, олган чорқирра ёрдамида минора девори ичидан чиқиб турган йўғон харини ёндира бошлайди. Маълум даражада онги ишлаши туфайлими ёки тажрибаси қўл келдими ё бўлмаса таваккалчилиги унга кулиб боқдими — ишқилиб, эпчил ҳаракати натижаси сабаб бўлиб, Синесий ётган маскан биқинидан тўйнуқ очишга муяссар бўлади.

Туйнук очилгандан кейин ўртадаги тўсинга қапиштирилиб тикланган харсангтош ва ғишларни олиб ташлайверади. Шундай қилиб, қалин девор оралаб ичкарига мўралаш қийин бўлмайди. Дўсти унинг овозини эшитса бас. Чунки бир кечанинг ўзида туйнукни кенгайтириб, одам сиғадиган даражага олиб келиш осон эмасди. Кундўзи эса кўпориш ишларини давом эттириш билан сирни ошкор қилиб қўйиши мумкин. Энг муҳими, Синесий уни овозидан таниди-ку. Рицар унга нима мақсадда келгани ва дўсти деб қанчалар машаққат чекканлигини кейин айтиб беради. Улар ҳар кеча учрашиб, суҳбатлашиб туришга ваъдалашадилар. Узаро суҳбат маҳали дўстидан эшитганларини Синесий хизматкорига битта қўймай гапириб бериши керак, дўсти маълум қилаётган ҳаётдаги содирликлар, мамлакатда юз бераётган ҳар бир янгиликкача. Дарҳақиқат, бу беўхшов ва ғайритабиий воқеа фақат Акада шаҳридагина эмас, қўшни шаҳарларга ҳам тез тарқалиб кетади. Дўстлар эса бир неча вақт одамларнинг лақмаликларидан қулиб, завқланиб юришади кейин.

Улар шунақа ҳаётда камдан кам учрайдиган янгиликлар Синесийнинг қисматини енгиллаштишга ёрдам бериши, туркларнинг билдиргачликлари қўл келиб, унинг озод бўлишини талаб қилувчилар ғивирлаб қолишига ишонч уйғотади. Аммо Акада шаҳри губернатори бундай ғаройиботдан тонг қотиб қолганига қарамай, падари бузрукворнинг амрига қарши чиқишни ортиқча билади-да, отанинг рухсатисиз ўғилни озод қилишдан бош тортади. Шунинг учун режаси амалга ошмаган рицар куч ишлатишга хезланади. У бир иложини қилиб, Синесийнинг қўлига қилич тутқзади-да, қалъа теварагидаги бир неча малайлар билан тил бириктириб, банди ётган жойга ҳамла қилиш билан шартта босиб кириб, Синесийни қутқаришга эришадилар. Хужумчиларнинг шов-шувларини эшитган яқин-ўртадаги югурдаклар Синесий Кондойди ётган зиндон сари ёпирилиб келадилар-у, лекин уни тутиб қололмайдилар. Эркинликка чиққандан кейин эса уларнинг ўзлари ўша тунги саргузаштлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапириб юридилару аммо бу қилмишлари учун икки баробар оғир жазога тортилишлари мумкинлигини тасаввур қилмайдилар. Ҳақиқатда эса мазкур жараёнга диний тус бериб, айниқса, қурол ишлатиш билан ғалаён кўтаришларни турклар ҳеч қачон кечирмайдилар. Шунга қарамай, Акада губернатори ёш юнон йигити нима сабабдан қамоққа тушганлигини билгач, дўстлик билан боғлиқ бундай қилмишлар учун унчалик оғир жазо беришни маъқул топмайди.

Мария Резатага келган мактуб рицар томонидан ўша кунги ғалабага эришилгандан кейингина ёзилган эди. Унда Синесий билан бирга Рагузага кетиши, ундан кейин нима қилиши, у ердан қайтиб келгандан кейингина маълум бўлиши ҳам баён қилинган. Унга қадар Тоифадан ҳам жавоб келиб қолар балки, деган жумла ҳам илова қилинган мактубда. Ана шундай мазмун ва иборалар битилган мактубни Мария бизга кўрсатишдан ҳайиқмади асло. Бундай ошкоралик унда ҳеч қанақа ёмон ният йўқлигига ишонтирди мени. У Тоифага аллақачонлар юрагини очган ва унинг ўзи ҳам дардлари маълум бўлган чоғдан бошлаб бир-бирларидан ҳеч нарсани яширмайдиган, бир-бирларининг қалбларида нима борлигини тушунадиган бўлиб қолишган эди. Унинг айтишича, Тоифа қалбан христиандлар ватанининг фуқароси бўлишига қарамай, Синесийнинг қамалганини эшитгандан кейин эса ўзининг эзгу ниятларидан воз кечишига рози бўлган. Шу билан бирга Мария ўз олдида авваллари амалга ошириб бўлмайдигандай кўринган мураккаб йўллар эндиликда кенг ва равон тус олиб кетганлигини ҳам пай-

қаб қолган. Менинг хулқ-атворимни кузатиш орқали Тоифага тўлатқис озодлик олиб беришимга кундан кун ишончи ортиб борар, шу жиҳатдан ҳам рицарнинг мактубини кўрсатиш билан мени хафа қилиб қўйишлиги мутлақо хаёлига ҳам келмаган.

Шу орада менинг босиқ вазиятим ўрнини бирданига ҳаяжон эгаллади-да, аёл кишининг олдида бунчаликка бориш ноўринлигига қарамай, Мариянинг гапларидан қаттиқ ғазабга келганимни яширолмадим. Ҳаммалари бир бўлиб, амалга оширишга ошиқаётган кирдикорларини мен ахлоқсизлик, деб атадим ва шундай ақл-фаросатли Тоифа учун эса ўзи еб турган косасига ўзи тупургандай муносабатда бўлишлиги, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, қочиб қолиши мутлақо ярашмаган қилиқлигини уқтирдим. Шундай режа айнан менинг хонадонимда тузилиб, пишиб-етилишини ҳам сотқинлик, ҳам кўрнамакликдан бошқа нарса эмас, деб атадим.

— Бундай хом хаёлларга берилганлиги учун Синесийни кечирим мумкин, — кўшимча қилдим кейин, — чунки отаси томонидан ҳақли равишда адабини егани каби бу қилмиши ҳам ўта бемаънилиқдир, албатта, мен шундоқ ҳам бахтсизликка учраган ўсмирга ўлганнинг устига чиқиб тепгандай қилиб, менинг уйимда содир этилган қилмишлари учун қаттиқ дашном бериб ўтиришим ортиқчадир, аммо мендан миннатдор бўлиб, доим садоқат билдириб юрган аёлларнинг қўлидан шунчалик иш келаётгани учун уларни кечирishга қурбим етмайди, — дедим.

Менинг бу даражадаги койишларим ҳаддан ташқари шафқатсизлик эди, аммо унинг оқибати ғоят кучли даҳшат билан тугайди, деб ўйламасдим ҳеч. Гапирган гапларим менга Мария Резатада шунчалик қаттиқ нафрат уйғотдики, унга қилган барча яхшиликларимнинг устига кул тортиб ташлагандай бўлди. Эзгу ният билан яшаётган одамни шунчалик койиб ташлаш билан хафа қилиб қўйишим мумкинлигини яхши билардим. Аммо менинг изҳор этган мулоҳазаларимда уни ҳақорат қилишдай бирон маъно йўқ асло; шуни ҳам журъат қилиб айтаманки, яқинда ҳарамни ташлаб чиққан қандайдир Мальта рицари билан бирга ўз ватанини тарк этган, виждонни ўртага қўйиб айтганда, Константинополда эмас, бирон чет қишлоқда эмас, айнан менинг уйимда бошпана топган аёл келиб-келиб ўзимга шунчалик юзга чопарлик қилиши яхшими? Бунга гувоҳ бўлган Тоифа узоқ ўйлаб ўтирмай унга шундай жавоб қилдики, шу заҳотиёқ вужудимни ларзага солган ҳаяжоним тўлқини бирданига жўш уришдан тўхтади қолди.

— Рицарнинг ўз юртини тарк этиб, ўзга юртни ҳавас қилиши яхшилик билан тугамайди, шуни била туриб бунақанги таклифлар қилишига қандай ҳадди сиққанига ҳайронман, — дедим унга жавобан, — икки ёшнинг калтабинлигини ҳисобга олмаганда ҳам жаноб Кондоиди билан бемаслаҳат қилинган ишдан ҳеч қандай фойда чиқмайди.

Бу хилдаги таклифни тавсия қилишдан олдин Тоифа кимнинг кими бўлиб, улар билан бирга жўнашини ўйлаб кўришдимикин? Шунга боши қота бошлади унинг. Тахмин қилинишича, бу таклиф Синесийдан чиққан бўлиши керак. Унинг таклифи эса отаси томонидан сўзсиз инкор этилишини хаёлига ҳам келтирмаганига ҳайронсиз.

Изҳор этилган бу сўзлар ҳовуримни анчагина босгандай бўлди. Шунга қарамай, менинг йўқлигимда Мария Резата маслаҳатлари билан Тоифани йўлдан уриб қўймасмикин, деган шубҳа уйғонди ичимда ва шу сабаб бўлиб, Марияни ошиғи олдига жўнатиб юборишга шўшилдим дарров.

Бир неча кундан кейин Лепанто томон кема сафарга чиқиши мумкин экан. Кема дарғаси билан учрашиб, ўз иши бўйича Морега кетаётган бир хонимдан кўз-қулоқ бўлиб туришни сўрадим, шунингдек, уни кузатиб бориши учун бир хизматкоримни ҳам қўшиб бердим.

Бизлар жуда рўйхушсизлик билан хайрлашдик ва шундан бошлаб орамиздаги дўстлик муносабатлари ҳам барҳам еганга ўхшади. Бир неча ноҳўя қилмишларидан кейин ундан кўнглим қолди. Тоифа ҳам дили хижил тортиб, анча совуққина хайр-маъзур қилди. Бироқ иккимиз ҳам вақти келиб унинг томонидан бошимизга шафқатсиз нафрат тошлари ёғилиши мумкинлигини хаёлимизга келтирмаган эдик.

Мария Резата жўнаб кетгач, кўпдан эсимдан чиқабошлаган осойишталик ҳузурини торта бошладим ниҳоят; Тоифа масаласига келганда, унинг олдида бир умр одоб сақлаб юришга аҳд қилдим, энди ҳеч тортинмай унга яқин юрмоқ учун ҳеч ким ва ҳеч нарса ҳалал бермайди менга, деган фикр билан кўнглим тўлиб, қувончим ичимга сиғмайди. Ростга гап бундай бўлишликдан бутунлай умидимни узиб ҳам қўйгандим! Додхоҳ ҳам, билишимча, бундай ихлосмандликдан ҳафсаласи пир бўлган. Аммо унинг дўстона муносабатлари мен учун зарур эди жуда. Чунки мен бетобланиб қолганимдан кейин бирор марта мени кўргани Орига келгани йўқ. Константинополда учрашган чоғимиз эса менга бўлган илгариги самимий илтифот, хушмуомалалик, илиқликдан заррача ҳам нишон кўрмадим унда. Шунга қарамай, илгари қандай бўлсам, худди ўшандай тутдим ўзимни. У бўлса бир неча ҳафтагача менга нисбатан совуқ муносабатини ўзгартирмади. Ва ниҳоят, бу хилдаги хулқ-атворига эътибор бермай қўйганлигим жонига тегди чоғи, мендан қаттиқ ранжиб, шикоят қила бошлаганини эшитиб қолдим. Ниҳоят, у билан очиқчасига гаплашиб олишимга қулай фурсат туғилди. Аввалига гапимиз гапимизга ҳеч тўғри келмай, қизишиб олишигача бордики, орамиз бузилиб, ўртамизда бирон кори ҳол юз бериши мумкинлигидан чўчиб ҳам кетдим. Бировлар орқали қулоғимга етиб келган баъзи бир ҳақоратомуз иборалардан кейин ҳам ўзимни босиб, одоб сақлашга ҳаракат қилдим. Менга етказилган унинг куракда турмас гап-сўзларидан ўзимни ҳақоратлангандай ҳис қилдим. Қарасам, шахсан менинг ўзимни бу хилда тутишим унга таъсирини ўтказмайдиган. Ўртада миш-мишлар содир бўлаётганига ҳам эътибор бермайдиган у. Шундан кейин очиқчасига гаплашиб олишга қарор қилдим. Аввалига ҳаддан зиёд қизишиб кетдик. Бунинг оқибати бирон кори ҳолнинг бошини кўзгамаса эди, деб мен қаттиқ кўрқиб ҳам кетдим. Унинг мен ҳақимда тарқатган ҳар хил мулоҳазавий гапларидан ўзимни ҳақоратлагандай ҳисобладим, у ниҳоят инсофга келиб, мен эшитган гапларни ўз оғзидан чиққанлигини инкор ҳам этди. Ҳатто ўша гап ташувчиларни юзлаштириб, кўпчилик ичида бу гаплар ёлғонлигини айтиб, ўзини оқлашга ваъда ҳам берди. Аммо Тоифа масаласига келганда, у илгаригидай мен билан муросасиз эканлигини худди Оридаги каби ўзимнинг муҳаббатим манфаати йўлида униқини қурбон қилишгача борганлигимни юзимга солди, қаттиқ койиди ҳам. Шундай қилиб, мен барча дард-ҳасратим эвазига шу куни етарли қаноат ҳосил қилдим. Шунинг учун унга нисбатан садоқатимни сақлаб қолиш ва унга бўлган самимийлигимни тан олиши учун кўп ҳаракат қилдим.

Яна қайтадан баландпарвоз, айниқса, туркларда бошқача таассурот уйғотадиган жўшқин иборалар, ишлатиб, Тоифага бўлган сев-

гимни асослаб бериш орқали уни ишонтиришга анча куч сарфладим. Бу билан ўзимни ундан кўра бахтлироқ эканлигимга даъво қилмоқчи эмасман, бунга интилаётганим ҳам йўқ, дедим унга. Менга жавобан олдиндан ўйлаб қўйган фикрини изҳор этди.

— Нимаики бўлмасин, сиз унинг бахтиёр бўлишини истайсиз, шундай эмасми? — деди кўзларимга тик боқиб.

— Албатта-да, — дедим унга ҳеч иккиланмай.

— Борди-ю, ҳозир ҳам Шерибернинг ҳарамидан озод қилингандан кейин, менинг қўлимдан тортиб олгандаги ҳолатда сақланаётган бўлса, мен унга уйланишга тайёрман сўзсиз. Унинг отаси билан ҳам танишман, — давом этди у, — худди шу шарт билангина у қизини ўз фарзанди деб таниши мумкинлигини айтди, унга айрим наф келтиришга ваъда бериб, шунга кўндирганман. Берган ваъдамнинг устидан чиқаман, албатта. Худди шу оннинг ўзида фикримни яқунлашга оғиз ростлаш учун чоғланган эдимки, бирдан нафасим тикилиб, аянчли вазоҳатимни босиб олишга қанчалик уринмайин қудратим етмай, бўғулгудай аҳволга тушдим. — Сизнинг ҳис-туйғу ниҳоятда нозик бўлиши ҳақидаги гапларингизни эсладим, — дея давом этди у, — Кондоиди билан суҳбат маҳали сизнинг дунёқарашларингиз менга ўтиб, мени ҳам французга айлантириб қўйди чоғи. Ана шу ҳолат менда ҳукмронлик қилиши билан юраги бошқа бировни деб ураётган ожизани ўз никоҳимга оламанми, деб довдираб қолдим. Бундан шунчалик озор чекдимки, асти кўяверасиз! Мабодо сиз виждонни ўртага қўйиб, ҳозирги гапирган гапларингиз ҳақлигига имонингиз комил бўлса, менинг бутун умидларим ушалди, деган сўз. Бизнинг урф-одатларимиз сизга маълум. Шу боис Тоифа менинг рафиқам бўлиб қолади ва ўзига насиб этган ҳуқуқлардан истаганча фойдаланаверади, ўзига муносиб иззат-икромларнинг эгаси бўлиши аниқ.

Мен учун бундан ортиқ мудҳишроқ зарба бўлмаса керак. Бирдан бир ор-номусимга кафил бўлган соф виждоним, бебахт ва чиллашир эҳтиросим, миямни жуволдиздай титкилаган ҳис-туйғум, юрак-бағримни эзиб, алғов-далғовини кўзгаган ўйхонам ҳосили на учи на кети кўринмас фикр-мулоҳазаларим — буларнинг ҳаммаси бир дақиқанинг ўзидаёқ шунчалик ғам-алам гирдобига улоқтирдик, бундай азобга биринчи бор дуч келгандай эдим гўё. Додхоҳ менинг аянчли ҳолга тушаётганимни сезиб қолди.

— Э-ҳа, — бақириб юборди у, — кўринишингиз менинг сиздан гумонсирашимни исботлаб турибди.

Бу унинг қизга бўлган самимий муносабатимдан шубҳаланаётгани бўлса керак.

— Йўқ, — дея жавоб қилдим мен, — ишонмаслик билан мени хафа қилаяпсиз. Аммо сизларнинг қонун-қоидаларингиз, урф-одатларингиз билан яхши танишман. Шунинг учун сизни огоҳ қилиб қўйишни ўз бурчим деб билсам узрлидир, шуни унутмангки, Тоифа христиан динига мансуб. Наҳотки, сиз билан суҳбат маҳали отаси бунга эсидан чиқарган бўлса? Тўғри, у сизларнинг диний эътиқодингиз таъсирида тарбия топган, лекин ўзимнинг уйимда мен билан ёнма-ён яшаш маҳали унинг динга бўлган эътиқодига қизиқиб кўрдим, у фақат ўз ҳузурига тез-тез қадам ранжида қилиб турадиган таниш бир руҳоний билан ҳам бот-бот суҳбат қилиб тураркан, шундан маълумки, бизларнинг ҳам, маҳаллий аҳолининг ҳам бирорта диний расм-русими билан ошно бўлган эмас у. Қон даъвати ёки бўлмасам ўз ватани ҳақида жуда кўп ҳикоялар эшитиши таъсирида анчагина христианликка ён босиши табиийдир.

Шундай эътирофлардан кейин додхоҳ ўзини мағлубиятга учраган каби ҳис қилди-да, тан бергандай бўлиб, «дарвоқе, Кондоиди ҳам уни мусулмон динига мансуб эмас деб санайди», деди. Шундан кейин ҳам бир неча далилларни рўқач қилиш билан зўр бериб ўз манфаатини ҳимоя қила бошлади, яъни, Тоифага ўхшаганлар қайси диний ақидага бўйсинмасин, барибир хўжайини ёки қонуний умр йўлдоши қайси динда бўлса, ўша динга ўтиш учун зўрлашнинг ҳожати йўқ уни.

Шундай мунозара пайти ўзимга келиб улгурдим-да, бирон қарши фикр билдиришлик мендан чиқмаслиги керак, деган тушунча миямга урилди ва бу ҳақда баҳс талашиб ўтириш ортиқчадир, буни Тоифанинг шахсан иштироки билан ҳал этишдай имконият ҳам борку, дедим унга. Бу хилда жавоб қилишдан икки хил мақсадни кўзда тутгандим: биринчидан, у ўзининг таклифини Тоифага етказишни менга топширишидан қутулиш, иккинчидан, ушбу мунозара яна узоқроқ чўзилиб кетиб, менда яна қандайдир янги шубҳалар уйғотиш билан қайта азоб-уқубатга дучор қилиши мумкинлигига тезроқ барҳам бериш эди.

Шак-шубҳасиз, Тоифа билан ўртамиздаги муҳаббат риштасидан бўлак иккимизни боғлаб турадиган бирон восита борлиги тушимга ҳам кирмаган ҳеч; борди-ю, унинг ўзида Усмонлилар империясининг хонимларидан бири бўлишдай хоҳиш туғилар экан, шундай бахтга эришиши йўлида тўсқинлик қилмаслик учун барча ҳис-туйғуларимдан бутунлай воз кечишга ҳам тайёр бўлгандим, ҳатто. Менга қанчалик қийин бўлмасин додхоҳнинг толеига ҳасад қилсам ҳам, бирдан-бир муҳаббатим манбаининг мавқеи бир даража юқори кўтарилишига шахсан ўзим ҳаракатда бўлардим сўзсиз.

Шу орада кечга яқин менинг олдимга — Орига келишни ваъда қилиб, хайрлашган додхоҳни кутиб ўтирмай, унинг олдига ўзим боришга шопилдим. Гапни у ёқ-бу ёқдан бошламай пўсткаласини айтиб, масалани ётиғи билан тушунтирдим. Ундан олдин ифода этар сўзларим Тоифада қандай таассурот уйғотишини аниқлаш мақсадида унинг олдига кирдим. Юрагим така-пука бўлиб, қинига сиғмаётган даражада бесаранжом тепа бошлади.

— Ҳозир сизга бўлган самимий муносабатим қандайлигини эшитасиз, — дедим унга. — Додхоҳ сизга уйланиш учун астойдил аҳд-паймон қилган. Мен унинг ниятига қаршилиқ қилмоқчи эмасман, қайтага сизнинг фаровон ва бахтиёр ҳаёт кечиршингиз таъминланаётганидан хурсандман жуда.

Сўзларимни бепарволик билан тинглади, шу ондаёқ қандай жавоб олишимни ҳам фаҳмлай қолдим.

— Мазкур таклифни менга етказишингиздан мақсад унга рад жавоб бериш билан бояқиш бечорани қаттиқ ҳақорат қилишимни истайсиз, шекилли? Менимча, бахтиёр бўлишим учун жон куйдирмоқдасиз гўё, аслида эса менга янги гўр тайёрлаяпсиз, — дея эътироз билдирди у. — Сиздан шуни кутганмидим, қанчалик жирканч сўзлар-а? Шундан бошқа менга айтадиган ширинроқ гап тополмадингизми? Шу чоққача менга бўлган дўстона муносабатларингиз ёлғонмиди ё, унинг инъикосини айтаяпсиз-ку, ҳозир? Ёки бутун ҳис-туйғумни аниқроқ қилиб тушунтиролмаганимнинг оқибатимикин бу?

Шу хилдаги таъна-танбеҳларни эшитиш билан ниҳоятда яйраб кетдим, унинг хушсухан ҳар бир сўзини тинглабгина қолмай, чанқоқлик билан сипқорардим уларни, шунга қарамай, додхоҳнинг ниятларини айтишда давом этдим, бундан мақсад юрагимни хушнудлик ва шавқ-завққа тўлдираётган унинг гапларини қайта ва яна қайта эшитмоқ эди.

— Ахир ўйлаб кўринг-а, додхоҳ кимсан, империянинг энг обрў-эътиборли аёнларидан бири ҳисобланади, — дедим яна мен — бойликларини айтмайсизми, сон-саноқсиз, сиз унча менсимай эшитган унинг таклифларини дунёнинг манман деган аёллари ҳам жон-жон деб қабул қилади-я, айниқса, унинг мартабаси тенги зодагонлар, юрт султонлари ҳам ҳеч иккиланмай ўз қизлари, сингилларини икки қўллаб унаштирадилар унга. Яна ўйлаб кўринг, сизни кўздан жонидан ортиқ кўриб юрган шунчалик нуфуз эгасининг меҳри нақадар чексиз сизга, эҳтироси беқиёс ва у турк одати бўйича эркакларнинг аёлларга нисбатан муносабат билдиришларидан ҳам бутунлай бошқача иззат-икром бахшида этмоқчи сизга.

У гапимни бўлди.

— Менга унинг ҳеч нарса керак эмас, — эътироз билдиришда давом этди у, — мен учун энг муҳими тинч ва осойишта ҳаёт кечириш, бошқа ҳар қанақа бало-баттарларга бефарқман, сиздай инсоннинг ҳомийлиги остида умр кечиришдан ортиқ бахтни тан олмайман ҳам, ҳавас қилмайман ҳам.

Ҳар сафар у гапираётган маҳал сукут сақлаб туришни ўзимга ўзим ваъда қиламан-у, бироқ ички қувончим иродамга бўйсинмай қолиши панд едириб қўяди, ҳозир ҳам сабрим чидамай, юрагимдаги гапларни очиқ-ойдин айтиб юборганимни билмай қолдим, қалбим тўридаги яширин сир-асрорни ошкор қилишдан бошқа чора қолмади, шекилли, — жўшиб кетдим.

Додхоҳ Орига ўзи ваъдасига мувофиқ кечга яқин келди. Ниҳоятда тўлқинланиб, унинг ниятларини мен Тоифага етказдимми-йўқми — билмоққа олишди. Бу ҳақдаги менинг тушунтиришларимга қарамай, қиз у кутган даражада хайрихоҳлик билдирмаганини яширолмадим:

— Балки мендан кўра ўзингиз омадироқдирсиз, — қўшимча қилдим гапига, — балки, шахсан ўзингиз темирни қизигида босиш билан тушунтирганингиз маъқулдир?

Бундай маслаҳатни пичингнамо тарзда бердим унга. Бутун умидимни пучга чиқарувчи таклифи учун нафақат рад жавоб олишга гувоҳ бўлишни сабрсизлик билан кутдим, балки рақибимнинг барча даъволари тоқат қилиб бўлмас даражада чилпарчин бўлиб, шармандаси чиқишини кўриш иштиёқида ёниб, ғалаба нашидасини суриш орзусида эдим жуда. Бу менинг ҳаётимда эришган биринчи музаффар юришим бўлиши мумкин, шу чоққача ҳеч қачон бундай лаззат олишининг ҳаловатига қонмаганман.

Додхоҳни Тоифанинг хонасигача кузатиб қўйдим. У нима сабабдан ташриф буюрганини қизга баён қилди. Қиз нима деб жавоб бериш устида батафсилроқ ўйлаб олишга вақти етарли эди ва ўз нутқидан додхоҳни ранжитиб қўймаслик томонларини ўйлаб, иложи борича эҳтиёткорлик билан гапирди. Жуда мулоим оҳангда берган жавоби шундай аниқ далилланиб, қатъий ва асосланиб изҳор этилдики, ҳатто додхоҳнинг ўзи ҳам унга тан беришга мажбур бўлди. Шундан кейин қиз ўз нутқини қайта такрорлашга ҳожат қолмади. Додхоҳ эса тили лол бўлиб, бирон сўз айтишга ҳоли келмай, ўрнидан шартта турди-да, мен билан бирга хонани тарк этди. Унинг ниҳоятда дили сиёҳ, ранж-аламда ва ҳатто газаби қайнаб бир неча бор хитоб қилди:

— Шундай бўлиши мумкинлигини сиз бирон марта кўз олдингизга келтириб кўрганмисиз? Мен ҳеч қачон шунақа гаплар айтишини кутмагандим ундан.

У Орида ётиб қолишдан воз кечиб, шаҳарга отланаркан, мени бағрига қаттиқ босган ҳолда қўшимча қилди:

— Барибир биз бир умр дўстлигимизча қоламиз, ҳозир мен хатога йўл кўйдим, тўғриси айтинг, сиз гувоҳ бўлган шу манзара ақл-сизликнинг ўзгинасидан бошқа нарса эмас, назаримда.

У фойтонга чиқиб ўтираркан, ғазабини босолмай алам гирдобида чирпирак бўлаётганга ўхшарди. Анча жойга боргунча мен унинг орқасидан қараб қолдим, у йўл-йўлакай қўлини баланд кўтариб, муштумини тугар экан, бу шамали ҳаракатидан мен ор-номуси пайҳонланганлигинигина эмас, балки қаттиқ алам ва ажабланиш маъноси-ни англагандай бўлдим.

Юқорида иқрор-изҳор қилганимдек, ички тўйғум амрига итоат этганим билан у барибир мен учун анчагина қимматли одам эди, шу боис унга юракдан ачиндим. Ҳеч бўлмаганда бу жараёндан ўзига сабоқ олиб, ақл-хушини йиғиб, тезроқ ўзига даво топишини ҳам сидқидил истаб қолдим.

Афсус, унинг ҳайдалганидан кейин ўзим руҳий азоб тортиб, бошимга янги кулфатлар ёғилиши, камситилиб, хўрланишларимни ўша маҳал билганимда унга шунчалик ачинмасдим ҳам! У жўнаб кетиши билан Тоифанинг олдига кириб бордим. Унинг кетганини эшитиб, Тоифа ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, унинг қувончи юзига уриб, бутун вужуди яйраб, жонлангандай бўлди. Тавсия қилинган ўша бойликлар, бадавлат турмуш тарзидан мағрурона воз кечиш ҳақидаги Тоифанинг гаплари ва оқилона мулоҳазаларини эшитиш билан донг қотиб қолганим ва бу менга қандайдир завқ бағишлаган ўша қилмиши, оқилона фикрлари билан нимага ишора қилганини тушунтириб беришини сўрадим.

— Ҳар бир инсон ўз олдига муайян бир мақсад қўйиб яшайди, ана шу мақсад сари интилиш қанчалик ажойиб ва фаройиб бўлишидан қатъи назар, унга эришишни ҳеч қачон бўшаштирмаслиги керак; — дедим, бутун вужудимни чулғаган тоғли тўйғум таъсирига берилиб, — ишончим комилки, сиз юксак мақсадлар сари дадил одимляяпсиз. Менга қатъий ишонасизу, — қўшиб қўйдим яна, — лекин нима учун шу маҳалгача келажак режаларингизни мендан яшираётганингизга ҳайрон бўламан, дўстона муносабатларимиз ҳурмати нега уни мен билан баҳам кўрмайсиз, бошқа қандайдир сабаблар бору, уларни эшитишдан умид қилишим ортиқчами ё?

Бу гапларимни жиддий оҳангда гапирдим, чунки ўзим шунчаки синчков бўлганим билан барибир бундай саволни аллақачон беришим керак эди унга. Ваҳоланки, барча ваъдаларимни илоҳий бурчдай санаб, бажарганман-ку, ахир, шунга қарамай, у ҳаддан ортиқ зийрак эдики, менинг юрагим ниманинг илинжида безовталанишдан тўхтамаётганини сезмаётир, деб ўйласам. Бунинг устига додхоҳ кетгандан кейин қандай эркин ва қувонч билан гаплашган бўлса, худди шу оҳангни ўзгартирмай, минг бора қайтариб айтган мақсадига бир умр содиқ қолишини таъкидлади ва ўша гапларини шунчалик тез унутиб қўйганимга ҳайрон ҳам бўлди.

— Сизнинг раббатингиз ва олий ҳимматингиз билан менинг тақдиримни ўзгартирмоқ бўлиб кўзгалган барча қайғуларим барҳам топди тамоман. Аммо бари қилган афсусларим, эзгулик йўлидаги ҳатти-ҳаракатларим, ёруғлик сари тинмай интилишларим ҳам мен йўл қўйган ноҳўя ахлоқий нуқсонларимни ювиб ташлолмайди. Ҳамма нарсадан кўнглим совиган, юксак саҳоват, олий фазилатлар эгаси бўлиб етишаманми-йўқми — буларнинг ҳаммасига бепарвоман энди,

чунки одобли бўлиш, эзгуликка эришиш учун қатъий курашиш йўлини кўрмаётгандайман олдинда. Шунингдек, тотли ҳаёт кечириним учун мадад бўладиган нималардир етишмаётганига кундан кун амин бўлмоқдаман.

Бу хилдаги жавобини эшитиб, китоб ўқишга берилиши унга кўп жиҳатдан таъсирини кўрсатиб, ақлини чалғитмаётганмикин, деган фикрга бордим-да, беихтиёр чўчиб ҳам кетдим. Бироқ сезишимча, унинг келажагига қатъий ишонч, орзу-ниятлари, сўзлаш услубидаги равонлик, таҳсинга сазовор мафтункорлик равнақ топишини кундан-кун жадаллаштирмоқдаки, мен бундан фақат завқ оламан ҳарчанд. Шу ерга келганда ўзимнинг сусткашлигимни бир қарра тан олсам узридир. Шунини ҳам эслатиб ўтайки, агар мен адабиётим мумкинлигига муҳтарам ўқувчимни ишонтиришга тайёрлай олмаганимда, ниҳоятда хижолатда қолишим турган гап эди. Ана шу жараён устида ўй суриб, бир неча ой ичи берган ваъдаларим ва ичган онларим амри билан жиловлаб юрган туйғумни ҳар қачонгидан кўра кўпроқ ҳис қила бошлаганимни англадим. Додхоҳдай кимсанинг таклифи кескин рад этилиши, унга аталган барча шон-шухрату мартабалардан воз кечилишига гувоҳ бўлишим билан Тоифанинг бутунлай ўзгариб кетгани намоён бўлди кўз олдимда. У энди мен сотиб олган пайтдаги чўри қизга ҳам, ўз отаси томонидан тан олинмаган радди мардумга, ҳарам хоналарида ҳукм сурган разолатга маҳкум, бахти қаро ожизага ҳам сира ўхшамасди. Унинг ўзигагина мансуб ажойиб фазилатлари билан бирга кишини мафтун қилишга қодир маънавий жиҳатдан юксак моҳият эгаси, қисқа қилиб айтганда, мен унинг қиёфасида ўзи ҳам унча аҳамият бермаган тақдир тақозоси ҳаля этган олий хислатлар намунасини кўриб турардим. Мана шундай мулоҳазалар оғушига шўнғиб кетишим натижасида ҳеч иккиланмай унга уйланишдай астойдил хоҳиш ҳамма нарсадан устун келиб, кўндаланг бўлиб қолди олдимда. Қарангки, орадан икки йил ўтиб кетибдики, бу орада бирор марта жиддийроқ ўйлаб кўрмаганим учун таажжубдаман. Энди эса шу фикр бутун хаёлимни банд қилиб олди-да, буни қандай бўлмасин астойдил амалга оширишга бел боғладим ниҳоят.

Бу борадаги қароримни қатъий деб санаганим учун менга қаршилик кўрсатиши мумкин бўлган ҳар қандай ақл-идрок эгасининг насихатини ҳам, йўлимга тўсиқ бўладиган оилавий машмашаларни ҳам енгиб олиш мен учун ҳеч қийинчилик туғдирмас деб ўйлайман. Бунинг устига она ватанимдан анчагина йироқдаман, улар бу янгликдан кейинроқ хабар топишлари менга қўл келади. Шундай бўлсада, юрак амрига қулоқ солиш билан бўлиб, одоб-ахлоқ доирасидан чиқиб кетмаслигим керакдир, ортиқча сарфлардан чекланиш қоидасига риоя қилишим ҳам зарур, шу қаторда айрим тасодифий шовшувлар кўтарилишидан четроқ бўлиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Базм тантаналарини ҳам ўз уйим шароитида ўтказганим кўп жиҳатдан маъқулроқ. Энг муқаддас туюлган кўнгил орзусини рўёбга чиқариш аҳди мени фароғат қўйнига фарқ қилди. Бироқ Тоифа муҳаббатим билан боғлиқ келажаги учун эмас, бошқача маънода миннатдорлик билдирди менга, аксинча бўлганда мен юрагига бошқача йўл топиб, қалбидан жой олиш ҳаракатига тушардим-да, унинг кўнглини бир мунча кўтарган ҳам бўлардим. Аммо бу борадаги ҳаракатларим бекор кетганига жуда ачинаман. Ваҳоланки, унинг дилини овлаётгандай тасаввурларга берилиб, бир неча бор хушомадлар ҳам қилиб кўрдим ҳамки ундан заррача иқдор-изҳорлик шарпасини сезмадим ва шу боис ичимдан зил кетдим, тўғриси, жонга оро кирадиган бирон нидо

чиқишини кутмаганимга қарамай, ҳарҳолда унинг учун нималар қилишим кераклигини салгина шипшитиб кўрдим, шунга лойиқ бирон жавоб оларман, деб ўйлагандим, ҳеч бўлмаса бир неча ширин гап билан шу кунга қадар такрор-такрор ифода этган сўзларини қайта такрорлаб менга мадад берар ва мен эса унга бўлган ишқим ҳурмати, иккимизнинг ва ўзимнинг бахтимиз йўлидаги ниятларимни ривожига ривож кўшишга тайёрлигимни айтарман, деб ўйлагандим. Шулар устида фикр юритган пайтим додхоҳга берилган раддия менинг ҳам улушимга раво кўрилиши мумкинлиги ҳақидаги фикр миямга келмаганди, менинг бахтим очилиши учун бўлмаса ҳам ақалли французларга бўлган ихлоси туфайли, мустақилликка эришиш мақсадида империянинг энг эътиборли тўраларидан бирининг таклифини рад қилди, деб ўйладим-да, энди меникени бемалол қабул қилар, деган хаёлга бордим. Шундай иққиланишлар билан бир неча кунни ўтказдим ва ниҳоят бу масалани ҳал қилиб олиш учун ҳеч ким, ҳеч нарса халал беролмайдиган муддатни танладим. Унинг остонасига қадам қўйиб улгурмасимдан яна миямга баъзи бир фикрлар келиб, томирларимдаги қонларим тўхтаб қотиб қолгандай бўлди-да, шу заҳотиёқ орқамга қайтдим, вужудимдаги қатъиятлик ўрнини тасодифий довдираш ҳамда кўркув ҳисси эгаллади. Чунки шу вақтнинг ўзига Тоифанинг келиб-чиқиши масаласида додхоҳ Кондоиди билан учрашиб, баъзи бир маълумотлар олганлиги эсимга тушиб, кўзимни кўр қилиб қўйган, эҳтиросим амри туфайли турк ўзи учун жўяли деб ҳисоблаган одоб-ахлоққа риоя қилиши кераклиги ҳақидаги таъкидларини ўйлаб, бирдан қаттиқ ҳаяжонланиб кетдим. Менинг шунчалик эсанкираб қолишимга фақат бугина эмас, балки Кондоиди ўша маҳал додхоҳга изҳор этган дардини энди менга айтишини сўрашим лозимлигини англаб етганим сабаб бўлди, бироқ ҳаддан ташқари кескин муносабатда бўлган одамимнинг инжиқчилирига бардош бериб, унинг олдида тубанлашишни истамадим. Борди-ю, ўз вақтида қизи туфайли унга хиралик қилаверишларим жонига теккани ва ўғлига нисбатан нохуш муносабатда бўлганлигим боис у мендан қасос олиш пайига тушган бўлса-чи? Унда кейин нима бўлади? Шунга қарамай, бошга тушган мазкур қисматга бардош беришдан бўлак бирон чора топишнинг иложи қолмаганди менда.

Аммо бу хилдаги фикрга толиш билан ўзимни ўзим койийверишим билан нимага ҳам эришардим дейсиз. Бунинг бирон иложини топиб, ижобий ҳал қилишнинг осон йўлини қидириш мақсадида Тоифанинг олдига қайтдим, шу заҳоти ўйлаб қўйган бари режамни амалга оширишни вақтинча тўхтатиб туришни маъқул кўрдим. Бу ҳақда қатъий қарорга келганлигим боисини батафсил гапириб ўтирмайман, чунки бу борадаги чорам учун эҳтиёткорликка амал қилишдан кўра кўпроқ муҳаббат амри муҳимроқ рол ўйнаганини ҳам сизга тушунтириб беришимга ҳожат йўқдир. Дарвоқе, ҳали ҳамон барча тўсиқларни мардона енгиб, мақсадларимни астойдил рўёбга чиқаришдан умидимни узмаган ҳам эдим-да, ҳатто. Ҳар қалай, буни Тоифага изҳор қилишни кейинга қолдириб бўлмасди мутлақо. Тоифа эса менинг қайноқ эҳтиросим таъсирида инсофга келиб, ниятимнинг амалга ошиши учун ён босар, қўллаб-қўлтиқлар ҳарҳолда. Шундан кейин унга бутун ихтиёримни топшириб, ҳақиқий эри бўлиб олган кунимдан бошлаб, отаси билан яраштириб қўйиш пайига тушишимни ҳам рўйирост айтмоқчиман ўзига. Шундай қилсам бўлармикин? Кондоидига гапимни ўтказиб, ғалабага эришганимдан кейин менинг жон куйдириб кўрсатган ғамхўрликларимдан қалби эрир

балки, меҳри товланиб, унга эришиш йўлидаги жон фидолигимни сезгач, бир куни ўзини бахшида этар менга. Унинг остонасига қадам босар чоғим худди ана шунга ўхшаш учи-кети йўқ хаёл бошимни банд қилган, аммо у бирор шакл топиб, равшанлик касб этгудай эмасди ҳали. Нимага шунчалик нотинч ва ҳаяжон оғушида бўлганим сабабини сўраши учун имкон бермадим унга. Бирон нарса деб оғиз очишига ҳам йўл қўймадим, фақат дард-ҳасратларимни тўкиб солишга шайландим, гапимни бўлмайд, охиригача эшитишини сўрадим. Шунчалик қайнаб-тошиб бутун ҳис-туйғумни батафсил изҳор этганимдан кейингина нутқимга нуқта қўйдим.

Ажабтовур жўшқинлик, шунчалик ғайритабiiй вазият кўзгалдики, мазкур суҳбат давомида мени андак тинчитиш ўрнига туйғум хуржини янада ошириш билан ўзимга кўпроқ таъсирини ўтказди, натижада эҳтиросим жилов бермай, қайта кучга кирди яна, аммо Тоифанинг хонасига қадам қўйган чоғим, унга нигоҳим тушиши билан қутилмаганда оғир қайғу босди мени. Унинг чеҳрасида мендан миннатдорлик аксини кўраман, деб умид қилгандим, аксинча, чуқур изтироб белгиси ва нимадандир қаттиқ озор чекиб, лоҳас тортаётган ҳолатни бошдан кечираётганлигини сезгандай бўлдим. Менимча, гапларимни эшитиб, саросар гурбат исканжасидан қутулиш учун илож тополмай гарангсиз қолгандай эди у. Бирон сўз деёлмас, оғир сукутга толиб, нажот сўраётган каби маънос боқарди кўзлари. Бунинг боисига тушунолмай, балки бирон нохушлик содир бўлгандир деб ўйлаб, масаланинг тагига етмоқ пайида савол бермоққа оғиз ростлаган эдимки, у оёғим остига юзгубан тушиб, кўзёш тўкабошлади. Ўпкаси тўлиб, шунчалик хўнграб юбордики, нафаси бўғзига тикилиб, энтика-энтика, тили гапга келмай, нукул бир сўзни қайтарди, лекин нима деяётганига асло тушуниб бўлмади. Ақлимни йўқотгудай бўлиб, зўр бериб уни ердан кўтариб, турғизишга уринаманки, қўлимдан келмайди ҳеч. Ниҳоят андак юпатиб, ҳовурини босишга эришдим, аммо бошини ердан кўтармай ётган ҳолатда юракни тилка-пора қилиш даражасидаги узук-юлуқ нутқини эшитишга мажбур бўлдим.

Ҳали-ҳамон эсидан чиқараолмаган ўша йўл қўйган хатоларини такрорлаган тариқа ўзини ҳаддан ортиқ ҳақоратлаб айтган сўзларини бу ерда такрорлаб ўтирмайман.

Дунёдаги ярамас, номуносиб, жирканч одамлар қаторидаги энг пасткаш махлуқ сифат деб санарди ўзини, шу билан бирга кўзимни каттароқ очиб, ундан қаттиқ нафратланишим ва унга қарата лаънатлашимга давъат этарди мени. Одамзод устидан ҳар қандай номаъқул иллатларнинг ҳукмронлик қилишига қарши кураш олиб боришимни сўрар, келиб-чиқишим билан боғлиқ ва тутган нуфузимга муносиб бурчим амри, жамиятда тутган мавқеим тақозоси бўйича иш кўришимга чорларди нукул. Яқин-яқинларгача унинг миясига қуйиб келган ҳаёт фалсафаси билан боғлиқ ўғитларимни қайта эсимга солиб, виждоним буюрганига суянган ҳолда адолат йўлида ҳеч чалғимай иш кўришим сари ундарди. У кундан-кун хўрланиш ва камситилишлардан боши чиқмай, охири сабр косаси тўлиб, тақдирини лаънатлар, падали бузрукворидан маҳрум қилибгина қолмай, тинч ҳаёти ва ҳақиқий инсонлар қатори тенг ҳуқуқли яшашига раҳна солган ўша бирдан-бир суянган тоғи бўлишига қодир якка-ёлғиз валинеъматини бадкирдорликда айблашдан тинай демасди бир зум.

Шундайин нолаю фиғонлар, ўкинчу нолишлардан кейин ўзим ва унинг олдидаги муқаддас бурчимни адо этишдан воз кечар бўлсам, борди-ю, мен ҳомийси ва садоқатли дўсти, деган номга бирон хи-

лоф иш тутсам, бебаҳо ҳамда буюк инсоний фазилатларга ўзимни лойиқ топишдан бош тортсам, фақат худога сизгиниб, унга бир умр муносиб бўлиш туйғуси билан яшашдан юз ўгирсам у мендан паққос қўлини ювиб қўлтиғига уради-да, ўша заҳотиёқ хайр-маъзурини насия қилиб, уйимни ташлаб ўз эрки, ўз қисматигагина шукур қилишдан бошқа чора тополмай қолади, шунингдек, қўлга киритган барча қадр-қимматидан воз кечиб, бутунлай кўзимга кўринмас бўлиб, тарки дунё қилади.

Ана шундай бешафқат сўзлардан кейин қаддини тиклаб, тиззалаб ўтириб олди-да, ҳийла ҳовури босилгач, қайғу-алам тазйиқи остида оғзидан чиққан дағал гаплари учун кечирим сўради. Сўнг хижолатпазлигини енгиб олиш учун пардозхонасига кириб-чиқишга ижозат беришимни илтимос қилди. У ердан мен билан бутунлай видолашадиган бўлиб ёки бундан буён унинг манфаати ва менинг бахтим равнақи йўлида нималар қилишим зарурлигини пухта ўйлаб, режа-лаб чиқармикин деб ўйладим.

Ҳа, ушлаб қолишимга ҳам имкон бермай, тез пардозхонасига кириб кета қолди, мен эса қимир этишга ҳолим келмай, бир нима деб гап қотишни ҳам билмай, турган жойимда карахт бўлиб қолавердим. Ер ёрилмади-ю, мен бажонидил кириб кета қолсам, деган ҳолатни бошдан кечирдим ўша пайт, шу фикрга келишимнинг ўзи мени қанчалик ругубатли зулмат қаърига улоқтирганлигини гапириб беришга йўл қўймас ҳозир. Шу аҳволда ўзимни йўқотиб, тошдай қотиб узоқ туриб қолдим ўрнимда, кўринишим ҳам ниҳоятда кўрқинчли қиёфада бўлса керакки, биринчи бўлиб кўрган хизматкорим башарамга кўзи тушибоқ юраги ёрилгудай бўлиб кўрқиб кетди ва бу ҳақдаги гап яшин тезлигида барча югурдакларимга тарқалиб, бирич-кетин чопқиллашиб киришди-да, нима билан менга ёрдам беришни сўрай бошлашди. Қий-чувни эшитибоқ қаттиқ кўрқиб кетган, ҳали-бери пардозхонадан чиқмасликка аҳд қилганини ҳам унутган Тоифанинг ўзи эса ўқдай отилиб чиқиб, ёнимда пайдо бўлди дарров. Бироқ унинг пайдо бўлиши менинг аҳволимни янада оғирлаштирди ва мен унинг яқинимда турганлигини сезмаганга солдим ўзимни. Хизматкорларимнинг беҳудага ташвиш кўтараётганлигини кўрмаслик учун ўз хонам сари кириб, ичидан беркитиб олишга ошиқдим.

У ерда ўтказган икки соатчалик муддат кўз очиб-юмгунча ўтиб кетгандай туюлди. Аммо шу вақт ичида қанчалар тинимсиз ўйларга бориб, қанчалар қайғули дамларни бошдан кечирмадим! Аммо буларнинг ҳаммаси ҳафсаламни пир қилиш пайида бўлган масалани ҳал этиш сари ингилишимга мажбурлади барибир. Мен Тоифанинг қалби эркак зоти учун эгаллаб бўлмайдиган мустаҳкам қалъа экан, деган хулосага келдим, менимча, бу туғма феъл, нодир хислатларга асосланган ёки қайси бир китобни ўқиш жараёнида орттирган чуқур мулоҳаза заминиди юзага келган ўзига хос хулқ-атвор ҳамда дунёқарашлар барча аёлу эркаклар учун ибрат бўлишга лойиқдир, деган хулосага келдим. Шундай фикр билан бирга унинг рад этишини кўрган чоғимдаги аросатда қолган вазиятимни осонгина енгиб, ўзимни яна қўлга олишга ҳаракат қилдим. У ўз қадр-қимматини эъозлашни биллади, деб ўйладим кейин. Бу ҳақда қандай фикр юритишини ҳам англаб олдим тез. Пардозхонасига кириб бориб унинг ҳаммага ибрат бўладиган хусусиятлари олдида таъзим қилишга тайёр эканлигимни, модомики, унинг виждони шуни талаб қилар экан, энг яқин ва энг садоқатли дўст сифатида унга бўй эгишимдан бошқа иложим қолмаганини айтдим. Шу гапимда бир умр содиқ қолганим бўлсин, дедим.

Тоифа билан янги тдан тузилган келишув ва шартланганимдан кейин ўзаро тотувлик узок давом этиб, яхши хосият топаётганидан анча қаноат ҳосил қилдим. Мария Резатанинг сафари даврида унга кузатиб борувчи қилиб тайинлаган хизматкоримнинг гапига қараганда тиниб-тинчимас сициялик хоним менимча ўз ошигининггина эмас, бизнинг ишончимизни ҳам оқлолмаган кўринади. Қизни Море томон олиб кетаётган кема дарғаси ақл-хушини йўқотар даражада унга илашиб қолиб, унинг бошидан ўтказган саргузаштларини эшитгач, унинг келгусидаги режалари билан ҳам танишишга эришибди. Ёш аёлнинг соддалигидан фойдаланиб, агар рицар билан қўшиладиган бўлса, бир умр ўзига ўзи жафо ортириб олиши мумкинлигини бўрттириб таърифлаб бериб, тоза лақиллатибди чоғи. Охир-оқибат, Сицилияга қайтишга ва у ерда ота-онаси билан, албатта, ярашиб олиши кераклигини уқтирибди. Ундай йўл билан мазкур қитмирликнинг мевасини биринчи бўлиб, ўзи татиб кўриш, яъни унга уйланиб олишни ният қилган ва бунга эришиш учун ҳар қандай тўсқинлик содир бўлишининг олдини олишни ҳам ўйлаб қўйган, агар хизматкоримнинг гапи рост бўлса, кема Мессиндан сафарга чиққунга қадар дарға ҳам қонуний никоҳдан ўтиб улгурмаган экан ҳали. Аввал севгилисига ота-онасини таърифлаб бериб, таништириши керак, уларни ҳам қизлик қилиб, ҳам меросхўр топиб бериш билан бахти кулганлигини намойиш этиши керак, шундан кейингина кимсан Италиянинг кўзга кўринган аслзодаси тариқа то манзилга етиб, унинг ҳақида шов-шув тарқалганга қадар, гўзал маъшуқасига уйланиб олишга улгурар экан. Бу ўз навбатида Мария учун она юртига катта обрў-эътибор билан қайтишига бирдан-бир шарафли имкондир. Отасининг олдигача кузатиб бориш учун тайинлаган хизматкоримга мурожаат қилиб, менинг ғамхўрлигим шарофати билан тинч-омон ўз юртига етиб келганини шахсан етказишга сўраган эмиш. Бу билан отаси бўлмиш чол бояқиш ҳам қизининг келаётганини эшитиб, шундоқ ҳам нотинч юрагини янада ҳаяжонга солиш учун шундай қилмоқчидир балки. Хизматкор уларнинг никоҳ базмлари ўтиши билан Мессиндан йўлга чиқиб, чексиз миннатдорчилик билдириб ёзган Резата хонимнинг мактубини менга топширди.

Тоифа ҳам Мариядан мактуб олди ва биз бу воқеа билан боғлиқ ташвишлардан бутунлай қутулганимизни ҳис этдик. Қаролим сафардан қайтгандан кейин яна бир ярим ойча муддат ўтди, бу вақтда мен Константинополда эдим. Оридан ташриф буюрган қаролим у ерда пайдо бўлиб қолган рицар Тоифа орқали Мария тўғисидаги янгиликни эшитган замони қаттиқ тушкунликка берилгани ва ҳатто жонига қасд қилиш даражасигача борганлигини айтиб берди. Ҳар қалай, уйимда қолиб, истиқомат қилгани учун мендан кечирим сўраб, яна бир неча кун қолишига рухсат беришимни илтижо қилибди. Шу ҳотиёқ уни ўз хонадонимда кўришим билан бошим кўкка етишлигини таъкидлаб, шу гапимни унга етказишларини буюрдим. Муҳим ишларимдан қўлим бўшаши билан унинг олдига чопақолдим тез, чунки унинг соғ-саломатлиги, кайфияти ва бундан буён нима иш қилишлигини билишни истардим жуда.

Уни қандай аҳволдалигини эшитган бўлсам, худди шундай тушкун қиёфада учратдим. Мариянинг унга билдирмай кетиб қолишига рухсат бериш билан унинг шу аҳволга тушиб қолишига, мени айбдор санаётганлигини яширмади. Муҳаббат шайдосининг чекаётган дарду ғамларини назарга олиб, унинг ноўрин даъволаридан хафа бўлмадим. Менинг астойдил юпатишларим ва берган маслаҳатларим

бир неча кун ичида уни ўзига келтирди. Агарда Мария шундай қилмаганда икковларининг ораларидаги муносабатдан нималар кутиш мумкинлигини батафсил баён қилиб, гапларимга ишонтирдим уни. Шундан кейин тақдирга тан бериб, ўзининг махфий диний ташкилоти ва оила аъзолари билан ярашиб олиш учун ҳар қандай кўмак зарур бўлса, ёрдамимни аямаслигимни айтиб, шунга кўндирдим.

Анчагина таскин топиб, ўзини босиб олгандан кейин мактубида ёзганларидан ташқари яна қатор бошидан кечган саргузаштлари ҳамда Синесийнинг кирдикорларини муфассал тингладим.

Вексел бўйича пул ундирганларидан кейин улар икковлари ҳеч қийинчиликсиз Рагузага етиб бориб, бамайлихотир уй қидиришга тушишибди. Ҳозир эса Синесий у билан бирга Константинополга келган эмиш, негадир рицар буни менга етказишдан андиша қилиб турган экан. Икковлари Рагузага келишлари билан Мариядан мактуб олишган, унда ёзилишича, Тоифа уларга қўшилишга розилик бермаган. Шунинг учун Синесий у билан юзма-юз учрашиб, уни кўндиришга астойдил умид боғлабди. Рицар менинг уйимда кўрсатилган самимий эътибор ва ғамхўрликдан мамнун эмиш жуда. Рицар Синесийнинг режаси осонликча амалга ошмаса, куч ишлатишга мажбур бўлишини ҳам яширмади мендан.

— Мен дўстимга сотқинлик қилиб, сирини очаяпман сизга, — деди ў, — аммо ишончим комилки, менинг очиқ кўнгиллик қилганимдан фойдаланиб унга бирон зиён-заҳмат етказмайсиз, борди-ю, унинг сирини сиздан яширганимда сиздай энг азиз одамимга хиёнат қилган бўлардим, буни сиз кечирмасдингиз ҳеч. Чунки бошингизга тушаётган хавфнинг олдини олишга ҳам улгурмай қолардингиз.

Унинг Синесийга ҳамроҳ бўлишидан бирдан-бир мақсади менинг уйимда ўз маъшуқасини учратиш ва уни ўзи билан бирга Морега олиб кетиш экан, шу сабабли маҳбубасига Тоифадай назокатли аёлнинг ҳамроҳ бўлишини жуда-жуда хоҳларкан. Бу унга жуда маъқул тушар ва Ақадада яшаш билан ўзи кутгандан кўра ортиқроқ даражада хосиятли бўлишига катта умид боғлар экан. Кондоиди Тоифани ўз зурриёди деб танишига астойдил ҳаракат қилаётганимни билгач, рицар қизни ўз оиламга қўшиб олишимга қаршилик кўрсатмасам керак, деб ўйлабди. Аммо Синесийнинг иложи борица олисроқ бирон жойдан паноҳ топиш мўлжали инқирозга учрагач, Тоифа ўз манфатлари ва хавфсизликлардан маҳрум бўлиб қолиши мумкинлигидан ташвиш тортаётганидан ҳам хабардор қилди мени.

Бизнинг ўзаро очиқ суҳбатимиздан беҳабар эди у ва мен бу ҳақда унга бирон гап айтиб қўймаслигини суҳбатдошимдан илтимос қилдим. Синесийнинг кирдикорларидан хабар топганим етарли ва бунинг олдини олиш учун унчалик қийин бўлмасди менга, бундан ташқари, у рицардан ҳеч қандай мадад кутмаслигини билардим, шу боис нафақат бу борадаги унинг шаштини бўғиб қўйишим мумкин, балки барча ўйлаганларининг амалга ошишини чиппакка чиқарардим.

Ҳар қалай уларнинг қандай ва қайси йўллар билан ҳаракат қилишларини батафсилроқ билгим келарди. Улар менинг шаҳарга кетадиган кунимни танлашган экан. Ўша куни Орида бир нечагина хизматкорим қолган эди. Икковлари эса уйимнинг қандай жойлашганлиги билан яхши таниш, қайси йўл билан унга кирсалар ҳеч қандай тўсқинликка дуч келмасликларини билардилар. Модомики, Мария ўз хоҳиши билан жўнаб кетар чоғда, Тоифа дугонасини кузатар экан, буни ўз ихтиёри билан эмас, балки менинг топширигимни бажара-

ётгандир деб ўйлашлари мумкин. Билмадим, қайси виждон билан бунга аҳд қилишдйкин, шунинг учун барча амалга оширмакчи бўлган режалари ипидан игнасиғача менга аёнлигини Синесийга етказишларига буйруқ қилдим, агар у тезда ўз мақсадидан воз кечмаса, отаси томонидан лойиқ топилган жазодан ҳам баттароқ оғир жиноятга мубтало этишим муқаррарлигини айтдим. Ўз навбатида уни илгаридай эъзозловчи рицар ҳам ҳамжиҳат ишлаб чиққан режаларидан ниҳоят воз кечишга кўндирибди. Шунга қарамай, рицар қадрдон дўстининг юрак дардига даво топишни эплолмабди. Натижада бедаво бу дард кейинчалик яна қанча-қанча бевурд кирдикорлар сари бошлабди уни.

Шу ёшдаги кимсалардан бирон яхшилиқ кутиб бўлармиди, дейсиз? Астойдил ақлини йиғиб олган, деб ўйлаганим, то жўнаб кетганга қадар менга анча ёқиб қолган, меҳримни қозонишга муяссар бўлган ўша рицар ҳам Сицилияга қайтиши билан илгари йўл қўйган беадабона ҳаракатларига ўхшаш ахлоқсизликка берилиб кетибди. Мен учун эса энг обрў-эътиборли таниш-билишларим орқали Мальта руҳоний рицарлар жамоаси бошлиғига мурожаат қилиб, неополитан вице-қирол магистридан унинг ахлоқига жиддийроқ аҳамият беришлари ва айрим ножўя ҳаракатларидан қайтариб, ўзини қўлга олишига ёрдам қилишларини сўрашга тўғри келди. Ўз ватанига ҳеч қандай қаршилиқка учрамай, тинч-омон етиб борибди у, қочиб кетганлиги эса ёшлиқ қилиб йўл қўйилган ҳато сифатида қабул қилиниб, гуноҳи кечирилибди. Аммо машуқасидан воз кечишни инкор этолмабди асло, бошқача қилиб айтганда, васлини соғиниб, ҳасрат доғига бардош беришлиқка тоқат қилолмабди. Қайтага эҳтирос уммони кучли тўфон кўтариб тинчлик бермабди унга. Жўнаб кетгандан кейин тўрт ойча ўтар-ўтмас Тоифа унинг Константинополдан ёзган бир мактубини олиб, менга кўрсатди. Мактубда ҳадиксираш ва парда остидаги гаплар билан машуқасини олиб Туркияга қайтганлиги, ҳижрон азобига барҳам бериб, охир-оқибат, ўз ватанларини бир умрга тарк этганликларини баён қилибди. Бу йўлда жуда кўп бемаъни ишларга қўл урганлигини яширмабди ҳам. Бунга эса бежилов эҳтиросини енгиб ололмаслигини сабаб қилиб кўрсатибди. Унинг таърифича, шундай қилишларига менинг қандай муносабат билдиришим мумкинлигини билмай туриб, кўзимга ҳам кўринишга юрак қилолмаслиги ва Тоифага ялиниб-ёлбориш билан менинг фўйдамга икки-уч оғиз яхши сўз айтиб қўйишлиқни сўрабди.

Мен мактубни ўқиб бўлиб, бирон дақиқани бой бермай, унга жавоб ёзишга ўтирдим. Унинг бу сафарги ватанни тарк этиши биринчи сафаргисига қараганда бошқачароқ хусусият касб этишини изоҳладим. Севган қизини ўзи билан бирга олиб кетишини ватан олдидаги бурчини адо этмаслик билан тенг қилдим, аммо бу борада уни қораламадим. Шунинг учун менинг айтиб туришим билан Тоифа ёзган мазкур жавобимдан рицар ва қочқин қиз бундан буён мандан ҳеч қачон ҳимоя ҳам, меҳр, марҳамат ҳам кутмасликларини таъкидлаб қўйдим. Шундоқ ҳам кўмагимсиз, бошқа қандайдир йўллар билан Константинополга мени кўргани эмас, балки аввалги тузган режаларини амалга оширишни давом эттириш ва Синесийни ўзларига қўшилиш учун кўндириш илинжида келганликларини юзларига соддим. Шу билан бирга уларнинг режаларида Тоифани ҳам янгитдан ўзларига оғдириб олиб, у билан мустаҳкам дўстлик муносабатлари ўрнатиш ва бундан шубҳасиз қизнинг боши кўкка етишига умид қилишларини мутлақо оқламастимни ҳам билдирдим. Улар

мактуб менинг айтиб туришим билан ёзилганига тушуниб етишди, шекилли, кейин баён қилганларидан маълум бўлишча, истаклари рад этилганлиги бирорталарини заррача ҳам ташвишга солмабди. Менинг шаҳарда эканлигимдан хабар топишлари биланок, икковлари оёқларини қўлларига олиб, Ори томон йўлга тушибдилар. Уларнинг қўққисдан пайдо бўлишлари Тоифани хижолатга солибди бироз. Ўз навбатида у ҳам бирлашиш масаласидаги уларнинг истаклари билан асло келишолмаслигини дангал айтибди-да, ўзларига нисбатан менинг газабимни кўзгайвермасликларини ўтиниб сўрабди. Шунга қарамай, уларга кулоқ солишимни илтижо қилиб ялиниб-ёлворибдилар. Ана шу тарзда зўр бериб қисталангига олишлари натижасида Тоифа ҳам улардан ажралиб қолишдан кўрқиб, ноилож истаklarини қондиришга мажбур бўлади.

Уларнинг режалари пухта ишланган, рицарнинг ёзган мактубини бир кун илгари менинг диққатимни ўзларига жалб этиш учун ўйлаб чиқилган қилмиш-қидирмишларнинг дардли меваси, дейиш мумкин. Унинг виждони буюрган номуносиб ҳатти-ҳаракат нидосидан бошқа нарса эмас бу. Ваҳоланки, мен унинг Морега келиб жойлашишидай истагига розилик берган эмасман, шундай экан, нима учун шунақа бош оғригини кўзгаганига ҳеч тушунолмаيمان. Тоифа доим ёнимда бўлишини билатуриб, унга шунчалик ғамхўрлик билдириб, олиб кетиш учун чорлайверишларига ҳайрон бўламан, уни йўлдан уриб, яширинча олиб кетиш билан мени қақшатмоқчи бўлишларининг боисига ақлим етмасди ҳеч. Шу сабабли маъшуқаси ва қадрдон дўстининг манфаатини кўзлаб тузган режасини қўллашим учун мени ҳам ёнларига чақиритишларини мўлжаллашаётганмикин ё? Балки қаршилик кўрсатишимга қарамай, Тоифа таклифларини қабул қилгандан кейин мен ҳам розилик беришим мумкинлигига умид қилишгандир. Агар ҳаммалари бир ерга жамлашса, Тоифа учун ҳар жиҳатдан яхши бўлишдан ташқари зерикиш нималигини билмай, шодиёна кун кечиритишга эришиши мумкинлигини исботлаб, астойдил уни кўндиришга уринишганмикин. Шундай енгилтаклик билан қилинган таклифга мойиллик билдириш учун бировларнинг ёрдамига муҳтож эмас-ку, у.

Айни пайтда бутун Европа бўйлаб шов-шувга сабаб бўлган байрамга тайёргарлик кўришга бошим билан шўнғиб кетган эдим. Хизмат вазифам билан мазкур ишни биргаликда олиб бориш камгина қийинчилик туғдирмади менга, аммо бош вазир Қалайли билан бўлган ўртамаздаги мавжуд дўстона муносабатларга халал бермади бу. Шунинг ҳам айтиб ўтишни муносиб кўраманки, хизмат вазифам ҳамда ватан шаъни йўлида астойдил сабот кўрсатиб, жон куйдиришимга бирон тўсқинлик қилишгина эмас, қайтага бутун турк халқининг эҳтиромини олишимга муяссар қилди. Қиролимиз таваллуд топган кунини нишонлаш маросими яқинлашиб келаётган эди ва мен бу кунни шу давргача бирон авлод тушида ҳам кўрмаган даражада тантанавор қилиб ўтказишга бел боғлаган эдим. Ўша кунни ниҳоятда зўр мушакбозликлар бўлиши керак, Константинополнинг Ғалата деган шаҳарчасида жойлашган ва уйим атрофига Франция денгиз кемаларидан олиб келтиришга муваффақ бўлган бир неча артиллерия куролларини аллақачон жой-жойига жойлаштириб улгурган, ҳамманинг кўзини ўйнатиб диққат-эътиборини жалб қилаётган эдим. Шундай шовқин-суронли тadbир ўтказиш учун алоҳида рухсат ҳам керак, шу масалада Бош вазирга мурожаат қилишим билан у ниҳоятда эҳтиромимни ўрнига қўйиб, сазамни қайтармади. Байрам тан-

танаси арафасида ҳамма тараддуларимдан мамнун бўлиб, Орига келдим-да, тун бўйи мириқиб ухлаб ҳордиқ олдим, эртасига тантанана тарадудни кўрсатиш учун Тоифани ўзим билан олиб боришни мўлжал қилдим. Аммо тасодифий икки янгилик олдимдан чиқиб қолиб, йўлимга гов бўлиши билан бутун кайфиятим бузилди. Биринчисини келган замониёқ эшитдим, рицарнинг тасодифий пайдо бўлгани ва Тоифани бирга олиб кетиш учун астойдил уринганини батафсил айтиб беришди. Зероки, Тоифанинг ўзидан у билан Синесий ўртасида дўстлик муносабатлари ҳамин қадар даражада мустаҳкамланиб қолганлигини илгарироқ эшитгандим, шунинг учун Тоифани қаттиқ ташвишга солгандан кўра ҳам ортиқ даражада қаттиқ хавотирландим, уларнинг таклифларини Тоифа иккимиз бирин-кетин рад қилганимиздан сўнг рицарнинг ўзи бўйнига олгандай шу хилдаги кирдикорларини янгитдан бошлашларига имони комил эди асли. Шунга қарамай, менда унчалик ташвиш уйғотмади у, чунки эртасигаёқ ўзим Тоифани Константинополга олиб кетишни мўлжаллаб қўйган эдим, шундан бошлаб Оридаги уйимни энг ишончли бошпананага айлантириб олишим учун вақтим ҳам етарли эди.

Бироқ, кечга яқин Тоифадан эшитган янгиликларни ҳамжиҳат муҳокама қилиб ўтирар эканмиз, ўзимнинг котибим Бош вазир Қалайли амалдан тушганлиги ва ўрнига менга мутлақо нотаниш бўлган, Шерйўли деган ўта манман, кибр-ҳаволи кимса тайинлангани ҳақида гап топиб келди. Жуда қийин аҳволга тушиб қолдим. Янги вазир мен бошлаган тадбирни тўхтатиб ҳам қўйиши мумкин-да, ахир. Чунки янги тайинланган амалдорлар фаолиятларини эскиларининг буйруқ ва топшириқларини менсимамай уни йўққа чиқаришдан бошлайдилар. Шунинг билсам ҳам ўзимни бу янги ўзгаришдан хабарсиздай кўрсатиб, Қалайлининг фармони асосида тайёргарликни давом эттиравердим. Лекин бу хилдаги тасодифлардан ҳамирдан қил суғургандай осонликча қутулиб кетишга ўрганиб қолганимга қарамай, мазкур масалага эҳтиёткорлик билан ёндашиш кераклигини ўйлаб қолдим. Ўйлаб-ўйлаб бир тўхтамак келдим-да, ундан рухсат сўраш учун хизматкорларимдан бирини олдига жўнатдим. Вазир янги амалга минганлиги сабабли ҳозирча бош қашишга ҳам вақти йўқлигини важ қилиб, хизматкоримни қабулига яқинлаштирамади. Шу куннинг эртасигагина эшитдим бу хабарни. Жоним бўғзимга келди ва сабр косам тўлиб, шахсан ўзим унинг олдига боришга қарор қилдим, У Голиб девонида иштирок этаётган бўлиб, одатга кўра бундай мартаба алмашиш маросимларини тантанали равишда нишонланиши боис мажлисининг охиригача қолмай, ўша маросим сари ошиқаётган экан. Бунинг эшитиб, учрашувдан умидим узилди. Менинг байрамга тарадуд кўришим эса охираб қолган, шунинг учун аввалгидай ўз ишимни давом эттираверишимни маъқул кўрдим, яъни Қалайлининг рухсати асосида қоронғи тушиши билан байрам иллюминацияларини маълум жойларга ўрнатишни охирига етказиш ҳаракатида бўлдим.

Бунинг ўша заҳотиёқ вазирга етказишибди. Унинг жаҳди чиқиб, нима сабабдан шундай тантана ўтказишга ундан берухсат ҳаракат қилаётганимни билиш учун мансабдорларидан бирини ҳузуримга юборибди. Мен бундан икки кунгина бурун Қалайлининг розилигини олганлигим, бир фармон бўлгач, иккинчи яна бир фармон олишга ҳожат йўқдир, дея ҳисоблаганим ва шунга қарамай, ишнинг бошлашга киришишдан олдин янги вазир ҳузурига рухсат сўраб котибимни юборганим, бу унинг қўлидан келмагач, ўзим бир неча марта бориб, жаноблари билан учрашишнинг иложини тополмаганимни ало-

ҳида одоб сақлаган тарзда гапириб бердим. Мансабдор эса гапларимга жавобан мазкур талбир ўтказишни дарров тўхтатиш учун махсус буйруқ борлиги; унга итоат этилмаган тақдирда қатъий чора кўришга мажбур бўлишларини таъкидлади, дўқ-пўписалар қилди. Бундай дағдагалардан сочларим тик бўлиб, кутуриб кетдим бирдан. Мансабдордан кўра кескинроқ оҳангда жавоб қилишга уриндим. Мансабдор ўзини йўқотгудай бўлиб, баттар ғазаб отига минди. Ҳовурини босолмай, бироз дудуқланиб турди-да, кейин гапини давом этиб, модомики буйруқни менсимай билганимдан қолмас эканман, янчар гуруҳига қарши берилган жазо фармони ишга тушиб, менинг ҳам попугимни пасайтириб қўйишлари мумкинлигини таъкидлади. Буниси ҳаммасидан ўтиб тушди. Сабр қосам тўлиб-тошди.

— Ўша буйруқбозингизга бориб айтишингиз мумкин, унинг дағдағаси ўзига қарши нафрат уйғотишдан бошқа нарса эмас, — дедим, — Шунини ҳам алоҳида таъкидлаб, тайинланганки, буюк қирол амри мен учун унинг ўнлаб чиқарган буйруғидан муқаддасроқдир, менинг ҳеч кимсадан қўрқадиган жойим йўқ. Мабодо вазир жаноблари сиз менга қилаётган пўписа даражасида ҳаддидан ошиб кетаётган бўлса, унинг тиш-тирноғигача курулланган армияси бўлишига қарамай, мен мустаҳкам мудофаага ўтаман сўзсиз. Яқин-атрофимда қанча порох бўлса, ҳаммасини мана шу залга олдириб келаману ўз қўлим билан портлатиб, бир зумда асфаласофилинга учуриб юбораман, тамом вассалом! Биз ҳам ҳалок бўламиз, тантанага йиғилган меҳмонлар ҳам, сизлар ҳам ҳатто. Қирол эса ҳалок бўлганлар учун турк давлатидан қандай хоҳласа, шундай тарзда қасос олаверсин кейин.

Мансабдор гумдон бўлди. Бизнинг ўзаро суҳбатимиз донғи қанот пайдо қилиб, зўдлик билан барча аҳоли ва ҳатто французларнинг қулоғигача етиб борибди. Айримларида умидсизлик ҳамда иккиланишлар кўзгабди, ҳатто. Ўзимга келганда, шу қадар ғазабим қайнаб; миямга келган ўша мақсадимни амалга ошириш даражасида ҳам эдим. Энг қизиғи шундаки, менинг юрагимда кўркувдан заррача нишон йўқ, ҳеч нарсдан тап тортмай, қўл остимдаги мавжуд эллик нафар замбаракдан бирваракай ўқ отишга ҳам буйруқ бериб юбордим. Одамларим буйруғимдан даҳшатга тушиб, уни адо этишга мажбур бўлишди. Ҳаммадан кўра кўпроқ ваҳма кўтарган котибим тунда ёқилган машъалаларнинг бир қисмини, жинчиноқлар ва бир неча жойдаги аланга кўтарган оловларни учуриш билан вазирнинг буйруғини бажаргандай бўлақолайлик, дея маслаҳат берди. Мен бунинг маъносига яхши тушунмадим, кейин билсам, у аҳоли ўртасида ҳаддан ортиқ ваҳима кўтармай кўяқолайлик, демоқчи экан. Дарвоқе, ўша оқшом чор тарафда кўтарилган гумбур-гумбур овозлару, саноқсиз чироқлар ёлқинидан байрамга таклиф қилинганларнинг айримлари тумтарақайлаб қочиб қолганларини ҳам кўрдим, яна бошқа бирон кори ҳол бошлашим мумкинлигидан юраги ёрилгудай бўлган вазирнинг чопари ниҳоятда қалтираб-қақшаган ҳолда келиб, ғазабимни янада кўзгалишига сабаб бўлди. Қочишдан ушлаб қолишнинг иложи бўлмаганларни юраксиз, кўрқоқлар ва сотқинлар, деб койиб бердим. Иллюминациялар аста-секин нурсизланиб, ўчабошлаганини кўргач, бу юраксиз котибимнинг қилмиши эканлигини тушуниб, баттар ларзага келдим. Шундай вазиятни бошдан кечириб турган маҳалим аллақандай аёл дод солиб, мени ёрдамга чақираётганини эшитиб қолдим. Янчарни ҳибсга олганлар менинг одамларимни ҳам ранжита бошлаганга ўхшайди. Бирон чора-талбир қўллашга киришишдан олдин буни аниқлаш мақсадида бир неча

содиқ дўстларим кузатувида ўша қичқириқ эшитилган томонга ташландим. Нимага дуч келдим денг? Синесий ва рицар иккита юнон йигити билан бирга Тоифани алдаб, ўз томонларига жалб қилишга улгуриб, уни ўғирлаб қочмоқчи бўлаётганларига. Унинг бақиритишни бўғиб, нафасини ўчириш учун оғзига рўмолча тиқишаётган экан. Буни кўриб, шундоқ ҳам жоним бўғзимга келиб турган пайтда қаҳру ғазабим яна баттар қайнаб кетди.

— Ҳеч аямай уринлар, ярамасларни! — бақиритиб юбордим ёрдамчиларимга муурожаат қилиб.

Улар ҳаддан зиёд қизишиб, менинг буйруғимни адо этишга киришиб кетишди. Бизлар бир бўлиб, ўғри мутгаҳамларга қарши ташландик, ўз навбатида улар ҳам қаршилиқ кўрсатишди. Юнон йигитларининг иккаласи ҳам айтарли абжир ва қатъиятли бўлмасалар керакки, биринчи зарбамизгаёқ дош беролмай қурбон бўлишди. Рицар эса яраланди, ноилож қолган Синесий қиличчини чаққон кўлимизга тутқазди қолди. Мен уни қўйиб юбормасликка буйруқ берсам бас, ҳеч шубҳасиз ҳоли танг бўлиб қолиши муқаррар, лекин шу заҳоти бизнинг жасоратимиздан мамнун бўлган вазир котибимнинг вақтида кўрсатган олижаноблиги олдида ўзини қарздор деб ҳис қилган тариха уни чақиртириб, бугунги воқеадан кўнгли тўлганини айтибди. Авжга чиққан ғазабим аста-секин совий бошлади-да, унинг ўрнини раҳмдиллик эгаллади. Энди қандай бўлмасин, иккала юнон йигитининг ўлимини яшириш учун бирон чора топишимиз керак, рицарнинг эса ярасини боғлаб қўйишни буюрдим. Толеимизни қарангки, менинг уйимда фақат христиан динига мансуб кишиларгина истиқомат қилишарди, уларнинг ҳаммалари мазкур содир воқеани сир сақлашдан ҳар тарафлама манфаатдор эдилар.

Байрамдан сўнг ҳам менинг қиссам билан боғлиқ қатор яна турли воқеалар содир бўлдики, булар ўз навбатида ватанимга жўнаб кетишимни анча тезлаштиришга ёрдам берди. Қиролнинг бу ҳақдаги амр-фармонини олишим билан Тоифанинг тақдири устида ўйлай бошладим. Уни жонимдан ортиқ даражада севардим, шунинг учун мен билан кетишга таклиф қилишим масаласида иккиланишга ҳожат йўқ, бироқ у бунга розилик берармикин? Бунга унча ишончим йўқ. Шунга қарамай, навбатдаги вазифам унинг бу ҳақдаги фикрини олишдан иборатдир, ана шу жумбоқ устида ҳам анча-мунча бош қотиришга тўғри келди. Бу борада унинг ўзи ёрдам бериб, мени кузатиб боришига рухсат этишимни сўраб қолди. Буни эшитибок мен ниҳоятда ҳаяжонланиб, ўтирган ўрнимдан сапчиб туриб кетдим ва унинг ҳақида фикрим ҳеч қачон панд бермаслигига имони комил бўлишини айтиш билан яна қандай истаги борлигини сўрадим. Унинг жавоби оддийгина бўлди, энг юксак неъмат ҳисобланган менинг дўстона муносабатим ўзи учун энг муқаддас эканлигини юракдан тўлқинланиб, ҳозиргача менинг уйимда қандай эркин яшаган бўлса, шундай яшаш истаги борлигини ҳам таъкидлади. Ана шу талабини қондириш учун ҳеч нарсадан қайтмасликка қасам ичиб, қатъий ваъда бердим унга. Лекин жўнаб кетишимизга қадар қайсар Кондоидининг олдидан ўтиб, уни инсофга чақиритиб кўришим кераклигини айтдим. У рози бўлди, аммо бундан бирон натижа чиқмаслигини қайд этди. Ҳақиқатда эса мен ундан фарқли ўлароқ, Тоифанинг бир умр Туркияни тарк этаётганини ота эшитиб, бир оз кўнгли юмшар, бирон нарса дер, деб ўйлардим. Янглишган эканман, ҳеч қандай натижага эришиб бўлмади, бағритош кекса жўнаб кетишимни уни алдаб йўлга солиш мақсадида навбатдаги менинг

хийла-найрангимга йўйди. Синесий ва рицар билан эса ўша ашаддий бебошликларидан кейин бошқа кўришмадим, аммо Тоифа мен билан бирга Францияга кетаётганини эшитган замониёқ Синесий олдимга келишга журъат этди-да, опаси билан сўнгги бор учрашиб, рози-ризалик тилаб қолишига рухсат сўраб ялина бошлади. Мугамбир юнон йигитининг қондошлик ҳиссини баҳона қилиб, талвасага тушаётган қиёфасини кўргач, унинг бу хил найрангига лаққа тушибман-да, нафақат илтимосини қондиришга рухсат этибман, балки то жўнаб кетишимизга қадар ўтган муддат ичида бир неча бор учрашишлари учун имкон яратибман ҳам. Қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам турган маҳалларимиз мен томондан айнаи шундай талбир кўлланилган эдики, Тоифанинг хулқи билан жуда таниш бўлганим учун унга астойдил ишониб, икковларини ташлаб қўйиб, ўзим хотиржам юраверибман доим. Бу сафарги юз кўришувларига ижозат этганим унинг юрагида янги умидлар уйғотиб юборибди, опасининг ёнида уч-тўрт марта бўлиб, суҳбатига қонгандан кейин мен билан батафсил гаплашиб олишни хоҳлаб қолибди, олдимга кирибоқ оёғим остига юзтубан тушди-да, аввалги тутган мавқеини қайта тиклашимни ўтиниб, худонинг зорини қилади, сарвари оламни гувоҳликка чақириб, бир умр Тоифани ўз опаси тариқа танишлигига ваъда беради, шунинг учун уни ҳам бирга олиб кетишимни ёлбориб сўраб, опасига оталик қилганимдай унга ҳам падари бузрукворлик қилишимни илтижо этади. Астойдил кўзёши ҳам қилади, бу илтижоси остида эса бошқа гап ётганлигини фаҳмлаб қолмаганимда унинг бу хоҳишини ҳам қондирган бўлардим. Бироқ унинг макрнайранглари қатида муҳаббат ҳисси яширинган экан. Шу боис унга қатъий жавоб қилмадим. Аввалига Тоифа билан гаплашиб олишни маъқул кўрдим. Назаримда, опа-ука ўртасида бўлиб ўтган отамлашув пайти Тоифа жигарбандининг қалб нидоси ёки қатор кўзёшларига ишониб лаққа тушганга ўхшайди. Борди-ю, Тоифанинг ўзи ҳақиқатан ҳам опаси эканлигига ишончи комил бўлганда, ҳеч иккиланмай илтимосини қондириш билан менинг саховатимни қозониши мумкин эди, не иложки буёғи даргумон масала бўлиб, ечилмай тургани учун ҳозирги туйғуси жўш уриб турган йигит олдида Тоифа ўзини қандай тутишини билмай, ноқулай аҳволга солиб қўймаслигимни сўради мендан, астойдил кўмак тилади. Шундай қилиб, шўринг қурғур Синесий учун рицар билан дўстона муносабатни давом эттиришдан бошқа чора қолмади, биз видолашганимиздан сўнг, у икки ношукур банданинг тақдири нима бўлганидан бутунлай беҳабар қолдим.

Қиролнинг фармони чиққандан кейин бир неча ҳафта ўтгач, жўнаб кетишимга яқин Тоифа томонидан кўлланилган машғулотларни ёзадиган бўлсам, мазкур қиссам ҳажминини бутун бир жилдга етказишим мумкин. Ўзимнинг шахсий тажрибам ва аччиқ кечмишларим менга шунини исбот қилиб бердики, аёл зоти учун чўри бўлиб яшашдан ортиқ даражада мусибат йўқ экан дунёда, шунинг ўзи у Орида қанча муддат яшаган бўлса, шунча вақт ичида унинг вақти фақат донг таратган муҳташам ҳарамлар, мансабдор тўралар, битмас-туганмас бойликларга ҳирс қўйганлар ҳақида сўраб билишлардан бир дам ҳам нарига ўтмади. Константинополда, ҳатто Парижда ҳам ҳаммага машҳур бўлган бир неча қул сотувчилар, ўзига тўқ йирик даллоллар кўмагида ихтиёрсиз тариқа ачинарли аҳволга тушиб қолган бахтиқаро талай қизлар, юнон аёллари ёки хорижий жувоиларни топиб, уларни озод қилиш умидида юрди у. Бу борада мен тўғри келган турк акобирига

муружаат қилиб, илтифот кўрсатишларини сўрашим учун вазиятим кўтармаслигидан қатъи назар ўз маблағим ҳисобига бу масалани ҳал қилишни сўраб бировга муружаат қилолмаслигимни жуда яхши тушунарди у, шунинг учун фақат ўз кучи ва қобилиятигагина суянибгина астойдил курашди бу жабҳада.

Шерибердан олган зеб-зийнатлар, қимматбаҳо тўхфаларнинг ҳаммасидан воз кечиб, уларни шу йўлда сарфлади. Жамғармаларининг кўплари сотиб юборилганлиги ва ундан тушган пулларни нимага сарфлашга мўлжаллаётганини ҳеч яширмай менга маълум қиларди, шу билан бирга бировларга меҳр-шафқат кўрсатиш йўлида мен ҳам ўз маблағим ҳисобидан озми-кўпми ҳисса қўшишимни сўраб қоларди баъзида.

Шундай қилиб, ҳар хил турдаги шарқ ноёб буюмлари сотиб олиш учун жамғарган ўн минг франкдан воз кечишимга тўғри келди. Тоифанинг мазкур мақсади йўлида ҳеч қачон қанча пул жамғаргани билан қизиқмагандим, бироқ кўп ўтмай уйимда бир неча гўзал қизларнинг суратлари пайдо бўлиб қолганлигини кўрдим, буларнинг ҳаммаси арзонга тушган эмас, албатта. Борди-ю, уларни менинг она юртимга юбориш учун кетадиган сарфларни қўшганда Тоифанинг саховати меникидан бир неча бор ортиб кетганлигини билиш мумкин. Бу гул юзли дилбарлар гуруҳининг бошидан кечирган қисматлари ҳақидаги ҳикояларни бир неча кун зўр иштиёқ ва юксак мамнуният билан эшитдим ҳамда хотирам панд едириб қўйиши мумкинлигининг олдини олиб, дарров ёндафтаримга ёзиб қўйишдан ҳам эринмадим.

Ниҳоят, Марселга олиб борадиган кемага тушиб, Константинополни тарк эта қолдик. Кема дарғаси мени оғоҳлантириб, йўл-йўлакай тўхтаб, бир неча ҳафтага Ливорнага кириб ўтишимиз зарурлигини айтди, менга машҳури жаҳон денгиз бандаргоҳини томоша қилиш насиб этишидан қувониб кетдим. Италия соҳиллари томон яқинлашиб борар эканмиз, Тоифага бирдан жон киргандай бўлди, юзларида шодлик жилваси акс этди. Маълум сабабларга кўра менга яширин ном билан саёҳат қилишга тўғри келарди, шунинг учун Ливорнага келишимиз билан ҳамма мулозимларимни кемада қолдириб, ўзим карвонсаройга бориб жойлашдим-да, бир неча иззат-икромли ижарачилар жамоаси билан ҳамтовоқ бўлиб яшаш, овқатланишдан ҳам ҳазар қилмадим. Тоифани менинг қизим бўлса керак деб ўйлашди, ўзимни эса оиласи билан бирга тирикчилик ташвишида Константинополга бориб қайтаётган оддий юрт кезувчи мусофирга ўхшатишди.

Барча саёҳатчилар билан бирга дастлабки овқатланишга йиғилган пайтимиз тахминан йигирма беш ёшлардаги қандайдир француз йигит Тоифага кўз ташлаб, уни ўзига жалб қилиш мақсадида атрофида жилпанглаб, лаганбардорлик қила бошлаганини сезиб қолдим. Унинг хушфёллиги, бежирим қиёфаси, хатти-ҳаракатлари, сўзлаш услубидан номини яшириб саёҳатга чиққан бирон аслзодага ўхшатиш мумкин, ўзини эса граф де М.К. деб таништирди, аммо бу номдан бирон маънони тушуниб бўлмади. Тоифанинг отаси деб ҳисоблангани учун мен билан жуда назокатли муомала қилиб, ҳузуримда одоб сақлашга ҳаракат қиларди доим. Оёқ-қўли чаққон, хушомад қилишни жуда ўрнига қўя билишини кўриб, ҳақиқий француз оиласида тарбия топган оддий фуқаро фарзанди бўлса керак, деб ўйладим уни. Эртаси кун шаҳарга сайр қилгани чиқар эканмиз, Тоифани карвонсарой ходимаси — оқсоч — юнон аёли билан бирга ёлғиз қолдириб, эҳтиётсизликка йўл қўяётганим сира ақлимга келмабди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, Тоифанинг кайфияти ўзгариб қолганини сездим. Буни узоқ йўл юриб чарчаганлик оқибатидир, деб ўйладим-да, унчалик аҳамият бермадим. Шунга қарамай, сирнинг тагига етмоқ учун унинг бирон нарсдан ранжиш ёки бирон ташвиш чекиш изтиробга солаётганлигини билишга қизиқдим. У ҳеч нарса бўлмаганлигини айтди-ю, аммо ўзи андак хижолат тортгандай бўлиб, безовталанди ҳам. Агар ўша замони бирон шубҳаланишга борганимда кўзим мошдай очиларди дарров. Бундан ташқари шаҳарнинг сазовор жойларини томоша қилиб юрар эканман, граф де М.К. у билан куюқ суҳбат куриб, вақтларини чоғ қилаётганларидан ҳам хабарсиз эдим. Бизлар Ливорнада икки ҳафтача туриб қолдик, бу орада бирон эътиборга лойиқ воқеа содир бўлганини фаҳмладим. Тушки овқат маҳалига яқин уйга қайтар эканман, доим Тоифанинг ўзи ёлғиз ўтирганда учратардим. Чунки граф менинг келишимга яқин қорасини ўчириб қолар экан. Худди шундай кейингина Тоифанинг чехрасида нохушлик аломатлари пайдо бўлар экан аслида. Мен эса уни лоҳас тортаётганлигига йўйиб, Францияга боргандан кейин карвонсаройдаги бу вазияти бутунлай ўзгариб кетади, деб ўйлаб, у ерда минг хил қизиқ ва кўнгилочар томошалар, оммавий ўйин-кулгилар билан ошно қилишимга ваъда бериб, гамгин руҳини кўтариш пайига тушардим.

Тўғриси айтганда, қачон стол атрофига йиғилиб ўтирмайлик, у граф билан тасодифий учрашган одам сифатида эмас, балки ўзини кўпдан қадрдонлашиб қолган олам билан ёнма-ён ўтиргандай жуда эркин ҳис қилиб, дилхуш муносабат билдираётганини ҳам бир неча бор сезганман. Бир-бирларини тушуниб олишлари учун енгил-елпи имо-ишора ёки салгина табассум қилиб қўйсалар бас. Овқат еб ўтириб, бир-бирларига тез-тез нигоҳ ташлаб қўйишар, Тоифа графнинг ишорасига дастлабки кунлардагидан кўра ҳам бошқачароқ аҳамият берар, алоҳида эътибор билан қабул қиларди уни, оқилона мулоҳаза юритадиган қизнинг бунчалик ўзгариб қолишини айбга йўймоқ бўлиб, ундан шубҳаланишим учун кўз олдимда бирон мўъжизавий ҳодиса юз бериши керак эди, шунинг учун унинг хулқини оқлаш мақсадида бир қатор асос тополмаслик билан ўзимни юпатардим. Одам танлаш бўйича унда туғма қобилият мавжуд, худди ана шу қобилият ва нозик дид билан графнинг улуссифат фазилатлари орқали биз билан турклар ўртасидаги сиёсий муомалани фарқлай оларди ҳам. Шу боис графни у олийсифатлилик намунаси ҳисоблаб, синчковлик билан ўрганарди. Шунинг учун уни ҳеч айблагим келмасди, чунки бу одати табиийдай туюларди, ўз вақтида мени ҳам ана шу тарзда ўрганаётганлигини жуда кўп марта пайқаганман, ваҳоланки, графдан фарқли ўлароқ, ундаги мавжуд бежиримлилик ва нозик сифатлар менда йўқ эди. Бизларнинг юриш-туришимиз, хулқ-атворимизни солиштириш билан ўз фойдаси учун хулосалар чиқарарди у. Орадан яна бир ҳафтадан кўпроқ вақт ўтди ва менда заррача ҳам шубҳаланиш ҳисси уйғонмади. Агарда мен учун қутилмаган маҳалда уйга қайтиш тўғри келмаганда, уларнинг мендан махфий тутган муносабатларининг охири нима билан тугашидан хабарсиз қолардим сўзсиз. Дафъатан Тоифанинг хоҳасига кириб боришим билан графни унинг оёғи остига бош қўйиб ётган ҳолатда учратдим. Мен заҳарини астойдил сочмоққа чоғланган қабих ниятли илонга дуч келиб қолганимда ҳам бунчалик дэвдираб, ақлимни йўқотиб қўйгудек бўлмасдим. Менга кўзлари тушиб қолмаганликларидан фойдаландим-да, тезда ўзимни панага олдим. Аммо даҳшатли ҳадик ва гумонсираш амри мени остона олдида

таққа-тўхтаб қолишимга мажбур қилди. Бу воқеада якка-ёлғиз Тоифани гуноҳкор санаб, юрагим орқамга тортиб кетди-да, руҳан тушкунликка берилдим шу маҳал. Тўғриси айтсам, беандиша ҳаракатлар устида кўрганам йўқ уларни. Шунга қарамай, тушки овқат маҳалигача эшик ортида қутиб туришимга тўғри келди. Бутун вужудим қалтираб, ажал босиб келаётгандаги ҳолни бошдан кечираётгандай ҳис қилдим ўзимни.

Шунчалик рашк қилишга нима ҳаққим бор? Тоифа бирон марта мен билан алоқа боғлаб, мойиллик билдиришимга умидвор қилганмиди? Бирон марта ваъда ҳам бермаган, ҳатто. Аксинча, ўзим унинг қалб амрига қарши туриб, икки шартдан бирини танлаш, уни ўз хоҳишига биноан эркин ҳаракатда бўлиши учун имконият яратиб беришга ваъда қилганман.

Шуларни бир сидра ўйлаб кўрдим-да, мен чертиб ўтишга муяссар бўлолмаган юрак торини бошқа биров осонгина чангаллаб олиб, асир қилишга муваффақ бўлгани учун қаттиқ даҳшатга тушдим. Мен унга нотаниш одамни биринчи кўришданоқ суст кетишликни истамасдим. Агар юрагимни очиб, унда борини сизга рўйи рост айтадиган бўлсам, шунчалик хулқ-атвор, яхши хислатлар оёқ остига тушиб, лат ея бошлагани учун аччиқ ҳақоратлар гардобида чирпирак бўлаётган каби ҳис қилдим ўзимни. Хушахлоқ, одобли, пок ҳаё бобидаги сўзларни эшитиб, шавқланиб юрган мендай одам шунчалик адашганини тан олиши, уят-номусдан эса бош кўтаролмай қолганини бир кўз олдингизга келтириб кўринг, унга астойдил ишонч билдириб, меҳр кўрғазганларим, қанчалар суст кетиб, иродасизликка берилганларим учун ўзимни ўзим қанча кўйсам, шунча оздай.

Сртиқ даражада хижолатназликка, ранж-алам, аччиқ мулоҳазаларга берилишим ўрнинигина адоватларга бўшатиб бердим гўё. Тасодифан устиларига кириб қолганимдаёқ графни мириқиб ҳордиқ олаётган, лаззат топаётган, нимага интилган бўлса, ўшанга эришиб, кўнгли ўрнига тушган ҳақиқий жазман қиёфасида кўрдим. Шундай фикрга борганлигим қанчалик жазавага солмади мени! Ташқи кўришимдан ўзимни босиб, лекин бирон бемулоҳазаликка бориб бирон кори ҳолга йўл қўйишдан мутлақо йироқ эдим мутлақо. Бағри-тош Тоифанинг айни ишқий дали-ғули пайтида устига босиб кирмоқчи ҳам бўлдим-у, шу маҳал унинг оқсочи менга дуч келиб, гапга тутиб қолди, бироқ унга сирни очмадим, фақат унинг ўзи содалик қилиб, бирон нима гапириб юборишини кутдим, холос. Бу юнон аёли бўлиб, ўз хоҳиши билан менга ишга келган ва Тоифанинг оқсочи қилиб, Бема ўрнига тайинлаб қўйган эдим. Ё у мендан кўра бекасига садоқатлироқ бўлгани учунми ёки ўзи ҳам граф ҳамда Тоифанинг найрангларига учиб, мен каби адашганми, билмадим, лекин ундан бу ошиқ-маъшукларнинг шундай учрашиш маросимлари бот-бот такрорланиб туришини эшитдим. Шундан маълум бўлдики, қиз граф билан дон олишувини қанда қилмас, ҳатто буни бировлардан сир тутмай қўйган эканлар.

Мен ўзимни бироз мазам қочганликка солиб, уйдан узоқлашмасликка қарор қилдим-да, кечгача шу атрофда ўралашиб юрдим. Тушдан кейин граф биз билан бирга бўлишга рухсат сўради. Мен унинг илтимосини нафақат рад қилмадим, аксинча, тўрт соатдан ортиқ муддат ичи уларнинг ўзаро гап-сўзларини тинглаш, хулқ-атворларини диққат билан кузатишга муваффақ бўлганим учун ўзимни хурсанд қилиб кўрсатдим. Граф иложи борича сир бой бермаслик пайида бўлди, аммо ўзаро суҳбатимизни Тоифага нисбатан муносабатлари

томон буриш учун қилаётган устомона ҳаракатлари сезилиб турди. У ўзи билан боғлиқ бир неча севги саргузаштлари, аёлларга нисбатан билдирган садоқат, вафодорликлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. Ростми-ёлғонми, ҳар қалай, бир римлик аёл унинг юрагидан уриб қолган экан, аввалига уни қўлга ўргатиш билан галабага эришиш жуда қийинчилик тугдириб, ниҳоятда қимматга тушибди, аммо кейинчалик аёл унинг ички дунёси билан мукамал танишиб олгач, бутун ҳаётини йигитга бахшида этибди-да, қалбида ниш урган севги-муҳаббати кундан кун улғайиб чегара билмай қолибди. Ана шу саргузашт туфайли йигит икки йилча Италияда қолиб кетибди. Агарда тасодифий бахтсиз ҳодиса юз бериб, ҳузур-ҳаловат, оромга раҳна солмаганда, у ўз она юртини бир умрга унутиб юборишга мажбур бўлар экан. Улар анча вақтгача севгининг тотли лаззатига қониб, ҳамжихат фароғат топиб яшашибди. Кутилмаганда уларнинг ўзаро муносабатларидан аёлнинг эри хабар топибди-да, кечки маҳал келиб, овқатларига заҳар солиб қўйибди. Ёш жувон дунёдан кўз юмибди, графнинг соғлом-бақувватгина жонини асраб қолибди-да, тезда оёққа туриб кетибди, шунинг устига севгилисидан айрилганини эшитибди, қаттиқ қайғуга берилган йигитнинг аҳволи танг бўлиб, озор чекибди тоза. Дунё кўзига қоронғу бўлиб, ўша ичилган заҳардан баттар оғир қисмат ёғдирибди бошига. Бунга чидаш беролмай охири ўлимни маъқул кўрибди ўзига, бироқ тирик жонга жафо қилишлик куфр саналишдай оғир мусибатдан ушлаб қолибди уни. Ҳазаби жўшиб, нафрати қайнаб, мархуманинг эри билан учрашибди-да, бесаноқ дакки-дашномлар ёғдирибди унга. Бир марта ўлимни четлаб ўтган ҳаётини қурбон қилиш йўлида кўксини шартта очиб, унга тутибди. Граф азиз авлиёлар ҳаққи ҳар бошда бир ўлим бор-ку, дея уни мардона қабул қилишга ҳам тайёр экан аслида. Аммо тошбагир эр учун бундай ўлим керак эмас эди. Шу боис ниҳоятда жазаваси тутган эр масхара-лаб кулибди ундан. Аксинча, йигитни тирик қолдириб, бошқача йўл билан қасос олишни айтибди унга. Шунинг учун заҳар таъсир қилмаганидан хурсанл ҳам экан, чунки рақиб бўлмиш оғир мусибат чекишларидан осонгина қутулиб қолишини истамас экан. Граф шуларни гапириб бериб, ўлим олдида тиз чўкишдан кўра, уни жон деб қабул қилиш мумкинлигини худони ўртага қўйиб қасам ичибди. Бироқ бағритош эр унинг оғир аҳволда қолганлигидан кулиб, эндиликда ўлимдан кўра уни тирик қолдиришни маъқул кўриш билан бошқача ўч олишни совуққонлик билан таъкидлабди. Чунки жинояткорга заҳар таъсир қилмагандан кейин ҳеч азоб тортмай, осонгина ўлиб кетаверганидан фойда йўқ, деб санаркан у. Ўшандан бери граф юрак-бағрини тинмай эзаётган ана шу азоб дардини тортар, уни бошидан соқит қилиш мақсадида Италия шаҳарларини кезиш билан учраган хонимлар жамоаси сари интилиб, ўзини оунтирмоқ бўларкан ҳаргиз. Ливорнага келганга қадар ҳам муҳаббат дарди билан қовурилиб, юрагига чироқ ёқса, ёрийдиган даражада эмас экан, ҳатто.

Бу гапларнинг тағида Тоифанинг юрагига йўл очишдай мўъжизавий таъсир янғилиғ кучга эга шама бор эди, шубҳасиз. Аслида биз шаҳарга етиб келганимиз чоғ графнинг кўринишида ўша чеккан мусибатлардан заррача ҳам нишон кўринмаганди. Назаримда, янги ҳаво олиб, янги хуш жамоага қўшилиб, ўша ғам-ғуссалардан фориг бўлиб, шифо топиб улгурган, шекилли. Унинг маърузасига Тоифа ниҳоятда берилиб, уни бутун вужуди билан тинглаётганини сезиб қолдим. Ўз навбатида буларнинг ҳаммаси айна чоғи графнинг фойдасига иш бераётганига ҳам амин бўлдим. Кеч кирди. Баъзи бир ёвузона шубҳа-

римнинг тўғри ёки нотўғрилигини синаб кўриш учун унинг хотимасини бесабр кутардим. Тоифанинг ётоқхонаси меники билан ёнма-ён. Хизматкорим ўрнимга ётқизиб кетиши билан мен яна ўрнимдан туриб, қўшни хонадаги гапларни бемалол эшитиш мумкин бўладиган жойни мўлжаллаб қўйдим.

Шунга қарамай, менга энг яқин тутган одамим бўлмиш Тоифадай севгимга ишонмай уни таҳқирлаётганим боис виждоним қийналиб, азоблана бошладим. Уни астойдил ҳимоя қилиш учун кўзгалган жўшқин туйғум гирдоби оғушида ўзимга ўзим савол бераман: ёвуз айғоқчи сингари унинг орқасидан пойлаб, шаънини ерга уришимга етарли асосим бормиди?

Бутун тун бўйи мени ранжитадиган бирон кори ҳол юз бергани йўқ. Бир неча бор унинг эшигига яқин бориб, диққат билан кулоқ солдим. Тиқ этган шарпа эшитилмади. Агар бирон ғимирлаган енгил сас-садо эшитилса бас, дарров эшикни очиш учун тақиллатишга тайёр эдим. Тонг ота бошлади, ўрнимдан туриб, кетмоққа шайландим, худди шу маҳал Тоифанинг эшиги ланг очилди. Юрагим ҳадикдан музлаб қолгандай бўлди, Тоифанинг ўзи чўриси кузатувида ичкаридан чиқди. Аввалига унинг бунчалик эрта уйғониши юрагимга андак гулгула солди ва айни пайтда бир неча бор худди шу кунлардаги каби тун иссиғига чидолмай эрта тонгдан боққа чиқиш, денгиз ҳавосидан мириқиб симириш учун сайр қилмоқни ёқтиришини айтгани эсимга тушди. Нигоҳимни узмай, унинг орқасида кузатиб турдим ва айнан ўша таниш якка-ягона хиёбон бўйлаб кетаётганликларига ишонч ҳосил қилгач ўзимга келгандай бўлдим-да, юпанч топдим.

Шу алпозда ўтказган тушим билан қониқиш ҳосил қилишим керак эди асли. Анча хотиржамликда ўтган тушимдан мамнун бўлиб, тинч уйқуни давом этгирсам ҳам бўлаверарди. Чунки бесаранжом кўнглим хийла ўрнига тушган, анчагина енгил тортишга муяссар бўлгандим ҳам. Аммо Тоифанинг ётоқхонасидан қайта эшитила бошлаган қандайдир сас-садолар менда яна ташвиш кўзғади. Эшикнинг бурнида калит.

Ана шу сас-садолар билан боғлиқ бирон белги изини топиш мақсадида дангал туриб, ичкарига кириб бордим. Тоифанинг ўзи бирон стул ёки дарпардага тегиб кетганлиги важидан шарпа эшитилиши ҳам мумкин-да. Шуни била туриб хонани диққат билан кузатиб чиқдим ва ҳеч қачон эътиборимга илинмаган яширин зинапояга олиб борувчи эшикча ёнига етдим. Эшикчани кўришим билан янги тасаввурларга берилиб, ички дунёим ва ташимда алғов-далғов, тўс-тўполон кўтарилаётгандай туюлди бирдан.

— Мана, графнинг Тоифа ҳузурига кириб чиқадиган йўли, — дея ҳаддан зиёд титроқ овоз билан хитоб қилдим, — мана иснодга қолишимнинг асил манбаи, мана сенинг жиноятингнинг исботи, разил Тоифа!

Бутун вужудим қақшаб кетганини таърифлашга сўз тополмайман. Ҳар бир йўлак, зинапоялар қаёққа бориб тақалишини обдон кузатдим. Улар бир хилватгоҳга олиб чиқар экан, хилватгоҳ эшиги эса тақа-тақ берк. Тун пайтларигина очилиши мумкин. Тоифанинг тўшагидаги ўрин йиғиштирилиб улгурилмаганининг боиси мана, қаердан экан, деган фикр туғилди бошимга. Жиноятчиларнинг ҳиди ҳамон анқиб турган кўрпа-ёстиқ сари яқинлашдим. Ҳеч қандай шубҳага ўрин йўқ, тахминларимни исботлаб берадиган далилларга ҳозирроқ қўлим тегиб кетадигандай худди. Мен кўрпа-тўшакнинг ҳар бир қати, чойшаб ва адёл қай ҳолда ётганлигини синчиклаб текшира бошладим.

Нагижа шу даражага олиб келдики, Тоифанинг қадди-қомати қанча масофани эгаллаши мумкин, бадани ботган жой ёнида эзилган, буришган бирон из қолганми-йўқми, деган хаёл билан батафсил текшириб чиқишга тўғри келди. Хатога йўл қўйишим мумкин эмас. Шундай тахмин билан яна иссиқнинг зўридан безовталаниб, Тоифа уйқусида у ёқ-бу ёғига ағдарилиши эҳтимолдан ҳоли эмас-ку, деган гумонга ҳам бораман яна, лекин қандай бўлганда ҳам ўйнашнинг изини таниб олишдан адашиш мумкин эмас-да, ахир. Хуллас, анчагача чўзилган бу илмий текшириш ҳеч қутилмаган оқибатга рўбарў қилди. Шунча қидирув ўтказиш билан бирон ноҳўялик кўзимга илинмаганидан кейин кўнглим ўрнига туша бошлади. Менинг тенги йўқ Тоифажоним бадани ботган, шакл-шамойили ҳирс акс этган қисм ҳали-ҳамон совиб улгурмаган экан, ички кийим ҳиди ва оқ чойшабдан анқийгандай туюлган ёқимли ис мени шунчалик маст қилиб қўйдики, унинг қўли теккан ҳар бир нарсени кўзларимга суртдим, бесаноқ ўпичларга кўмиб, нам қилдим барини. Ана шундай хузурбахш машғулотга берилиб кетиб, тунни уйқусиз ўтказиш билан тинкам қуриди, бемажол ҳолга тушганлигимни ҳам унутиб қўйибман, натижада беихтиёр чўзилибману кўзим илиниб, яқингинада ўша дилбари жонон ором олган жойда ухлаб қолибман.

Айни пайтда Тоифа боғда сайр қилишни давом эттирар, борди-ю, у ерда графни учратиб қолишига ҳам ҳайрон қоладиган жойим йўқ эди. Чунки ҳар ким истаган маҳали чиқиб, тушгача бемалол денгиз ҳавосидан мириқиб нафас олиб юришга одатланган асли. Бу ёқларга тева-рак-атрофлардан ҳам турли тоифа одамлар келиб, оммавий сайл ўтказиш билан боғга алоҳида кўркамлик ва гавжумлик бахш этишарди.

Айнан шу кундан бир кун олдин денгиз бандаргоҳига кириб тўхтаган француз кемасининг дарғасини ҳам учратиб қолгандим боғда. У билан бир неча неаполлик йўловчилар ҳам бор. Бундай пайтларда Тоифанинг одамни ўзига жалб қиладиган мафтункор ҳуснижамоли чет элликларнинг ҳам диққатини торта бошлайди. Граф эса кема дарғаси француз миллатига мансублигини билибоқ бир неча сўзлар қотиш билан яқин танишдай бўлиб олади-да, ораларида ўзаро муносабат туғила қолади. Граф дарғага нафақат ўз ишлари ҳақида ва қисман менинг тўғримда ҳам гапириб бериб, кўп нарсалардан хабардор қилишга улгуради. Чунки дарға бандаргоҳдаги нотаниш кемани кўриб, унинг саҳнида юрган матрослардан қаёқдан ва қаёққа нима олиб кетаётганликларига қизиққан ва сўраб, билиб олган экан ҳаммасини, мен эса уларнинг бирортасига кимлигимни сўраганга бирон сўз айтмасликларини шилшитиб ҳам қўймаган эканман. Шу боис қандай вазифада эканлигимни ҳам яширмай унга маълум қилишган. Буни эшитган граф ҳайрон бўлиб, ёқа ушлаган. Ливорнага келганимизга бир неча кун бўлса-ю, шунча бирга юриб менинг кимлигимни сезиб, ким билан ҳамнафаслигини билмаса-я. Буларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, граф ўша ким ҳақида мунозара юритилган одам айнан мен бўлатуриб, қандайдир сабабларга кўра исмиمنى яшириб, бошқа ном билан юрганимга ақли етмай боши қотган экан тоза. Ички ҳистуйғуларига қул бўлиб, худди шундай одамнинг қизига нисбатан етарли эҳтиром билдирмаганидан андак хижолат ҳам тортган. Мен эсам у билан яқин таниш бўлмаганимга қарамай, уни юқори мартабали жаноб эканлигини билардим. Айниқса, кимлигимни батафсил билиб олгандан кейин Тоифани қизим деб ўйлаб, унинг қўлини сўрашга ҳад қилгандан кейингина менинг шу фикримда ҳақ эканлигим тасдиқланди. У боққа сайр қилгани чиқишидан мақсад эзгу

ниятларини Тоифанинг қулоғига қуймоқ экан, шунинг учун улар одатдан ташқари узокроқ қолиб кетишибди, фақат куннинг ярмига келганда қизни уйига кузатиб қўйибди.

Унинг гапирган гаплари Тоифани қанчалик ноқулай аҳволга солиб қўйганлигини кўз олдингизга ҳам келтиролмайсиз, граф Тоифани менинг қизим деб қиёс қилиб кўнглини рўйирост очаётганини билиш қийин эмас. Шунинг учун мантиқ ва маъносига тушуниши қийин бўлган қандайдир баҳоналарни важ қилиб, йигит таклифларини кескин рад этибди қиз. Аммо бу билан йигитнинг аҳдидан қайтаролмабди, қизнинг орқасидан эргашиб, хонасига кириб борар экан, у ўз туйғусини менга айтиб, ўз мақсадини тўкиб солишга аҳд қилибди.

Уларнинг муносабатлари ҳақида мақбул бир фикрга келдим, чунки ўша кунги ўзаро мунозарадан кейин у жуда осонликча ўз режасидан воз кечганлигини батафсил қуйида тасвирлашга ҳаракат қилман, унга қадар қиз билан астойдил никоҳланиб олиш ниятида экан. Мен ўша уйку элитган ҳолатда Тоифанинг ўрнида чўзилиб ётардим. Шундан кўп ўтмай, хона эшиги очилгандай бўлди-ю, мен уйғониб кетдим-да, графнинг сўнги сўзларини эшитиб қолдим. Албатта, мен ўзимни панага олишим керак эди, чунки мени бу ҳолатда учратишларини истамасдим ҳеч. Бўлар иш бўлгандан кейин қанчалик ноқулай аҳволга тушишимга қарамай, уларнинг гапларини истасам-истамасам эшитишга тўғри келди. Аксига олиб, каравотнинг ёпчиғи очиқ қолган экан, биринчи бўлиб графнинг нигоҳи тушди менга. Қаршида эркак кишининг ётганини кўриб турганига имони комил бўлмаслиги мумкин эмас эди.

— Ий-е, бу нимаси, кимни кўраяшман! — хитоб қилди ниҳоятда ажабланиб.

Тоифа ҳам ўша заҳотиёқ менга кўзи тушиб, чўчинқираш ва хижолатомуз оҳангда овозини борича қўйиб, бақриб юборди. Аста туриб, сирғалиб чиқиб кетишим мумкин эди, лекин энди кеч. Тезда ўзимни гўлликка солиб, гапга ҳазил-хузул тус беришдан бошқа чорам қолмади. Шу йўл билангина ўзимни оқлай оладиганга ўхшадим.

— Эшигингиз очиқ қолган экан, — дедим, Тоифага қараб, — тун бўйи мижжа қоқмай чиқдим, шунинг учун сизнинг ўрнингизда ётсам, бир нафас мизғиб олармикинман, деб ўйлабман.

Тоифа аввалига қўрқиб кетиб, ўзини йўқотиб қўяр ҳолатда бақриб юборган бўлса, энди ўзаро муносабатимиз бўйича ахлоқ-одоб қоидаларига тўғри келмайдиган қилмишимга яраша гап тополмай лом-мим деёлмай қолди. Унинг бунчалик сукутга толиб, турган ерида доғ қотиб қолгани ақл-хушини йўқотиш даражасида қаттиқ саросимага тушганлигининг аломати эди.

Граф кутилмаган ҳодиса устидан чиқиб қолиши билан гўё беадаб-ликка йўл қўйгани учун катта жиноятга қўл урган каби ўзини айбдор санаб, мендан кечирим сўрай бошлади. Мени ниҳоятда ҳурмат қилишини таъкидлаб, бундан буён оромимни бузиб, ҳеч қачон дилимни хуфтон қилмасликка ваъда бериб, онт ичди. Шундан кейин назокат ила хайрлашиб хонадан чиқиб кета қолди. Маълум бўлдики, менинг кимлигини билгач, энди ўйлаброқ иш қилишини танасига сингдириб ултурган чамаси.

Хонада Тоифа иккимиз ёлғиз қолдик. Ўзимни қанчалик яхши кайфиятда қилиб кўрсатишга ҳаракат қилмай, аксинча, тўхтовсиз ноқулай аҳволга тушаётганини кўриб, ўзим ҳам ўнғайсиз вазиятни бошдан кечира бошладим. Бундан тезроқ қутулишнинг иложини топол-

масдим ҳеч. Очиғини айтсам унинг ҳозирги вазияти мени жуда ташвишга соларди. Графнинг ишонтириб айтган гапларини эслаб ташвишим янада ортиб борди ва Тоифадан ўша гапларнинг маъносини тушунтириб беришини истардим жуда. У мени ўз ўрнида ётганимни кўрган чоғидаёқ лавлагидай қип-қизариб кетган, менинг койишга берилишим биланоқ, қизарган юзлари оппоқ оқариб, ўлим тусини олди. У безгак тутгандай баданлари қалтирар, турли гумонсирашларга боришим ва бу билан уни ҳақорат қилаётганлигимни юзимга солди, шунингдек граф билан унинг ўртасида менга маълум бўлган қоидаларга хилоф равишда бирон ҳодиса содир бўлмаганини эътироф қилди. Бунчалик кескин равишда айбдан тонишлик баттар зардамни қайнатди.

— Ҳаққонга мунофиқлик бу! Ахир граф оёғингиз остида ётганини ўз кўзим билан кўрдим-ку? — хитоб қилдим мен, уни хиёнаткорликда айблаганга ҳуқуқим бордай. — Ливорнага келган кунимиздан бошлаб унга шунчалик диққат-эътиборингизни боғлаб олдингизки, шунчалик илтифотга бирор марта раво кўрмагансиз мени. У шу бугуноқ сиз билан кўшилиш учун бор имкониятларни ишга солишга қасам ичмади, деб айтинг-чи? Ана шундай қасам ичиш билан нима демоқчи эди? Саволимга жавоб беринг, мен шахсан ўзингизнинг оғзингиздан эшитмоқчиман ҳаммасини. Бас, шунча йил, шунча вақт менинг муҳаббатимни депсиганлигингиз, шунча қилган яхшиликларимни билмаган бағритош, қаҳри қаттиқ кўрнамакнинг қўлида ўйинчоқ бўлишларимнинг бари етар энди.

Бунчалик кескин иборалар ишлатиб, кўрс оҳангда дакки бера бошладимки, шунинг ўзи қанчалик қутуриб кетганимни ифодалаб турарди. У мендан нукул севгига содиқлигим, меҳр кўргизиш ёки юракка бориб тегадиган хушёқар сўзлар қотиб, ҳасрат чеккан нидоларимни эшитарди доим, шунинг учун гина-кудуратларимда ҳам андак эҳтиром сезилиб туришидан умидини узмасди ҳозир ҳам. Бироқ қутилмаган кескин сўзларим довдиратиб қўйди ва кўзларига ёш қатқиб, ўзини оқлаш учун имкон беришим, унинг гапларига кулоқ солишимни сўради мендан ўтиниб. Уни ўтиришга мажбур эдим, бироқ юрагимга чанг солган аччиқ алам амри қаршимдаги оғзининг қайғусини юмшатиш раҳм-шафқат қилишим ўрнига баттар ғазабимни қайнатиб юборди, шу ваздан овозимда ҳам, юзимда ҳам аввалгидай баджаҳллик акс этиб турарди.

Яна қайта графнинг ортиқча адабсизона хатти-ҳаракат қилишига йўл қўймастикка уринганини таъкидлади у, бундан ташқари граф уни ҳақиқатан севиб қолганлиги, шунингдек, ўзида ҳам тушуниб етмаган қандайдир ўзгаришлар юз бериб, унга нисбатан мойиллик туғилиб бораётганини, фикр-хаёлини граф сиймоси билан қилиб олаётганини ҳам бўйнига олди.

— Тўғриси айтсам, ўз эътиқодимда қаттиқ туришга уриниб, ана шу мойилликка қарши зўр бериб курашиб кўрдим. — дея сўзини давом этди у, — бунинг сабабини тушунтиришга журъат этадиган бўлсам, рўйирост айтайин сизга, уни бошимга тушган қурғиликларимдан мутлақо беҳабар деб қиёс қилмай, балки шу йўл билан ўзимни ҳеч қандай ахлоқ-одоб доирасидан чиқмаган ва шаънимга доғ тушурмайдиган даражада эркин, барча аёллар қатори тенг ҳуқуқли бўлганимни ҳис қилармиканман, деб ўйга ботадиган бўлиб ҳам қолганиман. Унинг айтишича, каттагина қишлоқнинг бир четида яшар экан. Шундай бўлса, менинг бошимга тушган мусибатларимдан ҳеч қачон ҳеч қандай маълумот ололмаслигига умидим бор. Бунинг устига у

сизни катта савдогар бўлсангиз керак, деб ўйлайди, шу жиҳатдан сизнинг қизингиз эканлигимга бўлган унинг ишончини инкор этмасам бас, ҳеч қачон уни алдаганимдан ранжиб юрмайди кейин. Яна шуни айтиб қўйишим керакки, қўшимча қилди у, — сизнинг маънабингиз билан танишгандан бери буни ўзи учун шараф деб санаяпти, шу бугуннинг ўзидан менинг қўлимни сўрамоқчи эди сиздан. Шу масала устида сиз билан батафсилроқ маслаҳатлашиб олсаммикин, дегандим. Мана, менинг юрагимда тугун бўлиб ётган ҳамма гаплар, — дея сўзини тугатди у, — унинг оёғим остида ётганини кўргангизга келганда, мен бунақанги номуносиб қилиқларни қораласам-қоралайманки, оқламайман ҳеч қачон.

Шундай очқиқчасига эътироф этиш билан анчагина енгил тортгандай бўлди, сўнгги хулосасини маъқуллашимни кутиб, юзимга тик боқди. Аммо айнан туноҳсизлигини оқлаб, бунга мени астойдил ишонтиришга уриниш билан қайтага умидсизланишимни оспирди. Менинг туйғум билан келишиш ўрнига, аксинча, уни менсимаганлиги учун қаттиқ ғазабланиб ҳам кетдим. У эса ранжитиб қўйиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмай, мендан бирон қарши сўз эшитмагач, янги хушторини завқ-шавқ билан таърифлашда давом этди. У эмас, унинг ўрнига мен уялинқираб, аччиқ аламимни ичимга ютдим, зўрга ва мазкур масалага қандай ёндашиш зарур бўлса, ақлимни расо ишлатиш билан ёндашишга мажбур қилдим ўзимни.

— Гапларингизга ишонгим келади, — дедим мен, — ўзингизни ҳақлигингизни исботлаш учун мени алдаяпсиз, деб ўйлашга мутлақо ҳақсиздирман балки, лекин граф менинг ҳеч қачон уйланмаганлигимдан ва сиз менинг қизим эмаслигингиздан хабар топиб қолса, нима қиласиз? Мабодо буни аллақачонлар билган бўлса-чи? Ваҳоланки, мақсадлари қалбаки, сиз билан муносабат боғлаши эса вақтинчалик, ундан бир эрмак сифатида фойдаланиб кун ўтказиш мақсадида бўлса-чи? Иши битиб, эшаги лойдан ўтиб олгандан сўнг, унинг найрангларига ишониб, лаққа тушганингиз туфайли шуни ҳам тушуниб етмаган, тоза ақли расо эканми, деб кулмайдими кейин? Мабодо ўзининг гафлатда қолганлигига фаҳми етгач, сизга уйланишни умид қилиб юрган мендай банд отангиз эмаслигимга амин бўлгач, барча режаларининг тагига сув кетиши ҳам мумкин-ку, оқибатда? Буларнинг ҳаммасига ақлингиз етмаслиги мумкин эмас, — давом этдим гапимни, рашк ўтида қовжираётган аллозда, — шунчалик лақма эмассизки, бир аслзода сизга боши айланиб, уйланақолишига астойдил ишонақолсангиз. Тўғри, уни ёқтирасиз сўзсиз. Аммо фақат унинг юрак сўзларини эшитдингиз, холос, ўша сўзлар мўлжаллингиздан кўра ҳам жуда узоқларга чорляпти сизни. Хўш, қани айтинг-чи, қандай қилиб мен сизнинг ётоғингизда пайдо бўлиб қолдим? — давом этдим гапимни янги оқимга буриб, — чунки мендан яширишга уриниб, қилмишларингизни фош этмоқчи эдим. Сирларингизни кўз қарашларингиз, гапирган гапларингиз, юриш-туришингиздан ўқиб олардим илгари. Энди жиноят устида тутмоқчи, бир уялтирмоқчи эдим. Утган кечаси қилишим керак эди буни, агарда сизга бўлган севгим амри билан обрўйингиз, ҳурматингизни сақлаш ҳисси мени зўр бериб тўхтатиб қолмаганда шундай қилардим ҳам. Шуни яхши билгинки, мен ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим ўша кеча, ҳамма гапларингизни ўз қулогим билан эшитдим, шунга қарамай, ўйламангки, ўзингизга ўлгудай бўшанг ва ландавур бўлиб кўри-наётган қаршингиздаги одам сизнинг бу кирдикорларингиздан ҳеч қачон нафрат қилмайди, дарғазаб бўлмайди, деб.

Қандай мақсадларни кўзда тутиб, бу хилда гапирганларимнинг мағзини чақиб олиш қийин эмас эди. Ҳали-ҳамон менга азоб беришда давом этаётган шубҳа-гумонларимдан бутунлай қутулмоқни хоҳлардим, шунинг учун ўзимни ҳамма гапдан хабардордай қилиб кўрсатдим унга. Тоифа эса ҳамма кўрганларимни тамомила инкор қилди ва шунчалик юракдан қайғу-аламга ботдики, энг ақлли, хусусан, севгили аёлнинг шунчалик эзилишини кўриб, гапларига ишониш мумкин бўлганда ҳам шубҳасиз ҳеч иккиланмай унинг ҳақлигига эътироз билдирмасдим. Аммо ҳозир ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлаш қийин, буни аниқлашга эрта ҳали. Бу борадаги иш охиригача текширилиб, бир хулосага келингани йўқ.

Тушки овқатга қадар қолган муддат ичида давом этган ўзаро суҳбатимиздан мен бирон жўяли янгилик олганим йўқ. Ниҳоят, овқат сузилиб дастурхонга қўйилганини айтишди. Ошиқ-маъшуклар ўзларини ҳузуримда қандай тутишларига гувоҳ бўлишни бесабр кутардим, айниқса, графнинг унга қандай мурожаат қилишини эшитгим келарди кўпроқ. Тоифа менинг синчковлигимдан ҳам ортиқ даражада ўнғайсиз ҳолни бошдан кечирарди. Бироқ Граф овқатланишга келмади. Ҳамтовокларимдан эшитишимча, у ҳамма ижарачилар билан хайр-маъзур қилиб, почта файтонига ўтириб қаёққадир жўнаб кетган эмиш.

Бу янгиликдан қанчалик ажабланганимга қарамай, унинг тўсатдан ғойиб бўлиши борасида бирор фикрга боришдан ўзимни тийдим ва шу заҳоти Тоифага қараб қўйдим, у эса ўзини безовталанаётганини зўр бериб яширишга уринарди. Овқатдан кейин у ётоқхонага кириб, танҳо қолишни истаб қолди. Мен унинг ортидан киришга эндигина жазм қилган эдим ҳамки, кутилмаганда, аввалроқ сизга эслатганимдек, Франция кемасининг дарғаси пайдо бўлиб, мени гапга тутиб қолди. Аллақачон менинг кимлигим ҳақида маълумот олганлигидан қатъи назар, шу чоққача одоб юзасидан сир бой беришни маъқул кўрмаётган одам айни маҳал яқинимга келиб, алоҳида ҳурмат ва назокат ила сўрашган бўлди. Қандай шароитда орқаворатдан бошқалар мени унга таништириб, асли номимни айтганлари илгаритдан маълум бўлганди менга. Ўзаро суҳбат бошлаб, нафақат боғда содир бўлган воқеадан мени хабардор қилди у, шу билан бирга Графнинг нима сабабдан ўз номини яширишга мажбур қилганини ҳам батафсил гапириб берди. Айни пайтда у менинг койиб ташлашим мумкинлигидан чўчиб, узр ҳам сўраб қўйди.

— Шу атрофингизда ўралашиб юрганлиги ҳақида сиз қандай фикрдалигингизни билмайман-у, — деди у, — лекин мен графнинг сиз ҳақингизда кўпроқ билиш мақсадида синчковлаб берган саволларига жавоб қилишни маъқул кўрмадим. Граф қизингиз тўғрисида кўп гапирди. Сиз билан шахсан яхшироқ таниш эмаслигимга қарамай, эҳтиётсизликка хилоф равишда сизнинг қизингиз йўқлиги, Францияда ҳамма қатори менга ҳам бўйдоқлигингиз маълум эканлигини айтиб юбордим. У бўлса бир неча бор шу гапимни қайтаришга мажбур қилди. Шундан кейин бу гаплардан сизнинг шаънингизга қарши уюштирилаётган хунук ниманингдир шарпасини сезгандай бўлиб, жуда ноўрин иш қилиб қўйдиммикин, дея кўрқиб ҳам кетдим.

Мен дарғага бу гаплардан хафа бўлишининг ҳеч ўрни йўқлиги, Ливорнага эса айрим маъмурий маросимларга қатнашишдан ўзимни олиб қочиш учун ўзгачароқ қиёфага кириб келганлигимни тушунтирдим. Яна баъзи бир мулоҳазаларга бориб асли номимни яшириб юрганлигим сабабини айтиб ўтирмадим. Лекин мен учун граф Тоифа

қизим эмаслигини билгандан кейиноқ, уни менга ўйнаш бўлиши мумкинлигини тахмин қилгани ва шу боис ўзини четга олақолганлигига ақли етмаслиги қийин эмасди. Қизнинг ётоғида мен қандай аҳволда ётганлигимнинг ўзи унинг тахмини тўғрилигини исботлаб берган, албатта. Шунинг учун қизга берган ортиқча ваъдаларини эслаб, хижолат тортиб хайр-маъзурни насия қилган тариқа тезда жўнаб ҳам кетган бўлиши мумкин.

Мен Тоифанинг ҳузурига ошиқдим. Олдига киришим билан ғамгин қиёфада ўтирганига кўзим тушди, тўсатдан пайдо бўлишимни сезгач эса ўзини хотиржам қилиб кўрсатишга ҳаракат қилиб, мийиғида жилмайиб ҳам кўйди-да, Графнинг шунчалик тез ғойиб бўлишидан ажабланганлигимни билишга қизиқди.

— Кўрдингизми, — дея гап бошлади у, — бояқишнинг барча изҳор этган дардлари шунчалик эканки, гугурт чўпидай лов этиб ёнибди-ю, яна ўша заҳоти ўча қолибди, мен билан хайрлашишни ҳам насия қилганидан ўзингизча хулоса чиқарсангиз чиқараверинг энди.

Мен бундай сохта вақтичоғлиққа берилишнинг ростлигига ишонаётгандай қилиб кўрсатдим ўзимни.

— У сизга ақл-хушини йўқотар даражада ошиқ бўлмаган, — дедим унга жиддий қиёфамни бузмай, — ярасини янгилатиб, ўша римлик жононини эслатганингиз учун, уни тасаввур қилиб, сизга муҳаббат изҳор этган, холос, чамамда.

Кечга қадар шу хилда давом этган мулоқотларимиз мантиқан бир-биримизни лақиллатишдан нарига ўтмади, Тоифа ошиғидан айрилгани учун ўзини қайғу чекмаётгандай қилиб кўрсатса ҳам аслида юраги эзилиб, қалб тўрида ниш ура бошлаган умид ғунчаси балоғат топмай жувонмарг бўлаётганидан озор чекар, ўртанарди, ёнарди. Мен эса муғамбирлигим тутиб, уларнинг омадлари юришмаганидан тантана қилардим ичимда, Графнинг қилмишини қоралаб, индамай-нетмай жўнаб қолишини эса бизларни одам ўрнида кўрмаслиги, ашаддий ҳақорат қилишдан бошқа нарса эмаслигини уқтирмоқчи ҳам бўлардим. Бу гапимни сабр-матонат билан қабул қилди қиз.

Мени бу ерга олиб келган кема дарғаси қачон десам ўша қуниёқ елканларни кўтаришга тайёр турарди, мен ундан тараддуд кўришимиз учун яна бир кун вақт беришини сўрадим, бу менинг ишларимни тартибга солиб улгуришим учунгина эмас, балки Тоифанинг ўзига келиб олиши учун ҳам жуда зарур эди. У озор чекаётганлигини қанчалик яширишга уринаётганлигини очиқ-ойдин кўриб турардим-у, аммо сафарга чиқиш олдидан таъбини тирриқ қилишни истамасдим.

Йўлга чиқишга қадар анчагина тётикланиб олди, бироқ граф билан ортиқ учрашаолмаслигига фаҳми етгач, яна баттар қаттиқ изтиробга берилди, уни зўр бериб енгишга қурби етмай, ҳолдан кетиб ётиб ҳам қолди ва шу ётганича Марселга етгунга қадар ёстиқдан бош кўтармади. Мен ёнидан жилмай худди ўз фарзандим ёки чинакам муҳаббат амри олдида бўй эгиб астойдил шайдо бўлган маъшуқамга қарагандай ғам чекиб, кўз қорачиғидай авайлаб, асрадим уни. Бошқа бировнинг ишқида ёниб, озор чекаётганлигига ҳам лоқайд қараб туролмадим. Ҳар қандай дардни вақт даволар экан, инсон қадрига етмайдиган шахслар минг сента меҳр билдиришга ҳаракат қилмасин, охир-оқибатда унинг қалбакилигини сезганингдан кейин аста-секин кўнглинг совиб, охири қўлингни ювиб, қўлтиғингга уришга мажбур бўлар экансан. Худди шуларни оз-оздан ўйлаб, танамга сингдириш билан юрагимни ўз домига олган бўғовдан кутилаётгандай сеза бошладим ўзимни. Тоифанинг манфаати йўлида бирон фойдали

иш қилишим учун ўзимни астойдил қўлга олиб, кундан-кун авж олаётган ва бир неча йилдан бери менга тинчлик бермаётган асов жўшқинлик таъсирига берилавермасликка аҳд қилдим ниҳоят. Мендаги бундай ўзгаришга айниқса Генуя бўғозига етиб келиб, унга кираверишда кучли тўфондан олдиндан юз берадиган денгиз сокинлигига дуч келиб, роса бир ҳафта муддат ушланиб қолган маҳалимиз сабаб бўлдию кўзим мошдай очилди.

Осмон билан денгиз ўртасидаги мавжуд осойишталикни ҳеч нарсага тенглаштириб бўлмасди асло. Бизлар соҳилга етиб боришимиз учун олти мил масофа қолганда таққа тўхтаб қолдик, сув юзи шунчалик сокин эдики, кема гўё бир ерда музга ботиб, қотиб қолгандай. Бир неча бор кўнглимда Тоифа билан икки-уч нафар хизматкоримни олиб, қайиққа тушиб, соҳил томон сузаверсаммикин, деган хаёлга ҳам бордим. Шундай қилганимда катта бир ташвишдан қутулган бўлардим, чунки бир неча ярамас безорилар бекорчиликдан зерикиб, дарға ва бошқа команда аъзоларини ўлдириш билан кемага эгалик қилишни мўлжаллаб турардилар. Бу ниятларини асли кема йўлга чиқмасдан олдинроқ рўёбга чиқаришлари мумкин эди-ю, лекин негадир бунга юраклари бетламади чоғи, энди эса улар учун шундай қилишга айна қулай муддат туғилгандай бўлди. Кема бортида биздан бўлак беш нафар Италия фуқароси ва уч нафар яна қандайдир чет эллик кишилар. Уларнинг ҳаммаси мен сингари оддий йўловчилар, ташқи кўринишларидан ўзларига унчалик эътиборни тортадиган, деярли диққатни жалб қиладиган даражада ҳам эмас, бунинг устига дарға билан бизнинг ўртамызда яқинлик борлигидан ҳам бутунлай беҳабар эдилар. Ўзларининг ватандошлари бўлган айрим матрослар билан тил топишиб, сурункасига ичишиб, йўл давомида маст бўлишиб, безорилик қилиб юришарди. Худди ана шундай дилкаш жамоа бўлиб бирлашиб, базми жамшидни авж олдирган пайтлари дарға ва унинг ёрдамчиларини ўлдириш пайига тушадилар, бу жиноятларни амалга оширишда кемадаги унча кўп бўлмаган бошқа йўловчилар ҳам қаршилиқ кўрсатмасликларига ишонардилар. Менга ва менинг хизматкорларимга келганда, уларни Корсиканинг бирор соҳилига яқин чўлу биёбонда тушириб қолдиришни мўлжал ҳам қилишибди ва менинг бор нарсаларимни эса ўзаро тақсимлаб олишмоқчи бўлишибди. Худонинг марҳамати биланми, хизматкоримдан бири учун қоронғу тушиши билан кема саҳнида етиб ухлашга тўғри келибдию разил қотилларнинг ўзаро гап-сўз, шувур-шувурларидан уйғониб кетибди у. Қулоқ солса, улар мудхия мақсадларини муҳокама қилиб, ўзаро вазифаларни тақсимлаш, ким нимага ҳукмронлик қилиши, қўлга кирган ўлжаларни бўлиб олиш устида баҳслашаётган эканлар. Қоронғи тушиши билан дарға ўз одати бўйича кема саҳнига чиқиб, теварани кузатиб юрган чоқ унинг жонига қасд қилиш, шу оннинг ўзидаёқ дарға ёрдамчисининг каютасини тақиллатиш ва у эшик очилиши билан томоғига пичоқ қадаб, нариги дунёга жўнатиш режаси тузилаётган экан. Яна баъзи бирлари ўзларига топширилган вазифалари бўйича кема теварагига тарқалиб, қурол ўқталиш билан ҳамма-ни кўрқитиб, бирма-бир ўзларига бўйсиндиришлари зарур экан. Менга нисбатан эса алоҳида ҳурмат билдириб, яхши муносабатда бўлиш билан Корсика соҳилига етилганда хизматкорларим қатори тушириб қолдириш ҳақида бир битимга келишибди ҳам. Уларнинг қайси бирлари энг қимматли бойлигим саналмиш Тоифани ўзларида олиб қолиш таклифини киритибди. Аммо қисқагина бўлиб ўтган ана шу баҳс ва тортишувлардан кейин улардан бири сўз олиб, бундай гўзал

хурлиқолар одатда тасодифий жанжал, ўзаро адоватлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкинлигини назарга олиб, бу бош оғриғидан қутулиш учун ўша қирғоқда уни ҳам тушуриб қолдиришни маслаҳат берибди.

Шу хилдаги мунозаралардан батафсил хабар топган хизматкорим кўрқувдан қанчалик титраб-қақшамасин, бундан қутулишнинг бирдан бир чораси зимдан иш кўришу шитоб билан ҳаракатга тушиш, деган ҳулөса келибди.

Вақт ярим кечага яқинлашган. Хизматкорим учун тун қоронғисида палуба бўйлаб судралиб бориб, каютасига яқинлашиш учун имконият туғилибди. Бахтли тасодиф туфайли унинг каютаси меники билан ёнма-ён эди. У овоз чиқармай паналаб келиб, бизни уйғотадиди, шивирлаб бошимизга тушиши мумкин бўлган фалокатдан огоҳ қилади. Тунги зулмат ичида фитначиларнинг кимлиги, уларнинг нечталлигини пайқолмабди фақат. Шунга қарамай, энг ашаддийсининг овозидан таниб қолибди, тахминича ўн икки нафарча экан улар. Мақтаняпти, демангу, лекин мен довюраклигим билан бошқалардан ажралиб турардим. Буни бир неча бор исбот ҳам қилганман. Саккиз нафар хизматкорим дарға ва унинг ёрдамчиси бўлиб, қаршилиқ кўрсатишга тайёр бўлган қатъиятли ўн кишини ташкил қилдик. Қолган бир неча матрос ва яна бир қатор биз тенгги йўловчилар ҳам ўзларини ранжитишга йўл қўймайдиган одамлар. Энди ҳамма масала шундаки, омадимиз юриши улар билан тезда бирлашиб, тил бириктириб олишимизга боғлиқ. Бу вазифани қандай рўёбга чиқаришни мен ўз зиммамга олдим. Яшин тезлигида бир неча машғалалар ёқилди. Мен барча хизматкорларимга қуролланиб чиқишларига буйруқ қилдим. Кимдан қандай ёрдам кутишим мумкинлигини мўлжалладим, ҳар қайсилари ҳеч қийинчиликсиз каютамга тўпланишди. Эрталабгача ҳар қандай кўққисдан ёпириладиган хавфдан ўзимизни ҳимоя қилиб туришга қодирмиз. Бироқ, рақибларимиз ўзаро ғивир-ғивиримизни сезиб қолиб, одамларимизни ҳам кўриб кўрқиб кетишди чамаси. Улар ёмон қуролланганларидан ташқари, кам сонли ҳам эдилар. Шунинг учун кундузи бизга қарши чиқиш қийин бўлишини назарда тутиб, қутилмаган жазодан қутулиб қолиш чорасини қидиришга тушадилар. Ўзларига ҳамтовоқ бўлган матрослар ёрдамида денгизга қайиқ ташлаб, яқинроқдаги қирғоқ сари отланиб, тез сузиб кета қоладилар. Уларнинг режалари бизга аён эди ва қочишга тараддуд кўраётган чоғларида ёки қайиқда сузиб бораётган пайтларидаёқ турли қурол ва тўппончалардан ўқ отиб, асфаласофилинга жўнатишимиз мумкин эди, бироқ мен бемалол қочиб кетишларига тўсқинлик қилмаслигимиз кераклигини маслаҳат бердим.

Мазкур воқеани Тоифадан яширишнинг иложи йўқ эди. Куролларнинг шакур-шуқурини эшитиб, югур-югур, атрофдаги ҳукм сурган безовталиқни кўриб, у шунчалик кўрқиб кетган эканки, ваҳима босиб, анчагача ўзига келолмай қолибди, ким билади, балки шу йўсинда Ливорнадан чиқиб, йўлимизни давом эттираётган маҳалимиз хуфиёна чекаётган қайғу-ҳасратини яшириш учун фойдаланган бўлса ҳам ажаб эмасдир. Безгак хуруж қилгандай ички титроқ ташига кўчиб, қанақадир хавфли касаллик аломатлари намоён бўла бошлабди унда. Марселга етиб келганимиздан кейин ҳам бутунлай соғайиб кетмади. Мен маълум сабабларга кўра Парижга шошаётганимга қарамай, қаттиқ толиқишига йўл қўйиш билан ҳаётини хавф остида қолдириш мумкинлигини ўйлаб, уни аравачага солиб, саёҳатни давом эттирадиган бўлсам йўлда узоқ қолиб кетадигандай сездим ўзимни. Лекин уни шу ҳолатда пойтахтдан олис жойларга ташлаб, тақдирини хизматкорим-

гагина ишониб кетаолмасдим-да, ахир. Бутун йўл мобайнида унга ҳаддан зиёд садоқат кўрсатиб, серҳафсалалик билан парваришлаб, касалини боқиб боришдан эринмадим. Унга муҳаббат қўйганим туфайлигина эмас, балки шундай дилбарлиги ва хурлиқолиги важдан ҳам мен учун бебаҳо бўлиб кўринарди у. Уни ҳар маҳал ёнимда кўриш, овозини эшитиб туришлик ажиб қониқиш бағишларди менга, ундаги ахлоқ-одоб рамзи ўзига нисбатан бошқача эҳтиром ва алоҳида иззат-икром уйғотарди кишида. Барча эзгу ниятларимнинг ҳақиқий ижодкори тариқа мени ўзига чамбарчас боғлаб турар, энг сўнгги кашфиётим бўлиб қолгандай ҳам эди. Менга рақиб бўлиш туфайли озор чекиб, изтиробга берилганлиги учун бирон эҳтиросли сўз айтиб, нолиш ёки бирон надоматга оғиз очишга ҳад қилолмаслитимдан доғда эдим фақат. Баъзи пайтлар унинг аҳволи шундай ёмон бўлардики, табиблар ҳам оёққа туриб кетишидан умидларини узар даражага борардилар. Шунга қарамай, аста-секин у тузалабошлади. Аммо барибир узоқ хасталикни бошидан кечирганлиги туфайли юзлари сўлиб, хусни хира тортиб, қолди анча. Шундай бўлса-да, юз чизиклари илгаригидай ўз ҳолича қолган, бутун қиёфасида ажиб бежиримлик, ўзгача назокат барқ уриб турарди ҳамон. Фақат чехрасидаги гулгун ранг ўчиброк, сўлгиндай назаримда, қарашларидаги ўзгача зиёдан асар ҳам қолмаган. Буларсиз ҳам жуда дилбар бўлиб кўринарди кўзимга. Касал ётган кунлари менга таниш бўлган жуда кўп атоқли арбоблар уни кўриш ниятида бот-бот қадам ранжида қилиб турдилар.

Жаноби де С..., жуда катта мулк меросхўри деб танилган ёшгина бир ўсмир Тоифага ниҳоятда мафтун бўлиб қолганлигини яширолмасди ҳеч. У узоқ вақтгача келиб-келиб ҳазиломуз гаплар отиб юрди, кейин эҳтироси жўшиб шу даражагача бордики, буни Тоифанинг ўзига изҳори дил этиш илинжида қулай фурсат кутарди. Қиз эса худди менга қилгани каби унга ҳам бефарқ муносабатда бўлди, бахти кулган ўша Графгина унинг қалбини асир қилиб олгану ундан қутулишнинг иложини тополмаётгандай эди гўё. Шу боис янги жазманнинг шилқимлигидан қандай қутулиш учун ёрдам беришимни сўради. Мен унинг илтимосини қабул қилиш билан бўлиб ўзимнинг ниятимни эслатишга эса бутунлай чек қўйдим. Бошқача қилиб айтганда, энди мен шунчаки дўстона муносабатда бўлиш билан кифояланишга ҳам розиман!

Очкчасига қилган суҳбатимиз жаноби де С...га ҳеч таъсир қилмади, аксинча, У бундай қизнинг муҳаббатини қозониш учун янада зўр бериб ҳаракат қилиши кераклиги ҳақида хулоса чиқарди. Аввалига менга рақиб бўлиб қолишидан чўчиб, ўзини тийиброк юрди-да, кейин ўртамиздаги дўстона муносабат билангина кифояланаётганимни кўриб, фақат қизнинг шахсий илтимосига кўра қаршилик қилаётганимдан воқиф бўлгач, юрак-бағрини тилка-пора этаётган эҳтирос таъсирида соҳибжамолга бўлган севгисидан воз кечиб юборишни бутунлай хаёлига келтирмасликка тиришди. Ҳар бир ошиқи беқарорга хос бўлганидек бир сўзда қатъий туришлик, унинг ҳурматини ўрнига қўйишлик ва майлини қозониш учун, астойдил аҳдида собит туришлиги кераклигини айтди. Мен унга жавобан бу масалада Тоифа очиқ-ойдин ўз фикрини билдирган бўлса, унинг барча ҳаракатларидан ҳаён чиқмаслигини тушунтиришга уриндим. Лекин менинг гапларим уни шаштидан қайтаролмади, айниқса, қизнинг юрагини ром қилиш учун бор қобилиятимни шунча ишга солиш билан жон куйдиришларим фойда бермаганлигини айтганимдан кейин эса яна баттар иштаҳаси очилиб кетди унинг. Тоифа сал кучга кириб, оёққа туриб, кўнгли баъзи бир хушнудликларни тусайбошлагандан сўнг у

ҳар хил тантанали маросимлар, концертларга таклиф қилиб, маъюслик ва ҳазин кайфиятини тарқатиш пайига тушди. Тоифанинг бундай кўнгилочар тadbирларга иштирок этишга хоҳиши борлиги учунгина эмас, балки бунга мен қаршилик билдириш ўрнига шахсан ўзим жон деб у билан бирга қатнаётганим туфайлигина раъйимни қайтармаслик юзасидан илтифотимга йўқ деёлмасди ҳеч. Жаноб де С... бор-йўғи оддий савдогар ўғли экан. Қиздаги инсоний фазилатларгина уни мафтун қилаётганини сезганимда унга уйланишининг ҳеч қандай ёмон жойи йўқ, деб ҳисобладим. Кондоиди уни қанчалик ўз фарзанди деб танишликдан қанчалик ўзини четга олмасин, улар ҳақиқий ота-бола эканликларини ҳам исботлаб берардим, ҳатто. Чунки буни тасдиқловчи шундай далилларга эга эдимки, биронтасига қитдай шубҳа билдиришга ҳожати қолмасди унинг. Шунга қарамай, жаноб де С... ҳар замон ўз туйғуси ҳақида гапириб, мен билан дардлашар экан, бирор марта унга уйланишлигини тилга олиб, оғиз очмасди асло. Айнан шуни аниқлаш мақсадида турли йўллар билан унинг юрагига қанча қўл солиб кўришга ҳаракат қилмайин, ҳеч қандай натижага эришолмадим. Аслида бундай жон куйдиришимдан мақсад ҳалиги шартларимни қабул қилишига умид боғлаш эди. Шундагина унга сидқидил розилик беришим мумкин. Хуллас, уйланиш борасида астойдил ҳаракати борлигини сезмаганим учун унинг севгиси собитлигига паққос ишонмай қўйдим-у, миямга келган фикримни очиқ-ойдин баён қилишга мажбур бўлдим.

Шундай қилиб тақдирнинг ўзгарувчан тақозоси билан уни Тоифа учун тўғри йўлга солиш бурчини зиммамга олиб, икки ёшни бошини қовуштириб қўйгандан кейингина, бир умрга Тоифа билан видолашишга ҳам тайёр эдим. Унинг манфаати йўлида астойдил қайгуришимдан мақсад энг аввало Парижга биргалашиб боргач у ерда иккимизнинг муносабатимиз билан боғлиқ содир бўладиган ортиқча мишмишлар, асоссиз иғволи гап-сўзлардан қутулиш қанчалик қийин бўлишлигини тасаввур қилабошлаганимдир. Мен ишқ-муҳаббат тузоғига илинишим туфайли унчалик кулгили бўлиш ёшида эмасдим асло. Чунки бунақа тарзда алоқа боғлашларни кўтармайдиган юқори мансаб сари интилишга иштиёқим йўқ эмасди ҳали.

Шунинг учун ҳам жаноби де С... билан очиқчасига гаплашиб олдим, у ҳам юрагидагини рўйирост тўкиб солди. Тоифа унинг учун қанчалик бебаҳолигини тан олди, ҳеч шубҳасиз жон-жон деб уйланишга тайёр экан, бироқ афсуски, оила аъзолари билан келишмай туриб бундай енгилтак тарзда иш кўришга мутлоқо ҳуқуқсиз сезаркан ўзини. Ота-онанинг газабига дучор бўлишдан ёмони йўқ. Албатта, бировга қарам бўлишдан кўра, мустақил ҳаёт кечириш ёшига етганлиги аниқ, шундай экан, ҳеч иккиланмай яширин равишда бўлса ҳам уйланиши ва менинг мақсадларимни амалга ошириш учунгина шароит яратиб бериши мумкин экан, холос. Мен унинг таклифини ҳар томонлама ўйлаб кўрдим, Тоифанинг эрга чиқиши тилагимнинг айнан амалга ошишида мос келарди сўзсиз, лекин жаноби де С... нинг айтиши бўйича турмуш қуришига рўйхушлик беришни истамасдим ҳеч. Агарда шу тариқа никоҳдан ўтадиган бўлса, узоқ йиллар яқин-йироқларидан сир сақлаб яшаш билан бахтиёр бўлолмайди ҳеч қачон, бунинг устига шу хилда никоҳдан ўтадиган бўлса, жаноби де С...нинг кўнгилдагидай ҳаёт кечиришига ҳам халал этиши турган гап, чунки бундай уйланиши эртами-кеч оила аъзолари билан унинг ўртасида низо чиқишига сабаб бўлмаслигига ҳеч ким кафиллик беролмайди. Шу боисдан Тоифа учун яширин турмуш қуриш

мутлақо тўғри келмайди, дея унинг юзига тўппа-тўғриси айтдим ва бундай режани амалга ошириш қиз учун ҳақоратлашдан бошқа нарса эмас, дедим, гапим унга ёқмади ва мендан қаттиқ хафа бўлди.

Ҳар қалай мен эртанги режалари ҳақида шахсан Тоифанинг ўзидан эшитишим керак эди, нега десангиз, бир марта ўртага тушиб катта хатога йўл қўйган эдим, ўша аввалги жавобини қайтариши мумкинлигини ўйлаб, бу сафар ҳам кечириб бўлмас хатога йўл қўйишим мумкин-да, ахир. Шунинг учун яна бир қайта унинг мақсадларидан мукамалроқ хабар топишим, шунингдек, унга муҳаббат қўйган кимсанинг таклифлари билан ошно бўлишни лозим топдим. Гапларимни эшитибок жаноби де С... нинг таклифини кескин рад қилганидан ҳайрон бўлмадим. Бироқ, унинг эътироф этган гапларига суяниб, жаноби де С...га эрга тегиш фикридан бутунай воз кечишлиги ва ниҳоят ўзи орзу қилган яхши фазилатларга бой ва юксак ифтихорли ҳуқуққа эришиб турмуш кечириш истаги борлигини таъкидладим. Бу гапларимга жавобан унда умуман ҳеч турмуш куриш истаги йўқлигини баён қилди: шу он менинг илгаригидай захрим қайнаб кетди-да, демак, ана шундай афзаликларни тақдим қилган графнинг мулозаматларига ишонтириш билан мени лаққилатганлигини юзига солиб, қойиб ташладим. Шундай мулоҳазамни эшитишдан қаттиқ хижолат чекди у, оғир вазият оғушидан чиқиш пайига тушиб, ҳар доим мени мулзам қилиб, лом-мим деёлмайдиган ҳолга солиб қўядиган ширинсуханликка ўтди-да, тасодифий хуружга олган туйғусини ёмон маънога бурмаслигимни ва ожизликка йўл қўйгани учун ҳаддан зиёд бешафқат бўлавермаслигимни ўтиниб сўради. Менинг ўз вақтида берган ваъдаларимни эслатиш билан худони ўртага қўйиб, ҳақиқатда ҳам менинг диққатимни ўзига жалб қилишга мувофиқ бўлган хулқ-атвордаги айрим ўзгаришларни ва баъзи ортикча ножўяликка йўл қўйганлигини ҳам тан олди, лекин ҳақиқатда эса мен билан ҳамнафас яшашдай бахтини ҳеч қандай эзгулик ва энг олий манфаатларга олишмаслигини қатъий изоҳлаб берди.

Бу эътирофлари учун сидқидил миннатдорлик билдириб, бундан кейин унга янада яхшироқ ғамхўрлик қилишга ваъда бердим.

Тоифанинг соғлиги кундан кун тикланабошлади, энди астойдил йўлга чиқиш тараддудига киришаверсак бўларди. Жаноб де С... эса бизни бунчалик шошқалоқлик қилмаслигимизни сўраб, ҳатто кўз ёши қилишгача борди. Тоифа ўз оғзи билан унга эҳтирос жиловини бунчалик бўш қўйиб юборавермасликни уқтириш орқали танбеҳ берган бўлди. Шунга қарамай у отасининг қандайдир топшириғини бажариши кераклиги баҳонасида почта каретасига тушиб, ортимиздан измаиз Лионгача борди. Ниҳоят биз билан хайрлашишдан бошқа илож қолмагач, қулоғимга яқинроқ келиб, шундай маънода шивирлади: яқин ўртада Парижга етиб бориш ниятидалигини айтди. Отасининг кузатувида яшагандан кўра, ўша ёққа бориб, уйланиш масаласини ҳал этиши осонроқ эмиш унга. Менга аниқ айтолмаган бўлса ҳам у аллақачонлароқ ота-онасининг розилигини олишга кўп ҳаракат қилиб кўрган, бироқ уларни кўндиролмаганлиги туфайли махфий никоҳланиш борасида мен билан маслаҳатлашишга мажбур бўлган.

Ишларим кўпайиб кетиб, анчадан бери Тоифа билан шуғулланишга, вақт тополмадим. Унинг ўй-хаёллари, режаларининг амалга ошиши учун яқиндан ёрдам бераолмадим. Уни ўз уйимга жойлаб, хурматини ҳар доимдагидай ўрнига қўйиб турдим, бундан ташқари Орида қандай ҳуқуқларга эга бўлган бўлса, бу ерда ҳам ўшандай шарт-шароитни бекам-кўст муҳайё қилиб бердим.

Дўстларим Парижга ажойиб юнон қизи билан бирга қайтганимни эшитиб, ҳар бирлари бунга ўзларича муносабат билдирдилар. Қизнинг бошидан кечирган оғир мусибатларини рўйирост айтиб берганимдан кейингина ўзларида бироз қониқиш ҳосил қилишди ниҳоят. Аслида мен айтиб берган ҳикоямда унинг шаънига доғ тушириши мумкин бўлган ёшликдаги хатоларини яширишга ҳаракат қилдим. Унинг дунёқарашлари, хулқ-одобини мақтаган чоғим дўстларим ошиқи беқарорнинг маъшуқаси тўғрисида ҳар кимники ўзига ой кўринар кўзига, деган маънода тушунишди гапимни. Қиз билан яқинроқ танишиб олган баъзилар эса мен таърифлаган мавжуд фазилатлар ҳақиқатдан ҳам ростлиги, мен фақат ана шу томонларинигина севиб қолиб, Туркиядан олиб келганимга амин бўлишди. Бинобарин худди ўзим кутгандай кўплар анчадан бери иккимиз бир-биримизга жуда яқин бўлиб қолганлигимизга астойдил ишониб, ҳатто ўз ишим билан овора бўлиб, баъзида нақ уч кунлаб уни кўрмай қолишларимга эса эътироз билдиришди.

Лекин жамоат ўртасида биз тўғримизда кўпдан-кўп тортишувлар, ажабтовур гап-сўзлар қизиди тоза. Аввалига мен уни тасодифан севиб қолиб, кейин сотиб олганим, тарбияси билан астойдил шуғулланганим, фақат шундан кейингина Туркиядан келтирганим ҳақида тўқиб-чатишди.

Бу гаплар ҳақиқатга яқинроқ эди. Бироқ бунга қўшимча қилиб, мени умрида кўрмаган, танимаганлар гўё қизга султоннинг ўзи ҳам хуштор бўлиб қолгани уни инъом қилишликни мендан ўтиниб сўраганлиги борасида турли гап тарқатишди ҳатто. Султоннинг ана шу илтимосидан кейинги вазият менинг Константинополда ортиқ туриб қолишимни қийинлаштирган эмиш гўё. Тоифанинг соҳибжамоллиги ҳақида оғиздан оғизга кўчиб юрган таҳсину, мақтовлар мен учун етарли эмасди ҳеч. Баъзи бир миш-мишларга қараганда, мен ҳаммага рашк қилавериш қийналиб кетганимдан атайи турли гиёҳлардан дамламалар тайёрлаб қизга ичириш билан ҳуснини анчагина бузган эмишман. Яна бошқаларнинг гапига қараганда, гўё мен уни ҳарамдан ўғирлаб қочганим туфайли қаттиқ қораланишим туфайли ҳатто ўз вазифамдан маҳрум этилибман ҳам.

Бу хилдаги дув-дув гап, қўшиб-чатишларга беписанд бўлиб, шунчаки қулоқ солиш билан уларни ўша заҳотиёқ ҳазилга йўйиб юбора қолардим. Кўплар эса Тоифанинг ўзигагина хос ажойиб хусусиятларига юксак ҳақ берардилар. Шунинг устига орадан кўп ўтмай унинг хушторлари ҳам кўпайишиб қолишди. Хушфёъл, хушсурат ёш-яланларнинг бетиним мулозамат билдиришларини инкор этавериш, қийналиб кетаётганимни кўргач, ҳарҳолда қиз бола ўшанақалар олдида ўзини қандай тутишлиги борасида сабоқ бериб қўйишликни ҳам бурчим деб билдим. Масалан, граф де С...бундай дилбар ва кўркам қизларни учратганда томирлари бўшашиб кетишлигидан ўзларини тийиб қололмасликлари мени шубҳалантириб қўярди баъзан. Париждай шаҳри азимда бундай хавф-хатарли ҳодисалар ҳар куни, ҳар жойда содир бўлиши мумкин, лекин ундай оқибатларни юрагимга ҳаддан ортиқ яқин олмаслигимга қарамай, ҳарҳолда уйимнинг шаънига доғ тушиб қолишлигини ўйлаб бирон ахлоқсизлик юз беришлигининг олдини олиш пайида бўлардим доим.

Тоифа ҳам бу борадаги мен берган маслаҳат ва насиҳатларни ўзига хос мўминтойлик билан қабул қилар, мени хотиржам қилиш ҳаракатида бўларди ҳарчанд. У қайтадан китоб ўқишга ружу қўйди. Шундан маълумки, у илмини ошириш учун яна жадал бел боғлаган. Аввалла-

ри мен унинг ақлини ошириш билан ички дунёсини бойитишга қизиқтирган бўлсам, энди ўзининг гурури бунга ҳукмронлик қилаётганга ўхшарди. Шу билан бирга менинг фаросатим кўп нарсаларга етмай қолаётганлигиданми ёки айрим кароматларини мenden яшириш учун устомонлик қилаётганлиги сабаблими, ҳар қалай жаноби де С... келиб туриши билан боғлиқ бирон ноҳўя хатти-ҳаракатга йўл қўяётганлигини сезмасдим унда. Ишқилиб, у пайдо бўлиши билан илгарилари ҳеч содир бўлмаган қандайдир гайритабиий вазиятлар юз бериб, унинг олдини олиш ташвишидан бошим чиқмай қолганига ҳайрон бўламан баъзида.

Бахтга қарши, кейинчалик маълум бўлишича, бу хилдаги хавотирланишларга берилишим учун шулар сабаб бўлмаётган экан. Парижда бир неча ҳафта туриб қолган чоғларимда у уйимга тез-тез келишликни канда қилмас, мен ҳам уни ҳар сафар хушрўйлик билан кутиб олардим. Шундай келишларнинг бирида мен бирга холи қолиб, гаплашиб олишликни илтимос қилди-да, аччиқ ҳасратга тўлган қалбини бўшата бошлади. Унинг айтишича, менга Лионда учрашган чоғимиз баён қилганидан кўра, шароит ҳозир бошқачароқ, бутунлай ўзгариб кетган эмиш. Даставвал маъшуқасининг совуқ муносабатини бартараф қилиш учун курашган бўлса, энди кўплаб унинг ишқида ёнган жазманлари қаторига тушиб қолгандай ҳис қилаётгандай эмиш ўзини. Уларнинг ҳаммасига ҳам қиз бир хилда лоқайд муносабатда бўлмаётганлигига етарли асоси бор эмиш. Шулардан айримларига, айниқса, қандайдир жаноб де Р... ва ёш граф де... каби қизга ёқиш учун жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилаётганларга нисбатан Тоифанинг хайрихоҳлик билдираётганлиги ноқулай аҳволга солиб қўяётган эмиш уни. Тоифа ҳақиқатдан ҳам уларни менинг уйимда эмас, истисно тариқа ташқаридан қабул қилаётган эди. Бу жараёни кўрган ва билган марселлик йигит ўзига қаттиқ олаётган эмиш; бошқаларга қараганда, Тоифанинг айнан шуларга кўпроқ эътибор бериши унинг юрагини тимдалаб, тинчлик бермай қўйганмиш. Лекин қиз биваракайига икки кишига кўнгил қўйиш-лигини қандай тушуниш мумкин? Жаноби де С... бу сирнинг таги-га ҳеч етолмаётган эмиш. Шу боис унинг орқасидан черковга ҳам, сайр-саёҳатга ҳам, театрга ҳам изма-из пойлаб борган чоқлари айнан шу икки шилқимни қизга пашшаҳўрда бўлиб юрганини кўрармиш доим. Улар қуршовида бўлган чоғлари қизнинг ҳам чехрасида акс этган ўзгача кайфиятни кўриб, унинг юрагидаги сир-асрорни ошкор этилаётганини кўрармиш нукул. Жаноби де С... шундан бошқа менда шубҳа уйғотадиган бирон янгилик айтмади, фақат унинг ҳасрат-надоматга тўла ҳолишлари, аксинча, ҳавуримни босишга кўмак берди, холос. У борада ёрдам беришимни астойдил сўраб, ялиниб-ёлбориш билан бирон нарсага умид қилса бўладими, лоақал бутун вужудини ларзага солаётган эҳтиросига қарши турган барча шундай жирканч ҳолларга зарба бериш билан ғалабага эришса бўладими ёки йўқмилигини билишни истарди.

Мен нафақат унинг ёнини олиб, манфаатини қўллашга ва ҳатто шу кунга қадар менга маълум бўлмаган ғаламисликларнинг тагига етиб, чора кўришликка ваъда бердим, шу йўл билан кўнглини тинчитдим хиёл.

Тоифага ҳамсоя тариқа бир кекса бева аёлни кузатувчи қилиб таъинладим. У ёши улуглиги билан Тоифани айрим суоқоёқлардан ҳимоя қилишга қурби етадиган эди. Агар мен юнон қизига унчалик ишонмаган тақдиримда ҳам бу анча ишончли бўлиб кўринган янги ше-

ригидан ибрат олиб, ўзини тартибга солиб юриши, бир-бирларига ҳар жиҳатдан суяниб, намунали кичик бир жамоа ташкил этишлари мумкинлигига умид боғлагандим. Улар мен кутгандай бир-бирларига жуда ўрганиб, ажралмас бўлиб қолишди. Ораларидаги аҳиллик ва дўстона муносабатларни кузатиб юриб, анча овунч топгандай бўлдим. Бунга сабаб менинг хоҳишимгина эмас, балки икки аёлни ҳамжиҳат боғлаб турган риштанинг хосиятли қудратидир. Шу билан бирга кези келганда Тоифа ҳақида ҳар хил, бўлмагур миш-мишлар юрганини ҳам шипшитиб қўйдим унга, дарвоқе, жаноби де С... нинг кузатишига қараганда, қачон қараманг улар, бир-бирларидан ажрашмас эмишлар, агар биттасига дакки берсангиз, ҳар бир дашномни сўзсиз икковлари баб-баробар қабул қилар эмишлар.

Бева аёл менинг сўзларимни бўлмай астойдил диққат бериб эшитди. Унга жаноби де С... нинг тортаётган дардини ҳам гапириб бердим, у ўз навбатида бу жиҳатдан ҳеч ташвиш тортмаслигимни айтиб мени тинчитган бўлди.

Тоифа унинг туйғусига жавобан бирон эътибор қилмаётганидан шикоят қилаётган бўлса, бунинг ажабланари жойи йўқ, — деди у, — у ўз севгисини изҳор қилавериш, кетма-кет хат ёзавериш бояқиш қизнинг жонига тегиб кетган кўринади. Биз уни мазах қилиб, беҳудага устидан кулиб юрибмиз, аслида ҳасрат чекишларига ачиниш билдиришимиз керак. Айрим жиҳатларни бизга тўнкашига келсак, бунинг сабабини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Тоифани турли кўнгилочар тadbирларга таклиф қилишлар борасидаги гапларга келганда эса мен сизнинг тарафингиздан, сиз нима десангиз шу бўлади, мен сизнинг кўрсатмангиз бўйича иш юритаман фақат.

У бундай кўнгилочар тadbирлар нималардан иборатлиги ҳақида муболағасиз ахборот берди; гап нуфузли Париж аҳлининг оддий кундалик сайр-саёҳат уюштиришлари хусусида бораркан, агар тушунтириброқ айтиладиган бўлинса ёки махсус уюштириладиган шод-хуррамлик ўша тadbирлардан иборат бўлса, бунинг ҳеч ҳайиқадиган жойи йўқ. Одатда икки рақиб томон ўртага тортилиб, уларнинг бирорталари афзал томонларини намойиш қилишига эмас, балки бежирим ва ҳаммага хушёқар кўринишларини бир-бирларига солиштириб, мақташ ва кўкларга кўтариш йўли билан ўйин-кулгини қизитадилар. Шундан ҳамма лаззат топади, олқиш, қийқирик, завқланишлар авжга чиқади. Шу холос.

Бева аёлнинг таърифи мени анчагина тинчитди. Шундан кейин жаноби де С... нинг кўнглини хотиржам қилиш учун қандай йўл билан бўлмасин Тоифанинг кўнглини овлаш ҳаракатини давом эттираверишига маслаҳат бердим. Қизнинг хушахлоқи, соф, бокиралигига кафиллик беришим мумкинлигини ҳам изоҳладим. Бироқ, қизнинг юриш-туришидан ҳар хил шубҳага боришлари асосиз эмас эди. Бева кампир эса ахлоқсиз йўлларга ҳеч қачон юрмаган, ноҳўя қилмишларни кўра-била туриб, уни амалга ошириш учун йўл қўйишга бормайдиган, икки ёшнинг кўлида кўғирчоқ бўлиб қолишдан ор қиладиган жуда такаббур, мағрур аёл ҳам эди. Биров кўнглини кўтариш мақсадида камида олтмиш ёшларга бориб қолган хонимга ўзини ошиқ қилиб кўрсатган тақдирда ҳам гапларига лаққа тушиб, хушомадларига учадиган эмас, деб ўйлардим. Лекин у ўзига кўрсатилаётган тилёғламаликларга шундай берилиб, суйилиб кетар эканки, буни кўрган ёш дугонасининг жазманлари ҳам унинг олдида ўзларини қандай тутишни билмай қоларканлар. У иштирок эт-

ган худди шундай лўттибозликлар устидан чиқиб қолган жаноб де С... кўрганларини оқизмай-томизмай менга етказганда ақлимни йўқотай деб қолдим. Бироқ, уларни ўз кўзим билан кўрмагунча барча таърифининг шунчалик ҳаққонийлигига унча ишонқирамадим тўғриси.

Кунларнинг бирида ишларимдан қўлим бўшаб, бунинг устига мазам қочиброқ тургани учун бироз ҳордиқ олишни хоҳлаган пайтим жаноб де С... келиб, анави гапларининг қанчалик тўғрилигини исботлаш учун ўшандай ҳодисани кўришга таклиф қилиб қолди. Қандайдир хуфиёна йўллар билан Тоифа ва бева кампир тил бириктириб, сайлга чиқишни ихтиёр қилганликлари ва бошқа икир-чикир тафсилотлардан хабар топганлигини, мазкур сайил эса Сен-Клу боғида уюштириладиган базмижамшид билан якунланиши ҳақида оғзини кўпиртириб гапириб берди. Унинг ҳовлиқшига яна бир сабаб хонимларга жаноб де Р... билан бир ёш граф ҳамроҳ бўлишлигини эшитганлиги ҳам экан. Бева кампир кейинчалик бундай тadbирни шаҳардан четроқ, овлоқ жойларда ўтказиш учун қанчалар важ-карсонни далиллашга ҳаракат қилмасин, мен буни чакки деб аташ билан бирга қаттиқ қораладим ҳам. Хуллас, ўша кун уларнинг қандайдир ахлоқсизликларини кўриш учунгина эмас, балки иккала хонимнинг бу қилмишларига гувоҳ бўлиб, кейин адабларини бериб қуйиш учун жаноб де С... нинг таклифини қабул қилақолдим.

Биз Сен-Клу боғига етиб келганимизда улар жазманлари билан бирга хиёбон бўйлаб сайр қилишда давом этар эканлар. Ҳаммалари бемалол кўзга ташланиб турганлари учун орқаларидан кузатиб боришимизга ҳожат қолмади. Жаноб де С... сайрни ҳар жиҳатдан батафсилроқ кузатиб туришимиз учун бирон панароқ жой топишга киришди. Рашкчи ошиқ сайр қандай ўтишини кузатибгина қолмай, унинг иштирокчилари ўртасида ўзаро нима ҳақда гап бўлишини ҳам бемалол эшитиб туришликни истарди. Меҳмондорчиликка тараддуд боғнинг юқори қисмидаги ихотазорда мўлжалланганлигини билиб олганимиздан кейин ўша ёққа паналаб бордик-да, у ердан ўн қадамча наридаги қуюқ буталар ичига жуда қулай жойлашиб олдик.

Улар биз ўрнашиб олганимиздан кейин пайдо бўлишди. Аста-аста одимлаб, ўзларини жуда сипо сақлаб келишарди. Хонимлар билан жазманлар ўтлоқ устига тизилишиб ўтиришлари билан овқат олдиан муқаддима ўрнида ҳазил-хузул гаплар қизиди, шодон кулгилар янграб, теварак-атроф жонланиб кетди. Дастлаб ҳазил-хузул гап-сўзларга бева кампир маъзу бўлди, ёшларнинг унга қаратилган, кейин тушунишимча, ҳамма хушомадгўйликлар ва серишва сўз қотишлар фақат кулгу учунгина экан. Ана шундай кўпол ҳамда тутуриқсиз ҳазилнамо мақтовлардан кейин ёшлар уни табиат кучларининг аёл тимсолидаги маъбудасига ўхшатиш учун бошига гиёҳ ва гуллардан ясалган чамбарак кийгизишди. Беўхшов ва бемаъни қиёфада уни ўртага турғизиб қўйиб, бақиритиб-чақиритиб завқ ола бошладилар. Бева кампир ўзи ҳақида салгина мақтов бўлса бас, сувдай эриб, талтайиб кетар экан. Лекин ичида қувонч ҳукм сурса ҳам ташидан ўзини камтарона кўрсатиб, сир бой бермасликка уринарди ҳадеб. Шунга қарамай, ифода этилган ҳар бир сўзга заковат билан илтифот билдириб ҳам кўярди. Аёлларнинг қанчалик ўзларини йўқотиб, ёшларига ҳеч тўғри келмайдиган тутуриқсиз қилиқлар қилишлари, номаълум хатти-ҳаракатларини кўргач, миямга қан-

дай фикрлар келганини таърифлаб беролмайман. Менимча, бева кампир қилмишига яраша масхараланиб, жазоланаётган эди. Агар менинг бошқа ташвишларим кўлимни тутиб турмаганда ёшларнинг бу уюштирган майнавозликларига беихтиёр кўшилиб, завқланган бўлардим астойдил. Айни маҳал Граф қулай фурсатдан фойдаланиб, жиддий қиёфада Тоифа томон энгашиб дам-бадам нималарнидир дея мурожаат қилаётганига нигоҳим тушди, бироқ унинг сўзлари бизга эшитилмасди. Буларни кўрган жаноб С... нинг кўзлари даргазаб бўлиб ёниб кетар даражага борарди. У ўзини тутолмай қолиб, қанчалик безовталаниши билан бизни ошкор қилиб қўйиши мумкинлигини ўйлаб, юрак чангаллаб қолардим, ҳар сафар ушлаб қолишга ултурмаганимдан у ўрнидан сакраб туриб, кўксига пичоқ қадаётгандай туюлган қаршисидаги томошага барҳам бериш учун ўша ёққа отила қоларди дарров. Айниқса, Граф ўт-ўланлар устига энгашиб, Тоифага сездирмай унинг кўлини ўпишга буй чўзган маҳали жаноб де С... нинг сабри чидамай яна баттар безовталаниб типирчилаб қолди ўрнида. Шундай пайтлар уни тинчитишим қанчалар қийин бўлишини тасаввур ҳам қилолмайсиз?

Ўртага тансиқ таомлар тортилгандан кейин, зиёфат анча узоққа чўзилди. Узаро суҳбатлар қуюқ, жуда қизиқ ҳангомалар, кулгили қийқириқлар авжга чиқди.

Унчалик кўп ичмаган бўлсалар ҳам ҳарҳолда турли навли винолар, хуштаъм шарбатлар мўл бўлди. Хулласи калом, ҳеч қандай ортикча қилиқларга йўл қўйилмаган бўлса-да, бу кўриниш мени шундай ҳолга солдики, кўққисдан туриб бориб, нафратимни тўкиб солмоққа ҳезланиб кетдим. Бироқ, Парижга етиб боргунга қадар асабимни бузмай туришим керак. Шу аснода хонимлар ўрниларидан туришиб, кўпдан уларни кутиб турган фойтон томон йўл олдилар, айни маҳал ўз фойтонимга яқин бориб унга ўтираётган чоғим, мени кўриб қолишларидан бироз чўчинқирагандек бўлдим. Шундай хаёлга борган замоним жаноб де Р... беванинг кўлидан тутиб, боғнинг кўча дарвозаси томон эмас, соя-салқин хиёбон сари етаклаётганини фаҳмлаб қолдим. Худди шу йўсинда Граф ҳам Тоифа томон кўл чўзди, уни етаклаб дўсти томон борса керак, деган мулоҳаза билан четдан туриб кузатишни давом эттирдим. Ногаҳон, йўлни улар бошқа томон буришди.

Вазият мен учун чидаб бўлмас даражадай туюлди. Ўртада кейин тузатиб бўлмас ҳодисага йўл қўйилишининг олдини олиш ниятида мен уларнинг қоқ қаршисидан кесиб чиқишга чоғландим, айни пайт жаноб де С... нинг мени тутиб қолишига ҳам имкон бермадим. Ундан менсиз ортикча ҳаракат қилмаслигига сўз олдим ва биз тўрт нафар ошиқ-маъшуқлар ортидан кузатиб йўлга тушдик. Мен ўзимни шунчаки Сен-Клу боғида сайр қилиб юрганга солдим. Қарасам, улар аввалги базмижамшид ҳукм сурган томон сари йўл олишмоқда. Мен юзма-юз учрашишга аҳд қилдим. Улар мени кўриб, ақл-хушларини йўқотгудай даражада гарангсиб, анграйганларича донг қотиб қолдилар... Мен бўлсам гўё тасодифан учрашиб қолган одамдай уларни кўришим билан ниҳоятда севиниб кетган каби бемалол ва эркин тутдим ўзимни. Улар бир неча дақиқадан сўнггина ўзларига келиб, қолган-қутган сарқитларидан татиб кўришга бизни таклиф этишди. Бундай таклифни қабул қилишга менда заррача ҳам хоҳиш йўқ эди. Шунинг учун мазкур нохуш вазиятга тезроқ барҳам бериш учун хонимларга алоҳида гапим борлигини айтиб, фойтонларидан мен учун жой ажратишларини сўрадим.

— Жаноблар ўз файтонларида келишган бўлса керак, албатта, — дедим, ён йигитларга мурожаат қилиб, — энди эса сизлар учун менинг файтоним хизматингизга мунтазир.

Жаноби де Р... нинг ўз шахсий файтони бор экан. Бизлар дарвоза томон йўл олдик, икки ошиқ йигитнинг бири яқингинада ўтириб келган ўрни энди жаноби де С... томонидан эгалланганлигига икковларининг имонлари комил бўлди.

Бегоналар олдида хонимларни тергаш шафқатсиз беадабликка кирарди. Шунинг учун ахлоқ-одоб борасидаги дарсимни Парижга боргунга қадар қолдирдим. Бева кампирнинг қаршисига ўтиришим билан унинг бошига ўт-ўлан ва гуллардан чамбарак кийдирилган қиёфасини эслаб, ўзимни тутолмай кулиб юбордим ва бошқалардан эшитган хушёқар таърифлар руҳида бир неча сўз қотиб, хушомад қилган бўлдим. Назаримда бояқиш бечора шунчалик гарангсиб қолдики, менинг мақтовларимни бир чақага олмади, парво ҳам қилмади. Тоифа эса муғамбирона илжаяр экан, унга ҳам шундай хушомадли гаплар қилдимки, бунинг мағзини ҳали узоқ вақт чақиб юришга тўғри келади унга. Айни маҳал у жаноб де С... га қарата бир-икки сўз айтишга улгурдики, бу сўзлар назаримда йигитнинг умидларини бутунлай чилпарчин қилиб юборди чамаси. Афтидан Сен-Клу боғига нима мақсадда келиб қолганимиз ва бунга сабаб айнан шу йигит бўлса керак, деб ўйлади чамаси ёки унинг хира пашшадай ёпишиб олиб, хушомад қилишлари жонига тегиб кетгани учун шундай муомала қилишни маъқул кўрди. Унинг шундай фикрга борганлигини у файтондан тушаётган пайти йигит ёрдам бериш учун қўлини унга чўзган маҳали ҳам сезган эдим. Бундан буён дидига ёқмайдиган ортиқча ялтоқланаверишлар, хушомадгўйлик қилаверишларга чек қўйишликни ҳам илтимос қилиб, қўшиб қўйди у. Шу билан бирга бу сўнгги учрашувлари бўлишини ҳам таъкидлаб қўйди. Бу хилдаги муомаладан жаноб де С... ниҳоятда ўзини йўқотди-қўйди. Тоифа уйга томон йўл оларкан орқасидан боришга ҳам журъат қилолмай қолди хатто.

Шундан кейин унинг ҳасратини фақат мен эшитадиган бўлдим. Тоифанинг жаноб де С... га қилган муомалаларидан жуда ажабланаётган эдим, чунки юмшоқ табиатли қиз шу табиатига бундай муомала қилиш ҳеч мос келмаслигини билардим илгаритдан. Албатта, шу даражага боришига йигитнинг ўзи айбдордир, унга кўнгил қўйиш иштиёқи ҳаддан ошиб кетаётганлиги сабаб бўлганига тушуниш қийин эмас сўзсиз. Мен жаноби де С... га севгида барча омади юринмаганлар каби у ҳам тақдирга тан беришини уқтириб, беихтиёр жудолукка дуч келиб, хувуллаб қолган қалбини ўзаро дўстлик муносабатлари билан тўлдиришимиз мумкинлигини таъкидладим. Ҳақиқатан ҳам унинг ўзига хос очиқ кўнгиллиги, мафтункор ташқи кўриниши-ю, барча бойликларидан кўра ҳам қадрлироқ эди мен учун.

— Истаган маҳалингиз уйимга келаверинг, — дедим унга. — Тоифага бирон нарса деб зўрламасам ҳам сизнинг таклифингизни рад этиш билан кўп нарса йўқотганини тушунтираман, албатта, мабодо унда яна қайта бирон беадабона хатти-ҳаракат сезсам, қаттиқ уялтираман.

Мен ўзимни жуда ёмон ҳис қилаётган эдим, шунинг учун хонамда ёлғиз қолиб, овқатланишга мажбур бўлдим, бу ўз навбатида уйимдагилар билан бирга бўлишим имкониятидан маҳрум қилди. Бироқ Сен-Клу боғида ўз кўзим билан кўрганларим менга тинчлик бермасди. Бу ҳақда Тоифа билан очиқ-ойдин гаплашиб олиш учун

кеч киргунча сабрим чидамайди. У қачон ухлашга ётишини мўлжал қилаётган соатини билиб олдим ва кўпдан бери қоида тусига кириб қолган одат бўйича олдиға шартта кириб бордим-да, муҳим бир жилдий фикр мени етаклаб келганини айтдим. Нима учун кириб келишимнинг боисига тушуниб етдим-йўқми, билмадим, ҳар қалай у тўсатдан ҳаяжонланиб кетди. Бундан қатъи назар гапимга диққат билан кулоқ солди. Аниқ ва қониқарли жавоб қилишдан олдин суҳбатдошининг фикрларини тўла фаҳмлаб олиш одати унинг энг яхши хислатларидан бири эди.

Мен чаққон гапнинг пўскалласидан бошладим.

— Сиз доим мен билан ёнма-ён яшашга эҳтиёж сезганингизни айтган эдингиз, бундай хоҳиш билдиришининг сабабини ўзингиз яхши биласиз, албатта, — дедим, — Бу деганингиз тинч ва осойишта ҳаёт кечиришга бўлган истагингиздан дарак беради. Шундай экан, ана шу истагингиз бугунга келиб ўзгариб қолдими? Ўзингизнинг дунёқарашингизга бутунлай ёт бўлган қандайдир кайф-сафолар қидириб Сен-Клуга боришининг нима қерағи бор эди? Жаноби де Р... ва Граф де ... лар билан сизнинг ўртангизда қандай умумийлик бор? Яхши фазилатлар, эзгу ниятлар ҳақидаги гапларингиз билан уларнинг ҳаётга бўлган ўзгача муносабатлари ўртасида қанақа ўхшашлик бўлиши мумкин? Сиз бизларнинг урф-одатларимиз билан яхши таниш эмассиз ҳали. Бу томондан сизни кечириш мумкин, — қўшимча қилдим яна. — Мен шундай деб ўйлайман, чунки ўзингизга ихлосим баландлигини биласиз азалдан. Худди атайин қилгандай мен ҳам ахлоқ-одоб қоидаларини бутунлай унутиб қўйган, ақлсиз, тентак аёлни мураббий қилиб тайинлаб қўйибман сизга. Аслида у билан Сен-Клуга боришларингиз сизнинг ҳаёт кечиришингиз қоидаларига мутлақо тўғри келмайдик, ахир? Бебош, тараллабедод қилиб юришга ўрганган йигитларга қўшилиб, айш-ишрат қилишларингиз ҳақида нима дейиш керак? Бунақанги хулқ-атвор қоидаларига илтифотсиз бўлишингиз мени шу қадар ташвишга соляптики, буни сиздан яширишга ҳақ-хуқуқсиз сезаман ўзимни.

Шу ерга келганда унинг қандай жавоб беришини пухта ўйлаб олишига имкон яратиш учун бошимни қуйи экканча жим қолдим. Лекин кўп куттирмади у.

— Сизнинг шубҳаю тахминларингиз нақадар узоқларга парвоз қилаётганига яхши тушунаман, — деди у, — Ливорнадалигимда енгилтак қилганлигим ҳақиқатлигини гапларингиз тасдиқлайди сўзсиз. Шунга қарамай, Сен-Клуда бўлсин ёки сиз орқамдан кузатиб юрган бошқа жойда бўлсин, фақат хаёлимдагина эмас, юрагимнинг чуқур ерида муҳрланиб қолган сиз уқтирган муқаддас қоиданинг бирон бандига заррача хилоф қилганимча йўқ. Сизнинг ўзингиз минг мартаб кулоғимга қуйиб, берган таълимингизга амал қилиб келмоқдаман фақат, — давом этди у, — ўзингиз тавсия этган китобларни ўқиб, миямга жо қилиб ўрганмоқдаман ҳамма нарсани. Битта ўзим эмас, мен орқали теварак-атрофимдаги оми, бева-бечоралар ҳам баҳра олсин-да, ахир. Худди шу маънода менга сабоқ бериб, одамлар билан дилкашона муносабатда бўлиш, йўл қўйилган хатоларга барҳам бериш билан ҳақиқий дўстлар орттиришимга даъват этган ким асли, айнан ўзингиз эмасми? Сизнинг дунёқарашларингиз бўйича орттирган тажрибаларим, китоб ўқиб орттираётган илдим ва ҳақиқатни ҳаётга тарғиб қилсам, бунинг нимаси ёмон? Сизга жуда яхши тушунаман, — қўшиб қўйди яна, — кўзларимга диққат билан тикилиб туриб, юрагимда нима борлигини билиб оласиз доим, сизга астой-

дил ишонганим учун бор сирларимни яширмайман ҳеч. Яна баъзи бир нуқсонларга эга бўлишини билатуриб, бир бева кампирни ҳам-товоқ қилиб қўйдингиз менга. Буни ҳам бекорга қилмаганлигингизни эътиборга олишга мажбурман. Ким бўлмасин, у сизнинг дўстингиз, мен эса мураббий ўрнида кўраман сиз тайинлаган ҳар бир кимсани, яна нима қилишим керак, унга қулоқ солмасам, бунга қулоқ солмасам, яқин-йироғимнинг истагини бажо келтиролмасам, унақада нима деган одам бўламан?

Шу гапларнинг ўзиёқ барча дакки-дашноларимга қарши айтилган мужассам жавоб, очикчасига изҳор этилган эътирофларимдан пушаймон еб, тавба қилишим учун етарли омил эди. Назаримда ечилиши ниҳоятда қийин бўлган жумбоқлар ичра беихтиёр шўнғиб кетгандай бўлдим. Граф Тоифага ошику беқарор, граф де С... эса дўстимнинг раъйини қайтаролмай унга ёрдам бериш учун бевага гўё меҳр кўрсатиб юришга мажбур. Тоифага келганда, у ўзининг мураббийси ҳурмати графнинг дийдиёсига сабр-тоқат қилиб, лутф кўрсатишни ўз бурчи деб санайди.

Қанақанги боши-учи кўринмас чигаллик-а! Шундайликка шундайку-я, лекин шу билан Тоифа менинг қаршимда бутунлай янғича эътибор қозониб олди. Назаримда авваллари менга маълум бўлган ундаги комилликлар қайта тикланаётгандай! Оғир дарддан фориг бўлиб, ўзимни гўлликка солишга мажбурман энди. Жондан азиз севгилимни кучоқлаб олдим бехос.

— Ҳақ гапни гапирдингиз, — хитоб қилдим унга, — мендан ношукур бўлиб, қанча нолисангиз, шунча арзийди. Сиздан кўз-қулоқ бўлиб туриши учун бир тутуриқсиз, тентак аёлни тайинлаб қўйганим рост. Унинг ножўя қилиқлари, бемаъни валдирашлари билан жонингизга теккан тоза. Мен кўрганларимни гапиряпман. Ҳаммасига жонли гувоҳман. Бир нарса қилишдан олдин сиз билан келишиб олишим керак эди. Сиз ҳақсиз, одилона ёндошолмадим масалага. Бу ишга. Келинг, шу гапларга нуқта қўяйлик энди, эртагаёқ сизни бундай бадфеъл раҳнамодан озод қиламан. Унинг ўрнига сиз учун жуда маъқул тушадиган бошқасини топиб қўйдим.

Атроф тун қўйнига чўкди. Мен халат кийиб олган эдим. Кўзимга Тоифа ҳар вақтдагидай дилбарлигини йўқотмаган, мафтункорлиги билан ақл-хушимни тортиб турарди доим. Ахлоқий софлик билан йўғрилган ундаги бебаҳо хислатлар ўз мураббийсининг нуқсонларини қоралаш билан қайта намоён бўлиб, менинг инқироз топабошлаган туйғуларимга қайта жон ато қилди. Ҳатто беморлигим натижасида дармонсизланаётганим ҳам ҳис-туйғуларимнинг шиддатли жўш уриб кетишидан ушлаб қололмади. Қалбимни қандай қилиб ихтиёримга олиб, қайси хушахлоқлик, қайси хислат ва фазилатлари менда мангу ўчмас таассурот уйғотаолганлиги, қандай қусур ва иллатларни тубдан йўқотиш ҳисобига шунчалик ўзгариш ато қилганлигининг тагига етолмайман ҳозирча. Шундай лаззати бир умрга етгудай, таърифга сиғмас учрашувдан кейин яна ортиқча ҳиссиётларга берилишдан ўзимни тийдим. Аслида эса кетма-кет мазам қочиб туриши ва орадан ўтган вақт мендаги ишқий жўшқинликни сусайтириши ўрнига қайтага уни янада аланга олдираётганлиги бежиз эмасдай гўё.

Бетоблигим туйфаи заифлашиб қолганим учун хижолат тортишдан анча кутулиб, ўзимга кела бошлагимдан сўнггина тушуна бошладим буни, бошқача қилиб айтганда, бутун вужудим билан унга берилганимни астойдил ҳис қилдим.

Бетоблигим асорати қалбим садосига кулоқ солиш учун имкон бермасди ҳеч. Юрагим тўрида хуруж кўтарган ҳиссиётимга эрк беришга жазм этардим ўзимни. Бироқ, бундан бирон фойда чиқиши ўрнига ўша кеча ҳеч қачон кўз кўриб, кулоқ эшитмаган бесаранжомлик изтиробига фарқ қилганлиги, қанчалик оғир қийноқларга дучор этганлигини айтишга тилим бормайди ҳеч. Ишқ дардига бунчалик берилишлик бемажоллигимга мос келмайди асло.

Тўшакка чўзилишим билан кейинги пайтлар қандай қилиб, шунчалик дилрабо маҳбубага нисбатан кўнглим совий бошлагани сабабига тушунолмайд қоламан-да, ўйга толаман, ўз вақтида унга ёқишим мумкинлигидан фойдаланиб қолмаганим учун афсусланман. Ўшанда аҳдимда астойдил турганимда эртами-кеч ўзимга насиб қиларди-ку, у. Биронта муттаҳам олиб кетишига гувоҳ бўлиб қолишдан кўрқиб, Францияга олиб келгандим уни. Афсуски, соғлигимнинг кундан кун заифлашиб бориши ўша маҳалдагидай эҳтиросга берилишимга йўл қўймаётир чоғи, шунга қарамай ўзимга яраша кучим етганча ишқий ҳиссиётим шакл топишига умид қилмоқдаман яна, бошқача қилиб айтганда, бутун ўй-хаёлимни банд қилиб олаётир у қайта.

Шундай кайфиятни бошдан кечирардимки, гўё Тоифа учун кўнглимни кўтариш унчалик қийинлик тугдирмасди. Ундан бирдан-бир илтимосим баъзан ҳафталаб ташқари чиқолмай ётган ётоқхонамга бот-бот кириб, мендан хабар олиб туришлик, холос. Унга ҳамроҳ қилиб тайинлашга мўлжаллаб қўйганим жуда хушмуомалали, эс-хуши жойидаги аёл эди, шу жиҳатдан қиз боланинг бемордан хабар олиб туришини одоб доирасида деб қарашига ишонишим мумкин. Худди шуларни ўйлаб, кўнглим анча ўрнига тушди, бироз таскин топдим. Эрталабгача қимир этмай тинч ва ором топиб ухладим ҳам.

Эртасига уйқудан уйғониб, Тоифани олдимга киришини сўрадим ва ўзаро гаплашиб олганимиздан кейин эса менинг барча тузган режаларим инқирозга учради буткул. Уни ранжиб, нолий бошлашига менинг қаттиқ койишларим сабаб бўлибди. Ўша маҳаллар енгилтаклик қилиб Сен-Клуга борганлиги учун ҳануз хижолат чекармиш, у ердаги саргузашти учун бош кўтаролмай қолармиш ҳамон, виждони қийналиб, бунга чидолмайдиган даражага борар эмиш ҳатто. Бундай ҳаёт кечиргандан кўра, тарки дунё қилиб, ибодатхонада яшашни маъқул топиб, шунга рухсат сўрагани кирибди олдимга.

— Бетоблигингиз мени сиз билан муттасил учрашиб туришимдан маҳрум этаётир, — мулоимлик билан сўз қотди бир куни у, — фақат ҳар лаҳзада сизни кўриб туриш учунгина яқинингизда яшаш бахтидан овунч топаётган эдим. Кўчалари одамлар билан гавжум Париждай қайноқ шаҳарда ўзим ёлғиз тентираб нима қилдим? Жазманларнинг тилёгламаликларини эшитавериш меъдамга тегди. Оммавий ўйин-кулги, сайр-томошалар кўнглимни кўтариш ўрнига мени толиқтириб қўймоқда. Орида кечган ҳаётимни кўмсайман нукул. — Қўшиб қўйди яна, — бу ердаги кечаётган ҳаётимдан кўра менга ибодатхона маъқулга ўхшайди.

Буни эшитган ҳар қандай одам унинг илтимосига энг лойиқ жавоб ўрнида мен берган таклифимни рўйирост тасдиқлаши мумкин. Ҳақиқатда эса мен унинг хоҳишига қарши чиқишни ҳаёлимга ҳам келтирмаганимга қарамай, ўша жойда бор шароитни ўз уйимда яратиб беришга ҳам имконим бор эди. Ҳар қалай унинг ёнида бўлиб,

кўз-қулоқ бўлиб турардим. Бирон китоб ўқиётган, суврат чизаётган ёки янги бирон таниш дугонаси билан суҳбат қилаётган, ўйин ўйнаётганлигини кўриб овунч топиб турардим ақалли. Ишқилиб, кўнглига ёққан машғулот билан банд бўлса бўлдийди менга. Шунинг учун таклифим унинг дидига мос тушиши ва уни жон деб қабул қилишини астойдил кутгандим. Йўқ, у қатъий оёқ тираб, монастирға боришни аҳд қилганини айтиб, рухсат сўрашдан қайтмади ҳеч. Ажаблантирадиган жойи шундаки, у монастирда яшаса, мен билан ортиқ учрашолмай қолишини ўйлаб, кўргиси ҳам келмасди чоғи. Ваҳоланки, худди ҳозиргина мен билан истаган маҳали учрашиб, бирга вақт ўтказишдан маҳрум бўлиб қолаётганлигидан нолиётган эди-ку?. Монастирға кетгач эса иккимизнинг орамизга ҳижрон тушади буткул. Шунга фаҳм-фаросати етмасмикин ё? Шу ҳақда узоқ ўйланиб қолдим. Аммо у ўз айтганидан қайтадиган эмас. Бу тўғридаги мақсадини ривожлантиришда давом этиб, бундан буён кўнглига мос тушадиган бирдан-бир бошпана монастир эканлигини таъкидлаш билан мендан ризолик тилаб, фотиҳа беришимни кутаяпти. Орамиздаги муносабат нима бўлишига бефарқ қараётганлиги шунақанги мени ранжитардики, ичимдан жўшиб келаётган ғазабимни ушлаб қололмай қолдим ҳатто, унинг ниятини маъқул топмаётганимни айтиб, беихтиёр силтаб ҳам ташладим. Агар мени қитдайгина хурмат қилса, бу аҳдидан қайтишини эслатдим. Шу оннинг ўзида бир кун илгари мактуб ёзиб, унга доим ҳамроҳ бўлиб яшашни учун тайинлаб қўйган ожизани чақириб беришларини буюрдим.

Бу бир таниш адвокатнинг беваси бўлиб, эрининг ўлимидан кейин арзимаган маблағ билан чирқиллаб қолган ёлғиз бош аёл эди. Унга тавсия этган афзалликларга рози бўлиб таклифимни қабул қила қолди дарров. Аслида менга яқин қўшни ҳам эди, чақирим билан ўша заҳотиёқ ёнимда пайдо бўлди. Мабодо у Тоифа билан астойдил тил топишиб кетса, бас, мен унга қанақа хизматлар буюришимни батафсил тушунтираман. Айтганимдай икки аёл бир-бирларига жуда ўрганиб, ёқиб ҳам қолишди. Тоифа ҳеч қаршиликсиз менинг хоҳиш-истагим бўйича иш тутишга киришди дарров.

Мазкур дилкаш жамоа қуршовида кўнглим анча юпанч топди. Нимани таъбим истаса, уни фақат севимли юнон қизи қўлидан оламан, Фақат у билангина гаплашаман. Бутун вужудим қудоққа айланаиб, фақат унинг сўзларини эшитаман. Бундан буён бир умр ўз исқаңжасига олган тутқаноғим туфайли ўзимни билмай қолган чоғларим унинг салгина эътиборини сезишим билан даво топаман гўё, дардим анча енгиллашгандай бўлади, танамда вақти-вақти билан кўзбаган оғриқ фориг топиб, бирдан қувониб ҳам кетаман. Назаримда у жуда эътибор билан касалимга қарарди, тўшагим ёнида ўтириб, тунни тунга улаш билан андак машаққат чекиб нолиганини бирор марта сезмасдим ҳам.

Аммо бундай хушбахтлик бахшида этаётган онларимизга мен аввалроқ хизматдан бўшатиб юборганим учун қаттиқ ранжиб қолган ўша собиқ мураббий бўлмиш Бета раҳна солди кутилмаганда. У қайтиб келиб, ҳар хил гумондорликлар кўзгашига ҳаракат қилди, бунинг сабабини англаб етолмасдим ҳеч

Шундан кейин қандай мусибатларни бошдан кечиришимга тўғри келганлигини хурматли ўқувчим бир тасаввур қилиб кўрсин; Тоифанинг феъл-атвори, хулқ-ахлоқида гайриоддий ва тушуниб бўлмас ўзгаришлар юз берганини унинг ўзи қандай идрок этса, шундай тушунтириб, баҳо берсин унга.

Унинг гумонларини икки хил тушуниб бўлмасди. Мен бетоблигим туфайли уйимда нималар бўлаётганидан беҳабарлигимни таъкидлаб кўп афсус чекди у, Граф де С... эса Тоифа билан ҳар куни мендан яширинча учрашишни қанда қилмаётгани, шу чоққача унинг назорати остида бўлганлиги учун эришолмаётган қизнинг муҳаббатини энди қозониб олганлигини гапирарди у менга. Бу янгиликни эшитиб, ўзимга келиб улгурмай, у яна қўшимча тариқа ошиқ-маъшуқлар кечалари у ер-бу ерда эмас, айнан Тоифанинг хонасида учрашишлари, кеч кирди дегунча мен билан хайрлашибоқ уят, номус деган нарсани бутунлай унутиб, айш-ишратни қизитаётганликларини гапириб берди. Бахтга қарши бу мудҳиш хабарни Тоифа уйда йўқ маҳали етказди менга. Унинг сўзлари мени ларзага солган асорат таъсиридан кутулмай қолдим, аслида эса бу хилдаги муҳим жумбоқ шов-шув бўлиб кетмаслиги учун эҳтиёткорликка риоя қилганим ҳолда, сир тутиб, мукамал тагига етмоқ керак эди аввал.

Менинг ўйимга келган фикрлар биринчи галда Тоифа учун мақбул туюлиши мумкиндай. Унинг сўнгги дамларда менга астойдил жон куйдиришларини ҳар жиҳатдан эсладим, бир дам ҳам ёлғиз қўймай, ёнимда ҳақ деб ўтиришларини кўз олдимга келтирдим. Уни бироз тоза ҳаво олиб, айланиб келишини қисталанг қилганимда ҳам у ақалли чорак соатга бўлса-да, хонамдан бир қадам ҳам кетишини ўйламасди ҳеч:

Наҳотки шундан орттирган қисқагина муддатни энди айш-ишратга бағишлаётган бўлса? Шунчалик арзимаган вақт ишқ дардини қондиришга кифоя қилармикин? Чунки аламаҳалгача бирга ўтириб, жуда кеч хайрлашардик у билан. Бунинг устига ҳар тонг отди дегунча уни жуда бардам ва руҳан тетик ҳолда учратаман доим. Ишқий дон олишувдан шу алпозда қониқишга улгурармикинлар? Яна денг жуда сипо, ҳар вақтдагидай тахи бузилмаган оддий қиёфада, гулдай очилиб, кириб келарди ҳар гал, айниқса, унинг ўзига хос ажиб бир латофат билан кулиб туриши, беғубор чеҳрасини безаб кўзга ташланган мулоим табассум билан мўътадиллик бахш этарди атрофга. Қандайдир орасталикларнинг омухта васли-висол чоғидай менга ёқар, қоронғу қалбимнинг тўригача нур қуйиб, ёритиб юборарди гўё. Хуллас, назаримда эҳтиёткорсизликка юз тутиб, уни тупроқ билан тенг қилаётган кушандаси сохта меҳр баҳшида этаётганга ўхшаб туюларди менга, у фитна, ғийбат уюштириш билан бировни ерга уриш орқали ҳузур топарди назаримда, бояқиш қизни ахлатга қориб, булғаб ташлашга қодирлигини яхши тушунардим, шу йўл билан мендан ёки Тоифадан, жуда бўлмаса, унинг ўрнига хизматга қабул қилингани хонимдан ўч олиш мақсади бормикин ё, деган ўй-хаёл ҳам миямни бурғиларди бетўхтов.

Шундай қилиб, у ҳамон уйимда яшар экан, менга етказилаётган мазкур маълумотлари фақат иккимизнинг орамизда сир сақланиши керак, дедим бир куни унга, чунки бировни ўйламай-нетмай айб-лаш икки баробар эҳтиёткорлик талаб қилади. Бу қоидага риоя этишига ишончи комил эди унинг, биринчидан бу менинг уйим шаънини ва ёш юнон қизининг обрўсини сақлаш учун зарур бўлса, иккинчидан, менга етказилаётган ҳар қандай маълумот ҳам рад қилиб бўлмайдиган даражада далиллар билан тасдиқланмагунча уни ҳақиқат деб ҳисоблайвермаслик керак.

— Сизни қатъий суръатда сукут сақлаб юришга даъват этаман, — дедим унга, — бу талабимга хилоф йўл тутишингиз билан мендай одамдан ўзингизга қарши ашаддий душман орттириб оласиз. Сиз ор-

қали эга бўладиган далилларга келганда, ўзингизга маълумки, улар менга жуда зарур, агарда далилларингизнинг тўғрилигини яна қайта текшириб кўриш билан уларни пухта аниқлай ололмасангиз ўзингизга нисбаган ўзингиз номатлуб равишда жуда хатарли шубҳа ортириб оласиз.

Бизлар бир-биримиздан қониқиш ҳосил қилмай, дилимиз хуфтон бўлган ҳолда ажрашдик; у айтган гапларига мени ишонтиролмади, мен эса ундан бажонидил хизмат қилиш иштиёқи ўрнига алам ва ғаразли ҳиссиёт орттирдим кўпроқ.

Орадан ўтган серташвиш ва азоб-уқубатларга тўла икки кун ҳам асрларга тенгдай туюлди назаримда, чунки Тоифа хузурда ўзимни ҳаддан ортиқ босиқ тутиб яшашимга тўғри келганди. Мен унинг бутунлай гуноҳсиз эканлигига амин бўлмоқни истардим жуда, мабодо гуноҳ қилгани рост бўлса, уни ана шу йўлга бошлаган ҳодиса сабабининг тагига тез ва батафсилроқ етмоқни хоҳлардим. Ниҳоят, учинчи кунга келганда, кечга яқин Тоифа олдимдан чиқиб кетгач, унинг рақибаси қаттиқ ташвиш тортаётган қиёфада хонамга кириб келди-да, ҳозир Тоифа билан унинг ошиғи учрашуви устида тутишим мумкинлигини шипшитди. Кулоқларимга ишонмадим ва у бир неча бор мен учун шафқатсиз ва ҳақоратдай туюлган гапларни қайтаришга мажбур бўлди. У шундай воқеани батафсилон баён қилдики, менинг фикр-хаёлим сочилиб кетди паққос... Ҳолсиз, дармонсиз, тўшакдан бош кўтаролмай ётгандим, шу боис ўрнимдан туриб унинг ортидан бориш осон эмасди менга.

Шу билан бирга хизматкорларимнинг бирортаси бу хабардан воқиф бўлиб қолмаслиги учун эҳтиёт бўлиш чораларини кўриш қанчалик қийин бўлганлигини билсангиз эди! Тўғри, бунга тараддуд кўриш анча узоққа чўзилди. Чўчинқираш ва ичимда кўзгалган нафрат ҳисси таъсирида ўзим ҳам жуда секин ҳаракат қила бошладим. Ниҳоят, Тоифанинг хонаси томон йўл олдим. Олдинда бораётган хоним кўлидаги шағам ёриғида одимлардик. Эшикка икки қадамча қолганда шағам лип этиб, ўчиб қолди. Уни қайта ёқиш учун бир неча дақиқа сарф бўлди.

— Айни пайтдан фойдаланиб, чаққон думини тутиб қолмаса гўрғайди, — дея ташвишланди йўл бошловчим, шамни ёндириб қайтгач, — айтгандай атроф қоронғу бўлгани билан эшикнинг очилиб-ёпилгандаги овоз эшитиладику-а? — дея кўшиб қўйди яна.

Биз эшикни аста тақиллатдик. Мен титраб-қақшардим нукул, миям девори қиёмат бўлиб қолгандай нима бўлаётганлигига ақлим бовар қилмайди. Тоифанинг хизматкори эшикни очгунга қадар анчагина кутиб қолдик, шундай бемаҳалда у бекасининг эшиги қаршисида пайдо бўлганимни кўриб, ҳайратда донг қотиб қолди.

Ёлғизмикин ўзи? Тўшакдан турмаганми ҳали ҳам? Хизматкор аёлга худди шундай маънода бир неча саволлар билан мурожаат қилдим. Даъвогар хоним эса шу заҳоти ичкарига ўзини урмоқчи бўлгандики, мен уни ушлаб қолдим.

— Энди жазман жаноблари бу ердан сирғалиб, чиқиб кетолмайди, барибир, — дедим унга. — Бундан бошқа эшик йўқ. Борди-ю, Тоифани айбсиз топсак, уни ҳақорат қилишга ҳад қилганимиз учун мен мушкул аҳволда қоламан.

Хизматкор аёл бекасининг ҳамон тўшакда, маст уйкуда ётганлигини айтди, бироқ бизнинг шовқинимизни эшитиб, уйғониб кетмаслигига ҳеч шубҳа қилмасдик, шу заҳоти ичкаридан қандайдир шарпа эшитилгандай бўлди, бундан рақибга безовталаниб, питирлаб

қолди. Унинг орқасидан юришга тўғри келди менга ва биз кетма-кет даҳлизни босиб ўтдик.

Эшик ортида қандайдир шовқин кўтарилганини эшитиб, қўрқиб кетдим. Тоифа кўшни хонада ухлаётган чўрисини чақира бошлади. Чўри ҳадеганда чиқавермагач, ўрнидан туриб, эшикни ўзи очиш билан мени ажаблантирди.

Кейин кийиниб олиши учун кўп вақт талаб қилмади. Энди унинг эғнида юкка либос бўлиб, азалдан қоронғуда ётишни ёқтирмаслиги сабабли ётоқ жойида чироқ ёқиқ турарди. Ухлаяпти, деб мени ишонтирганларига қарамай, у кўринишдан тетик ва бардам эди. Бунинг устига менинг тўсатдан пайдо бўлиб қолишимнинг боисига тушунолмай андак чўчинқираш ва уялинқирашдай ҳолатни сездим унда. Ҳасадгўй хонимнинг гаплари ақлимни шунчалик боғлаб олгандики, ётоқхонадаги арзимас тартибсизлик ҳам жазманваччанинг шу ерда ҳозир бўлиб, бузқликка йўл қўйилганидан дарак берарди. Тоифани титроқ босиб, ярим тунда менинг ташриф буюришимнинг сабабини сўради.

— Ҳеч нима, — дея жавоб қилдим унга, дағал оҳангда. Ҳеч қачон шунақа муомала қилмагандим.

Мен атрофга аланглаб, қилган гумонларим ростлигини исботловчи далилларни қидира бошладим. Хонадаги жавонлару жиҳозлар саноқлигина бўлиб, бир кўз югуртириш билан ҳаммаёқни кузатиб чиқиш мумкин эди. Энгашиб каравотнинг тагига қарадим. Ҳаммаёқни текшириб чиққач, ниҳоят, бирон сўз қотмай, ҳатто менинг нима қилаётганимга тушунолмай тошдай қотиб қолган Тоифанинг саволларига ҳам жавоб бермай, индамайгина хонадан чиқиб кетдим. Унинг олдига кирган маҳалим нима қилаётганимга ўзим ҳам тушунолмай нохуш ва қаҳрли кайфиятни бошдан кечирган бўлсам, энди шу ишни адолатдан қилмаган бўлсам керак, дея хижолат тортиб, ердан бош кўтаролмай қолдим.

Айбловчи хоним эса жанговар постидан жилмай қотиб қолган побондай даҳлизда турарди ҳамон.

— Юринг, — дедим унга, хомуш оҳангда. — Сиз мени тузатиб бўлмас разил йўлга бошлаганингизни биласизми ҳозир?

У мендан кўра кўпроқ хижолат чекмоқда эди, Тоифанинг хонасидан чиққанимиздан кейин Граф афтидан яширинишга улгурган бўлса керак, ўз кўзларим билан кўргандим уни, зинапоядан кўтарилиб, Тоифанинг хонасига кириб кетаётганди, дея қасам ичиб мени гапига ишонтирмоқчи бўлди у.

Аёлнинг таъкидлашларига қарши бирон нима деб, уни ёлгончиликда айблаш учун менда ҳеч қандай асос йўқ эди, шу билан бирга ўзим ҳам ётоқхонани титкилаб, ҳеч нарса тополмаганимга ажаблантаётган эдим. Шунинг учун бу ноқулай қилмиш-қидирмишлар оқибатида танамда ниҳоятда ҳорғинлик сезиш, руҳий тушқунликка тушиш ҳолатидан фориг бўлиш ниятида тўшагим томон ингилиб, ётишга ошиқдим. Аммо бу жўшқин ҳиссиёт амрига қул бўлиб, Тоифани ҳам не аҳволда қолдирганимни эслаб, унга юрагимдан ачиндим ҳам, энди бундан буёқ уни қўлимдан келганча ҳимоя қилишим кераклигини юрагимга тугиб ҳам қўйдим, унинг хотиржам ва тинчгина ухлаяптими-йўқлигини билиш учун ҳузурига хизматкоримни юбордим шу оннинг ўзида. Аслида шахсан бирон нарса деб юпатишим зарур эди уни, шунга ачиндим жуда. Менинг кескин бузилган феъл-атворим ва беҳуда асабийлашишга берилишимдан ўзича бирон салбий хулоса чиқариши мумкин-да, ахир. Агарда у ҳақиқатан ҳам ҳеч

айб қилмаган бўлса, кўполлик қилганим туфайли турли хаёлларга бориб, қалбига лат етиб, не аҳволга тушмаслигига ким кафиллик бера олади? Хизматкорим унинг шашқатор кўзёши тўкиб, тақдиридан нолиб, қаттиқ оҳ чекаётганлиги ҳақида хабар олиб келди. Бунини эшитиб яна баттар эзилиб кетдим, мен эшитган гаплар фақат шундангина иборат бўлганда-ку, унинг олдига чопиб бориб, юпатишга уринардим-а, бироқ миямда қалашиб, бир-бирини суриб-туртиб чувалашган гумон, тасаввурлар асорати ёки аниқроқ қилиб айтганда, исботлаб бўлмас айрим асос ва далиллар уни бутунлай айбсиз санашимга йўл қўймасди, бор умид ва ниятларимни бўғиб, гангитиб кўяётган эди мени, оқибатда эса бутун тунни жоним қийналиб, ажриққа ағанагандай қанчалик беҳаловат, беором ўтказганим фақат ўзимга аён.

Эртасига тонг билан унинг ҳузурига бориб, тундаги ташрифим сабабини айтиб, довдираб, гангиб қолганлигимга йўйиш, шу йўл билан унинг иқрорини эшитишга қарор қилдим. Узоқ вақт ёнма-ён яшаб, унинг режаларини ҳамжиҳат ҳал қилганимиз, одатий мунозараларимиз ҳақиқатнинг тагига етишим учун тўла ҳуқуқ берарди менга. Борди-ю, Тоифага бўлган эҳтиромимдан воз кечганим чоғимда ҳам мен аниқлашга эришолмаган сўнгги кунлардаги содирликларини унутиш, уни ичи қора, бадхоҳ аёлларнинг мазахомуз мазаматларидан ҳимоя қилмоқни истардим жуда. Шу боисдан у йўл қўйган ахлоқсизлик изларини қидирган куним арафасида бу ҳақда офиз очишни асло маъқул кўрмагандим. Атайи ҳақиқатни очик кўз билан кўришни истамаяпсиз, деган гина-кудуратларни эшитиб, дакки ейишдан ўзимни олиб қочмоқчи эдим, ҳатто, борди-ю, ўша оқшом фалокат босиб, Граф билан бирга ётган маҳали кўрганимдами, Тоифани аяб ўтирмасдим, бироқ қитдай бўлса-да, яхшилиқ қилишдай мойиллик ўша фалокатдан сақлаб қолди мени. Шу муносабат билан арзимас бўлса ҳам бирон баҳонани рўкач қилиб, бева кампирнинг Тоифа ҳақидаги шубҳаларидан воз кечишга ундамоқчи бўлдим. Оқибатини ўйламай-нетмай хаёлига ҳаддан ортиқ эрк бериб юбораверишлиги учун бошлаб адабини бериб қўймоқчи эдимки, унинг ўз кўзи билан Графни кўрганини қатъий туриб таъкидлаши эсимга тушди-ю, яна иккиланиб қолдим.

Эндигина Тоифанинг ҳузурига отланишим билан, унинг ўзи йўлимни тўсиб, олдимга келаётганини айтишди. Бу борада биринчи бўлиб қадам кўяётганлигидан беҳад миннатдор бўлдим. У юзига хотиржамлик акси бериб кўринишга ҳаракат қилишига қарамай, юзларини ювиб тушган кўзёши изларини пайқаб қолдим. Бир қанча вақт у бошини қуйи эгиб, менга тик боқишдан кўзини олиб қочди.

— Бу нима қилганингиз, Тоифа, — дедим мен, ундан олдин сўз қоғиб, — наҳотки, қатъий амал қилган ўз маслагингизни ўзингиз барбод қилган бўлсангиз? Сизни биринчи кўрган вақтимдаги ўта содда ва гўл, оми қиз эмассиз-ку, энди, боадаб ва ахлоқий соф маъсумасиз, соҳибжамолингиздан кўра кўпроқ ўзингизга мафтун қиладиган камтарона, ақли расо, ажойиб фазилатлар эгаси ҳамсиз! Э, худойим! Тунда ишқий учрашув уюштиришга бало бормиди! Мен сизни Граф билан бирга қўлга туширолмай доғда қолдим, ўлим билан баробар зарба бергувчи ҳодиса мендан четлаб ўтди. Аммо уни сизнинг ётоқхонангизга кириб кетаётганлигини кўрганлар бор. Бундай қабиҳона содирликка биринчи марта йўл қўйилаётгани йўқ-ку, эслида!

Ички дунёсида нималар бўлаётганини аниқроқ билиш мақсадида унга диққат билан тикилдим. У йиғлаб юборди, ўпкаси тўлиб, хўнграб йиғлади, кўзёшлари томоғига тикилиб, овозини бўғиб ҳам қўйди. Раҳмим келди унга, беихтиёр тўлқинланиб кетдим, шу билан бирга айбини бўйнига олишини бесабр кутдим. У эса ички дунёсини бешафқат кемираётган изтироб ҳукмидан қутулолмай қийналарди ҳануз.

Ниҳоят тили сўзга келди;

— Менинг олдимга кириб келаётганини ўз кўзингиз билан кўрдингизми? — бақриб юборди у. — Ким кўрибди? Бошимга шунча гуноҳ ёғдиришга ким журъат эта олди? Бу албатта хониманинг қўлидан келадиган иш... — давом этди у, собиқ чўрисининг номини айтиб, — агар ўша ёвуз ниятли кампирга шу қадар ишонар экансиз, сизнинг олдингизда ўзимни оқлашга ҳожат йўқ сира.

Бу гаплари мени бир қадар ўйлатиб қўйди. Ҳар бир сўзининг маъносини чақишга ҳаракат қилдим-у, ўз навбатида улардан шундай хулоса чиқардим: Тоифа мендан қандай дакки эшитишинигина эмас, балки бева аёлнинг унга қандай зиён-заҳмат етказишини ҳам олдиндан билиб турган, шекилли.

— Менга қулоқ солинг, — дедим унга, сўзини бўлиб, — Графни айнан ўша аёл кўрганлиги аниқ, шундай экан, қанақасига гапларига ишонмайин? Мабодо сиз бирон нарса деб, унинг гаплари қисман бўлса ҳам нотўғрилигини исбот қилмоқчи бўлсангиз, майли, айтинг, унда сизни эшитишга тайёрман.

У анча ўзига келиб, дадиллашиб олди. Унинг изоҳлашича, ўша аёл қизнинг ортидан кузатиб юришни тўхтатгандан бери жаноб де ... ҳам собиқ чўри аёл билан юз кўришишни тўхтатиб қўйган ҳамда вазият ўзгарганлиги, энди унинг ёнига ҳар доимгидай бемалол келиб туришини таъкидлаб ёзган бир неча мактубига ҳам кескин жавоб қайтарган-ку? Граф мазкур комедияга паққос барҳам берилганини ҳам айтган, вазият шунчалик ўзгарган экан, энди бу комедияни тиклаш, унга беванинг иштирок этиши учун ҳеч қандай ҳожат қолмаганлигини ҳам эътироф этган. Шундан бошлаб хонима ... навбагдаги уюштирилган фитнада қанақа қилиб ҳақоратомуз рол ўйнаши мумкин. Шахсий кавалеридан воз кечиб, Тоифанинг жазманини ўзига ағдариб олиш йўлларини ўйлаб топган у. Шу билан бирга Тоифадан қасос олиш мақсадида уни ахлатга булғаш учун турли сохта исбот ва бўлмағур далилларни ўйлаб чиқарганлиги аниқ.

— Мен унинг юрган ҳамма тадбирларидан хабардорман, — давом этди Тоифа. — Ҳар сафар уйдан кўчага чиқишим билан изимдан айғоқчи қўяди. Ҳатто шунгача борадики, гўё Графни кечалари қабул қилаётганимдан гумонсираб, хизматкор аёлларга тўшагимни синчиклаб текширтиради. Уй хизматкорларимга нималарни ваъда қилмабди денг? Хонамдан Графнинг оёғи бутунлай узилгандан кейин, уч кун ўтиб, ёзиб юборган бир мактубини эшигим тагида қўлга туширибди-да, конвертни оғзи очилган ҳолда қўлимга тутқазибди, мактубни ўқиб, бир қадар менга эҳтиром билдириб ёзилган сўзларни чиқоралик билан бошқача маънога йўйиб, тантана билан айюҳанс кўтарди тоза. Кейин буни сизга етказаман, деб мени кўрқитмоқ закатига тушди ҳам. Кечаги тунда сизни ётоқхонамда кўрган чоғим, айнан унинг ёлғон-яшиқ гапларию тўхмат-ифволари бошлаб келганлигига тушундим дарров, — қўшиб қўйди у. — Аммо айни бемаҳалда қадам ранжида қилишингиздан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, менга фақат ёмонликни раво кўриб келгандирсиз, деб

мурдадек қотиб, анграйиб қолдим ўшанда. Буни сезмай қолишингиз мумкин эмас. Энди келинг, ўтиниб сўрайман сиздан, шу хилдаги жафокаш таъқиблардан халос этинг мени.

Шу аснода қайта кўзёш тўкиб, юнон аёлларига хос ҳар қандай камситилишга мурасасиз бўлган қиёфада ва ҳатто Франциядалигини унутган тариқа ложа қаршисида тиз чўкди, унинг бирдан-бир сўнгги илтимосини қондиришимни сўраб ўтинди, аслида мен бундай илтимосни эшитиш учун қулоғим қар эди айни маҳал.

— Монастир, — деб юборди у, хирилдоқ овоз билан, — ҳа, менинг бундан буёнги тақдирим таянчи фақат монастир, сўнгги қисматим ҳам шу даргоҳ, мени ўз ҳимоясига оладиган якка-ёлғиз паноҳим ҳам шудир!

Унинг бу илтижосига нима деб жавоб беришни билмай довдираб қолдим, кўзларидан тирқираб оққан ёшларини кўриб, қаттиқ зарба егандек бутун вужудим титраб-қақшади яна. Айни пайтда унинг гапирган гапларига ишонч ҳосил қилиб, айбловчисини энг қабих ва ёвуз ниятли аёл деб аташдан бошқа сўз тополмай қолдим. Бир неча дақиқа нима қилишимни билолмай, фикримни бир жойга йиғиб ололмай, масалага қандай ёндашиш кераклига ақлим етмай, донг қотганча анграйиб қолдим.

Ниҳоят, хонамининг эшига очилди. Остонада қайта хонима пайдо бўлди, хонимаки, Тоифанинг рақибаси, балки меники ҳамдир, ишқилиб, бизларнинг бошимизга тушган ҳамма ташвишу бало-батталарнинг энг ашаддий ижодкори. Унинг кириб келишидан бирон тилсимотнинг сирини билишга умидвормикин ёки бирор янги жумбоги билан бошимни гаранг қилармикин? Бу ҳақда дурустроқ ўйлаб кўришга ҳам имкон бўлмади.

Тоифа менинг ёнимда эканлигига шубҳа қилмасди у, аммо қиз ўзини оқлашга улгурмасин деб, кириши билан шахсий мавқеини асраб қолиш мақсадида унга шартта ёпишиб кетди. Жон-жаҳди билан Тоифага қарши ҳужум бошлади. Фисқу-фасод гаплар тўкиб, тоза мағзава тўкди унинг устидан. Тоифанинг айби борми-йўқми эканлигидан қатъи назар унинг ўрнида бошқа одам бўлганда тоқат қилиб туролмасди бунчалик ҳақоратларга. Шу заҳоти Тоифа хушидан кетиб, йиқилди, югуриб кирган хизматкорларим ҳам анчагина уришиб, зўрға ўзига келтиролди уни. Бева кампир эса янгитдан даҳага кириб Тоифани айблашда давом этаркан, мен ўзаро олишувнинг тагига етолмай бошим қотиб қолди, бири ўша тунда Граф унинг хонасига кириб кетаётганини кўрганман, деб даво қилса, иккинчиси буни ўтакетган уйдирма, турган-битгани тухмат, деб ишонтиришга уринарди.

Мазкур манзара Тоифага қараганда ҳам менинг дилимни қаттиқ огритди. Ниҳоят, юракни тилка-пора қилабошлаган, бир-бирига, қарама-қарши мулоҳазалар оғушида масалани дурустроқ таҳлил қилишга қурбим етмай, хониманинг ҳурматини ерга урмаган ҳолда газаб билан ёпишиб кетдим унга. Тоифага нисбатан эса аламзадалик билан бақириб нафасларини ўчиришларини буюрдим ва беҳуда бу хилдаги тортишувга чек қўйишларини сўрадим. Жанжал кўтаришигина эмас, бу ҳақда ўйлаш ҳам мендан кўра уларнинг ўзлари учун қанчалик жирканч эканини юзларига солдим.

— Сиз мен билан қоласиз, — дедим Тоифага, — лекин ўзингизни шундай тутингки, ҳеч қандай шубҳаланишларга, ҳадиксирашларга ўрин қолмасин, сиз ҳам хоним... ҳар доимдагидай менинг уйимда

яшайверасиз, аммо яна бирор марта аниқланмаган далил, исботсиз мужмал тасаввурлар билан бировни айбситишга киришадиган бўлсангиз, шу заҳотиёқ ўзингиз учун бошқа бошпана излашингизга тўғри келади.

Шундай деб уни қўрқитишга ҳаққим бор эди, чунки у менинг хайр-саховатим шарофати билангина кун кечирарди доим.

Шундай ғайритабиий воқсадан кейин ҳам Тоифа хузурида, унинг суҳбатига қониб, ҳаловат топиб яшашда давом этдим, фақат уни кўриб туриш, овозини эшитиш бахтига муяссар бўлишдан ортиқ бирон мақсад сари интилиш ҳақида ўйламасдим мутлақо.

Менинг беморликда ўтказган кунларим унутилиб, балки ўша таассуфли воқеа таъсирида бўлса керак, ишқий дардим, изтиробларим ҳам аста-секин шифо топа бошлади...

Мабодо ҳурматли ўқувчимни Тоифанинг енгилтак томонларини қайта билиш қизиқтирса, бу ҳақда унинг бошқа ошиқлари тилидан эшитишларига маслаҳат бераман. Чунки бу тўғридаги миш-мишлар менинг хилватгоҳимга етиб келиб, тинчимни бузганича йўқ ҳали. Ҳатто унинг ўлими ҳақидаги хабарни ҳам ўша машъум маросимдан бир неча ой ўтгандан кейингина эшитиб қолдим, чунки мени зиёрат қилгани келган қариндош-уруғларим ҳам, дўстларим ҳам бу ҳақда оғиз очишни лозим топмаган эканлар.

Бу хабардан воқиф бўлган қунимдан бошлаб, бутун ҳаётимни ўзига мафтун қилиб олган хорижий қиз билан боғлиқ ўша саргузаштларим, ўртамиздаги бўлиб ўтган барча воқеа ва ҳодисаларни қоғозда акс эттириб қолдиришга жазм этдим: менинг оташин муҳаббатим ва ҳурмат-эҳтиромимга муносибмиди у ёки йўқми — бу ҳақда муҳтарам китобхоннинг ўзи ҳукм чиқарсин.

*Русчадан
Жонрид АБДУЛЛАҲОНОВ
таржимаси*

ЮНЕСКОнинг Қарори билан «2007 йил — халқаро
Жалолиддин Румий йили» деб эълон қилинди.

Жалолиддин РУМИЙ

Маснавийи маънавий

ДЕБОЧА

Тингла найдин, чун ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардин шикоят айлағай.

Мен қамиш эрдим, кесиб келтурдилар,
Нола чексам, эл ҳама оҳ урдилар...

Чок-чок этсин шу кўксимни фироқ,
Сўйлағаймен шарҳи дарди иштиёқ.

Ким йироқ тушса, йўқотса аслини,
Ул яна излар ҳаёти васлини.

Даврлар кўрдим неча нолон бўлиб,
Жуфти бадҳолону хушҳолон бўлиб.

Мавлоно Жалолиддин Румий (1207-1273) ҳазратлари тавсифида сўз кетаркан,
Абдурахмон Жомийнинг аниқ ва қисқа таърифи ёдга келади:

Ман чи гўйам васфи он олийжаноб,
Нист пайғамбар вале дорад китоб
(Мен улуг жаноб васфида не дей,
Пайғамбар эмас, лекин китоби бор).

Мавлоно Румийнинг тасаввуф оламига кириб келиши Шайх Фаридиддин
Атторнинг башорати билан бўлганини унинг илк тафсирчиларидан Хусомиддин
Чалабийдан тортиб, Давлатшоҳ Самарқандийгача ўтган шориҳлар бир овоздан
тасдиқлайдилар¹. Аҳмад Афлокийнинг «Маноқиб-ул-орифин» асарида зикр
қилинишича, Дамашқда шакланган Муҳйиддин ибн Арабий мактабининг давомчиси
сифатида фаолиятда бўлган.

«Форсий тафсир» номи билан ҳам улуғланган «Маснавийи шариф» ўн йиллар
чамаси муддат оралигида яратилиб, Мавлоно вафотидан тўрт йил аввал 1269 йилда
ёзиб тамомланди. Араб-форс эпик дostonчилиги усули бўлган маснавий шаклида
ёзилган бу асарни олимлар дидактик дoston (Е. Э. Бертельс), ҳамосий (эпик) шеърлар
мажмуаси (Т. Пурномдориён), ирфоний китоб (Р. Никольсон), тасаввуф қомуси
(А. Шиммел) каби сифатлар билан атаб, унинг жанрий ўзига хослигини белгиламоқчи
бўдилар. «Маснавий»нинг мушарриҳларидан бири Обиддин Пошо «бу китоб дин

---

¹ Бадигуззамон Фурӯзонфар. Рисола дар таҳқиқи аҳвол ва зиндаги Мавлоно Жалолиддин
Муҳаммад. — Техрон: 1315.

Ҳар кишиким бўлди бир дам ёр менга,
Билмади ёр бу нечук асрор менга.

Сиррим эрмас нола-оҳимдан йироқ,
Гарчи нур кўзу қароғимдан йироқ.

Танга жону жонга тан мастур эмас,
Жон кўринмас кимсага, дастур эмас.

Ўт эрур найнинг навоси, ел эмас,
Кимда ўт йўқдир, йўқолсин, эл эмас.

Найни ёндирган ўшал ишқ оташи,
Майни ёндирган ўшал ишқ оташи.

Ёрдин айрилганга най ёрдир, не бок,
Пардаси пардамни этмиш чок-чок...

Най каби бир заҳру таёқ қайда бор?
Най каби дамсозу муштоқ қайда бор?

Қонли йўллардин ҳикоят айлағай,
Не эмиш савдойи Мажнун сўйлағай,

Бўйла ҳушдир, махрами беҳуш, бас,
Муштари унга кулоқдин босқамас...

Қунларим тун қаърига жо бўлдилар,
Ўртанишлар менга ҳамроҳ бўлдилар.

Ўша кунлар, гўрга, майли, бок йўқ,
Сен омон бўл, эйки, сендек пок йўқ.

Ким балиқ эрмас у қонгай сувга, чун,
Кимга кун йўқ, кунлари йилдек узун.

усуллари усулининг усули, Ҳақ таолога ва Ҳақиқатга етишиш сирларининг кашшофи. Бу буюк фикр, Оллоҳ таоло динининг очиқ-ошкор далили, бурҳони ва тақво китобидир» деб баҳо берган¹.

Румийнинг илмий-адабий мероси орасида унинг шеърӣ асарлари «Девони кабир» («Улуг девон»)га жамланган бўлиб, унда ғазал, рубоӣ ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор. «Мактубот», «Фиҳи ма фиҳи» («Нимаики Ундадир Ундандир») каби асарлари ҳам сақланган. Ўзбек тилига туркча орқали «Ичиндаги ичиндадир» деб таржима қилинган «Фиҳи мо фиҳи» асарини «Муйиниддин Парвона китоби» ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга, ушбу китоб, асосан, Мавләнонинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тожидин Муътаз Хуросонӣ ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардан иборатдир.

Жалолиддин Румийнинг машҳур асари аслида форсийча битилган бўлиб, турк тилига бир неча марта таржима қилинган. Ўзбек тилига ҳам икки бора таржима этилган бўлиб, булар Жамол Камол ва Асқар Маҳкам қаламига мансуб. Ушбу матн Жамол Камол таржимасида «Сино» журналининг 2001 йил 1-2 сонлари асосида нашрга тайёрланди. Матн туркча нашри билан қиёсланган ҳолда тузатилди ва изоҳлари тўлдирилди.

¹ Mesnevi Mevlana. Çeviren Veled Izbudak. Gözden geçiren Abdülbaki Gülpınarlı. - İstanbul: 1995. - S. B-D.

Пухтанинг ҳолини ҳеч билгайму хом?
Мухтасар этгин сўзингни, вассалом¹.

Бандни ечгил, ечгил озод, эй ўғил,
Гарчи бандинг сийму зардир, қўймагил.

Кўзига жо бўлғуси денгиз, бале,
Бир кунинг ул кўзага сифмас вале.

Кимки очкўз, кўзаси нур бўлмагай,
Тўлмагунча то садаф дур бўлмагай.

Ишқ ила кимнинг яқоси чок эрур,
Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Иш истарки, бу сўзни зикр этай,
Ойинам ғамбози йўқ эрса, нетай.

Ойинанг бордир, нечун ғаммоз йўқ?
Анда занг бўлса, руҳи мумтоз йўқ.

Тинглангиз, дўстлар, мен айтай дoston,
Филҳақиқат ҳолимиз бўлгай аён.

БАҚҚОЛ ВА УНИНГ ТЎТИСИ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ

Бор эди баққол, унинг бир тўтиси,
Сабзаранг ҳам сўзга моҳир тўтиси.

Ул дўкон ичра ниғаҳбони дўкон,
Сўз қотарди сағдогарларга равон,

Сўз қотаркан, ўйлаким, нотик эди,
Тўтилар ичра ажиб ҳозиқ эди.

Боқмайин учганда сўлу соғини,
Тўкди бир гал ағдариб гул ёғини.

Қайтди бир пайт уйга кетган хўжаси,
Хўжаваш ўлтирди бир дам хўжаси.

Кўрди ул, ёғ эрди чун ҳар ён тугал,
Урди тўти бошига, ул бўлди кал.

Неча кундир сўзламоқни қилди бас,
Хўжаси чекли надоматлиқ нафас.

¹ «Найнома» деб номланган машҳур муқалдима мана шу жойда тугайди. Мавлавиийлар бу 18 байтга алоҳида маъно берадилар, чунки «Маснавийи маънавий»нинг мана шу муқаллимасигина Румий томонидан ёзилгани тасдиқланган. Асарнинг қолган қисми унинг ўғли Султон Валад ва шогирдлари томонидан давом эттирилгани ҳақида маълумотлар бор (Багафсил маълумот учун қаранг: Ҳ. Болтабоев. «Маснавийи шариф» маънавияти. // Жаҳон адабиёти. — 2001. 12-сон).

Ул соқол юлқиб, деди: эвоҳ, дариф,
Неъматимни мен увол этдим аниқ.

Хушзабоним бошига ургунча то,
Қўлларим синсайди, эрмасми раво.

Ёрдами теккайми деб бул ишга,
Ҳадялар берди неча дарвишга.

Кечди уч кун, ул эса ҳайрону зор,
Ўлтирар эрди дўконда интизор.

Турфа-турфа нарсаларни кўрсатиб,
Аврар эрди кушни, сўз қотгайми деб.

Ўтди бир дарвешки, ул жавлаққа¹ хос,
Бошида йўқ эрди бир тук, худди тос.

Тилга кирди қуш уни кўрган замон,
Кўз солиб дарвешга деди: эй фалон.

Не гуноҳ қилдингки, бошинг бўлди кал,
Ёки сен ҳам ёғни тўқдинг бир маҳал?

Эшитиб, қулди халойиқ, эй, на хуш,
Жавлақийни ўзига ўхшатди қуш.

Сен азизларни ўзингдек билма зер,
Гарчи ўхшашдир ёзувда “шер”у “шир”.

Жумла олам шул сабаб гумроҳ эрур,
Кам киши Ҳақ аҳлидин огоҳ эрур.

Баъзилар ўзни набийман, дер холос,
Авлиёни ўзига айлар қиёс.

Дер: улар эрса башар, биз ҳам башар,
Биз-да нон ермиз, улар-да нон ошар...

Ваҳ, улар кўрдирки, кўрмас ҳеч қачон,
Ўртада бордир тафовут ончунон...

Орилар² ҳам турфадирким, ҳар маҳал,
Қай бири оғу, бири йиққай асал.

Икки оҳу бир гиёҳ ер, сарҳисоб,
Битгасидин — гўнг, биридин — мушки ноб.

Ул қамишлар бир ариқдин сув ичар,
Битгаси — бўм-бўш, бириси — найшакар.

¹Ж а в л а қ — жанда кийган.

²Ари дегани

Боғки, ўхшаш жону жонзотдир баса,
Ўртада фарқу тафовутдир баса.

Ул еса, ундан нажасотдир жудо,
Бул еса, бундан нукул нури Худо.

Ул еса, келгай фақат бухлу¹ ҳасад,
Бу еса, бўлгай фақат ишқи Аҳад.

Бул замин аъло, ану шўрдир сўник,
Бул фаришта, ул эса девдир хунук.

Икки сув боққанда бир сувратлидир,
Бул шириндир, ул эса — аччиқ, тахир.

Тотли сув, шўр сув деярлар отини,
Соҳиби завқлар билурлар тотини.

Жодуни мўъжизага айлаб қиёс,
Ҳам уларга ҳийлани англаб асос.

Сехргарларгаким, асо олгач Мусо,
Қўлларига олдилар бир-бир асо.

Ул асодин бу асонинг фарқи бор,
Ул амалдин бул амалдир устувор.

Ул амалдин лаънатуллоху жафо,
Бул амалдин роҳматуллоху вафо.

Аҳли кофир таъбидир маймун таъби,
Қилса бир иш, айлагай маймун каби.

Ҳар не мардум айлагай, ул ҳам қилур,
Қилганин мардум ишига тенг билур.

Сидқ эмас, кўз-кўз учундир қилгани,
Бошига тупроқ сочингиз бўйлани.

Гар мунофиқ бош эгиб, этгай намоз,
Ҳийладир ул этгани, эрмас ниёз.

Ул мунофиқ рўзаву ҳажу закот
Бобида айлар магар мўъминни мот.

Аҳли мўъмин оқибатда шод эрур,
Ул мунофиқ охиратда мот эрур.

Иккиси-да бир ўйин ўйнар, бироқ,
Марву Ройдек бир-биридин кўп йирок.

Ҳар бири боргай мақоми сўйига,
Ўз мақоми, балки номи сўйига.

¹ Б у х л — бахилилик, қурумсоқлик.

Ул бири “мўъмин” дейилса, хуш эрур,
Бул “мунофиқ” сўзидин оташ эрур.

Ул бирининг исми маҳбуб зотидин,
Бул бирининг номи паст бедодидин.

Миму вов, мим, нунда гар ташриф йўқ¹,
Лафзи мўъминдек вале таъриф йўқ.

Чун “мунофиқ” сўзи айтилган замон,
Санчилур кўнгилга, чаққандай чаён.

Гар десанг, ул дўзахимас, оти бор,
Бас, нечун унда жаҳаннам тоғи бор.

Ном агар ўксук эса, ҳарфдин эмас,
Сув агар аччиқ эса, зарфдин² эмас.

Ҳарф — идиш, маъно — идишда сув ҳамон,
Баҳри маъно ҳам китоб ичра ниҳон.

Баҳри талх, баҳри ширин ҳам мавжланур,
Лек кўшилмас, бир биридан ажралур.

Лек уларнинг асли бирдир, аслига,
Иккисин топшир-да, тушма қасдига.

Ул асл олтинмидир ё сохтакор,
Бемаҳал бўлгайму сенга ошкор?

Тангри ҳар жон ичра қўймиш бир маҳак,
То яқинни билгай ул бешубҳа-шак.

Гар киши оғзига ногоҳ кирса хас,
То у хасни олмагунча тинчимас.

Мингта луқма ичра бир чўп тушса гар,
Одамий ул чўпни дарҳол ҳис этар.

Ҳисси дунё шул жаҳонга нарвон,
Ҳисси диний осмонга нарвон.

Ул бирига дору дармону табиб,
Бул бирига дору дармондир ҳабиб.

Соғ эрур ул ҳис, танинг бўстон бўлиб,
Соғ бўлур бул ҳис, танинг вайрон бўлиб.

Жон йўли жисмингни гар барбод этар,
Сўнгра ул вайронни ҳам обод этар.

¹ Миму вов, мим, нунда гар ташриф йўқ - Араб алифбосида “м”, “в”, “м”, “н” ҳарфлари орқали мўъмин сўзи ёзилади. *Ташриф* - шарафлаш, улуғлаш.

² З а р ф - идиш.

Ганжу зар деб уйни бузгайлар, бироқ,
Ганж сарфлаб, уй қурурлар яхшироқ.

Сувни боғларлар ариқ қазган замон,
Чун ариқ шай бўлса, сув оққай равон.

Терини шилдинг магар, олдинг тикан,
Ул ярога тери келгай янгидан.

Қалъа вайрондир қамалга келса дуч,
Ёв қувилгач, тикланур девору бурж.

Хақ ишидир бул, нечун деб ким сўрар,
Бул қавлким бир заруратдин магар.

Гоҳ чунон кўрсатгай ул, гоҳ инчунин,
Баски, ҳайрондир боқиб бу ишга дин.

Дўст юзин бурганга ҳайрон эрмас ул,
Дўстга ҳайрон, дўсти бирлан маст ул.

Ул бирининг дўстга ўгрилмиш юзи,
Бул бирида дўсту маҳбуб орази.

Сен разм сол икки юзга, эт қиёс,
Балки бўлгайсен бу ишда рўшинос.

Жумла иблислар-да одам юзли, бас,
Ҳар кишига қўл бериш ҳам яхшимас.

Овчи чорлар қушчани ҳуштак чалиб,
Қушча келгай бул товушга алданиб.

Ўхшатар ҳуштакни қушнинг бонгига,
Шул йўсин тушгай у сайёд домига.

Яхшилардин сўз ўқирлар марди дун¹,
Ўзгага ўз молидек сотмоқ учун.

Мард иши равшанлигу мардоналик,
Ҳийладир номард иши, бегоналик...

*Форсийдан
Жамол КАМОЛ
таржимаси*

---

¹ Марди дун — пасткаш, хор одам.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Абадий муштарак алоқалар

Шарқнинг қадимий халқларидан бўлмиш ҳинд адабиётида “Маҳабхарата”, “Рамаяна”, “Панчатантра”, “Ҳитупадеша” каби асарларда шарқона дидактик мавзулар кенг ёритилган. Улардаги умуминсоний ғояларнинг улуғворлиги боис бу нодир асарлар турли тилларга таржима қилиниб, ўша миллатнинг ҳам ноёб мулкига айланган. Айнан дидактик мазмуннинг устуворлиги ҳинд ва ўзбек адабий алоқаларининг янада мустақкам бўлишига омил бўлди, десак янглишмаймиз.

Ҳинд адабиётидан ўзбек тилига қилинган илк бадиий таржималар XII–XIII асрларга бориб тақалади. Хусусан, “Калила ва Димна”нинг ўзбек тилига қилинган биринчи таржимаси тахминан XIII асрга мансуб бўлиб, унинг ягона нусхаси Лондондаги “Индия офис” кутубхонасида сақланади. “Калила ва Димна” ўзбек тилига бир неча маротаба катта нусхаларда таржима қилинди. Бу эса халқимизга асарнинг мақбул бўлганлигидан далолат беради. Айниқса, шу таржималар орасида тошкентлик Алмай (асл номи Қори Фазлуллоҳ бин Исо Тошкандий) томонидан қилинган таржима машҳур бўлиб, уч маротаба топ босмада чоп этилган.

XV асрда яшаб, ижод этган машҳур ҳинд шоири Хисрав Деҳлавийнинг ғазалчилик, дostonчиликда яратган ижодий анъаналари туркий адабиётга ҳам кучли таъсир этди. Ўзбек шарқшунос олими Б.М. Мусаев Амир Хисрав Деҳлавийнинг “Тухфатус сиғар” девонидаги ғазалларини матншунослик нуқтаи назаридан ўрганган. Тадқиқотчи ушбу илмий тадқиқотида Х.Деҳлавийнинг девонига киритилган ғазаллар сони, илмий-танқидий матни, кўлёзма нусхаларини бир-бирига солиштириб қиёсан ўрганади. Хисрав Деҳлавий ижоди Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мунис, Оғаҳий сингари ўзбек мумтоз шоирлари учун ҳам жуда катта мактаб бўлди.

Ҳинд адабиёти мумтоз ижодкорларидан яна бири “Абул Маоний” лақабини олган Бедил рубойларидаги кучли фалсафий руҳ ўзбек шеъриятига жиддий таъсир ўтказди.

XVI асрда эса шоҳ ва шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобур даврида ҳинд-ўзбек халқлари ўртасидаги адабий, маданий, сиёсий алоқалар янада чуқурлашди.

XX асрнинг 20–30 йилларида Туркистоннинг энг кўзга кўринган шоирларидан бири, чор истибдодига қарши қалам тебратган ва шу йўлда жон фидо қилган, туйғулар таржимони Чўлпон Рабиндранат Тагорнинг асарларини ўқиб, у ҳақда “Улуғ ҳинди”, “Тагор ва тагоршунослик” мақолаларини ёзди. Чўлпон Рабиндранат Тагор ижодининг буюклиги, умуминсонийлигини ҳис этиб, у ҳақда мақолалар ёзиш билан чекланиб қолмасдан, ҳинд шоирининг “Янги ой” шеърлар тўпламидан “Қоғоздан қайиқлар”, “Оқ булутлар билан тўлқинлар”, “Кўнгилчанлик” шеърларини насрий йўлда, “Ҳой йўловчи қиз” шеърини назмда таржима қилди. Шунингдек, Чўлпон Р.Тагорнинг “Сўба” ҳикоясини ҳам ўзбек тилига ўтиради.

Бирор таржимон ёки шоир ўзга миллат ижодкори асарларини ўз тилига тасодифан таржима қилмаслиги маълум. Зотан, бундай ипсиз ришталар замирида таржимон ва шоир руҳий оламидаги муштараклик, яқинлик мавжуд бўлади. Осиё қитъасининг бир-биридан узоқ бўлмаган икки қадим юртида ижод қилган буюк шахслар Р.Тагор ва Чўлпон туйғуларининг бир-бирига мутаносиблиги икки қалб бугунлигини ҳосил қилган ва шу асосда Чўлпон Р.Тагор ижодига эҳтиёж сезиб, унинг асарларини ўзбек тилига ўтирган.

Сўнгги 90-йилларда ҳинд адабиётидан қилинган “Калила ва Димна” (С.Ғаниева таржимаси 1994), “Панчатантра” (И.Ғафуров таржимаси, 1994),

“Хитўпадеша ёки ибратли ҳикоятлар” (А. Иброҳимов таржимаси, 1997) сингари бадиий таржималар ҳинд ва ўзбек адабий алоқалари бугунги кунда ҳам мустақкам эканлигини исботлайди.

Замонавий ҳинд адабиётидан Рабиндранат Тагор, Прем Чанд, Яшпал, Хўжа Аҳмад Аббос, Кришан Чандр, Мулк Рож Ананд, Амрита Притам, Али Сардор Жаъфарий, Ниёз Ҳайдар ва Тирумалешларнинг шеърӣ ва насрий асарлари ҳиндшунос олимлар ва таржимонлар томонидан ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинди.

Қолаверса, ҳинд адабиёти бўйича қилинган илмий талқиқотлар ҳам ҳинд-ўзбек адабий алоқаларини ўрганишда муҳим омил ҳисобланади. Шоир ва адиб М.Али “Рамаџа” поэтикасининг ўзбекча талқинини талқиқ этди, шарқшунос З.Ашурбоев эса Саодат Ҳасан Минтонинг ҳикоянавислигини батафсил ўрганди.

Замонавий ҳинд ёзувчи ва шоирлари орасида Прем Чанд ижодидан ўзбек тилига бадиий таржималар қилиш ўтган асрнинг 60-йилларида анча жонланди.

Асл исми Дханпат Рай бўлиб, Прем Чанд адабий тахаллуси билан ижод этган ҳинд ёзувчиси ижодига мансуб бир қанча роман, ҳикоялар ўзбек тилида эълон қилинган. Жумладан, “Меҳригиё” (Ғ.Исмоилов, С. Муҳсинова, С.Сайдалиева таржимаси, 1962), “Нирмола” (рус тилидан Ш.Толибов таржимаси, 1967), “Бир келин ҳикояси” (Амир Файзулла таржимаси, 1973), “Нажот” (А.Файзуллаев таржимаси, 1976) каби асарлари турли йилларда ўзбекчалаштирилган.

Прем Чанднинг “Тхакур қудуғи” ҳикояси ниҳоятда сиқик, ихчам бўлса-да, унда кўйилган ҳаётӣй, ижтимоӣй муаммо кўлам жиҳатидан катта. Ҳиндистондаги ижтимоӣй тенгсизлик, синфӣй табақаланиш туфайли эр-хотин Джокху ва Ганги сассиқ қудуқ сувини ичишга мажбур. Қишлоқда учта қудуқ бор. Помешчик қудуғи, олдӣй фуқаролар қудуғи. Ганги ижтимоӣй тенгсизликни ўйлаб, фигони фалакка чиқади, ҳатто Тхакур қудуғидан тоза сув олишга аҳд қилади.

Прем Чанд ҳикояда Гангининг қудуққа сув олиш учун бориб, қуруқ қайтганигача бўлган ҳараётдаги руҳӣй тасвирни маҳорат билан тасвирлайди: “Ганги шундай эҳтиётлик билан ҳаракат қилардики, ҳатто афсонавий шаҳзода оби ҳаёт сувини олгани борганида ҳам бунчалик эҳтиёткорлик қилмаган бўлса керак. Ганги тунда душман қалъасига кирган разведкачи сингари атрофга тез-тез олазарақ бўлиб қарар, ҳаяжонланарди. У кўза қулогини арқонга боғлаб қудуқнинг лабига яқинлашди. Агар уни ҳозир тутиб олишса сира-сира раҳм қилишмайди. Ганги Худога бир неча бор сажда қилди ва кўзани пастга туширди.

Унга кўза тўлгунча аллақанча вақт ўтиб кетгандек туюлди. Сувнинг шилдираши ҳам эшитилмасди. Ганги арқонни торта бошлади. Мана, кўзанинг қулоғи ҳам кўринди. Ҳар қандай кучли одам ҳам арқонни ҳозир Ганги тортгандек тез торта олмаса керак.

Ганги кўзани олиш учун энгашганида, Тхакурнинг дарвозаси очилди. Ганги шу қадар кўрқиб кетдики, унга йиртқич йўлбарс ҳужум қилганда ҳам бунчалик бўлмас эди.

Арқон кўлидан сирганиб чиқди, кўза гумбурлаб қудуққа тушди ва пастдаги сувнинг шилдираши эшитилди”. Кўринадики, Прем Чанд руҳӣй тасвирни эринмасдан, ишонарли ва жонли тасвирлагани боис китобхон кўнглида инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга исён кўтарилади. Ижтимоӣй тенгсизлик ҳаётдаги энг олдӣй нарсаларда ҳам из қолдириб, инсонни нақадар ҳўрлаётганини ҳис этган, китобхонда Ганги ва Джокху ҳаётига ачиниш, жамиятдаги адолатсизликка нисбатан кучли нафрат уйғонади.

Ганги руҳиятида кучли кўрқув бор. У ўзини гўё жиноятга қўл ураётган одамдек ҳис этади. Бироқ, иккинчи томондан ўзининг ва эрининг паст кўрилиб, ичиб бўлмайдиган даражадаги қўланса сувни ичишга маҳкумлигидан норози бўлиб, у кўнглида исён кўтаради. Бироқ оқибат ўша-ўша. Прем Чанднинг “Тхакур қудуғи” ҳикояси қаҳрамони Ганги руҳиятидаги кўрқув ва исён туйғуси ўзбек ҳикоянависи А.Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикояси қаҳрамони Унсин руҳиятида ҳам кузатилади. Тўғри, ҳикоя қаҳрамонларининг руҳӣй тасвири, чуқур, ишонарли, жонли

тасвирланиши жиҳатидангина бу ҳикояларда ўхшашлик бор. Бироқ “Тхакур қудуғи” ҳикоясидан фарқли равишда “Даҳшат” да воқеалар драматизми кучли, ҳатто ҳикояда фожиавийлик ҳам мавжуд, яъни асар Унсиннинг ўлими билан якунланади.

А.Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикоясида эски замондаги ўзбек аёлининг аянчли ҳаёти, тақдири ҳикоя қилинади. Унсин Олимбек додхонинг саккизинчи, энг кенжа хотини. Даҳшатли равишда чийиллаб, гувиллаётган кузак шамоли Олимбек додхонинг кайфиятига ҳам таъсир кўрсатади. Нимагадир, даҳшатли гувуллаётган шамол додхога гўристонни эслатади. Шу алфозда қўрқинчли хаёллар оғушида ўтирганида, шамол дарчага ниманидир келтириб уради. У нарса дарчадан сидирилиб пастга тушганини саккизта хотини даврасида ўтирган додхо ҳам сезади. Кўнгли таскин топиш учун додхо дарчани очиб, шамол дарчага келтириб ургаң нарса бўйра эканлигини аниқлайди. Бўйра тобутга ўхшатилади. Додхо яна гўристонни эслайди. Унинг катта хотини Нодирмоҳ-бегим даҳшат билан чийиллаётган кузак шамолига монанд худди шунақа шамол кечаси жўралар гаров боғлашиб, ярим тунда гўристонга бориб, Асқорпонсоннинг гўрига шичоқ санчиб келган кишига бир кўй ваъда қилишгани ва бир киши шу ишни “мен қиламан” деб, мазористонда ўлиб қолганини ҳикоя қилади.

Бу ҳикояни эшитган додхо ва унинг хотинлари янада даҳшатга тушиб, этлари жимирлашади. Бироқ Унсингина «Ўлсин, нокас одам экан, битта кўйни деб... Кошки арзийдиган нарса бўлса!» деган шивирини додхо эшитиб қолади. Унинг гапидан гаши келган Олимбек додхо “Нечта кўй берсам, санчиб келасан?”— деганида Унсин ўзига жавоб беришини сўрайди. Кўринадики, ҳикояда ўтмишда ҳақ-ҳуқуқсиз, хўрланган аёл учун азиз бўлган аёл эрки гоёси илгари сурилган. Еш, гўзал Унсин бир оёғи гўрда бўлиб турган Олимбек додходан кутулиш, ўз яқинлари даврасига қайтишни истайди.

Олимбек додхо ўз эркини сўраётган саккизинчи хотинига Онҳазрат сағанаси олдида қумғонда чой қайнатиб, чой дамлаб келиш шартини кўяди.

Унсиннинг гўристонга бориши, чой қайнатиши, у ердан қайтиб келиши тасвирида қаҳрамоннинг руҳий дунёси ниҳоятда чуқур очилган. Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб мазорбошига келаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан иргишлаб борар эди, бироқ гўристон кўчасига бурилиб, салобат билан тебранаётган қоп-қора кекса чинор остида оқариб турган сағаналарни, белгисиз зулматни кўрганида юраги увишди-ю, зовур кўпригидан ўтиб, икки қалам кўйганича тўхтаб қолди. Даҳшат унинг юрагига раҳна солди: Ганжиравон, ота-оңаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдига оппоқ кафанга ўралиб, сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвоҳлар келди. Унинг эти живирлашиб, сочи бошидаги рўмолини бир қарич кўтаргандай бўлди. Унсин беихтиёр бир қадам орқага чекинди, лекин шу ондаёқ худди ўлимдан кўрқмаслигини бировга писанда қилаётгандай, бақариб: “Ўликнинг жони йўқ! Ўликнинг жони йўқ!” деб олға интилди, шу югурганича чинор остида чойнак билан қумғонни оёғи остига кўйди, паранжи-чимматни бир чеккага ташлади, ичида: “Кўпи кетиб, ози қолди”, — деб суюнди. Бироқ унинг суюнгани беҳуда эди: ҳамма нарсани олипти-ю, энг зарури — ўтин эсидан чиқшти! Ҳар сағаналдан бир кўл, ҳар гўрдан бир товуш чиқшини кутиб, ўтин қидириш ваҳимаси унинг юрагига раҳна сола бошлади. “Ўликнинг жони йўқ!” деб ҳозир дилига битта одамчалик қувват бўлаётган бу гапни оғзидан қўймай, сағана ва гўрларни оралаб ўтин қидирди, пайпасланиб, кўлига илинган нарсани этагига солди, қамиш синдирди, янтоқ, гиёҳ юлди, қўллари қонаб кетганини ҳам пайқамай, топган тугганини келтириб ўт ёқди. Кўринадики, Унсин руҳиятида гўристон, ўликлар ҳақида кучли кўрқув бўлгани ҳолда ўз эркини қўлга киритиш учун тасаввурга сигмайдиган ишни қилишга журъат этади. Худди шунингдек, ҳинд ёзувчиси яратган Ганги ҳам сув ичиши мумкин бўлмаган тхакур қудуғидан сув олишга журъат этади.

Демак, ҳар иккала қаҳрамон аввало журъатли, исёнкор аёллар, шу жиҳатдан уларнинг руҳий дунёси бир-бирига ниҳоятда ўхшаш. Мазористон, ўликлар ваҳимаси нақадар кучли бўлса, судхўр ёки помешчик қудуғидан сув олиш шу қалар даҳшат, кўрқинчли. Зеро, Ганги руҳиятида бу кўрқув кузатилган эди.

Қолаверса, ҳар иккала ҳикояда ижтимоий муаммо, ҳуқуқсизлик, тенгсизлик масаласи кўндаланг кўйилган. А.Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикоясида воқеалар гўристон ва гўристондаги даҳшатли манзаралар, гўристон билан боғлиқ кўрқинчли ҳикоялар билан кишини ларзага солади. Айниқса, даҳшатли шартни бажариб келиб, гўристон ваҳмидан сўнг оламдан кўз юмган ёш Унсинга ачинасан. Унсин тимсолида ўтмишдаги хўрланган, жабрланган ўзбек аёлининг ҳаётини, тақдирини кўрсак, Джокху ва Ганги тимсолида ижтимоий тенгсизликда кун кўрган ҳинд халқининг аянчли ҳаётини кўрамиз. Хуллас, А.Қаҳҳор ва Прем Чанд насрнинг энг кичик жанри — ҳикояда ўзларининг етук бадиий маҳоратини кўрсата олган.

Прем Чанд жуда кўпчилик ҳикояларида ижтимоий, оилавий-маиший муаммоларни қаламга олади. “Тхакур қудуги” ҳикоясида ҳиндлар ўртасидаги ўзаро ижтимоий тенгсизликни, “Ит ҳикояси”да озодликни, “Хонадоннинг барбод бўлиши”да эса оқибатсизликни муҳим муаммо сифатида тасвирлаган бўлса, “Бир келин ҳикояси”да ўзлигини, миллийликни йўқотиш улкан фожеа, ҳалокат эканлигини ёш эр-хотин ҳаёти орқали кўрсатиб беради.

Юқорида ҳам айтилган эди, Прем Чанд ўта миллий, ҳақиқий ҳинд ёзувчиси. Унинг асарларида ҳинд халқининг дард-изтироби, ҳаёти тасвирланишидан ташқари, ҳиндларнинг миллий дунёқарashi, урф-одатлари, анъана ва қадриятлари ҳам акс этади.

Инсон туғилганидан бошлаб, миллий заминда, миллий анъана ва қадриятлар руҳида вояга етади. Уни униб ўстирган заминдан, яъни миллийликдан узилиши ўзлигини, инсонийлик қиёфасини йўқотиш билан баробар. Бинобарин, Прем Чанднинг “Бир келин ҳикояси” қаҳрамони Шиёма худди шу аҳволга тушади. Ҳикояда воқеалар биринчи шахс номидан, бош қаҳрамон — келин Шиёма тилидан ҳикоя қилинади. Бу услуб П.Чанднинг «Ит» ҳикоясида ҳам қўлланилган эди. Ёзувчи қаҳрамонни ўз тилидан ҳикоя қилдириш орқали ҳаётини воқеликни, жамиятдаги ижтимоий муносабатларни, оиладаги руҳий-маънавий муаммоларни тушуниш, воқеликка бўлган муносабатлари туфайли уларнинг қалбида кечган ҳис-туйғу, кечинма, орзу-истаклар, ҳой-ҳавасларни ифода қилиш орқали инсон қалбини тадқиқ этишнинг янгича йўлидан боради. Бу эса ўз навбатида воқелик билан қаҳрамон, жамият билан шахс ўртасидаги ўзаро муносабатни очиқ тасвирлаш, қолаверса, қаҳрамоннинг руҳий ва фикрлаш дунёсини намоиш этиш учун имконият яратган.

Прем Чанд сингари ўзбек ҳикоянависи А.Қаҳҳорнинг “Ўғри”, “Анор”, “Бемор”, “Даҳшат” ҳикояларида ўзбек халқининг ўтмишдаги ночор, оғир машаққатли ҳаёти ҳикоя қилинади. А.Қаҳҳор ҳам Прем Чанд сингари ҳажман митти ҳикояларида улкан умумлашмалар чиқаради.

А.Қаҳҳор ижодида “Ҳиндистон хотиралари”, “Улуғ ҳинди”, “Қирқ қувонч”, “Салом ҳинд халқига” мақолалари адибнинг Ҳиндистонга қилган сафар таассуротлари, шунингдек, Р.Тагорнинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган. Ушбу мақола ва хотираларнинг ўзиёқ А.Қаҳҳорнинг Ҳиндистон элига ва ҳинд адабиётига бўлган самимий муносабатини кўрсатади.

Прем Чанд ва А.Қаҳҳорнинг етук истеъдод билан ёзилган насрий асарлари ҳар иккала халқнинг олтин хазинасига қимматбаҳо жавоҳир бўлиб кўшилди.

Марҳабо ҚУЧҚОРОВА,
Зулхумор МИРЗАЕВА

Сай БАБА

Билимлар сарчашмаси

БИРИНЧИ БОБ

Манбаси бўлмаган нарсанинг ибтидоси бўлмайди. У ҳеч ким ва ҳеч нима бўлмаган вақтда ҳам бўлган эди. Унгача ҳеч нима бўлмаган эди. Мана шу туфайли ҳам унинг учун интиҳо йўқдир. У Ўзи хоҳлаган даражада кенгайди, Ўзи зарур деб билган даражагача хилма-хил тарзда ривожланади ва Ўз тўлиқлиги шарофати билан бутун коинотни лиммо-лим тўлдириб туради. Бу олий тамойил билими **видйа**, билим, ҳикмат, англаш сифатида маълум ва машҳурдир.

Кўплаб ғойибдан кўрувчилар бу ноёб билишнинг хилма-хил тажрибаси орқали ўзларининг зиёбахш қалблари ички нигоҳи билан коинотнинг жозибадор гўзаллиги асосида ётувчи улғувор сирдан воқиф бўладилар, инсониятга нисбатан хайрихоҳлик уларни жоннинг туғма эҳтиёжини қондириш — мана шу фароғатга шўнғиш учун инсон тили ёрдамида бу манзарани ифода этишга даъват эди. **Видйа** ғойибдан кўрувчилар қалбида шу даъватнинг сабабчиси ҳисобланади.

Товуш — бу Веданинг юраги ва моҳияти. Товуш уйғунлик ва тарона билан боғлиқ ва шу боис Ведани ундан олий лаззат ва илҳом олган ҳолда тингламоқ керак. Уни таҳлил этишнинг, изоҳлашнинг ва баҳолашнинг асло ҳожати йўқ. Веданинг, яна **шрути** (эшитилган — симоъ) деб аталишига ҳам сабаб шу. Ундаги воқеаларни шунчаки тинглаш йўли билан у инъом этган **Атмана** — фароғатни ҳис этиш ва англаш мумкин бўлади. Шу тариқа ҳис этилган фароғат уни атрофдагиларга етказувчи сўз ва ишларда зоҳир бўлади.

«Веданта» сўзи одатда фалсафий тафаккур мактабини англатиш учун ишлатилади. Бироқ Веданта — **ведавий** адабиётнинг бир алоҳида шохобчаси, ҳолос. Барча Упанишадлар Ведантанинг бир қисми ҳисобланади. Веданта — бу **ведавий** тафаккурнинг ниҳояси, якуни. Ведаларнинг ўзи Парвардигорга етишув йўлида бебаҳо дастур ҳисобланади. **Риклар** ёки «Ригведа» кўшиқлари — бу

Сай Бабанинг тушунтиришича, “**Вақини**” тафаккур сарчашмаси туркумидаги ушбу китобда қўлланилган “**видйа**” (*vidya*) сўзи “зиёлантиради” (*vid*) маъносидаги “ўша” (*ya*)ни англатади. **Атма видйа**, **Брахма видйа** (Атман, ҳақиқий “Мен” ҳақидаги билим, “Илоҳий билим”) ва ҳ.к., ҳамда Видйагири номидаги ибораларда айнан мана шу фикр илгари сурилган. Видйагири номи кўплаб ўқув юртларидан ташқари Илоҳий маърифат институтини ўз ичига олувчи Прашанти Нилаямдаги университет шаҳарчасига ҳам берилган. Сай Баба назариялар, хулосалар, тушунчалар, тахминлар ва тузилмаларга дахлдор бўлган хиёл камроқ муруватпеша дунёвий таълим моҳиятини очиб беради. Илоҳий маърифат инсониятнинг Ҳақиқатни, Яхшиликни ва Гўзалликни (Сатйам, Шивам, Сундарам) билиш ва шу қадриятлар билан бўйлашиш сари умумхалқ интилишини кучайтиради ва кенгайтиради. Сай Баба тубан (дунёвий) билим ортидан кўр-кўрона қувиш натижасида йўл қўйган хатоларни тuzатиш бўйича масъулиятни ўз зиммасига олган ҳолда одамлар орасига Инсон сифатида келди. Инсон қавми ўзини гоҳ ўтга, гоҳ чўққа урмасдан ўз саёҳатини ниҳоясига етказмоғи даркор. Тубан билим ортидан қувиш ўта хавфлидир ва охири ҳалокатга элтади. Тубан билим жарлик сингари ўз қомига тортиб кетади. Бундан халос бўлишнинг ягона воситаси **видйа** ҳисобланади.

Илк болалик палласиданоқ Сай Баба тенгқурлари орасида ажралиб турар, уларнинг кўзига устоз ва мураббий бўлиб кўринар ва Уни эркалаб **гуру** деб атар эдилар. У Путтапартида катта ёшдагиларни, мактаб ўқитувчилари ва жамоа бошлиқларни хайвонлар билан шафқатсизларча муносабатда бўлишга, мазлумларни эзишга,

атроф-табиатнинг мукамал тартиби ва гўзаллигини назорат этиш чоғида юзага келадиган ҳайратни алқовчи одамнинг жазавдор руҳий ифодасидир. Инсонга Яратувчи ва Унинг яратганини тараннум этишга имкон берувчи бебаҳо сўз хазинаси «Сомавед» дейилади. Бу ва бошқа оламларнинг сирлари «Атхарваведа» деган умумий ном билан аталувчи матнларда очиб берилади. Хайр-эхсон, меҳр-мурувват ёки қурбонлик расм-русумлари ва маросимлари ўтказиш тўғрисидаги қонун-қоидалар «Яжурведа»ни ташкил этади.

Бу тўрттала тўпламга жам этилган (ҳар бир бўлим ўз мустақил номига эга) **ведавий** адабиёт яна тўрт шохобчага бўлинган: **мантрлар**, **браҳманлар**, **аранийаклар** ва **упанишадлар**. Мантрларни ташкил этган матнлар **самхиталар** (тўпламлар) деб аталади, уларда барча муқаддас қоидалар жамланган. Улардан фойдаланиш восита ва услубларини тасвирловчи матнлар ва уларни тўғри замзама қилиш туфайли етишадиган фароғатлар **браҳманлар** номи билан машҳур. «Браҳма» сўзининг маъноси жуда кўп. «Браҳманлар» деганда «мантрлар» тушунилади. **Браҳманлар** асосан маросимий ва шунга ўхшаш ташқи таъсиротлар билан боғлиқ. **Аранийаклар** эса, аксинча, туйғулардан фориг бўлиш ёки меҳрдан халос бўлиш каби ички маънолар ва ички тартиб-қоидалар билан боғлиқ. **Упанишадлар** фалсафий таҳлил йўли орқали икки йўлни бир-бири билан келиштириш ва уйғунлаштиришга уринади. Улар Веданга деб аталадиган **ведавий** таълимотларнинг якуний босқичини шакллантириб беради. **Упанишадларни** **ведавий** таълимотнинг ўзи деб қараш ҳам мумкин. Улар барча **ведавий** битикларнинг «қаймоғи» ҳисобланади. Ведаларни ўрганиш чоғида ўзлаштирилаётган билим бу кув пишганда сариёғ олинишига ўхшаб кетади.

Шу пайтгача эслатиб ўтилган **ведавий** адабиётнинг барча шакллари билимнинг анча қадимги предмети — **видйани** юзага келтиради. «**Упа-ни-шад**» сўзи «шад» илдизи ва икки бўгин «**упа**» ва «**ни**» дан иборат. **Шад** «ўтирмақ» дегани. Бу сўз яна «бузилиш» деган маъносини англатади. **Ни** «барқарор», «интизомли» дегани. «Упа» «ёнида» маъносини билдиради. Шогирд устознинг (**гуру**, **ачарья**), ёки мураббийнинг ёнида ўтириши ва унга айтилаётган гапларни жон қулоғи билан тинглаши керак. Шундагина у билимни тўла-тўқис эгаллай олиши ва фарқлаш-фарқланиш қобилиятига эга бўлиши мумкин.

Упанишадлар. Браҳмасутралар ва Бхагавадгита — булар ҳинд фалсафий тафаккурининг асосий манбаларидир. Улар барчаси биргаликда **прастҳана тхрайа** (ҳақиқий учлик) деб аталади.

Моддий олам — бу биз кўзимиз билан кўриб турган нарса, туйғуларимизга ҳаловат бағишлайди, ақлу зеҳнимизни мафтун этади ва миямизга хабар беради. Аммо худди шу дунёнинг ўзида уни ёриб ўтадиган яна бир номоддий ва субъектив — англанадиган дунё мавжуд. Бу нарса ошкор бўлгач, ҳар икки олам биргина

судхўрликка ва қиморбозликка, саводсизлик ва мустабидликка, сурбетлик ва дабдабазликка қарши кураш олиб боришга қаттиқ туриб даъват этар эди. Енгил танбех ва ҳазил, қочирим ва кулги, кўшиқ ва саҳна томошаси воситасида ёш Устоз мана шундай иллатлар авж олишига йўл қўйиб берган ва рағбатлантирган жамият устидан кулар ва уни ўзгартирар эди. 1943 йилдаёқ, У энди ўн етти баҳорни кўрган ўсмирлик чоғида одамларга инсониятнинг беадад қадриятлари: ҳақиқат, ахлоқ, тинчлик, муҳаббат ва куч ишлатмаслик ҳақида эркак ва аёллар бараварига жўр бўлиб айтадиган **бҳашан** сўзлари билан эслатиб турарди. Бу **видйя**, Илоҳий маърифат унга ҳаётини баҳшида этганларга инъом этиши мумкин бўлган асослар эди.

Тангри Кришна бўлгани ҳолда у Аржунга деди, «**Адхйатма Видйя**, **Видйянаам**» Видйянинг барча турлари орасида билим, Мен — Аتما видйадир, яъни атма, рух, ҳақиқат ҳақидаги билимдир. Дунё айнан мана шу **видйя** туфайлигина жон сақлаб қола олади. Ҳақиқат ва умумийликни, бирлик ва софликни қидириш — булар унинг воситаларидир. Ягоналикни англаш — бу жараённинг тугалланганидир. Бу ваҳий (мактуб) — сўнгги эллик йил ичидаги Унинг ҳар бир суҳбати якуни ва моҳиятидир.

Ушбу қимматбаҳо китоб бизга У биз дастуриламал деб билишимиз керак бўлган тамойилларни тушунтириб бериш ҳақидаги мурожаатга жавобан ёзган ўн тўққиз эссени ўрганиш имконини беради. Бу билан вужудимизда ва бутун Ер юзида тинчлик ва озодликни қарор топгиришимизда самарали куrolга айлантириш учун билимимизни оширишимиз ва бойитишимизга ёрдам қилган бўламыз.

Прашанги НИЛҲАМ

ва ўшандай бўлинмас онг (**чаитанья**)нинг зарравий зуҳури сифатида ўзларини намоён қилади. Бу икки олам бир-бирини тўлдириб туради, биргина тўлиқликка (**пурнам**) жо бўлади. Ўзаро бир-бирини тўлдирувчи жиҳат ҳисобланган якка жон — **жива Парарабраҳма** (Бутун) дан юзага келади, **Жива** ўзи қамалиб олган моддий жисмни тарк этар экан, абадий ҳарёқлама онг **парабраҳма** қоидасига кўра яна ягона бутунликка айланади. **Пурнам адам** (Ўша бутун ҳисобланади), **пурнам идам** (бу бутун ҳисобланади), **пурнам пурнам удачайате** (бутундан бутун келиб чиқади), **пурнасиа** (бутундан), **пурнам аадаайа** (агар бутунни олиб ташласа) **пурнам ева** (ўша бутун) **авасишйате** (қолади).

Видья ёки маърифий жараён шундай таълим берадики, коинот — бу Тангри ўйинларидан ўзга ҳеч нарса эмас. **Упанишадлар** бу Ҳақиқатни қуйидагича эълон қилади: “**Ишааваайам идам жагат**”, Бу олам — Тангри келиб кўнадиган жой. Бинобарин, ҳеч кимнинг ўз туйғуларига эрк бериши ёки худбинликнинг соясини ҳам тушириши мумкин эмас. Кўнгил боғлаш туйғусидан халос бўлинг, ҳамма жойда Тангрининг борлигини ҳис этинг. **Ананда** тажассуми ҳисобланган Тангри сизга ҳади этган **анандани** олқишланг ва ундан миннатдорлик ила баҳраманд бўлинг, ўзингизни хоҳишлар билан чегаралаб қўйманг. Ришилар, донишмандлар ва ғайбни кўрувчилар номаси ана шундай.

“Мен” ва “сен” туйғусидан халос бўлинг, на “меники” ва на “сеники” ҳисобланган Зотнинг шонини сиз шундагина англаб етасиз. Бу сиз ҳамма нарсадан бирваракай воз кечишингиз керак дегани эмас. Чинакам таълим (**видья**) амр қиладики, бурч туйғуси қандай талаб қилса, олам билан ўшандай муомала қилмоқ лозим, унга қаттиқ кўнгил қўймоқ ва унинг гирдобига фарқ бўлмоқдан тийилиш зарур. Воқелик чиндан ҳам муқаддасми ё йўқлигини тушуниш учун унинг аввал кўнгил боғлаш дардиан форигми, йўқми ва боғлилик (тобелик) занжиридан холими ё йўқми, шуни текширмоқ лозим. Бу фаолият очкўзликдан келиб чиқмаганми ё йўқми ёки у шу билан чекланганми ё йўқми, шуларни текшириш нопок ва гуноҳқорона фаолиятни аниқлаб берувчи маҳак тоши ҳисобланади. Бу **видья** сабоги, таълимотидир. Агар сиз ўзингизга юклатилган мажбуриятларни тўғри адо этсангиз, Худодан ёшингизни юзга етказишини сўрай olasiz. Сиз ўпка-гиналардан фориг бўласиз. Демак, **видья** сизга фаолиятда унинг феъл-атвори ва оқибатларини тўлиқ англаган ҳолда иштирок этишингизни маслаҳат беради.

Ҳайвонлар фақат бошқа ҳайвонларни ўлдирди. Бироқ **Атмана** кўзига етишолмаган кўр одам ўзини ўзи ўлдирди. **Видья** огоҳлантириб айтадики, бу жиноятни содир этган одам энг зим-зиё зулматга фарқ бўлган даҳшатли салтанатга йўл олажак. Олий ҳикмат ҳисобланган **видья** инсонга **Атмана** “феъл-атвори”нинг тасвирини тақдим этади. **Атмана** бир жойдан бошқа жойга кўчиб юрмайди, аммо У ҳамма жойда мавжуд. Ҳар қанча тезкорликка эга бўлмасин, ҳатто маъбудлар ҳам Уни қувиб етолмайдилар. У Узини биз Уни кутганимиздан анча илгарироқ намоён этади. **Атмана** ўзгармасдир ва ҳамма жойда мавжуддир. **Видья** айтадики, **Атманни** аниқлаш ёки Уни ўлчаш — бажариб бўлмайдиган вазифадир.

Олий ҳикмат ёки **видьянинг** энг юқори даражасига етгач, қарама-қаршилиқлар ўртасидаги фарқлар йўқолади, булар — **Атмана** ва **анатмана**, **видья** ва **авидья**, **викаса** ва **винаса** (ҳақиқий ва ёлгон “мен”, донолик ва нодонлик, ўсиш ва барбод топиш). Тақводорлар ва донишмандлар олий ягоналикнинг бу ҳолатига етишганлар ва улар кўччи ва муваффақиятлари тарихи **видьядан** илҳомланган адабиётда муҳрланган. Мана шундай даражада жойлашган донишмандлар учун билим бамисоли но-билимлик каби хатарлидир. Улар ҳар иккаласининг келиб чиқиши ва оқибати сирларидан воқифдирлар. Улар но-билим орқали ўлимни баргараф этишга ва билим орқали мангуликка эришишга қодирдирлар.

ИККИНЧИ БОБ

Видья ёки олий билимнинг олий маъносини кимдир англаб етиши ёки зиёбахш ақли соф нур таратиб турган кимгадир ҳавола этилиши мумкин. Ҳар доим ёғ тушса ялагудек тоза хонага илон, чаён ёки бирон захарли ҳашарот кириб қолмайди. Улар қоронғи ва ифлос жойларда ўзларини уйдагидек бемалол

ҳис этадилар. Худди ўшандай сабаб билан муқаддас донолик қоронғи ва ифлос юракка кира олмайди. Унинг ўрнига у ерда ғазабга ўхшаган заҳарли махлуқлар паноҳ топиши мумкин.

Кўмир парчасини сув ва совун билан тозалаш мумкинми? Уни сутга солиб оқартириб бўладими? Буни бажаришнинг ягона йўли — кўмирни оловга ташлашдир. Бу уни бир сиқим кулга айлантиради. Худди шундайин, агар кимдир жаҳолат зулмати ва хоҳиш балчиғини йўқ қилишга интилса, у **Атмана (Атмажняна)**ни англаши, бошқача айтганда, **Брахман (Брахмавидя)**ни билиши керак. Зулматни фақат нур билан йўқотиш мумкин. Каттароқ зулмат билан ҳамла қилиб, биз қоронғуликни барбод эта олмаймиз. **Видья** — бу ички зулматни йўқ қилиш учун зарур бўлган нурдир. **Видья** ички зиёланлиш (маърифат)ни тақдим этади. **Видья** — бу чинакам **пурушоттама йога** (Гита таърифлаб берганидек, олий инсон риёзати), Парвардигор билими, олий маърифат. Бу **йогани** пулга сотиб олиш ёки дўстдан сўраб олиш мумкин эмас, уни бирон ташкилот ё компаниядан ҳам олиб бўлмайди. Уни ҳар ким ўзи учун мустақкам садоқат ва чин ихлос орқали ўзлаштириши ва қўлга кириштиши керак бўлади.

«Худо ҳеч қаерда йўқ» («God is no where») ибораси ўзгармай қолаверади, бунга қарши туриш ёки қаршилиқ кўрсатишга асло эҳтиёж йўқ. Қилиш керак бўлган ягона нарса — «по» олд қўшимчали «where» сўзидаги «w»ни ўқишдир ва шунда “Худо ҳозир шу ерда” («God is now here») ибораси пайдо бўлади. Инкор маъноси бирданига тасдиқ маъносига айланади. Худди шунингдек, ҳозир коинотга интилган кўп йўналишли нигоҳнинг битта йўналишида оддий бирлашиш ёрдамида фарқлар ва тафовутлар ғойиб бўлади ва кўпчилик Ягонага айланади.

Рамакришна Парамахамса, Жайадева, Гауранга, Тукарам, Тулсидаас, Рамдас, Кабирдас, Сарадевий, Мира, Саккубаи, Малломма — булар барчаси муқаддас битиклар матнларига оид кўплаб фанлар (илмлар) шарҳлари ёки изоҳларига эга бўлмаганлар; шундай бўлса-да, бизнинг кунларда барча дин вакиллари ва барча эътиқод тарафдорлари уларни қаттиқ хурмат қиладилар. Бунга сабаб, албатта, уларнинг ақлини поклаш туфайли эришилган **Атманага** қаттиқ эътиқод қилишидир. Айнан **видья** уларга софлик ва равшанлик инъом этган.

Ўша авлиё одамлар ўз юракларида нима бор бўлса, ўша тўғрисида, бунини улар қандай ҳис этган ва бошдан ўтказган бўлсалар, айнан шундай сўзлаб берганлар. Энди эса **видья**ни эгаллашни даъво қилувчи ҳозирги одамларга бирров қаранг-а. Уларнинг лоқақал миллиончасидан биттаси юрагидагини рўйроқ айтадими? Улар Сатйанарайанага — Нароянга ёки **сатйя** шаклидаги Худога йилда бир марта **пужани** ижро этадилар; йилнинг қолган барча қисмида ҳар кунини улар **Асатйя-нарайана**, ёлгон худога (но-ҳақиқатга) сиғинадилар. Сиғинишнинг бундай хили юзақи олимпикка интилиш пайдо қилади. Бу билим **видья** деб аташга арзирмикан? Йўқ, зинҳор.

Агар пиширилган таомни емасак ёки оч одамга берилмаса, у бузилади. Худди шундайин, агар хато ва камчиликларимизни ўз кучимиз билан ёки покланиш жараёнида ютуққа эришган ҳамдард жонлар маслаҳати билан тўғриламасак, ҳолимиз не кечишини бир тасаввур қилиб кўринг-а! Ҳаётимиз узоқ сақланиб, моғорлаб кетган овқатдек бадбўй ҳид тарата бошлайди. Бу ўғлининг ютуғини мақтаб туриб, охирида: «Сенда икки жузый камчилик бор: 1) “камчилигининг нималигини ўзинг билмайсан; 2) камчилигининг кўрсатган одамнинг гапига қулоқ солмайсан”; деган ота ҳолатига ўхшайди. Бу ўтмишда бўлган эди. Бугунги кунда эса битта-яримта ўғил эмас, ҳар бир одам шундай аросатга тушиб қолган. Эндиликда оталарнинг бундай шикоятлари ғоят табиий бўлиб қолган. Наҳотки, бу **видья**ни эгаллашга улар даъво қилаётган моҳият шу бўлса?

Ўз табиатига кўра болалар оққўнғил бўладилар, камчиликлари уларни **видья** қилиб турган тизимдир. Албатта, бу ҳақиқатни ҳамма билади, аммо ҳамма бу тизимни ўзгартириш вазифасидан бўйин товлайди. Асосий камчилик шунда. Миллионлаб маслаҳатлар бериш, аммо бунда биронтасини ҳам амалда қўлламаслик осон. «Тизим барча даражаларда — бошланғич мактабдан тортиб, университетгача ўзгартирилган бўлиши керак», — рўзномаларда шундай дейилади; аммо бу тизимни ўзгартирган ёки ҳеч бўлмаганда қандай ўзгаришлар қилиш зарур ва қай йўсинда? Буни аниқ кўрсатиб берадиган биронта мард чиқмайди. Тизимнинг камчиликларини ёритишга ҳеч кимнинг юраги бетламайди.

Рухий, ахлоқий ва одоб қадриятлари — бу башарият ютуқларининг гултожи эканлиги борасидаги ҳақиқат англашилгани йўқ. Ҳозирча одамлар муносиб лавозимларни эгаллаганлари йўқ, улар таълим ҳақида эсселар ва мақолалар ёзмоқдалар ёки минбарлардан туриб тўтиқушдек сайраб кўнгул очмоқдалар. Уша одамлар бу лавозимларни эгаллаганларида, улар илгари эълон қилганларига мутлақо тескари қарорлар чиқарган бўлар эдилар.

Агар чанг ёки занг қопламаган бўлса, оҳанрабо темирни ўзига тортади. Албатта, минбардан туриб нутқ сўзлаш яхши, бироқ уни амалда қўллаш бўғиб қўйилган. Токи бу касаллик даволанмас экан, таълим ва муайян олимлик ўз қийматини намоён этолмайди. Оҳанрабо ўзига тортиши учун темир парчасидаги чанг ва зангни йўқотиш зарур. Ақлга яхшилаб тоб берилгандагина шоир айтган натижага эришиш мумкин: «**Маҳатма**, буюк жонни тафаккур, сўз ва иш ягоналиги ажратиб туради». Бу учаласининг уйғунлиги етук инсоннинг ёрқин белгисидир. Бугунги кунда одамлар бу ноёб сифатдан ўз ихтиёрлари билан бош тортмоқдалар. Агар кимки **атма видья** ҳақида билмаса, мана шу асил ва ҳақиқий **видьяни** ўрганишига тўғри келади.

Рамакришна Парамаҳамса замонда кўплаб **пандитлар** (билимдонлар) ва тажрибакорлар яшаган. Шунга қарамай, **Атмана** билими уларни заррача ҳам зиёлантирмади. Натижада бу олимлар, **пандитлар** ва тажрибакорларнинг исмлари бугунги кунда унут бўлиб кетган. Фақат моддий ёки ашёвий билимнинг бирон-бир соҳасида олимликка даъво қилиш мумкин бўлган Рамакришнанинг исми бугун дунёга кенг тарқалган. Бунга сабаб нима? Шакар эритилган сув ва оддий сув ташқаридан бир хил кўринади. Аммо уларнинг таъмини тотиб кўринг-а? Уларнинг бири ширали сув, иккинчиси оддий сув эканини шунда тушунасиз.

Парамаҳамсанинг сўзлари олий ҳикматга тўла, олимларнинг сўзлари бошдан-оёқ китобий билимдан иборат. Саҳифаларни шунчаки ёдлаб олувчи даъвогар **пандитлар** пул орттириш пайидалар, улар Илоҳийликка интилмайдилар. Сувга тушган гугурт доналари минг ишқалаган билан ёнмайди. Бунинг ўрнига кутичанинг нам торгани қолади; холос. Юраклари дунёвий ҳою ҳавасларга тўла одамлар ҳам тўтиқушдек сайрайдилар, холос, жуда нари борганда уларни тингловчилар бўлади, уларнинг гапларига амал қилувчилар анқонинг уруғи. Уларнинг даъватларини бир қулоқ билан эшитиб, иккинчисидан чиқариб юборадилар, аммо мияда тутиб қолиш ва амалда қўллашдан асар кўринмайди.

Дунёда содир бўладиган ҳар бир воқеа у келтириб чиқарувчи сабабга, тўғрироғи, билимга эга. Албатта, маълум бўлиши керак бўлган нарсаларсиз ҳеч қандай билим бўлиши мумкин эмас. Билим ўзи икки хил бўлади: зоҳирий ва ботиний, бевосита ва билвосита, **прагйакша** ва **парокша**, ҳақиқий ва сохта. **Прагйакша**, ёки **а-парокша** (зоҳирий билим) қулоқлар ва бошқа сезги аъзолари томонидан ёки бошқаларнинг сўзлари орқали олинган билим. **Парокша** (ботиний), ҳақиқий билим кўпликни тан олмайди; у ақлга хуруж қилувчи фикрлар ва манбалар жозибадорлиги ортида турган нарсани таҳлил қилади ва англайди. У ақлни тиниклаштиради ва қалб кўзини катгароқ очади.

УЧИНЧИ БОБ

Қимматга тушувчи мураккабликка қарамай, бугунги кунда таълим тизими ахлоқий қоидаларни писанд қилмайди. Мозий Гурукулларида (шоҳлик ўқув юрғларида) қонунлар тақводорона ҳаёт тарзини, руҳий олға силжишни, ахлоқ-одобни ва муносиб ҳатти-ҳаракатларни ўз мақсади қилиб олган эди. Уша кунларда талабаларни итоаткорона ҳаёт кечиришга, туйғуларни жиловлашга, саховатпешаликка ва тартиб-интизомли бўлишга ўргатганлар. Бугунги кунда талабаларда бундай фазилатлар кўринмайди. Улар туйғуларни тийиш усуллари ёки аҳамияти ҳақида ҳеч нарса билмайдилар. Илк болалик чоғлариданоқ уларнинг кўнгулга қараб, инжиқ қилиб ўстирадилар; улар туйғуларнинг бетизгин ўйинларидан лаззат оладилар ва фақат моддий нарсаларгагина ишонадилар. Натижада коллежлардаги вазиятни ўрганиб чиққанларида самаралар юракни ларзага солган. Калькуттадаги соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғи шуни маълум қилдики, Калькутта университетидеги ҳар 100 талабадан 80 нафарининг соғлиғи

ёмон экан. Бомбей минтақасида аҳвол бундан бешбаттар экан — ҳар 100 боланинг 90 нафари касал чиққан. Бунинг сабаби шундан иборатки, талабалар шахвоний ҳаётга берилиб кетганлар, ҳиссий лаззатлар кегидан қувганлар, бошқа жирканч ишлар билан шуғулланганлар. Бунга таълим ютуқлари сифатида қараш мумкинми? Ёки буни жаҳолат туйғайди юзага келган камчиликлардан тўпланган «бойлик» деб аташ керакми?

Ўқитувчилар ўз роллари ва масъулиятларини белгилаб олишлари ва тушунишлари керак. Улар тарбия юкининг асосий қисмини ўз зиммаларига олишлари ва ўзларининг мўрт, бокира шогирдларининг ақлий ва жисмоний соғлиқларини эҳтиёт қилишлари керак.

Ҳар бир жонли мавжудот атроф-оламга қарайди. Аммо ҳар ким мутлақо бошқача қарайди. Ҳар бир ҳолат ўнлаб одамлар томонидан ўнлаб турлича туйғулар билан қабул қилинади. Бир шахсни ўғил ота сифатида, хотин — эр сифатида, ота — ўз ўғли сифатида, улфатлар — ўз қадрдон дўсти сифатида қабул қилади. Нима учун бир одам барчада бир хил таъсир уйғотмайди? Уни турлича қабул қилганлар турлича туйғуларга бериладилар. Ҳамма ҳақиқат мана шундан иборат.

Бир куни Диний тариқатлардан бирига мансуб аллақандай **гуру** қувноқ кайфиятда нон чайнай туриб ўз шогирдидан сўради: «Азизим, бу олам сенга қандай кўринади?» Шогирд жавоб берди: «Гуру жий, ҳар кимнинг ўз олами бор». Гарчй ҳамма битта оламда бўлса-да, ҳар ким инсоннинг хатти-ҳаракатлари ва таъсирланишига мувофиқ муайян шаклда қабул қилинувчи ўз оламида яшайди. Бу ҳақда Шанкарачарйа шундай деганди: «Ўз нигоҳингизни доноликка тўлдилинг; шунда сиз кутиб турган ҳамма нарса Худога айланади». **Дришти** (нигоҳ) **жйяна** билан тўлганида, **сришти** (хилқат) **Брахман** билан тўлади.

Бизнинг кунларимиз таълим лугатида **дҳанам** (бойлик) **дҳарма** (тақво, бурч) ҳисобланади. Бойлик қидириш «тўғри» йўл деб эътироф этилган. **Дҳанам карма** бўлиб қолган: ҳар бир фаолият бойлик орттиришни ўз мақсади деб билади. **Дҳанам** ҳаётнинг (падам) энг юксак таянчи деб қаралади. Бойиб кетишдан бошқа мақбулроқ мақсаднинг ўзи йўқ. Исбот тариқасида бир кичик воқеани келтириб ўтамиз: Нарайан (Худо)нинг ўн олти зоҳирий жиҳати мавжуд, барибир У — богиний имманент (ҳамма нарсага хос) воқелиқдир. Шунга ўхшаб, моддий «нарайана» — рупия (пул) — ҳам 16 анна кўриницидаги ўн олти қисмга эга. Одамлар кўринувчи худо сифатидаги рупияга сажда қилганида, Нарайана улар учун етиб бўлмас маррага айланади. Баъзиларгина бунинг учун улар кўрган зарар миқдорини баҳолашга уринадилар.

Бир куни Илоҳий хотин ва Бойлик маъбудаси Лакшмий суҳбат чоғида Нарайанга мурожаат қилди: «Раббим! Бутун дунё менга эътиқод қилади; юзтадан биттаси, ҳатто миллионтадан биттаси ҳам Сенга сажда қилмайди». У бу гапи билан Раббнинг гашига тегади. Сўнг Лакшмий ҳақиқий инсонни қандай синаш режасини ўйлаб топди. У деди: «Раббим! Мен ҳақиқий аҳвол қандайлигини билишнинг энг яхши усулини топдим. Юр, Иккаламиз оламда пайдо бўламиз-да, ҳаммасини аниқлаймиз».

Нарайана рози бўлди. У билакларига ютуқларининг гувоҳи ва маъшур олимлар ҳайрати ифодаси ҳисобланган олтин билагузуклар таққан буюк **Пандит**га айланди. Унинг кўксига **рудракш** тасбеҳи, манглайида **вибхути** (кул)нинг энли чизиги говланиб турарди. У заминда кишиларни ҳайрат ва ҳаяжонга солувчи олим сифатида намоён бўлди. Нарайана қишлоқма-қишлоқ ўтиб борар ва ўзининг илҳомбахш суҳбатлари билан одамларни мафтун этарди. Унинг вужудидан ёғилиб турувчи нур барчани ўзига тортарди. Унинг гапларини эшитиш учун юзлаб ва минглаб одамлар тўланиб, у қаёққа борса, ортидан қолмай эргашар эдилар. **Брахман**лар Уни ўз қишлоқларига таклиф этар ва Уни иззату икромлар билан меҳмон қилар эдилар. Унинг таърифи байрам сифатида нишонланар, байрам шарафига базми жамшид уюштирилар эди.

Нарайанга ана шундай ҳурмат кўрсатилиб турган бир вақтда буюк **йогинийа** (аёл **йога**) қиёфасига кириб, Лакшмий ҳам ерга нозил бўлди. У ҳам қишлоқма-қишлоқ юриб борар, одамлар билан **Атмана** ҳақида суҳбатлашар эди. Аёллар Унинг атрофида гурас-гурас бўлиб тўланиб, ширин нутқини мароқ билан тинглар эдилар.

Аёллар, бизнинг ҳам уйимизга марҳамат қилсинлар, Сизга аталган таомларимиздан тановул этиб, камина чўриларингиздан лутфингизни дариг тутманг, дея ялиниб-ёлборар эдилар. Бунга жавобан Лакшмий, мен қаттиқ парҳездаман, таклифларингизнинг барчасини адо этишим қийин, деган гапларни айтарди. Уйларингизда фойдаланиб турган товоқларингизда луқма еёлмайман, шунинг учун Мен Узим билан олиб келган идишларни келтиринг, дея амр қиларди. Аёллар азбаройи Уни меҳмон қилишга интиқ бўлганидан бу шартни бажаришга рози бўлишарди. **Йогиний**нинг рўзаси қанақа бўлишидан қатъи назар аёллар уни иззат қилмай иложи йўқ эди. Лакшмийни уйига таклиф қилган аёлларнинг сон-саногии йўқ эди.

Йогинийа даставвал меҳмон бўладиган уйга ташриф буюрди, У ҳар доим осиб юрадиган халтасидан битта олтин коса, бир неча олтин пиёла ва ичимлик сув учун катта олтин паймона (**лўвта**) олди. Турли таомлар учун у идишларни олдига териб қўйди. Овқатланиб бўлгач, уй эгаларига қимматбаҳо тақинчоқларини қолдириб, У уйни тарк этди. У, ҳар янги кун учун янги идишларим бор, деди.

Бу хабар яшин тезлигида тарқалди. Нарайан ўз ҳайратомуз суҳбатларини ўтказган қишлоқларда ҳам **йогиний**нинг совғалари билан боғлиқ гаройиб воқеалар ҳақида гап-сўзлар юрар эди. Машҳур олимнинг содиқ муждислари бўлиб қолган **Брахманлар** ҳам ўз уйларига меҳмонга чақириш учун **Йогинийа** хузурига чолиб қолдилар. **Йогинийа** уларга, сизларникига **Пандитни** кузатиб бўлганингиздан кейингина бораман, деди. Токи бу Шахс бор экан, у ерга изини босмаслигини айтди. **Йогинийа** айтганидан қайтадиганлардан эмасди. Кейин нима бўлди денг! Одамларнинг олтинга бўлган ҳирслари шу қалар кучли эдики, улар **Пандитни** ҳайдаб юбордилар. Натижада улар шу пайтгача ихлос қўйиб юрган ва ҳашам билан кутиб олган **Пандит** қишлоқдан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Шундан кейин **Йогинийа** **Пандит**нинг қишлоғига келди, Унинг шарафига берилган зиёфатни еди, У меҳмон бўлган хонадон эгаларига олтин коса ва пиёлалар тортиқ қилди. Шу тариқа, **Йогинийа** **Пандит** қаергаки хурмату иззат қидириб келган бўлса, ўша ердан Уни бадарға қилишга муваффақ бўлди. Бундан ташқари, **Йогинийа** ҳамма жойда одамларнинг иззату хурматига сазовор бўлди.

Бу таҳқирга чиқолмаган **Пандит** Ўз вазифасини бажаришдан бош тортади ва ер юзидан ғойиб бўлади. **Йогинийа** бундан беҳабар қолмади. У ҳам Ўз вазифасидан бош тортди ва **Узининг** асил қиёфасига кириб, Тангри Нарайана ёнига бориб қўшилди. Суҳбат вақтида У Нарайанага деди: «Энди Менга айтчи, нимани кўрдинг? Ерда қай биримизни кўпроқ хурмат қилишади ва қай биримизга кўпроқ сажда қилишади?» Шунда Унинг саволидан Нарайана кулиб қўяди. «Сен айтган нарса чин ҳақиқат экан», — деб жавоб беради У.

Ҳа, бугунги кунда таълим ва билим олиш тижорат воситаси бўлиб қолган. Пул ҳамма нарсадан аъло ҳисобланади. Маълумотли одамлар тиланчиларга ўхшаб пул дардида ўз Ватанларини тарк этмоқдалар. Ҳақиқий таълим деганлари шундай бўладими?

ТЎРТИНЧИ БОБ

Бҳарата (Ҳиндистон) кўз қорачиғидек асраб-авайлаб келаётган маънавий тамойиллар шарофати ила у барча мамлакатларнинг халқларига авлоддан-авлодга ўтиб келувчи абадий оламни инъом этади. Бу замин интилаётган олий орзу куйидаги сўзларда ўз ифодасини топган: «Барча оламлар бахтли ва барравнақ бўлсин» («Локассамаастхаа Сукхино Бҳаванту»).

Бу Бҳарата халқининг энг олий мақсадидир. Бу муқаддас орзунини рўёбга чиқариш ва унга эришиш учун ўтмиш даврлардаги ҳукмдорлар, **ришилар** (авлиё донишмандлар), динларнинг асосчилари, олимлар, ҳақимлар ва оналар кўллаб азоб-укубатлар чекдилар. Улар мартаба ва шўхратдан воз кечдилар ва ўз фикрларини исботлаш ҳамда ҳаётларининг мана шу умумхалқ орзусига мувофиқ шаклланиши учун кураш олиб бордилар.

Ноёб ва қимматбаҳо буюмлар ўзининг ташқи чиройи билан киши диққатини тортиши мумкин, аммо руҳий (маънавий) нур билан зиёланган кўзга улар қандайдир тутуруқсиз нарса бўлиб кўринади. Жисмоний жозоба ва куч ҳеч қачон руҳий жозоба ва кучдан устун кела олмайди. **Ража**са (эҳтирос) сифати шубҳа пайдо қилади, у худбинлик ва мағрурлик зухурларида ифода этилади. Токи фикру амалнинг бундай кўриниши янчиб ташланмас экан, **сагтва** (саховат) фазилати юзага чиқолмайди. Борди-ю, **сагтва** сифати бўлмаса, Олий куч — Илоҳ, Шива — мамнун, меҳрибон ва мурувватли бўла олмайди.

Химолай шохининг қизи Парватий аёл гўзаллигининг энг олий тажассуми эди. Шунга қарамай, **сагтва** сифатига эга бўлиш ва гўзаллиги туфайли пайдо бўлган ғурури ва манманлигидан халос бўлиш учун қаттиқ риёзат чекишига тўғри келди. У руҳий гўзаллик тахтида жавлон уриши керак эди!

Афсоналарда айтиладики, ёш Парватий ҳусни билан Шиванинг хаёлини ўғирлашга интиланган севги маъбуди Манматҳа ўтда ёндириб, кули кўкка совурилган. Бу воқеа рамзан шу нарсани тасдиқлайдики, то инсон худбинлик балосидан халос топмагунча илоҳий билим (видья)га эга бўлолмайди. **Видья** кураш учун оёққа турсагина ғурур ғойиб бўлади.

Бироқ бизнинг кунларимизда кибр ва ғурур талаб этилган билимга нисбатан қандайдир ёқимли кўшимча сифатида қабул қилинади. Борлиқ оламга тааллуқли масалаларда унинг билишларига асосланган, кимгадир тегишли бўлган хайрихоҳлик бир четга чиқариб ташланиши керак; мана шундан кейингина ҳақиқий туғма илоҳийлик ўзини зухур этиши мумкин. Шундагина алоҳида одамнинг унинг моҳияти ҳисобланган шахси илоҳийлик касб этиши мумкин. Бу ҳаракатда, амалда — бу **манматҳадир**, «ақлга қутқу солувчи»дир ва у илоҳий нигоҳ таъсири остида кулга айланиши керак. Илоҳийлик, Ишвара жисмоний жозибадорликка, дунёвий ҳокимиятга, мушакдор, зехндор ва молдор кучга бўйсунмайди. Манматҳа иштирокидаги лавҳанинг ички маъноси ана шундай.

Парватий ҳалдан ташқари кучли риёзат чекди ва ўзи (яъни ўзининг эго — онгини) офтоб ва ёмғир таъсиротига кўндаланг қўйиб берди. Натижада Ишвара (Шива) уни Ўзининг ярми сифатида эътироф эди. Руҳий тараққиётнинг бу ҳолати **саожья** (қўшилиш) деб аталади. Бу айнан ўша **мокша** ва **муктининг** ўзидир, яъни халоскорлик ва эркинлик. Аслида **видья** иттиқдорликни, сабр-тоқатни ва интизомни ривожлантиришга олиб келади. У калондимомгликни, ҳасадни шулар билан боғлиқ камчиликларни йўқотади. Бундай **видья** ҳақиқий **дарवेशона видья** (руҳий билим)дир.

Мокша халоскорликни англатади. Барча тажассум этилган мавжудотлар тажассумнинг шартлари билан қўйиладиган чекланишлардан халос бўлишга интилади. Ҳар бир тирик мавжудот хоҳласа-хоҳламаса **мумукшу** ҳисобланади, яъни халоскорлик қидирувчиси ва билибми-билмайми амалда таркидунёчиликни қўлловчидир. Бироқ ҳар ким **тйагий**, яъни нохайрихоҳлик ва таркидунёчилик масалаларида воқиф ва тажрибакор бўлиши керак. Бу туб ва муқаррар ҳақиқатдир. Тажассумланган мавжудот ўз танаси билан ажрашишар экан, у ўзи билан лоқал бир сиқим тупроқни ҳам олиб кетолмайди. Борди-ю, у таркидунёчиликка ўрганмаган бўлса, унда табиат уни ўлим чоғида шунга ўргатади, нохайрихоҳлик ва таркидунёчиликнинг зарурлиги ва қадр-қиммати ҳақидаги буюк ҳақиқатдан сабоқ беради. Бу ҳол юз бергунча бу сабоқни ўрганиб олган афзал. Кимки бу ҳақиқатни ўрганса ва амалда қўлласа, у чиндан ҳам худо ярлақанган бандадир.

Нохайрихоҳлик — бу **видья** туфайли эришилган иккинчи қимматли бойликдир. Сувли идишни лойқалатинг — идиш ичида хира акс сифатида кўриш мумкин бўлган осмон ҳам сув билан бирга ғойиб бўлади. Шунга ўхшаб, **на-Атмана** (ҳақиқий бўлмаган «мен») рад этилганда, **Атмана** қолади ва шунда халоскорликка эришилади. Бироқ борлиқ оламнинг ташқи аломатларидан юз ўгириш керак эмас; таркидунёчилик «субъектив», яъни ботиний бўлиши керак. Кўплаб одамлар **тйага** (таркидунёчилик) инъомларни улашувчи (масалан: хайр-эҳсон, пул ёки қурбонлиқлари) сифатида, муайян **яжа**, **ягни** ёки қурбонлик деб аталувчи бошқа расм-русумларни адо этиш сифатида, уй-жой, бола-чақадан воз кечиб, ўрмон сари бош олиб кетиш сифатида тимсолий талқин этадилар. Бироқ **тйага** ожиз иродани намоиш этувчи бундай хатти-ҳаракатлар билан

боғлиқ эмас. Улар бу қадар мушкул эмас. Агар одамда бунга мойиллик бўлса, у бу хатти-ҳаракатларни осон бажаради, муайян қоидаларга қараб иш тутади. Ҳақиқий таркидунёчилик — бу хоҳишлардан қутулишдир.

Бу — инсон ҳаётининг ҳақиқий мақсади, унинг барча муваффақиятлари гултождир. Хоҳишлардан воз кечиш жазавадан, газабдан ва очкўзликдан, нафрат ва ҳоказолардан воз кечиш дегани. Таркидунёчиликнинг асоси — айнан хоҳишлардан қутулишдир. Қолган ҳою ҳаваслар — бу таассуротга эргашиб юрувчи ҳамроҳлардир. Биз Рама ҳақида «**Коданда Пани**» (У қўлида Коданда ёйини тутган) деб айтамыз, лекин бу дегани — Унинг қўлида яна пайкон ҳам бор. Ёй деганда яна пайкон борлиги ҳам англашилади. Шунга ўхшаб, хоҳиш деганда жазави, газаб, очкўзлик ва ҳоказолар англашилади. Улар, ўз навбатида, дўзах сари очилувчи ҳақиқий эшик. Ҳасад — унинг лўкидони, гурур — калиди. Лўкидонни суриб, шундоқ итаринг — нарёғи тубсиз жаҳаннам.

Газаб инсон қириб-қиртишлаб топган доноликни булғашга қодир. Жилванмаган хоҳиш унинг барча амалларини булғашга қодир; очкўзлик унинг ихлоси ва интилишини йўққа чиқаришга қодир. Хоҳиш, газаб ва очкўзлик инсоннинг **кармаси**, **жнийанаси** ва **бҳактисини** (савоб амаллар натижалари, қўлга киритилган донолик ва ихлос) ва уни дағал ва ўзбошимча мавжудотга айлантиришга қодир. Аммо газабнинг биринчи сабабчиси — **кама** (хоҳиш), **кама** эса **ажнийана** (жоҳиллик)нинг оқибати ҳисобланади. Демак, қутулиш лозим бўлган нарса — бу ҳамма нарсанинг ўзагида ётувчи жаҳолатдир.

Жоҳиллик — бу **пашу** (хайвон)нинг ўзига хос хусусияти. **Пашу** нима дегани? «**Пашийати ати пашу**» — «Қараб турган нарса хайвон — пашудир». Кимнинг кўзи ташқарига, ташқи оламга қараб турган ва **одатдаги** кўз этказиб турган манзаранигина кўрадиган одам — **пашудир**. Ботиний нигоҳ одамни **Пашу**-пати, барча жонли мавжудотлар Тангриси, **пашулар** орасидаги Уста даражасига олиб чиқади. Туйғуларини қўлга ололмаган одам — **пашудир**. **Пашу** туғма зарарли сифатларга эга. Кимки уларни баргараф этишга ҳарчанд уринмасин, қисқа вақт ичида бунинг уддасидан чиқолмайди. **Пашу** улардан халос топа олмайди. Унга бериладиган маслаҳатлар аҳамиятини тушунишга қодир эмас. Масалан, биз фоят меҳрибонлик билан йўлбарс боласини парваришлай ва уни ювош ва итоаткор бўлишга ўргата олишимиз мумкин. Бироқ очикқач, у фақат хом гўшт еб лаззатланади, у бўғирсоқ ё картошка емайди! Инсонни эса анча яхши йўл билан тарбиялаш мумкин. Айнан шу муносабат билан муқаддас китобларда айтилади: «Барча эҳтимол тутилган туғилишлар орасида инсоннинг туғилиши — ақл бовар қилмас ютўқдир». Инсон, аслида жониворлар орасида анча омадлиси ва анча Худо ёрлақганидир, зеро унинг туғма фазилатларини Худо ярлақанга бўлиши мумкин. У, **пашу** сифатида дунёга келиб, ўз сабъ-ҳаракатлари ва таълими билан **Пашупати** даражасигача кўтарилиши мумкин. Йирғкич эса «шафқатсиз» бўлиб туғилиб, «шафқатсиз» бўлиб ўлиб кетади.

Ўз туйғуларини қўлга ололмадан яшалган ҳаёт ўз номини оқламайди. Инсон кўплаб қобилиятларга эга ва агар шуларга эга бўла туриб, ўз туйғуларини назорат қилмаса ва уларни керакли ўзанга сола олмаса, унда у яшаган умр сувга уриб кетди деяверинг. **Видйа** ёки омиткор таълим маҳорат ёр бўлишининг бу жараёнида Инсоннинг муваффақиятга эришишига ёрдам беради. **Видйа винайя** (итоат) инъом этади. Итоат шарофати ила инсон касб фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини қўлга киритади. Бу унга муваффақиятлар келтиради. Омадди одам хайр-эҳсон ва тақволи ҳаёт учун имкониятга эга бўлади. Тақволи ҳаёт бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам бахт ато этиши мумкин.

БЕШИНЧИ БОБ

Таълим уни ўрганувчини Мутлақ ёки Ўта-Мен, ёки **Параматманани** рухий қидириш моҳияти ва хоссалари гирдобига фарқ қилиши керак. У саховат аксиомасини баён этган ҳолда ахлоқчилик манбаи сифатида намоён бўлиб, ўзининг ҳақиқий табиатини кўрсатиши лозим. **Видйа** ўз-ўзини кўришнинг далолати ҳисобланади. Бу ҳар қандай диннинг негизидир. У инсон сехнини диннинг аҳамиятини англашга ва унга қатъий амал қилишга тайёрлайди ва инсон ҳаётини шу йўлдан бошлайди. Бу фалсафа деб аталган.

Фалсафа билимга меҳр қўйиш дегани. Билим — битмас-туганмас хазина. Таълим — қийинчиликларга қарамасдан ҳормай-толмай билим қидиришдир. Бу қидиришлар билим қадрини тушуниш билан шарт қилиб қўйилган. **Видйа** нарса ва ҳодисаларнинг кўринувчи шакллари ортида пинҳон ётганини тадқиқ этишга ва фақат уларни тушунтириб бера оладиган ҳақиқатни топишга ҳаракат қилади. Ҳақиқат топилиши ва бошдан ўтказилиши шарт. Уни кўз билан кўрмоқ зарур; **видйа** амалининг моҳияти шунда.

Видйа — барча мавжудот қаъридан ўтувчи нурафшон ёғдудир. Фарба **видйа** кўпроқ тушунчалар ва тахминлар билан боғлиқ; Шарқда эса **видйа** кўпроқ ҳақиқат ва умумийлик билан боғлиқ. **Видйа** қидираётган тамойил туйғулар доирасидан ташқарида жойлашган. Инсон жисм (тана), ақл ва руҳ (**Атмана**)дан иборат учликни ўзида намоён этади. Бунинг оқибати ўлароқ, у ўзининг уч таркибий табиатига эга: 1) тубан, ҳайвоний табиат; 2) дунёвий билимлар ва тажриба билан лиммо-лим инсон табиати ва 3) инсоннинг ҳақиқий табиати, айнан эса илоҳий **атма** табиат. Мана шу учинчи табиат тўғрисидаги билим ва ўзини унда қарор топтириш ҳақиқий **видйа**дир.

Жисм — бу механизм бўлиб, унинг таркибий бўлаклари беш унсур ҳисобланади — фазо, ҳаво, олов, сув ва тупроқ. Худо шулар билан ўйнайди, Узи эса кўзга кўринмайди.

Жисм — бу дарахт; ўз ҳаётига муҳаббат — илдиш, хоҳишлар — ҳар томонга қараб ёйилган шох-бугоқлар; ахлоқнинг унинг табиати асосида ётувчи сифатлари, белгилари ва услублари — қийғос очилган гуллар; қувонч ва қайғу — у берган мевалар.

Инсон жисмида бутун бир олам жо бўлган. Қон тананинг ҳар бир қисмида оқиб, унга жон бағишлайди. Худо бу оламнинг ҳар бир заррасига оқиб кириб, уни ёриб ўтади ва ҳаётдан хабардор қилади.

Бу олабни бошқарувчи ва сақлаб турувчи биргина қонун — муҳаббат қонуни мавжуд. Ҳар бир миллат ё жамиятнинг қувонч ва қайғуси, яхши ёки ёмон ҳаёти унинг фаолияти натижалари билан белгиланади. «Ёмон» — бу «яхши»нинг тескари томонидир. У ҳаммавақт «ёмон» бўлмайди, у жуда ҳам ўткинчидир. «Ёмон» ҳам, «яхши» ҳам «мутлақ ўзгармас» ҳолатлар деб эълон қилиниши мумкин эмас. **Видйа** «яхши» ё «ёмон» — инсоннинг муваффақиятсизликлари ва сезгилари келтириб чиқарган таъсирлардир, холос.

Бизга «яхши» ёки «ёмон» бўлиб кўринадиган нарсаларни бир-биридан фарқлашни ўрганишимиз зарур. Борди-ю, бу кимнингдир қўлидан келмаса, у унга яхши бўлиб кўринган дастлабки буюмга ёпишиб олади ва қолган барчасидан воз кечади. Бироқ бунда «энг яхши» «яхши»нинг душмани эмаслигини тушунмоқ зарур. Шунингдек, «адолатсизлик» инсонни «адолат»ни ривожлантиришга даъват этади, қийинчиликлар уни хайрихоҳлик ва мурувват кўрсатишга ундайди. Хайрихоҳлик муқаррар уруғ каби ўзида изтиробни намоён этади. Борди-ю, ҳеч қандай нотўғрилиқ ва ҳеч қандай изтироб бўлмаса, одам ёғоч ё тошга айланиб қолган бўларди. Вазиятни баҳолашга ва азоб-уқубат дардига жавоб беришга қобилияти йўқ одам яхши билан ёмонни бир-биридан фарқлашга ноқобил сўқирга ўхшайди. Фарқлашни билмаган одамлар ўзларини ана шу кўрдай тутадилар.

Хоҳишдан интилиш келиб чиқади. Интилиш эса туғилишга ва яна ўлишга олиб келади. Агар одам хоҳишдан маҳрум бўлса, унинг туғилиш ва ўлиш орқали ўтишига ҳожат қолмаган бўларди. Кейинги туғилиш — бу ҳаётда рўёбга чиқмай қолган хоҳишлар натижаси бўлиб, у шулар билан олдиндан тайин қилиб қўйилган бўлади. Моддий манбалар хоҳиши хазинасини тошганлар **атма** воқелигини тушуниш даражасига етишлари мумкин.

Аслида Худони англаш, Худони севиш ва Худо суйган бўлиш хоҳиши боғлайдиган хоҳиш ҳисобланмайди. Худони билиш унга хос бўлган тўқис жилода гуллаб-яшнаганда, бу тушуниш алангасида ҳар қандай дунёвий, ҳиссий хоҳиш қуйиб қулга айланади. Хоҳиш ўзининг ниҳоясига етганида индивидуал моҳият Коинот моҳиятига қараб бурилади ва олий хотиржамликда, **парамашантида** лаззат олади. Сизнинг «мен»ингиз абадийликка арзиса, у барча «но-мен» билан алоқаларини узиши керак.

Ҳаётнинг шаклланишида фикрлар муҳим рол ўйнайди. Айнан шунинг учун сизга ўз фикрларини кузатишни ва фақат яхшиларини олқишлашни маслаҳат

берадилар. Инсон — фикрларнинг бир жойга тўпланишидир. Видья яхши фикрларни одам ақлига мухрлайди ва шу тариқа **атма видья** ҳолатигача кўтарилади. Масалан, стул ақлингизда муайян номга эга бўлган муайян шакл ҳақидаги гоёни келтириб чиқаради. «Ёғоч» сўзи бу гоёни, бу исм ва шаклни туғдирмайди. Бу исм-шакл қиймати сиз ёғочга таққан ўша сифатлар ва ўша фойдалиликка боғлиқ бўлади. Сиз билан моддий олам ўртасидаги ўзаро муносабатлар шундай бўлиши керакки, токи янада кучлироқ ва кенгроқ бўлмай, балки хоҳишлар сизни тарк этсин.

Аслида ҳеч ким нарса ва буюмларни ўзларидан-ўзлари севмайди ва истамайди. Ҳар ким уларни ҳар доим ўзининг худбинлик сабабларига кўра, ўз фойдасини кўзлаб севади. Одам муайян мақсадсиз ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Бироқ **видья** ёрдамида олинган билим шунини кўрсатадики, индивидуум ҳатто уни ундовчи сабаб учун ҳам тўлиқ жавобгар эмас. **Карма**, ёки фаолият унинг тўлиқ мулки саналмайди! Айнан хусусий **карма** одам аҳволини яхшилайти ёки ёмонлайди.

Ўлим муайян ҳодисалар билан боғлиқ бўлиб, улар ҳаётни заифлаштиради ва ўчиради. У **Атманага** дахл қилмайди. **Атмана** учун ҳеч қандай ўлим йўқ. У барбод бўлиши мумкин эмас. Шу боис ҳеч ким ўлимдан қўрқмаслиги керак. Ўлим — бор-йўғи ҳаётнинг бошқа босқичи. Кимдир касалликдан ҳар қанча узоқ азоб чекмасин ёки бадандаги жароҳат ҳар қанча оғир бўлмасин, ўлим фақат вақт ўша палла етиб келганидан хабар бергандагина келади. Яшашга интилишнинг ўзи ғойиб бўлганда бундан кейинги туғилиш гумон бўлиб қолади.

Биргина қувват (**шакти**) барча қўллари билан ҳаракатга келтиради, барча кўзлари билан қарайди ва барча қулоқлари билан эшитади. Аслида бутун инсоният бир илоҳий субстанциядан ясалган. Хоҳ Америкадан бўлсин, хоҳ Хитой, Африка ёки Ҳиндистондан бўлсин, одам танаси гўшт, қон ва суюқнинг бир хилдаги таркибига эга. Ноихтиёрий ундов ва тушуниб барча жонли мавжудотлар учун умумий ҳисобланади. Агар илмий талқиқот ўтказилса, тошда, ёғочда ва маъданда ҳаёт аломатлари борлиги ҳақидаги ҳақиқат аниқланган бўларди.

Атмана — бу Илоҳий уққун. Унинг пинҳоний мавжудлиги талқиқот ёрдамида кўрсатилган бўлиши мумкин. Худо — **БИТГА (ЯГОНА)**. Кимнингдир миллати ёки дини қанақа бўлишидан қатъи назар, у, агар руҳий олға юриш фанини эгаллаган бўлса (атма видья), **Брахман** (ҳарёқлама Мутлак)ни англай олади. **ЯГОНА** Худого ишониб — бу асосий пайт, марказий қўналға. Бошқа эътиқодлар, тушунчалар ва тахминлар унинг атрофида, нарида туриб айланади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Ҳар бир жонли мавжудотнинг муқаррар тақдири — бу ҳамма нарсани қамраб олишга, тўлиқликка эришиш. Инсоннинг ундан қутулишига ёки рад этишига ёрдам берадиган восита йўқ. Бизнинг ҳозирги нотугал ҳолатимиз олдинги ҳаётларимиз давомидаги амалларимиз оқибатидир. Шунини айтиш зарурки, олдинги ҳаётларимиздаги фикрлар, туйғулар, эҳтирослар ва амаллар биз ҳозирги вақтда турган ҳолатни шарт қилиб қўйган. Ўз навбатида, бизнинг келажакдаги ҳолатимиз бизнинг бугунги кундаги ишларимиз, хоҳишларимиз, фикрларимиз ва туйғуларимиз аслида қурилади. Бошқача қилиб айтганда, бахтли тақдиримиз ва омадсизликларимизнинг сабабчиси бизнинг ўзимиз бўламиз. Аммо бу ўзимизни бахтли ҳаёт билан таъминлашга ва омадсизликдан қочиб уриниб, бошқалардан ёрдам кутмаслигимиз ва олмадсизликимиз керак дегани эмас, ҳақиқатда эса бундай ёрдам, агар бир ҳовуч озчиликни ҳисобга олмаганда, барчага зарур. Кимдир қачондир бундай ёрдамни олса, унинг шуури тозаланади ва руҳи равонлашади, унинг руҳий суръати тезлашади. Натижада баркамолликка ва бутунликка (**пурнатвам**) эришилади.

Бу ҳаётбахш илҳомни китобдан ўқиб олиб бўлмайди. Унга фақат бир алоҳида онг бошқа алоҳида онг билан алоқага киришгандагина эга бўлиш мумкин. Ҳатто агар кимдир бутун ҳаётини китобларни қунт билан ўқишга сарфласа ва бунинг оқибатида жуда истеъдолли ва зукко бўлиб қолса, бу ҳатто ўзидан-ўзи тариқча бўлса ҳам олға силжишига имкон бермайди. Ақл ривожланишида энг

юқори нуқтага етган одам шунинг шарофати ила маънавий (руҳий) донолик чўққисига кўтарилишда олға силжийди ва муваффақиятга эришади дейиш унчалик тўғри эмас. Олимлик билан маданият ўртасида сабаб-оқибат алоқаси йўқ. Дунёвий билим соҳасида одам қанчалик маълумотли бўлмасин, агар унинг ўз ақли ривожланмаган ва тарбияланмаган бўлса, тўплаган билимлари бир уюм ахлат, холос. Маданиятни тарбияловчи ва унга тўплаган билимга ёриб киришга ва уларни тозалашга ёрдам берувчи таълим тизими энг яхши ва энг самаралиси ҳисобланади.

Китобларни ўрганиш оқибатида ёки, бошқача айтганда, дунёвий таълим натижасида ақл ўткирланиши ва кенгайиши мумкин. Бундай одам ҳатто диний мавзуда ажойиб суҳбат қуриши ҳам мумкин. Аммо унинг ўз руҳий ҳаёти шундай даражада олға боролмайди. Бизга шундай одам берган таълимот юрагимизга кириб бормаслиги мумкин. Руҳнинг жўшқин маданиятсиз таълимнинг самарасизлиги сабаби шундан иборат.

Гуру сифатида фақат мана шундай буюк шахс эътироф этилиши мумкин, бу шахс қалбида **атма** ҳақиқати муҳрланган. Шогирд сифатида шу ҳақиқатни эътироф этишга қодир ва уни билишга интиладиган индивидуумгина қабул қилиниши мумкин. Уруғда ҳаёт асослари бўлмоғи лозим. Далани ҳайдаш ва экин экиш учун яроқли қилиб қўйиш даркор. Руҳий ҳосил ҳар икки шарт бажарилгандагина мўл бўлади. Тингловчи ёрқин ва ўткир зеҳнга эга бўлмоғи керак, акс ҳолда **жнйана** асосини шакллантирувчи фалсафий тамойилларни тушуниб бўлмайди. **Гуру** ҳам, шогирд ҳам мана шу юксак сифатларга эга бўлиши лозим. Бу фазилят ва муносибликлан маҳрум бошқалар эса беҳуда эрмакларга берилган ҳолда руҳий майдонда мақсадсиз сандироқлаб юришлари мумкин, холос.

Бироқ анча юқори рутбадаги, энг ўқимишли ва ҳамма нарсдан воқиф устаси фарангларга қараганда, имкониятлари анча кенг гурулар бор. Булар — **Аватаралар**, Худонинг инсон қиёфасидаги тажассумларидир. Узларининг биргина хоҳиши билан улар руҳий қудрат қобилиятини бахш этадилар. Улар ҳукм қиладилар ва шу буйруқ кучи билан ҳатто тубан кетганлар ҳам баркамол мавжудот (**сиддҳа-пуруша**) мақомигача кўтариладилар. Бундай шахслар, **Аватаралар** — барча гуруларнинг Гурусидир. Улар — Худонинг инсон шаклидаги зухурларидир.

Инсон Худони одамдан бошқа ҳеч қандай шаклида кўра олмайди. Ибодатга жавобан Худо одам шаклида пайдо бўлади, чунки одамга фақат шундай қиёфа ҳақиқий бўлиб кўринади. У Худони бошқа ҳар қандай шаклида тасвирлашга ёки тасаввур этишга ҳаракат қилганда у қандайдир тасқараю тараққос қиёфани кўришига ва ўзининг шаклига нисбатан янада тубанроқ шаклига ишониш учун кўпроқ куч сарфлашига тўғри келади. Бир жоҳил одам Шиванинг ҳайкалини ясашга рози бўлди ва уни тайёрлашга кўп кунларини сарфлади. Бироқ ўзининг узоқ муддатли иши натижасида пировардида маймун қиёфасини яратди! Токи биз одам бўлиб қолар эканмиз, унча биз Худонинг ҳар қандай шаклини инсондан бошқасида тасаввур этишга қодир бўлолмаймиз. Шу боис инсон даражасидан юқори ва ундан ташқарида жойлашган босқичга етган аниқ Шахсни кўриш имкониятини кўлдан бой бермаслигимиз муҳимдир.

Ноқис ақл билан олиб борилган ва донолик билан мустаҳкамланмаган чекланган тадқиқот бизга фақат қандайдир арзимаган нарсани тушунишимизга ёрдам бера олади. Агар сиз **Аватараларни** қораловчи ана шундай одамлар ўқийдиган маърузада бўлиб қолсангиз, маърузачидан сўранг: “Муҳтарам жаноб! “Ҳамма нарсани қамраб олувчи”, “Ҳамма нарсага қодир” ва “Ҳамма жойда мавжуд” сўзларининг маъносини тушунасизми?” Инсон зоҳирий табиат билан чекланган, унинг ёрдамида у ўз туйғулари воситасида алоқага киришади. Шу боис у бу ғояларни тушунишдан ожиз. Маъруза қилувчи бу тушунчалар ҳақида оддий маълумотсиз одамдан кўра камроқ нарса билади. Тафаккурнинг кенг уфқлари соҳасида бундай маърузачилар ҳеч нарса билмаганлари боисидан ўз таълимлари билан улар чалкашлик ва кескинликни кучайтирадилар, холос.

Руҳоний таълим аслида ҳақиқат тажрибаси, ҳақиқат асоси ҳисобланади. Шириин сўзамолликни ҳақиқатни билиш билан чалкаштирмаслик керак. Бундай тажриба сизнинг “Мен” ингизнинг энг пинҳоний масканидагина пайдо бўлади.

Ўз табиатига кўра ўзининг ҳозирги қобигига қамалиб олган Инсон Худони фақат инсон сифатида кўради. Бундан бошқача бўлиши мумкин эмас. Агар ўзининг ҳўкиз табиати билан чекланган ҳўкизлар Худога сиғиниш пайига тушиб қолсалар, улар Худони фақат самовий Ҳўкиз сифатида тасаввур эта оладилар. Шунга ўхшаб одам ҳам Илоҳий тамойилни ўзича одам танали ва одам фазилатли самовий **Пуруша** сифатида тасаввур қилади.

Одам, ҳўкиз, балиқ — булар барчасини идишлар ёки контейнерларга қиёс қилиш мумкин. Тасаввур қилински, бу идишлар ўзларини сув билан тўлдириш учун тубсиз ва чексиз Илоҳий океанга йўл олмоқда. Ҳар бири ўз шакли ва ўлчамига ярашагина сув ола олади, шундай эмасми? Одам идиши инсон шаклидаги Худога хизмат қилади ва қабул қилади, ҳўкиз идиши — ҳўкиз шаклидаги, балиқ идиши — балиқ шаклидаги Худога иқрор бўлади. Бу барча идиш — шакллар биргина Илоҳий океаннинг сувидан олади. Одамлар Худони тасаввур қилганда, улар Худони одам сифатида кўрадилар. Ҳар ким Худога ўзининг шаклини мансуб беради.

ЕТТИНЧИ БОБ

Одам зоти уруққа ўхшайди. Уруғдан ниҳол, ниҳолдан эса дарахт ўсиб чиққани каби одам ҳам ўсиши ва мева бериши керак. Бу мақсадга эришиш учун инсон билимнинг икки соҳасини эгалламоғи зарур. Биринчиси — бу одам — ҳақидаги, яъни зоҳир бўлган коинот ҳақидаги билим. Иккинчиси — бошқа одам ҳақидаги билим. Биринчи билим ҳаёт кечириш воситаларини тақдим этади (**живани уппадҳи**); иккинчиси ҳаёт мақсадининг ижро этилишини таъминлайди (**живани парамавадҳи**). Ҳаёт кечириш воситалари — бу кундалик эҳтиёжларни қондириши мумкин бўлган нарсалардир. Буни топиш ва сақлаш ёки зарурат туғилганда олиш қобилиятини қўлга киритиш зарур. Ҳаёт мақсадининг билими кўйидаги муаммолар тадқиқотини келтириб чиқаради: “Ўзи нима учун яшайди одам?” “Биз биладиган барча нарсаларнинг Яратгувчиси ким?” “Мен”, бу алоҳида шахс “мен” айнан нима ўзи?” Бу тадқиқот, пировардида, мақсадни очиб беради. Барча динларнинг табаррук битиклари ва улардан олинган кўплаб ахлоқий қурилмалар бу олам сарҳадларидан ташқаридаги муаммоларга бориб тақалади, масалан: “Биз нега бу ердамиз?”, “Ҳаёт неъматларига муносиб бўлишимиз учун биз аслида нима қилишимиз керак бўлади?” “Биз ким бўлиб етишмоғимиз керак?”

Бу оламда инсонга қандай ҳаёт тарзи кўпроқ фойда келтиради? Жавоб: ботарғиб ва интизомли ҳаёт. Ҳақиқий билим инсонни мана шу чекловлар ва чегараларга риоя қилишни ўргатиши лозим. Бу одам билимларини эгаллаш учун биз кўп куч ва вақтимизни сарфлаймиз. Келинган қоматга эга бўлишимиз учун биз маълум тартиб-қоидаларга қатъий риоя қиламиз. Борди-ю, бизда бирон мақсад бўлса, биз интизомнинг тегишли кодексига буйсунамиз.

Фикр ва хатти-ҳаракатлар интизом туфайли айнан нимага эришади? Аввалига сиз шунчаки қонун ва қоидаларга риоя қиласиз. Аммо сўнгра улар тўйгулар етмайдиган сарҳадларда жойлашган соҳаларни билишга имкон туғдиради. Кейинроқ ўз ақлингиз етиб бормайдиган сарҳадларга, ва хаттоки агар вужудингизда яширинган бор кучни сарфласангиз ундан ҳам нарига сайр қилиш имконияти пайдо бўлади. Ниҳоят, ҳар бир одам ҳамма нарсага, яъни бугун коинотга хос бўлган Ўша ягоналикдир деган ҳақиқатни тушуниш ва бошдан ўтказиш гали келади. Инсон шу ишончда ва шу тушунчасида собит турса, у фароғат билан тўлиб-тошади. **Видья** худди шу бўлади, ҳақиқий билимни, энг яхши маърифий жараённинг энг юқори нуқтасига эга бўлиш шу бўлади. Бу жараён давомида **видья** йўл-йўлакай жамяятнинг олий тузилмасига, алоҳида одамлар ўртасидаги мақбул муносабатларга, халқлар, ирқлар, миллатлар ва жамоалар ўртасидаги ўзаро анча қулай муносабатларга, энг яхши кундалик ҳаёт тарзига тааллуқли панд-насиҳатлар беради. **Видья** булар барчасини инсон тараққиёти учун зарур даражада юракка теран олиб киради.

Ўқитувчилик касби бошқа барча касбларга қараганда кўпроқ даражада ҳақиқат идеалларига ихлос қўйишни талаб этади. Борди-ю, ўқитувчилар ҳақиқатдан юз ўгирсалар, унда жамиятни муқаррар ҳалоқат кутади. Бу олам хусусиятлари билан таниш бўлмаган минглаб маъсум болалар шуларнинг кўлидан ўтади. Ўқитувчининг ўқиш вақтида болаларга бевосита таъсири катта ва давомли бўлади. Шу боис ўқитувчи ёмон одатлардан холи бўлмоғи керак. Болалар беихтиёр катталар олатини ўзларига юқтириб оладилар. Бунинг замирида ҳар доим хатар ётади. Зарарли таъсир минглаб талабаларда ўз аксини топганда жамият ифлосланган бўлади. Вақт-соати билан ижтимоий илтифатлар у ёки бу даражада ўқитувчининг ўзини бузади. “Бу Сен менга берган сабоқдир, Тангрим”, — деб куйланади қўшиқда. Бундай ўқитувчи бир кун келиб ўз ўқувчиларининг кулгиси ва таҳқирига дучор бўлади. Шу боис ўқитувчи яхши сифатларга эга муносиб одам бўлмоғи лозим. Шохни фақат унинг салтанати ичидагина ҳурмат қиладилар. Фақат унинг мулкларидагина ундан фахрланадилар. Аммо олийжаноб одам барча мамлакатларда бирдек иззату ҳурматга сазовор.

Одам жисмоний гўзаллиги билан ҳам ажралиб туриши мумкин; у ёшликка хос соғломлиги билан жавлон ура олади; ўзининг тагли-тахтли оиладан келиб чиққани билан мақтана олади; у машҳур олим бўла олади. Борди-ю, унда руҳий интизом (видйа) тақдим этиши мумкин бўлган олийжаноблик етишимаса, у ҳиди йўқ чиройли гулга ўхшаб қолади.

Ёшлигида Маҳатма Ганди онаси билан “Шравана ва унинг ота-онасига ихлоси” драмасини кўриб ўтирарди ва мен ҳам Шраванага ўхшаган бўлишим керак деган қарорга келади. У Ҳаришчандра ҳақидаги спектаклни кўради ва бу спектакл ҳам унда чуқур таассурот қолдиради, Ҳаришчандра каби савоб ишлар қилишга тан-жонини бахшида этишга аҳд қилади. Бу нарсалар уни шу қадар ўзгартириб юборадикки, натижада у **маҳатма** бўлади. Гандининг уни ёмон нарсаларга ўргатадиган мактаб ўқитувчиси бор эди. Аммо Ганди унинг гапларига кирмади. Бунинг оқибатида у мамлакатга озодлик (свараж) олиб кела олди. Бҳаратанинг бу сарзаминида минг-минглаб кучли **маҳатмалар** яшайди. Биз уларга **атма видйани** ўрганган ва руҳий таълим билан шуғулланган эрқагу аёлларни ўрناق қилиб кўрсатмоғимиз керак.

Бҳаратанинг қадимги маданияти — **Санатана дҳарма** — на фақат бу мамлакат халқи, балки барча мамлакатларнинг халқлари томонидан энг олий қадриятга эга маданият деб эълон қилинган. Унинг оммавий машҳурлиги сабаби шундаки, у Ведаларга асосланган. “**Ведокхило дҳарма мулам**”. Ведалар — барча ахлоқ тамойиллари ёки **дҳарма** манбаи. **Дҳарма** — бу амаллар ва қарашларга нисбатан жониворлар ва жонли мавжудотлар орасида инсон эгаллаган энг олий мақомни сақлаб қолиш учун зарурий барча қонун-қоидалардир. Ведалар — бу инсон ҳаётида қабул қилиши ва риоя этиши лозим бўлган барча мажбуриятлар ва масъулиятлар, ҳуқуқ ва жавобгарликлар тавсифидан иборат ҳазинанинг хазинабони.

Дарвешларнинг (**гурукуламаҳ**) қадимги диний мактабларида **гуру** раҳбарлигида шогирд ўқишини тугатгандан кейин **гуру** унга олий маслаҳат берган. Бу маслаҳатни биронта шогирд ўз мураббийидан бошқа биронта мамлакатда олмаган эди: “**Матру Дево Бҳава**” (“Онангни Худодай ҳурмат қил”), “**Питру Дево Бҳава**” (“Отангни Худодай ҳурмат қил”), “**Ачарйа Дево Бҳава**” (“Мураббийни Худодай ҳурмат қил”), “**Сатйайа Вада**” (“Ҳақиқатни сўзла”), “**Дҳармам чора**” (“Иймонли бўл”), “**На Итҳараани**” (“Бошқа йўлга тойилма”). Ана шунақа ўғитлар бўлган. “Барча ножоиз амалларнинг йўлига гов ташла. Фақат сенга юксалишни таъминлайдиган фаолият билан шуғуллан”. Ана шундай ўғит бор эди. Веда ва Упанишадларда айнан шу қоидалар ерда тинчлик ўрнатиш ҳақидаги дуога қўшиб айтилади. “**Шанти, Шанти, Шантихи**”.

Шогирдларга бериладиган бу ўғит, унинг ҳар бир қисми замирида улкан куч-қудрат ётибди. Отаси ва онасига ихлос билан хизмат қилиб Дҳармавайдҳа абадий шон-шавкатга ноил бўлди. Рама ва Ҳаришчандра Ҳақиқатга собит мойилликлари ила номларини ўлмас қилиб олдилар. Тақво йўли билан оддий одамлар **маҳануруш** даражасигача кўтарилдилар. Будда жонли мавжудотларга зарар етказишдан тийилди. У **аҳамсани** “**парамо дҳарме**” (энг олий ахлоқ) сифатида алқади. Шу боис у оламшумул устоз деган номни олди.

Ҳақиқий **тапас** ёки дарвешлик (зоҳидлик) мана шу битилган интизом ва чекловларга риоя қилишдир. Бу барча учала йўриқ (**трикаран** — фикрлар, сўзлар ва амаллар)дан ақл олдин туради. Мойиллик, ҳирс ва ҳавас бунга кириб қолмаслиги учун биз ақлни ҳимоя қилишимиз керак. Бу чекловлар ақл учун табиийдир. Ақлда телбаларча жунбушга келадиган тўлқинлар — бу жазава, ғазаб, очкўзлик, ҳирс, гурур ва ҳасаддир. Бу олти сифат инсоннинг ички душмани ҳисобланади. Дастлабки икки душман қолган тўрттасини етаклаб келади. Дастлабки иккаласидан халос топиш ва шу тариқа руҳий дунёга дохил бўлиш учун биз **садҳанани** қўллашимиз керак бўлади. **Видья** воситасида биз бу амалларни ўрганамиз.

САККИЗИНЧИ БОБ

Фойдасига қизиқмасдан, уни олишни истамасдан, соф муҳаббат ёки бурч туйғуси билан бажарилган иш **йога** дейилади. Бундай **йога** инсоннинг ҳайвоний табиатини йўқотади ва уни илоҳий мавжудотга айлантиради. Бошқаларга хизмат қилинг, уларга қадрдонингиз **Атманага** қарагандек қаранг. Бу тараққиётга ёрдам беради, сиз эришган руҳий пиллапооялардан пастга қараб тойилиб кетишингиздан асраб қолади. Хизмат қилиш (**сева**) онг ва сажда (**пужа**)дан кўра хийла савоблироқдир. Хизмат қилиш ичингизда яшириниб ётган худбинликни йўқотади, у юракни кенг очади ва уни барқ уришга олиб келади.

Демак, хоҳишларсиз бажарилган иш инсон учун энг олий мақсад — идеал; агар унинг ҳаёти мана шу асосга қурилган бўлса, **Нишкама сева**нинг нафис таъсири шарофати ила унда саховатлар тўплана бошлайди. Хизмат қилиш ички олийжанобликнинг ташқи ифодаси бўлмоғи керак. Сиз **сева** билан тобора кўпроқ машғул бўлганингизда онгингиз кенгайди ва чуқурлашади ва сиз ўз **атманангиз** борлигини яққолроқ била бошлайсиз.

Севанинг бу идеали ва уни қўллаш этиқоди таълимнинг негизини юзага келтиради. Соф муҳаббат, унинг асосий зуҳури — бу таълимнинг ўзиди. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Худога, айниқса, инсон фаровонлигига ишлайдиган Унинг болалари азиз. Улар ўз ватандошлари учун қардошларча муҳаббат идеали ҳисобланади. Улар бунга арзийдилар ва **Атманани** тушуниш даражасига етадилар.

Бойлик, куч-қудрат, ақл ва ихлосдан инсоният фаровонлиги йўлида фойдаланган инсон хурмат қилишга лойиқ шахсдир. У олийжаноб мақсад учун туғилган, ўзи ҳақидаги ифлосланмаган муқаддас онтларга риоя қиладиган зот саналади.

Атрофдагиларнинг тараққиётига ҳамқорлик қилиш иштиёқида ёнган шахс агар бунга ўз бойлиги, ўз тажрибаси ва ақлини, мавқе ва мақомини бағишласа, у чинакам буюк бўлиб қолади. Бундай одам бутун дунёга фойдали башоратчига айланди. У мунтазам фидокорона хизмат онтларини бажаради. Ўзининг асосий мажбуриятлари ва масъулиятларини англаган ва уларни амалда қўлаб яшаган одам у қарда бўлмасин, энг олий хотиржамлик ҳолатида бўлади. Унинг таъсири шарофати билан унинг атрофидагилар ҳам бу хотиржамликка шерик бўлади.

Видья одамни ўзининг чекланган эгасини қурбонлик оловига сепишга ва уни руҳий галаба учун кенг қамровли муҳаббатга алмаштиришга ундайди. Чегара билмас муҳаббат ақлни тозалайди ва поклайди. Фикрлар Худога жам бўлсин, туйғу ва ҳислар пок бўлсин ва хатти-ҳаракатлари амаллар фидокорона хизмат қилиш ифодаси бўлсин. Шунинг шарофати билан ақл, юрак ва қўллар савоб билан йўтрилсин. **Видья** покланиш ва юксалишнинг бу вазифасини рўёбга чиқариши керак. Аввалига у аста-секин хизмат қилиш сирини сингдиради. Атрофдагиларга кўрсатиладиган хизмат барча муносабатларда тўла қувонч инъом қилмоғи керак. **Видья** таъкидлайдики, **сева** ёки хизмат қилиш йўлида ҳеч ким ҳеч қандай зарар, жабр ёки алам етказиши керак эмас.

Севани адо этиш унга нисбатан ўз нафсини қондириш учун бажариладиган салбий жиҳат билан доғ туширилган бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаётнинг ўз тараққиётининг зарурий қисми сифатида адо этмоқ лозим. Бу **видья**нинг

ҳақиқий негизи ва чин моҳиятидир. Курилаётган уй учун гишт ва лой қанчалик зарур бўлса, **сева видйа**га шунчалик зарурат сезади. **Видйа** ўз мажбуриятимизни бажариш учун фикрларимиз, сўзларимиз ва ишларимизни поклашга бўлган аҳдимизни кучайтира олади. Бу хилдаги **видйа** — мамлакат тараққиётини таъминлайдиган асосий ҳолатдир.

Инсоният равнақи ва тинчлиги сири айнан нимадан иборат? Бошқаларга улар томонидан жавоб хизмати кутмасдан холисанлилло хизмат қилишдир. Боғлаб турадиган **карма** ёки фаолият — бу тез авж оладиган улкан дарахт. Ҳар бир амалнинг Тангрини шарафлаш учун сажда қилиш сифатида бажарилиши бу дарахт иллизини чопиши мумкин бўлган болтадир. Бу барча расм-русумлар ичидан энг муҳими чинакам **яжна** (қурбонлик)дир. Бу қурбонлик **Брахма видйани** инъом этади. **Севани** бажаришнинг ички эҳтиёжи баданингиздаги ҳар бир томирдан сизиб, ҳар бир суякдан тизилиб ўтиши ва ҳар бир хужайрани фаоллаштиришга эътиборни қаратмоқ лозим. Рухий амалиёт билан шуғулланганлар **сева**га айнан шундай муносабатда бўлмоғи даркор.

Сева — бу **према** (муҳаббат)нинг қийғос очилган гули, ақлни ҳайратга тўлдирувчи гул. Зарар етказмаслик — шу гулнинг ҳиди. Сизнинг ҳатто заррадек амалларингиз ҳам хайрихоҳлик ва хушбўйлик билан ифор таратиб турсин; шунга амин бўлингки, шунинг хосияти билан сизнинг феъл-атворингиз юз карра барқ уриб очилгайдир. Энг олий бахт — бу қаноатдир. Кўполлик бўлмаган жойда улувлик гуркирайди, у ерда савоб ишлар авж олади. Очкўзлик ошиён қурган жойда турли иллатлар урчиди. Ҳаёт билан тўсиб қўйилган ҳолда яшашга интилишни батамом йўқ қилиб ташламоқ зарур — у подалан ажраган хўкиз мисолидир. Бундай хоҳишларга ҳатто тушингизда ҳам эрк берманг.

Энг аввало киши ўзига мурожаат қилмоғи лозим; ўзингизни ўзгартириб олиб, бошқаларни яхши йўлга солишни машқ қилинг — **видйа** ана шундай маслаҳатни марҳамат қилади. Гумроҳликка элтувчи зоҳирий дунё хирсини Тангрига ибодатдек адо этилувчи беғараз хизмат ёрдамида иллизини билан қуритмоқ мумкин. Ватанга муҳаббат, унга бўлган садоқат бутун инсониятга нисбатан бўлган сева ва ихлосга қараганда анча кичик деб қаралмоғи лозим. Чин **бҳакти** (ихлос) ҳар доим ва ҳамма жойда ҳамма нарсага муҳаббат қўйиш билан ажралиб туради.

Сизнинг табиатингиз ҳаракатларингиз, қарашларингиз, нутқларингиз, қайси овқатни афзал кўришингиз, кийимингиз, юриш-туришингиз орқали очилади. Шу боис нутқингиз, ҳаракатларингиз, фикрларингиз ва хулқингиз муҳаббатга тўлиқ ва муносиб, **саттвали**, ваҳшийлик ва манманликдан холи бўлишини кузатинг.

Бошқалардан қанчалик кўп нарса ўргана олишингизни тушунишингиз учун сиз ўзингизда итоаткорликни ривожлантиришингиз керак. Сизнинг иштиёқингиз, кучли димоғдорлигингиз, қатъиятингиз, ишлаш қобилиятингиз, билим захирангиз, донолигингиз — булар барчаси фақат ўзингиз учун фойдаланишингизга хизмат қилиши керак эмас, балки бошқаларга ҳам дахл қилиши лозим. Юрагингиз ҳаммани ўзига сиғдириши жоиз. Фикрларингиз ҳам мана шундай кенг қарашлар сари интилмоғи даркор.

Овқатланиш жараёни — бу муқаддас маросим, **яжна**. Уни нотинч паллада ёки ҳиссиётингиз жунбушга келган вақтда адо этишингиз мумкин эмас. Овқатга очлик қасалининг давоси ва ризқ-рўз деб қараш лозим. Сиз дуч келган ҳар бир қийинчиликка ақлингизни чархлаш ва ўзингизни чиниқтириш учун кулай имконият деб билмоғингиз керак.

“Хилма-хиллик орқали зуҳур бўлиш” табиат хоссасидир; Илоҳийлик хоссаси “ягоналикка бирлашиш”дир. Шу боис бошқаларни ёмон кўрувчи, ёқтирмовчи, хўрловчи ва қораловчилар аслида аҳмоқ саналадилар: ўзини ёмон кўрган, ўзини хор қилган, ўзини қоралаган бўлади, вассалом! У фақат бу ҳақиқатнинг маъносини тушунмайди. **Видйа** одамни шу ҳақиқатда собит қолишга ўргатади ва ҳамма нарсанинг замирида ётган илоҳийликни намойиш этади.

Юрак боғида илоҳийлик атиргулини, итоатгўйлик ёсуманини ва олийжаноблик чампагини (оч пушти рангли хушбўй дарахт) ўтқазмоқ ва ундирмоқ лозим. Ҳар талабанинг уй дорихоначасида фарқлаш ҳақдорилари, ўз устидан

назорат ўрнатиш томчилатгичи ва ишонч, ихлос ва сабр деган уч хил кукун шай ҳолатда туриши керак. Бу дорилар ёрдамида у жаҳолат (**ажнийана**) деган ёмон касалликдан халос топиши мумкин.

Дунёда барбод этувчи кучлар тўлиб-тошиб ётибди, бироқ шу билан бирга уларнинг ёнида бунёдкорлик кучлари ҳам бор. **Видьян** ўрганувчилар бомба ва **янгрлар** (механизмлар) мухлисларига айланиб қолмасликлари керак. Улар ўзларини **Мадҳава** (Худо) ва **мангрлар** (муқаддас ақидалар)га сиғинувчи фаол одамларга айлантира олишлари лозим. Ҳокимият ва кудрат — булар кучли заҳарловчи моддалардир. Улар одамни батамом барбод этмагунча ифлослантириб, заҳарлайверади. Улар нукул касофат келтирувчилардир. Аммо **видья** инсонга тўқислик ва иқбол инъом этади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бирор нарсдан олишимиз мумкин бўлган баҳраимиз бизнинг шунга бўлган ишончимизга мутаносибдир. Худоларга сиғинишдан, қадамжоларга зиёратимиздан, **мангрлар** замзамасидан ёки табибларга кўринишимиздан биз эътиқодимизга яраша наф оламиз. Нотиққа олим ё даъватчидек қанча кўп ишонсак, қалбимиз учун унинг суҳбатлари шунча аниқроқ ва тушунарлироқ, унинг мавзулари идрокимиз учун шунчалик теранроқ ва жиддийроқ бўлади. Эътиқодимизнинг мустаҳкамланиши ва тушунчамизнинг чуқурлашуви учун юрак поклиги, фикр негизининг софлиги (**кшетрлар**) ва онг даражаси (**читгалар**)нинг беғуборлиги энг зарурий шарт ҳисобланади. Бу яна шунинг учун муҳимки, агар бирон-бир тасодифий сабаб билан ўз-ўзидан мавжуд **Атмана** қаърига чуқурроқ кириб бориш ёки ўз-ўзини тадқиқ этиш хилма-хил дунёвий ва моддий айқаш-уйқашликлар тўпи орасида амалга оширилган бўлса, сабъ-ҳаракат самарасиз бўлиб қолади, чунки бунинг учун биргина сабрсиз иштиёқнинг ўзи етарли бўлмайди.

Энг аввало онг (**читга**) ашъвий оламдан (**прананча**) четлаштирилган ва **Атманани** англаш ичига йўналтирилган бўлиши керак. Уруғлар яхши ҳайдалган ерга сочилганда бир текис униб чиқиши мумкин. Шундайин, **атма** ҳикмати уруғлари, **видьялар**, юрак даласида (**хридайя кшетра**) у зарурий тазаланишдан ўтгандан (**самскара**) кейингина ўсиб чиқади:

Ўғитлар тинглаш билангина қаноатланиб қолманг. Бир тинглаган нарсангизни кейин яхшилаб ўйлаб кўрмоғингиз зарур ва шу тариқа шуурингизда муҳрланиб қолган нарсани кейин синаб кўришингиз, фикрларда, сўзларда ва ишларда ифода этишингиз лозим. Фақат шундагина ҳақиқат юрагингиз хазинаси бўла олади, фақат шундагина у сизда ўзининг бутун улугворлиги билан намоён бўлади.

Бизнинг давримизда маъруза ва суҳбатлар тинглаш чинакамига наشاءандликка, касалликка, қиморга ўхшаш нарсага айланган. Одамлар бир галгина бирон нарса тинглашса, уларга гўё ҳамма нарса кундай равшан бўлгандек туюлади. Аммо ҳақиқатни қидиришдан асил мақсад — бу ўзини халос этишдир. Бу интилиш теран ва қатъий бўлмоғи лозим. Шунда ҳақиқатни билиш ва ҳис этишининг кучли истаги **йога** бирлашув жараёнига айланади.

Дхарма ва илоҳийлик **йога**да бирлашади. Жазава, ғазаб сингари иллатлар инсонда қанчалик кўп пайдо бўлса, унда илоҳийлик шунча кам намоён бўлади. Яъни унинг **Атманага** бўлган ишончи қанчалик тез сусайса, унда иллатлар шунчалик тез суръат билан ривожланади.

Ишонч биринчи даражали аҳамиятга эга. **Атмананин**г шахсий воқелик эканига ишонч — бу ҳақиқий **видья** ҳисобланади. Жазава, ғазаб ва ҳоказолар камайиб, ғойиб бўлганда **Атманага** ва руҳий тадқиқот тўғрилигига ишонч ортиб, қарор топиб бораверади. Кўнгил бермаслик **Брахма** жнана ютуғининг (**Хартарафлама** **Мутлаклик**, **Брахманни** англаш) асоси ҳисобланади. Ҳатто кичик қурилишда ҳам пойдевор мустаҳкам ва бақувват бўлиши керак, акс ҳолда у кўп ўтмай емирилади. Гулчамбар ясаш учун бизга ип, игна ва гуллар керак, шундайми? Шунга ўхшаш, **жнана** (ҳикмат)га эга бўлиш учун ихлос (ип), кўнгил бермаслик (игна) ва бир мақсадга қатъий йўналганлик (гул) керак.

Ҳар ким дунёда голиб бўлсам дейди. Ҳеч ким енгилишни истамайди. Ҳамма бой бўлсам дейди, ҳеч ким камбағал бўлишни истамайди. Аммо ғалаба ва бойликни қандай қўлга киритиш мумкин? Буни билмоқ учун бироз мияни қотиришга тўғри келади. Бунинг ечимини узоқ қидириб ўтирмаймиз. «Маҳобҳорат»да тасвирланишича, Санжай бу сирни шоҳ Дхритроштрага очади: «Қаердаки Кришна — йога Тангриси ва ёйандоз Аржун бўлса, ғалаба ҳам ўша ерда, бойлик ҳам ўша ерда». Бизга бошқа яна қандай ўғит керак? Ғалабага эришмоқ учун жисмоний, ақлий ва зеҳний — учта кураш йўлини босиб ўтишимиз керак. Демакки, ташвиш ва безовталиққа ўрин йўқ. Бойлик ва равнақни кутиб ўтиришга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Худодан паноҳ тиланг; жасорат камонини қўлга олинг, яъни юрагингизни пок тутинг. Шунинг ўзи кифоя. Шунда ғалаба ва бойлик сизники. Аммо сиз бойлик ва ғалабани қидирав экансиз, билингки, улар саробдан бошқа нарса эмас, аслида йўқ нарсалардир. Агар қуёш орқангизда турса, гарчи миллион йил қувсангиз ҳам соянгизга егиб ололмайсиз. Соянгиз тутқич бермай қочиб кетаверади ва ҳар доим сиз етолмайдиган масофада тураверади. Бироқ қуёш томонга ўтирилганингиз ҳамон нима бўлишини ўзингиз кўраверасиз. Соя орқага ўтиб қолади, сиздан ўзиб кетиши учун изингиздан қувишга тушади. У орқангиздан зархарид қулдай ҳалослаб чопади. Сояни **майя** тимсоли деб билинг. Токи **майя** (сароб) кетидан югурар экансиз, **Мадҳава** (Худо)ни пайқамайсиз. У сизга кўринмайди. У сизнинг кўзингиз тушмайдиган жойда бўлади. Сиз тугилиш ва ўлиш чархпалагига тортиб қўйилган бўласиз ва ҳар доим тутқинликда яшайсиз. Бу тобеликдан қутулиш учун ўзингизни халос этишга бор кучингизни сарфлашингиз керак бўлади. Борди-ю, барча сабъ-ҳаракатларингиз ҳиссий лаззат олишга сарфлангудек бўлса, бу бориб турган жаҳолатнинг ёрқин белгиси ҳисобланади.

Тобеликда бўлган одам бор куч-қуввати ва лаёқатидан биринчи навбатда халос бўлиш учун фойдаланмоғи керак. Қолган барчасига етишиш учун бу ҳал қилувчи аҳамиятга эга, бошқалари эса иккинчи даражали нарсалардир. Бироқ ҳозир одамлар асосий нарсани унутиб қўйиб, иккинчи даражали интилишлар билан андармон бўлиб қолган. Ҳар дақиқада улар баланд кўринишидаги аллақандай ўйлаб чиқарилган қурилма эмас, балки **Атмана** эканликларини ўзларига эслатиб турмоқлари керак.

Бир шоҳнинг саройида Рама лақабли бир тўти бўлар эди. Бу тўти олтин қафасда сақланарди, уни ширин-шакар мевалару мева шарбати билан боқар эдилар. Уни шоҳнинг ўзи парвариш қилар, у билан ўйнар, эркалар ва гаплашарди. Аммо тўти бундай ҳаётдан лаззатланармиди? Мутлақо йўқ. У доим ғамгин эди. Бунинг сабаби нимада эди? Унга на олтин қафас, на ширин емагу ичмак татирди, уни шоҳ парвариш қилаётганидан ҳам фахрланмасди. Булар барчаси унинг учун уч пуллик нарсалар эди. У кўм-кўк ўрмонда дарахт шохида кўниб ўтирадиган кунни кўмсарди. Саройдаги қафасда ўтириш унинг жисми учун қулай эди, аммо фикру зикри уни тутиб олиб келтирилган ҳалиги кўм-кўк ўрмонда эди. Тўти ўрмонда дунёга келган ва дарахтда яшарди. У шоҳ ва маликаларга эрмак бўлиб, бировлар кўнглини чоғлайдиган буюм сифатида қафасда ўтиргандан кўра, оддийгина қуш бўлиб ўрмонда эмин-эркин учиб юришни афзал биларди. Борди-ю, одам ана шундай ақлу идрокка эга бўлганида эди, у, шубҳасиз, ўз уйи **Параматманани** кўмсар ва у ёт ҳисобланган моддий оламдан юз ўтирган бўлар эди.

Сиёсий ва бошқа сабаблар билан баъзи одамларни мамлакатда осойишталикни сақлаш учун ҳибсга олиб, қамоққа ташлайдилар. Уларни мақомларига қараб ҳужраларда сақлайдилар, овқат билан таъминлайдилар ва ҳоказо, уларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги мавқеларини ҳисобга олиб муомала қиладилар. Уларга ҳатто маълум ҳашамдор буюмларни ҳам бериб қўйишади. Бироқ уй атрофида ҳаминша сергак полициячилар туради. Бу одамнинг ҳаёт даражаси қандай бўлишидан, унга қандай эътибор қилишаётганидан қатъи назар у маҳбуслигича қолаверади. У эркин одам эмас. Худди шунга ўхшаб, дунёга тутқин бўлган ва унда яшайдиган одам тансиқ таом истеъмол қилиш имониятига эга бўлган ва ноёб ҳашамдор буюмлардан фойдаланганда ўзидан кетмаслиги керак. У лаззат олиши мумкин бўлган севинчли туйғулардан ақлини йўқотиб қўймаслиги керак. У дўстлари ва қариндошлари билан гурурланмаслиги лозим. У қамоқхонада турганини англаши ва бу ҳақиқатни эслаб туриши керак.

ЎНИНЧИ БОБ

Ҳозирги вақтда оламшумул муаммолар шу пайтгача маълум бўлмаган шакл касб этмоқда ва тобора кенгроқ қулоч ёймоқда. Энди улар шахсий ё бир кишининг муаммоси бўлиб қолмаган. Улар чинакамига оламшумул бўлиб, бутун инсониятга таъсирини ўтказмоқда. Бир томондан, фазовий ютуқларини кўз-кўз қилганча фан ва техника ривожланмоқда. Полимерлар, электроника ва компьютер технологияси одамларни тобора кўпроқ ҳайратга солмоқда. Иккинчи томондан, инсоният доимий сиёсий ва иқтисодий бўҳронлар, миллий, маҳаллий, диний, ирқий ва тоифавий рақобат, тор қариндош-уруғчилик манфаатлари, талабалар шаҳарларида кўтарилган ғалаёнлардан ҳангу манг. Булар барчаси бутун дунёда тартибсизлик ва бошбошдоқликка олиб келади.

Бу беқарор ва зиддиятли ҳолдир. Ишнинг бундай тус олишига сабаб нима? У дин ва ахлоқ инсон онгу зеҳнида тутиб турган нарса тагидан зил кетганлигини билдирадими? Инсон донолик ва хотиржамликни қўлга киритиш учун кўплаб услуб ва воситалардан фойдаланиш имкониятига эга! У Веда ва Шастрларда, Брахма Сутраларда, Инжил, Куръон, Зенд-Авесто, Грантх Саҳеб ва бошқа муқаддас китобларда бебаҳо кўрсатмалар ва йўриқларни топиши мумкинки, уларнинг умумий миқдори мингдан ошиб кетади. Бу сарзаминда (Бҳоратда) **ашрамлар** бошлиқлари ва диний жамоа раҳбарлари, диний доктрина ва фанлар тарғиботчилари, олимлар ва мўътабар қариллар гоёта кўп. Уларнинг барчаси диний таълимотларни тарғиб ва ташвиқ қилмоқдалар. Шундай бўлса-да, инсон ақлу заковати ҳаётнинг ахлоқ-одоб, руҳоний ва диний соҳаларда узлуксиз ва катта тезликда айниб бормоқда. Бу таназзулнинг сабаби нимада? Ҳозирги вақтда одамлар ҳар доимгига қараганда, айниқса, иллатлироқ бўлиб қолган. Ўтган замонларга қараганда, улар ўз ақлу заковатларидан атрофдагилар билан янада кўпроқ қўполлик ила муомала қилмоқдалар. Одамлар бошқаларга азоб беришдан кўпроқ лаззат олмоқдалар. Тарихнинг шохидлик беришича, сўнгги 5300 йил ичида 15000 уруш бўлганини бошқа қандай изоҳлаш мумкин? Тагин бу касофат ишларнинг ҳали-вери тугашидан дарак берувчи биронта аломат кўринмайди! Яқинлашиб келаётган атом уруши бутун инсоният ирқининг йўқ бўлиб кетиши ҳавфини солмоқда. Бу барча даҳшат ва ташвишларнинг туб сабаби нима? Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, одамдаги ваҳшийлик ҳамон устунлик қилмоқда. Унинг ҳали олди олингани йўқ. Ўзимиз, мамлакатимиз ва бутун дунё учун тинчлик-хотиржамлик ва қувончга эга бўлиш қачон насиб этаркин?

Нафрат, ҳасад, очкўзлик, хўжакўрсинлик ва рақобатчиликка иштиёқ — бу иллатли сифатлар таг-томири билан қуритилмоғи даркор. Бундай хислатлар на фақат кўпчилик одамларни, балки ҳатто қаландарларни, роҳибларни, диний ташкилотларнинг раҳнаомаларини ва **пандит**ларни бузмоқда. Ҳасад ва очкўзлик орамизда шиддат билан авж олмоқда. Агар юксак орзулар ҳомийлари деган унвонга даъво қилувчи бу устаси фаранглар ва даъватчилар бундай хислатларни намоен этиб турар эканлар, улар дунёни қандай қилиб тартибга солишлари мумкин? Улар фақат ифлосланишни баттар кучайтирадилар, холос.

Бугунги кунда дунё янги тартибда, таълимда, физимда, жамиятда ёки диндагина эмас, балки табарруклик билан тўлиқ онг ва қалбларда муҳтожлик сезмоқда. Табарруклик ёшлар ва болалар онгу қалбларида илдиз отиши, ҳамма жойда барқ уриши керак. Яхшилик ва эзулик сифатларига эга одамлар ўз саъй-ҳаракатларини умумий буюк **салҳана** сифатида қараган ҳолда бу вазифани ҳал этишлари зарур.

Фақат **Брахма видья** орқали муваффақиятга эришиш мумкин. Бироқ инсон нуқул эга бўлиш ва тўплашга қаттиқ ишонади. У таркидунёчиликни намоен этиш ва парҳезгарлик қилишга қодир эмас. Унда ҳақиқатга заррача ишонч йўқ. У ёлгонга муккадан кетган, у ҳақиқатни тўсиқ деб билади. Шу боис у ўлим — бу тўқис ҳаётнинг бахтли якуни эканини тушунишга қодир эмас. У ташвиш ва изтиробларда ўлади. Одамлар “ҳақиқат”, “куч ишлатмаслик”, “мўминлик” ва “муҳаббат” сўзларини узлуксиз равишда тўтиқушдек такрорлайдилар. Улар ҳақиқатдан улуг дин йўқ деб билалдилар. Аммо булар барчасида бир нарса кишини ҳайратга солади — инсон эга бўлишни истамайдиган ягона нарса ҳақиқатдир.

Инсон ҳамма нарса ҳақида билишга ишқибоз, аммо у ҳақиқатни билишни сира истамайди. Энг аввало, у лоақал ўзи ҳақидаги ҳақиқатдан воқиф бўлишга заррача қизиқишга эга эмас. У бу масалага сира эътибор қилмайди. Эътибор қилганида ҳам фақат ўз дилидаги ваҳм ва хурофотларни оқлаш учунгина эътибор қилади. Бинобарин, инсоннинг биринчи галдаги вазифаси шундан иборатки, у ўзининг заиф жиҳатларидан ва зарар келтириш ниятларидан воз кечсин.

Фақат орилик жойда, ўртада намоён бўлган нарсани бошда ё охирада топмаслик чин ҳақиқат бўла олмайди. Бу **сатйя** (ҳақиқат) эмас, балки **митйя** (ноҳақиқат, ҳеч нима)дир. Коинот ўз зуҳуригача йўқ эди, демакки у ўзининг йўқ бўлиб кетганидан, яъни **пралайя** (эриб кетишидан) кейин ҳам бўлиши мумкин эмас. Фақат ўртадагина бор ҳисобланган нарса юзаки, муваққат ва чекланган ҳақиқатгина бўла олади. У муҳим, ўзгармас ҳақиқат бўла олмайди.

Инсон шу тариқа коинотдаги ҳар бир хилқатнинг қиммати ва асослилигини тадқиқ этмоғи лозим. Жисм, масалан, туғилгунча йўқ эди ва ўлгандан кейин ҳам бўлмайди. Лойдан ясалган тувак айни пайтда бор бўлиб, шу ном остида бирмунча вақт туради, кейинчалик яна ўзининг лой ҳолатига қайтади. “Тувак” — бор-йўғи шакл ва номга эга лой; шакл ва ном унга сунъий тарзда қўшилган. Коинотдаги ҳамма нарса битта қолмай вақтнинг аёвсиз таъсирига дучор бўлади ва улар ўлим ва барбодликни кутиб олишлари лозим. Дарахт ва тупроқ, уй ва жисм, шоҳ ва салтанат — ҳаммаси бир хил ниҳояга етиб келади. Инсон унинг ўзида пинҳон абадиятни билиш имкониятини менсимайди, У ҳодисалар оламига тааллуқли билимга мафтун ва маҳлиё. Бу ёнгил юзаки баҳрамандликка берилганлар фалак боғини тарк этиб, заҳарли ўсимликларнинг мудроқ ўрмонзори сари интилган одамга ўхшайди. Улар акс этиш манбаи (**бимба**), **Атман**дан юз ўгирадилар. Улар кузатиладиган ҳодисалар (**дришйя**), кўзга ташланувчи олам, аксга (**прати-бимба**)га маҳлиё. Бундай ҳолат билан улар ўзларини билимдонлар ёки ҳақиқат изловчилар каби эмас, балки жаҳолат-парастлар каби намоён этадилар.

Инсон “уч олам”, “вақтнинг уч даври” ва “кундалик ҳаётни билишнинг уч даражаси” “бедорлик, тушли уйқу ва тушсиз қаттиқ уйқу” ҳақиқий бахтнинг лоақал бир чимдимини ҳам инъом этолмаслигини билиши керак. Фақат нодонларгина ўзларини дунёвий фаолиятдан олинадиган чекланган сохта бахт билан қаноат ҳосил қилишга интиладилар. Доноларга эса кўпроқ нарсалар аён. Тиконли бутуқларга интилиб, фарқ пишган узумга парво қилмай ўтиб кетганлар — булар “эшак”лардир. Уларни шундан бошқа нарса деб аташ мумкин эмас.

Узоқдан қаралса, тоғ чўққилари мафтункор кўринади; бироқ уларга яқин борилса, сизни даҳшатли ўрмонлар қарши олади. Шунга ўхшаб, токи одамлар аҳамияти ва қимматини чуқур ўрганмагунларича атроф олам (**самсара**) мафтункор туюлаверади. Унинг қимматини ўлчаш учун таққослардан фойдаланилганда оила ёки олам ўрмонлари чинакам бахт тақдим эта олмайди. Бу неъматни фақат **Атмана** инъом эта олади. Ҳар қанча жозибадор ва мафтункор бўлмасин, қўл манзарали сароб чанқоғимизни қондира оладими? Борди-ю, кимдир шунга ишониб сувли сароб кетидан кувса, унинг чанқоғи баттар кучаяди. Бундан бошқача бўлмайди ҳам.

Шу боис **атма видйани** ўрганиш керак, унинг ёрдамида **атма** воқелигининг ўзи аён бўлади. Уни ўрганиб ва у билан яшаб туриб, инсон ўз чанқоғини ва бутун инсоният чанқоғини қондира олади.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Инсон ўз умри давомида кўп мақсадларни англаб етмоғи лозим. Шулар ичида энг олий ва энг қимматлиси — бу Худо марҳаматига, Худо муҳаббатига ноил бўлиш. Худо муҳаббати унга катта донолик бахш этади, сўнмас **шантйя** ёки ички хотиржамликка етишмоқ учун у шунга муҳтождир. Ҳар бир одам илоҳийликнинг чин табиатини англаш учун бор кучини аямаслиги керак. Албатта, инсон ўз уринишларининг аввалида Мутлақнинг нозухур хислатини бор бўйича қамраб ололмайди. У (Худо) етишув доирасида бўлмоғи учун инсон

Унга шакл ва маълум белгиларни бермоғи керак. Кейин қадам-бақадам у Худони илоҳий қувват (**шактипати**) нозили кўринишида муҳрлаб бориши лозим. Бу йўлда муваффақиятга эришишга интилувчи одамга мақсадга эришиш ҳуқуқига эга шахс бўлишининг ўзи кифоя қилмайди. У яна ўзига хизмат қилиш (**сева**) руҳини сингдирмоғи ва одамлар хайрихоҳлигига арзигулик савобли ишларда иштирок этмоғи керак. Фақат шу тариқа у ўз онги (**читта**)нинг покланиш даражалари вазифасини бажара ва руҳий галабага муносиб бўла олади.

Саннийаса ёки роҳиблик ҳаётнинг тўртинчи босқичини ва у билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар — олам билан алоқаларни узгандан кейин ўрмонга бош олиб кетиш ва қаландарнинг дарвешона ҳаёт тарзи юритишини шунчаки қайтувчи қилишни билдирмайди. “**Саннийасин** одамлар орасида бўлиши, уларнинг қайғу ва шодликларини билиши, уларга ўғит бериб, илҳомлантириши, хуллас улар нимага қаттиқ муҳтож бўлишса, барчасини адо этиши керак. Зоҳидлар ижро этиши керак бўлган бурч ёки фарз мана шулардир.

“**Саннийасинни** балиққа ўхшатиш мумкин. Балиқ бир жойда муқим турмайди, у кўл тағида бемалол сузиб юраверади. Бир жойдан бошқа жойга кўчиб юрар экан, балиқ чувалчанг ва зараркунанда ҳашаротларни еб, бу билан сувни тозалайди. Шунга ўхшаб, **саннийасин** бутун мамлакат бўйлаб кезиб юриб, доим ҳаракатда бўлиши керак. Унинг бурчи — ўзи намуна кўрсатиб, панду насиҳатлар қилиб жамиятни ёмонликдан тозалаш. У уни ўзининг ибратли ҳикматлари билан иллат ва зиллатлардан холи жамиятга айлантириши керак.

Дарахтнинг тарвақайлаган шоҳлари бўлиши мумкин. Бироқ борди-ю илди-лар сув ичмаса, бу шоҳларда барг ёзилмаслиги ва мева пишмаслиги мумкин. Борди-ю, буни ўрнига шоҳлар, мевалар ва гулларга сув сепиб турилса, дарахт ўса олармиди? Жамият учун ихлос ва меҳр фазилатлари гуллаб-яшнаш ва тинчлик илди-лари ҳисобланади. Бинобарин, маърифий тизим эътиборни одамларда шу сифатларни ривожлантириш ва мустаҳкамлашга қаратмоғи даркор. Ҳокимият тепасида турган одамлар **адҳикарий** дейилади. Бу сўз яна **адҳика** — **ари**, энг ёмон душман маъносини ҳам англатиши мумкин! Ҳақиқий **адҳикарий** бундай хатти-ҳаракатлардан қандай четлаб ўтишни ва ўз мавқеидан ҳомийлиги остидаги одамларга хизмат қилиш учун фойдаланишни диққат билан кузатиб бориши керак.

Жамиятда даҳшат ёки нотинчлик ҳукм сурган ёки қувонч ва мамнунлик манбалари ғойиб бўлган ўтмиш замонларда одамлар бундай мусибатларга сабаб муайян ҳатолар ёки эҳромда Худого таклиф этиладиган ибодат жараёнидаги муваффақиятсизлик деб билганлар. Улар бу ҳатоларни аниқлашга ва ички хотиржамликка эришиш имконига эга бўлиш учун уларни тузатишга ҳаракат қилганлар. Ҳозирги вақтда бу барча амаллар воз кечилиши лозим бўлган “хурофотлар” деб ҳисобланади. Аммо бу сира ҳам хурофот эмас. Ҳозирги замон олимларининг дунёқарашлари шу қадар ғарибки, улар бу муҳим муаммоларни англамайдилар. Ақлдаги бу чалкашлик — ҳозирги замон таълимнинг бевосита натижасидир.

Қадимги замондаги донишмандлар олий ҳақиқатни ўзлари унинг тўғрилигини бошларидан ўтказгандан кейингина англаб етганлар. Замондошлари эса уларнинг кашфиётларини рад этганлар. Бу, тамаддунли мамлакатларда ваҳшийликнинг авж олиши сабабчиси ҳисобланади. Кўплар бу ҳақиқатни тупшунмайди. Ҳар бир жонли мавжудот бахтли бўлишга интиқ, у азоб чекишни истамайди. Кимдир бойиб кетишни истаса, кимдир тиллани бўлсам, бахтимнинг очилгани шу, деб ўзини-ўзи ишонтиради. Ҳашамдор буюмларни йиғадиган ёки автомобил турларини тўплайдиган одамлар бор, хуллас ҳар ким ўзига завқ бағишлаши мумкин бўлган нарсага эга бўлишга тиришади. Инсон аслида бахтни қаердан топади — буни тушуниб етадиган одамлар эса қамдан-кам учрайди.

Бахт уч хил бўлади. Шулардан бири аввалига заҳарга ўхшаб туради, аммо кейинчалик у болга айланади. Бу бахтга **Атманани** англаш орқали эришилади, бу **саттва** бахтидир. Гап шундаки, дастлабки **садҳана** (руҳий амалиёт), **сама** (туйғуларни жиловлаш), **дама** (хоҳишларни жиловлаш) ва ҳоказолар каби босиб ўтилиши керак бўлган жараёнлар қийин ва ёқимсиз кечади, у бошдан-оёқ саъй-ҳаракатлар ва курашлардан иборат. **Садҳана** паймонасидаги шароб сизга ғоят аччиқ туюлиши мумкин. “**Васиштға-йога**”да донишманд **Васиштға**

шундай дейди: “Эй Рам! Поёнсиз баҳри муҳитни инсон осонлик билан нўш этиши мумкин. Баҳайбат Шумер тоғини бир пуфлаб ер юзидан учириб юборса бўлади. Улкан ёнғинни ҳам бемалол ўчириш мумкин. Аммо ақл устидан назорат ўрнатиш ғоятда қийин”. Шу боис кимки ақлни ўз измига солишга муваффақ бўлса, у **Атманани** англаб етган бўлади. Инсон кўплаб синовлар ва парҳезларни бошидан ўтказгандагина ана шундай муваффақиятга эришади. Охир-оқибатда у эришадиган фароғат бахтнинг энг олий кўринишидир. Бу **садҳана** охирида инсон барқарор онгнинг (**нирвикалпа самадҳа**) бекаму кўст осудалигида қарор топади ва уни тўлдириб турган фароғатни (**ананда**) тасвирлашга тил ожиз. Бу абдийлик бағишловчи обихаёт билан теппа-тенг сеҳрли қудратдир. **Нарвикалпа** фикрдан холи бўлган онг ҳолатини англатади. Бу ҳолатга тегишли **садҳана** орқали етишиш мумкин. У икки хил бўлади: но-иккиликнинг аниқ ва тўлиқ бошдан кечирилиши ва иккилик шаклини йўқотгандаги но-иккилик ҳолати. Биринчиси одамни англовчининг учлиги, билиш жараёни ва билимнинг ўз доирасидан чиқариб юборади ва у фақат Самовий Зеҳн ёки **Брахма** (бу **адвайта бҳавана**) онгидагина жо бўлади. Иккинчи босқичга эса Худо ва инсонга тегишли бўлган барча аломатлар коинотни ва ундаги ҳамма нарсани қамраб олган (бу **адвайта стҳайа** ёки **адвайта аваста**) ЯГОНАЛИҚқа бирлашганда эга бўлиш мумкин.

Бахтнинг яна бир тури мавжуд: ташқи нарсаларнинг туйғуларга таъсир этиш муносабати билан хаҳо тарзда тасалли деб қабул қилинадиган лаззат юзага келади. Бироқ вақти билан бу лаззат азоб берувчи ва ёқимсиз заҳарга айланади. Бу **ражас** бахтидир. Инсон мана шу **ражас** ҳиссий лаззатга андармон бўлганида, унинг инсон зотининг **дҳарма** (мўминлик), **артҳа** (дориламонлик), **кама** (тавфиқли хоҳиш) ва **мокша** (халоскорлик) каби маълум ва машҳур тўрт мақсадга йўналтирилган кучи, тушунчаси, ақлу зеҳни ва иштиёқи сусаяди, чунки унинг интилиши сўнади.

Бахтнинг учинчи кўриниши **тамасдир**. У ақлни бутунлай ўтмаслаштириб қўяди. Инсон овқатдан, уйқудан, эринчоқликдан ва хатолардан лаззатланади ва шундан бахтини мисқоллаб топади. **Тамасга** берилган шахс **Атманани** англашга олиб борувчи йўлни менсимайди, ўзининг бутун умри давомида бунга заррача эътибор бермайди. Бинобарин, инсон ақлу зеҳнини **саттва** бахтига эга бўлишга йўналтирилган таълим чинакам таълим ҳисобланади. Албатта, унга фақат ва фақат узлуксиз саъй-ҳаракат билангина эришиш мумкин. Муборак битикларда шундай дейилади: “Бахтга бахт орқали етишиб бўлмайди”. Бу ҳақиқат **видйа** ёки таълим орқали қарор топади. Инсон саттва бахти инъом этадиган лаззат ҳақида билганида **видйа** ҳам энгил ва ёқимли туюлади.

Модомики инсон бўлиб дунёга келдингизми, сиз дунёвий ва моддий **видйа** билан бир қаторда мана шу **амрита видйа** (абдийат ҳақидаги билим)га эга бўлишга бор кучингизни сарфлашингиз зарур, чунки фақат **амрита видйа**гина **Атманани** инкишоф этиши ва инсоннинг **атмананда** — ўзининг ҳақиқий “Мен”ида бўлиш фароғатини бошдан кечириш имконини бериши мумкин.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

“Видйа” (vidya)сўзи “вид” (vid) ўзагидан келиб чиққан бўлиб, унга “йа” (ya) қўшимчаси қўшилган, **Йа** (ya) “ўша”ни, вид (vid) “нур”, “зиё”ни англатади. Демак, **видйа** — бу “нур берувчи нарса” дегани. Бу сўзнинг асосий маъноси шундай. Шу боис ўз-ўзидан равшанки, фақат **Брахма видйа**гина **видйа** номини оқлай олади. Қадимдаги донишмандлар билимни нур деб, жаҳолатни зулмат деб билганлар. Нур ва зулмат бир вақтнинг ўзида бир жойда мавжуд бўлмагани каби, **видйа** ва **авидйа** ҳам бир жойда бўлиши мумкин эмас. Шундай қилиб, тараққиёт йўлидан юрган ҳар бир одам ўз онгини покламоғи ва **Брахма видйа** ёрдамида ўз маҳорати, борлигини мунаввар қилмоғи керак.

Бҳагавад-гита **вибхути-йога** ҳақидаги бобда бизга шундай хабар беради: “**Адҳйатма видйа видйанаам**” “Барча видйалар турлари орасида Мен, —

дейди Тангри, — **Адхйатма Видйя (Брахма видйя)** — илоҳий билимдирман!” Қолган барча **видйялар** ёки билим тизимлари дарёларга, **адхйатма видйя** океанга ўхшайди. Барча дарёлар океанга қўшилиб ниҳоясига етгани каби барча **видйялар** ҳам охир-оқибатда океанга, **адхйатма видйяга** бориб қўшилади. Лекин булар ҳали ҳаммаси эмас. Дарёлар бир-бири билан учрашиб, океанга бориб қуйилганда, улар ўзларининг ном ва шаклларини йўқотадилар ва океаннинг номи ва шаклини қабул қиладилар. Худди шундайин, ташқи моддий оламга тааллуқли турли **видйялар** бепоён **Брахма видйя** океанга бориб қўшилганда ўзларининг ном ва шаклларини йўқотадилар.

“**Видйя тапобхйам путхаатма — Видйя ва тапас** (риёзат) воситасида инсон покланган жонга айланади”. **Видйя** икки жиҳатга бўлинади: **бахйя видйя** ва **Брахма видйяга**. **Бахйя видйя** инсонни ҳаётни ушлаб туриш учун зарурий воситалар билан таъминлайди. Инсон кўплаб фанларни ўрганиши, муҳим илмий даражалар олиши, ишда бир-биридан балоғат мартабаларга эришиши ва ўз ҳаётини ташвиш ва хатарларсиз кечиришга интилиши мумкин. **Видйянинг** бу тури инсонга у бажарадиган иш туридан қатъи назар, у хоҳ қирол ёки бош вазир бўлсин, ёрдам беради. **Брахма видйя**, бошқа жиҳатдан, барча одамларга зиммаларига олган мажбуриятларини бекаму кўст бажаришга имкон берувчи куч бағишлайди. У дунёвий муносабатларда қувончга ва ҳаёт доирасидан ташқарида фароғатга олиб борадиган йўлни кўрсатади. Шу боис **Брахма видйя** билимнинг ерда инсон қурби етадиган бошқа барча соҳаларидан анча балоғат туради. **Брахма видйя** унда ҳар кимни тутқунликдан озод этишга қодир пинҳоний илоҳий кучга эга. **Бахйя видйя** бундай кучга эга эмас. **Брахма видйя** сизга ҳамма жойда мавжудни, Мутлақни, **Парабрахмани** билишга имкон беради, **тапас** сизга Ушлар билан қўшилиб кетишга имкон туғдиради. **Тапас** — англашилган нарса билан қўшилишдир. **Видйя** — бу билим олиш жараёнидир. Биринчиси билвосита ҳисобланиб, бу воситадир. Иккинчиси — бу мақсад, тугалланишдир.

Гуру “ катта” шахсни, “буюк” шахсни англатади. Гуру ҳам **видйяга**, ҳам “**тапас**”га эга бўлиши керак. Борди-ю, кимдир кир кийимини ювмоқчи бўлса, унга совун ҳам, тоза сув ҳам керак. Шунга ўхшаб, агар кимдир онгига ёпишган доғни кетказмоқчи бўлса, бунинг учун **видйя** ҳам, **тапас** ҳам зарур. Бу ҳар иккала воситадан фойдаланилган тақдирдагина шуур (англиш) даражаси тўла поклана олади. Ҳеч бир ҳаракат воситаси, кун битта қаноти билан учолмаганидек, битта ғилдиракда ҳаракатлана олмайди. Худди шундайин ҳеч бир инсон **видйя** ёки **тапас**сиз авлиё ёки пок бўла олмайди.

Тапасга амал қилиш кўршапалакка ўхшаб бошни ерга қилиб осилишни билдирмайди. **Тапас** — бу мулк ва бисотдан, бола-чақадан воз кечиш дегани эмас, бу жисм (вужуд)га жабр қилиш, нафасни йўлга солиш учун бурунни беркитиб олиш эмас. Йўқ. Жисмоний амаллар, оғзаки эътирофлар ва ақлий ечимлар — бу учаласи уйғун бўлмоғи лозим. Фикр, нутқ ва амал — булар барчаси тоза бўлиши керак. Ҳақиқий **тапас** ана шундай бўлади. Яна улар тазйиқсиз бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлиши даркор. Киши ўзи қаноат ҳосил қилиши учун ҳаракат қилмоғи керак. Бу кураш — **тамаснинг** моҳиятидир.

Гита **гуру** идеали ва **шишйя** идеалини (устоз ва шогирд) таърифлайди: шогирд — бу **адхикарамуртий** (аъло шогирд), мураббий эса — **аватарамуртий** (аъло Устоз). Аржун шогирд бўлишга лойиқ деб топилди; Кришна одамга сабоқ берадиган одам бўлиб келди. Шогирд — **нароттама** (одамлар ичида аълоси). Мураббий — **Пурушоттама** (илоҳий тажассумлар ичида энг аълоси). Аржун, шогирд — **дханурдхар** (камон, яъни эгилиш) соҳиби, яъни сирли санъатлар соҳиби, яъни **йогадир**. У **Йогешвара**. Бу ҳар иккаласи учрашганда, **видйя** **Брахма видйяга** айланади.

Кришна таълимотини шуурига сингдириб олган шогирд Аржун деди: “**Каришье Вачаном тава** — Мен худди Сен айтгандек қиламан”. Шунда у ўзининг Гандив деган камонини эмас, балки уни гумроҳликка бошлаб кирган улкан эго, **аҳамкарини** бир четга итқитди. **Гуру Сутрадхарий** — пьеса режиссери эди. **Шишйя**, Аржун **патрадхарий** (пьесада рол ижро этувчи) эди. **Шишйя** унга ижро этиш учун топширилган нарсадан мағрурланмаслиги керак, чунки токи сиз кибр қилар экансиз, **гуруга** муяссар бўла олмайсиз. **Гуру** сизни қабул қилганда, сиздаги кибр ғойиб бўлади.

Киши ўзидаги бор нарсани намоён этганида ўзини буюк санаши ё гурур қилиши, ёхуд ўзининг парҳезгарлиги билан мақтаниши керак эмас. Ҳақиқий парҳезгарлик — бу “мен” туйғусидан воз кечишдир. Шунда **гуру**, худди Кришна қилганидай, унга ўз ихтиёри билан иш тутишга изн беради: “Азизим Аржун! Ўзинг қандай хоҳласанг, шундай иш тут. Савоб ҳақида ўйла. Ўзингга қандай ёқса, шундай қил”. Кришна Аржунга барча зарурий насихатларни айтиб бўлдим деб ўйлаганди ва Аржуннинг эго, “мен” идан воз кечганига амин эди. Шу боис энди Аржунга ўзи қандай истаса, шундай иш тутишига йўл бериб қўйганди, чунки унинг хоҳиши энди Кришна хоҳишига айланиб бўлганди. Бундай даражага етишмоқ учун шахс эркинликка ноил бўлиши керак. **Гуру шишья** ўзини унга батамом бахшида қилиб қўйгани учун унга шафқатсизларча муносабатда бўлмаслиги керак. Очкўз **гуру** ва дангаса шогирд — буларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳалокатга маҳкум. **Гуру** витҳапарий — бойликни ўғирловчи одамга айланиб қолмаслиги керак; у қалбни ўғирловчи одам, — **хридайапахарий** бўлмоғи лозим! **Гуру** — қўнғироқли соат кабидир. У ғафлат уйқусида ётганларни уйғотиши ва уларнинг шуурига **атмагиньяна**, воқеликнинг **атма** (руҳий) билимини жо қилмоғи керак.

Қишлоқма-қишлоқ кетиб бораётган сайёҳ тошқин дарёга дуч келиб қолди. Сув кўтарилиб борар ва оқим тобора шиддатли тус оларди. Йўловчи ноилож қолди, чунки у нариги қирғоққа қандай ўтиб олишни билмасди. У атрофга аланглаб қаради ва сал нарида дарахт остида ўтирган икки одамга кўзи тушиб, улар олдига борди. Сайёҳ қарасаки, улардан бири чўлоқ, бири кўр экан. Шундан хулоса чиқардики, кечувдан ўтиб олиш учун сувнинг қаери чуқур ва қаери саёз эканини булар билмайди. У сўраб ҳам ўтирмасдан улар ёнидан кетди. Ногиронларнинг жавобларидан бир нарсачиқмаслигини у билар эди.

Ўтмишда тўпланган тажрибалар ҳазинаси бўлган Шастрларни эгалламаган мураббий бу ҳикояда кўрга қиёс қилинади. Чўлоқ эса илмини амалда қўлламаган ва шахсан тажриба орттирмаган одам тимсолидир. Аслида Шастрлар билими ва уларни амалда қўллаб орттирилган тажриба инсонни тўқис қилиб турадиган икки омилдир. Фақат шундай **гуругина шишья**ни ўз қоидалари ва намунаси билан кутқара олади. **Мундакопаниша**да баён этилган хулоса ана шундай.

Яхши **гуруга** эга бўлиш вазифаси яхши **шишья** топиш вазифасига қараганда оғирроқ. **Шишья** уни яхши **гуру** қабул қилгандагина намунали шахс бўла олади. Юраги тоза, бегараз, худбинликдан йироқ талабалар — шундай муштарийлар **гуру** ҳузурига келганида, гуру севинчдан яйраб кетади. Шоҳ Парикшит ҳамма нарсадан воз кечди ва Худони англашга бел боғлади, ўша заҳоти уни тўғри мақсадга элтиш учун буюк донишманд (маҳариши) Шука ҳозир бўлди. Худди шундайин, яхши ўқувчилар яхши гуруларга дуч келганларида, улар на фақат ўз фароғатларига ноил бўладилар, балки бутун оламга осудалик, равнақ ва қувонч бахш этадилар.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Азизлар! Ҳар бир одам ҳеч қанақанги гумроҳлик ва зулматга қарамай, ҳозир бўлувчи Абадий Шахсни ўзи англаб етмоғи керак. Сизлар туғилишни бу абадий фароғат бойлигининг меросхўри сифатида эътироф қилгансиз. Сизлар — Тангрининг энг суюқли фарзандларисизлар. Сизлар ҳаво каби тоза ва табарруксизлар ҳам. Ўзларингизни гуноҳдорлар каби ёмонламангиз. Сизлар қўзичоқлар эмас, шерваччаларсиз. Сизлар шунчаки модладан иборат жисм эмас, балки абадиятнинг майда-майда мавжларисизлар. Моддий нарсалар сизларга хизмат қилиши ва сизнинг буйруқларингизни ижро этиши керак, сиз уларга хизмат қилишингиз ва уларнинг талабларига бўйсунмаслигингиз керак.

Ведаларни чўчитувчи қоидалар, чекловлар ва қонунлар тўплами деб ўйламаңг. Уларнинг ҳар бири Тангри томонидан белгилаб қўйилган, чунки Унинг Ўзи қонун чиқарувчидир. Коинотдаги барча унсурлар, ҳар бир зарра У амр этганидек ҳамма жойда ҳар бир лаҳзада ҳаракат қилади. Бу Ведалар бизга айтган нарсанинг ўзидир. Тангрига бундай хизмат қилишдан юксакроқ ва фойдали (баракотли)роқ сифиниш бўлмайди. Ҳар ким Унга бу ёки бошқа

оламда бирон-бир нарсага бағишланганимиздан анча кўпроқ муҳаббатни тақдим этмоғимиз лозим. Уни Биру Бор сифатида севишимиз ва У ҳақда шу муҳаббат ва ҳаяжон ила эслашимиз керак. Ҳақиқий таълим ва шундай натижа келтирмоғи лозим.

Нилуфар япроғи сув остида туғилади; у сув устида ётади, бироқ ивиб қолмайди. Инсон дунёда худди шу тарзда яшамоғи лозим — унда, у билан, унинг учун, аммо унга мубғало бўлиш керак эмас. Бу олий таълимнинг алоҳида мақсади, яъни сизни шу ролни ижро этишга тайёрлаш.

Инсон заминда дилида илоҳиётни ёд этган ва қўли меҳнат билан банд бўлган ҳолда яшамоғи даркор. Муҳаббат савдо буюмига бой берилмаслиги керак. Муҳаббат ўзини муҳаббат билан улуғлайди. Ҳинду дини бирон-бир доктринаси ёки назариясини тўқнашувлар ва зиддиятлар асосига қурмайди. У барча назариялар ва доктриналарга фақат аниқ тажриба асосида баҳо беради.

Дарахтни мевасига қараб қадрлайдилар. Хулқ-атвор қоидалари, руҳоний амалиётлар ва севги зухурлари инсон тараққиётига имкон берувчи чексиз қадриятларни ўзида мужассам этади.

Ҳиндистоннинг буюк кишилари ва руҳий устозлари нуқтаи назарига кўра, инсон ёлғондан ростга қараб эмас, балки бир қисм ҳақиқатдан тўлиқ ҳақиқат томон силжиб боради. Ҳар бир якка ҳолдаги **Атмана** Гаруда куши билан аталиши мумкин. У тобора баландлик сари парвоз қилиб кетаверади, кетавердида, гайритабиий куч тўплаб, охирида чексиз муҳтожлик ва улуғворликка эга бўлган куёш осмонига етиб боради.

Яралишнинг асосий ҳақиқати — бу ранг-барангликдаги ягоналикдир. Бу нарса ҳиндуларга маълум эди. Барча бошқа динлар муайян белгиланган доктриналар қабул қилганлар ва ўз ҳазиналарини шулар асосига қурганлар. Уларнинг асосчиларини шундай дин муассасаси қониқтирган. Улар куч ва қимматга эга деб билган туйғулар ва ҳисларга мувофиқ сифиниш, ибодат қилиш ва ҳамду сано айтиш услубларини ўйлаб топганлар. Ҳар бир дин инсониятга тавсия этадиган ибодат — бу инсон онгини моддий фалақдан ташқарида кенгайтириш ва унга аллақачон жо бўлган илоҳийлик учқунидан пуфлаб-пуфлаб олов ёқишдир. Бҳорат (Ҳиндистон)даги сифиниш услуби шундай нарсага асосланганки, турли вазиятлар ва шароитларга дуч келган ҳолда Биру Бор кўплаб тарқоқ аломатлари бўлган кўпсонли чекланган шаклларга киради. Шу боис бошқа халқлардан фарқли ўлароқ Бҳорат халқи оқилона итоаткорлик намоён этади, бутун дунёга Худо бор ва ҳар бир динда бор бўлиши мумкин деб дангал айтади. Бҳорат халқи чекига тушган саховатнинг ноёблиги шунда.

Ҳаётнинг асосий қонунларидан бири шундан иборатки, ажодлар олдида уялиб қолмаслик керак. Агар сиз мозийдаги одам ҳолатини ўзингизча тасаввур этишга ҳаракат қилган ҳолда ўтмиш замонлар тарихини ўқир экансиз, улардан фахрланиш туйғусини ҳис этасиз! Аждодларингизнинг олий ютуқларига бўлган садоқатингиз вужудингизни қувватга тўлдираверсин. Бу садоқат кучи сизнинг жисмингиз, ақлингиз ва руҳингизга бир текис хизмат қилаверсин. Чинакам **видья** натижаси — одамларнинг ҳар бир жамияти ва ҳар бир дин ягоналикнинг умумий гоёси билан бир қаторда қандайдир алоҳида ўзиники эканини англашдир.

Аслида тарихда ҳеч бир мамлакат Ҳиндистон каби шундай даҳшатли мусибатлар нишони бўлган эмас ва келгиндилар ҳукмронлигидан шунчалик азоб чеккан эмас. Шунга қарамай, Бҳорат халқи ҳар қандай янги мусибатни мардонаворларча қарши олишга тайёр, чунки унинг ҳаёти ҳамон озми-кўпми қадимги идеалларга қаттиқ асосланган. Бу унинг ҳаёт тарзининг мустаҳкам пойдеворидир. Худога ишониш — бу **Атмана**га ишонишдир. Ҳиндлар ҳеч бир иккиланишсиз бу ишонч уларга раҳнамолик қилишига ва уларни муҳофаза этишига ишонадилар.

Бҳорат халқи ҳаётининг бу устувор тамойиллари мамлакатнинг жўғрофий чегаралари билан чекланган эмас. Бу замин аҳолисининг хоҳишидан қатъи назар улар бошқа мамлакатларга ёйиладилар, улар адабиётини ўзгартирадилар, ўз қадриятларини уларнинг фикр ва туйғуларига жо этадилар.

Табиий фанлар бизни фақат овқат, кийим-кечак ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар билан таъминлайди. Фақат руҳоний билимгина бизнинг “мен”имизнинг

собиблигини кучайтира олади. Талабалар бунга алоҳида эътибор қилмоқлари керак. Шунингдек, агар инсонда ўзига нисбатан кучли ва барқарор ишонч бўлмаса, овқат, кийим-кечак ва ҳоказоларнинг мўл-кўллиги бир пулдир.

Шунингдек, агар кимки миллати равнақиға ҳисса қўшишни истаса, у барча эҳтимол тутилган руҳий (маънавий) захираларини ўзига жамлаштирмоғи зарур. Илгари талабалар маълум эди ва бу талабларни қондириш учун бор куч сарфланарди; келажакда ҳам худди шундай бўлади: бу талабалар эътироф этилиши ва қондирилиши керак. Яъни, ҳозирги вақтда сусайиб ва тарқоқ бўлиб қолган барча маънавий оқимлар, динлар ва эътиқодлар бир жойга бирлашмоқлари ва кучайтирилмоқлари керак.

Бҳорат динининг ноёб хислатлари унинг мустаҳкам асосини юзага келтиради. Улар осмон каби бепоён, табиат каби мангудир. Худди дарахт шохларига ўхшаб муайян эътиқодлар ва мазҳаблар диннинг бир қисми сифатида яшashi мумкин. Уларни нотўғри деб қоралаш мумкин эмас. Бир шох бошқа бир шох билан курашиши ёки рақобатга бориши керак эмас. Агар бу ҳол содир бўлса, дарахт курийди ва ҳаммаси пучга чиқади. Эътиқодлар адоватга борадиган бўлса, дин емирилади ва олам барбод топади. **“Экам сат; випраҳ бахудҳа ваданти”** (Фақат Биру Бор бўлади; доно Уни кўп усулларда таърифлайди).

Худонинг табиати ва ўзига хос хусусиятлари, шакл ва аломатлари бўйича ҳар биримиз турли ғояларга эга бўлишимиз мумкин. Бир киши, Худо одам сифати ва қиёфасига эга, дейиши мумкин, Бошқа бир киши одам сифати ва қиёфасига эга бўлмаган, аммо барибир Тажассумларда зоҳир бўлувчи бошқа Худога ишониши мумкин. Учинчи бир киши ҳеч бир Шаклисиз Худога ишониши мумкин. Улардан ҳар бири Ведаларда ўз мавқеини тиклаши эҳтимолдан узоқ эмас. Зеро ҳар бири Худога, яъни ҳамма нарсанинг манбаи ва таянчи ҳисобланган сирли куч (**шакти**)га, ўзида ҳамма нарсани жо қилган кучга ишонади. Ведаларда эълон қилинган ва қунт билан ишлаб чиқилган ҳақиқат ана шундай.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Худо (**Ишвара**) номи ёки шакли борасидаги таълимот қанақа бўлмасин, бу унчалик муҳим эмас. Биз бу фарқ ва тафовутлар туфайли баҳслашишимиз керак эмас. Худонинг таърифларидан кўпи йўқ. Бҳоратчилар, ўзи бир зарраси ҳисобланган бу олам бутун коинот бир неча минг йил олдин пайдо бўлган ва келажакда бирмунча муддатдан кейин эриб кетади, деган ақидани олға сурувчи бошқа халқларнинг қарашларига қўшилмайдилар. Коинот бўшлиқ (**шунья**)дан бино бўлган деган фикрни ҳам рад этадилар. Уларнинг наздича, **праkritи** ёки ҳодиса (табиат) бўшлиқдан пайдо бўлмайди, балки ҳар доим тўлиқ ва тугал (**пуранам**) ҳисобланади. Унинг бошланиши ҳам йўқ, охири ҳам йўқ; у фақат дағал ва нафис шаклга эга. Агар тўлиқлик ва тугалликнинг ҳеч қандай далили бўлмаса, унда азалдан бўшлиқ бўлган деган фикр ойдинлашув белгиси ҳисобланмайди. Эътиборга олиш лозим бўлган яна бошқа яшаш даражалари ҳам йўқ эмас.

Инсон, масалан, фақат танадангина иборат эмас, дағал танада у нафис танага, ақлга, шунингдек яна бир танага, ақлдан кўра нафисроқ танага эга, хусусан бу **живатма**, индивидуаллаштирилган **Атмана**, ёки “Мен”дир. Унинг на ибтидоси ва на интиҳоси бор, шунга кўра унда ўлим ёки пароканда бўлиб кетиш изларидан ҳам ном-нишон йўқ. Бу бҳоратчилар ишонадиган ҳақиқатдир. Бу ишонч Ведаларнинг ўз гапларига асосланган. Худога сизингиз вақтимизда кўзимизни юмиб оламиз. Тепага қараб, Худони ўзимиздан ташқарида кўришга ҳаракат қилмаймиз. Баъзиларнинг ўйлашича, уларнинг муқаддас битиклари худонинг ваҳийлари келган одамлар томонидан ёзилган эмиш, бироқ бҳоратчилар Ведаларни Худонинг донишмандлар қалбида акс садо берган ҳақиқий овози деб ҳисоблайдилар.

Азизлар! Ўзини заиф ва ночор санаб, туну кун ўзини койийдиган одам ҳеч қачон ҳеч қандай каромат кўрсатолмайди. Агар сиз ўзингизни омадсиз ва бир тийинга қиммат одам деб ўйласангиз, сиз ростдан ҳам шундай бўлиб қоласиз. Борди-ю, ўзингизни Худонинг зарраси, илоҳийликнинг ўзи деб билиб, онгингиз

гизни ривожлантирсангиз, сиз чиндан ҳам ҳақиқий илоҳийликка ноил бўласиз ва ўзингиз учун жамики зарурий қудратлар соҳибига айланасиз. “Ўзингизни ким деб билсангиз, ўшандай бўласиз ҳам (**Иад бҳавам, тад бҳавати**)”. Ҳаммадан ҳам муҳими, сиз нимани ҳис этиб, нимани ўйлашингиздир. Бу сизда бор бўлган нарсанинг негизидир. **Атманага**, ҳақиқий “Мен”га иймон келтиринг. Бу одамзотга заруридир. Бундай иймон бўлмаса, инсон бошдан-оёқ ишлатлар ва ёвузликларга тўлиб-тошган девга айланади. Аждодларингиз равнаққа, осойишталик ва қувончга эга бўлдилар, ўз муроду мақсадларига етадилар — фақат шу биргина иймон эвазига. Борди-ю, одамлар иймонларини йўқотсалар, улар таназзулга юз тутгайлар. Бунинг сабаби шундаки, бу иймон ҳаёт нафасининг ўзидир. Нафассиз одам жасад (**шавам**)га айланади. Шу иймон нафаси билан у илоҳий бўлади (**шивам**), яъники Шиванинг Ўзи бўлади. “Мен”га ишониш — бу Шива тамойилининг одамдаги зуҳуридир; бу ишонч инсонни куч-қудрат шакллари билан таъминаши мумкин ва уни тўлиқ ва тугал ҳолатга (**пурнам**) олиб келади. Чунки **Атмана**, ўз табиатига қўра, ўзини ўзи таъминловчи ва тўлиқ ҳисобланади. Бу ҳолатни англаш учун бошқа ҳеч қандай **садҳананинг** кераги бўлмайди.

Софлик ҳам бизнинг моҳиятимизга хос хусусиятдир; ўз-ўзини таъминлаш (**парипурнатха**) ҳам бизнинг “Мен”имиз табиати ҳисобланади. Нософлик ва нотўлақонлилик инсонга ёт нарсадир. Талабалар бу ҳақиқатни менсимасликлари ва унутишлари керак эмас. Ҳақиқий таълим ишончни келтириб чиқармоғи ва ҳар қандай фаолиятга тўлиқлик тушунчасини сингдирмоғи даркор. Зарурий мақсад, тўғри кўринишдаги таълим негизи ана шудир.

Ҳамма нарсадан ҳам биз кўпроқ эслаб туришимиз шарт бўлган яна бир ҳақиқат бор. Бҳоратийлар учун дин тажрибадан бошқа ҳеч нарсани англамайди. Бизнинг нуқтаи назаримиз шундан иборатки, ҳеч бир ютуқ то ўз саъй-ҳаракатларимиз билан қўлга киритилмас экан, эътиборга молик бўлолмайди. Барча қадриятни инсон ўзи етилтирмоғи керак. Илоҳий марҳамат шахснинг ўзи томонидан кўрсатиладиган саъй-ҳаракатга ва **садҳанага** мушток. Дин ақидалари ва кўрсатмаларини амалий тажриба воситасида ўзлаштиришга тўғри келади. Уларни тўғриқўндай такрорлаш учунгина ёдлаб олиш кифоя қилмайди.

Ҳақиқатни қидириб топиш зарур; бу энг биринчи қаламдир. Ҳақиқатни қанча тез тушуниб олсак, турли дин-мазҳаблар ўртасидаги диний зиддиятлар ва низолар шунча тез ғойиб бўлади. **Парат-пара** (Чексизлик доирасидан ташқарида бўлувчи) — Ҳамма жойда мавжуд — энг яқин нарсадан ҳам яқиндир; ҳатто яқин ҳисобланган барча бошқа моҳиятлар аслида аллақерлардаги жуда узоқ нарсалардир. Шу ҳақиқатни чуқур англаб олинг. Юракни боғлаб турган туғунлар ана шундагина чиқарчин бўлади.

Фарба, одам “ҳаёт билан видолашади”: деган гап бор. Бироқ бҳоратийлар тилида одам “жисм билан видолашади” дейилади. Фарб аҳолиси айтадики, уларнинг жисми бор ва жисмда жон бор. Бҳорат аҳолиси ундай демайди. Улар айтадиларки, одамнинг жони бор ва жон вақтинча жисм ичида қамалган бўлади. Шу боис улар айтадиларки, ҳиссий лаззатлар ва моддий шон-шуҳратлар ишқибози бўлган тамаддун ва маданиятлар қум пойдевор устига қурилган бўлади ва ўзининг муқаррар ҳалокати олдида қисқа муддаттагина жавлон ура оладилар.

Азизлар! Тақдид ҳеч қачон маданият бўлиши мумкин эмас. Сиз шоҳона либосларга бурканишингиз ва ўзингизни шоҳона тутишингиз мумкин, аммо бундай ўхшаш натижасида сиз шоҳ бўлиб қола оласизми? Йўлбарс териси ёпинган эшак йўлбарс бўлиб қолмайди. Тақдид — қўрқоқлик ва ожизлик аломати. У инсонни камолотга етказа омайди. Аслида тақдид қилиш одати инсонни тубанликка бошлайди ва қадам-бақадам унинг қиёфаси ваҳоҳатли кўриниш касб эта боради. Сиз ўзингиз аслида қандай бўлсангиз, ана шундай руҳий юксакликка кўтарилиш учун бор кучингизни аямаслигингиз лозим. Сизлар бҳоратий бўлганингиз билан фахрланишингиз керак; сизлар ўз аждодларингиз билан фахрланишингиз керак. Мақтовга лойиқ қаҳрамонлик — бу сизнинг “Мен — Бҳорат, Ҳиндистон фарзандиман”, дейишингиздир. Гарчанд улардаги яхши жиҳатларни ўзлаштира олишингиз мумкин бўлса-да, сиз бошқаларга тақдид қилмаслигингиз ва улар ҳаёт тарзидан нусха олмаслигингиз керак.

Биз бошқалардаги яхши хислатларни ўрганишимиз керак. Биз ерга дон қадаймиз. Биз уни тупроқ, ўғит ва сув билан парварийшлаймиз. Уруғлар униб чиқиб, новдага айланади, улкан дарахт бўлиб етишади. Улар ўзлари уруғ бўлиб қадалган тупроққа, озуқа қилиб берилган ўғитга, суғорилган сувга айланмайди. Уруғлар буларнинг ҳар биридан ўзларига фойдали бўлган нарсаларнигина ўзлаштириб оладилар. Улар ўз моҳияти бўйича нима бўлса шунга, яъни айнан улкан дарахтга айланадилар.

Сиз ҳам худди шундай бўлиб ўсинг. Сиз бошқалардан жуда кўп нарсалар ўрганишингиз керак. Гарчанд ҳаммасини йўқ жойдан бошлашингиз лозим бўлган тақдирда ҳам Парвардигорни ва Унга етишиш воситаларини англаб етинг. Бошқалардан самарадор **салҳана** билан шуғулланишни ўрганинг ва бу тажрибани шуурингизга жо этинг. Аммо ўзингизни бошқа одамга айланиб қолишингизга йўл ва имкон берманг. Инсон учун табиий ўғит, **смрити ман** ана шундан иборат. Талабалар тушуниши керак бўлган сабоқ ана шудир. Бу биринчи галдаги, асосий сабоқдир.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Сиз билимнинг беҳисоб даражада кўп соҳаларини эгаллашингиз мумкин, аммо агар кўнгил боғламаслик муносабатингизни ундирга олмас экансиз, маҳоратингиз чиппакка чиқиши тайин. Ўзингизда борини ўзгалар билан баҳам кўриш, ўзгаларга хизмат қилиш — бу **видья**нинг асосий риштаси, **сутраси**, унинг ҳақиқий ифодасидир. Хизмат қилиш руҳи сингдилгандагина таълим фойдали бўлади. Хизмат қилиш эгоизмнинг энг жузъий изларидан ҳам холис бўлмоғи лозим. Аслида бу ҳам етарли эмас. Хизмат қилиш гоёси эвазига бирон нарса олиш тамаси билан булганмаслиги керак. Сиз шундай хизматни адо этишингиз керакки, гўё сиз муҳим **яжна** ёки курбонлик расмини бажармоқдасиз. Бу дарахт ўз мевасидан озиқланмаслиги, балки уларни бошқаларга беғараз инъом этгани кабидир: дарё ўз сувини ичмай, бошқалар чанқоғини қондиргани ва иссиқдан изтироб чекаётганларга салқинлик ҳадя этгани кабидир; бузоқларга мўлжалланган сутини сигирлар **тйага** (таркидунёлик)дан пайдо бўлган олийжаноблик ила бошқаларга бергани кабидир; **видьяга** эга бўлган одам беғараз хизмат қилиш маъносида уни бошқаларга инъом этмоғи лозим. Фақат шу тариқа улар ўзининг “олийжаноб одамлар”, **сажжанлик** мақомини раво қила оладилар.

Ҳақиқий олим ҳеч қачон ўзини худбинона фикрлар қулига айлантирмаслиги керак. Аммо ҳамма бало шундаки, олимларнинг барча-барчаси ўта худбинлик касалига мубтало бўлган. Шунинг важидан улар ногўтри идеалларга берилганлар ва хато йўлга кириб қолимоқдалар; уларнинг таълими фақат уларнинг ўзига, оилаларига ва таниш-билишларигагина фойда келтиради. Нағижада улар ўзларининг **сажжан** мавқеини ва шундан келиши мумкин бўлган иззату ҳурматни бой бериб кўядилар. Ўз билими, малакаси ва тушунчасини бошқаларга саҳийлик билан тақдим этишлари зарур. Борди-ю, бу адо этилмаса, инсоний камолот хатар остида қолади. Инсониятнинг энг яхши манфаатларига хизмат қилиш учун бошқаларга хизмат қилиш (**паропакарам**)дек қутлуғ туйғунгизни ривожлантирмоғингиз ва сиздаги бор нарсани бошқалар билан баҳам кўрмоғингиз зарур.

Одамлар ўйлаб ўтирмасдан “Инсонга хизмат қилиш — Худога хизмат қилиш (**Манав сева — Мадҳава сева**)” иборасини такрор ва такрор айтадилар; аммо уларнинг сўзлари барча одамларга баравар дахл қилмайди; бу фикрни ёқлаб чиқувчилар, хизмат қилиш керак бўлган одамлар кимлар, деб савол бермайдилар. Улар фақат ўз курсоқларини тўлдиришга ҳаракат қиладилар; шу мақсадда улар фақат ўз яқинларига ёрдам бериш билангина ақлий кенглиklarини торайтириб, чеклаб кўядилар. Шундай қилиб: улар олган қимматли билим бекорга нобуд бўлади. Киши Худо турли шаклда барча мавжудот ичида жойлашган бўлади деган ҳақиқатни унутиб кўяди. Ҳар қандай мавжудотга кўрсатиладиган хизмат — бу Худога кўрсатиладиган хизматдир. Бу таълим олган ҳар бир одамнинг асосий мақсади бўлмоғи керак.

Нара — бу **Нарайана**дир. Инсон — бу Худодир. Инсоннинг ҳар бир алоҳида амали Худога хизмат қилиш амали даражасигача кўтарилиши керак. Аммо бугунги кунда кўплар **Нарайана** ўзи нимаю **нара** ўзи нимани англатишини билишмайди. Модомики **Нара-Нарайана** тамойилини тузук-қуруқ била олмаса, одам ўзини қандай қилиб билимдандек дея олади? **Нара-Нарайана** — бу Упанишадлар “твам” ва “Тат” “сен” ва “Уша” деб белгилаб берган моҳиятлардир (хилқатлардир). Бу икки нарсани билиб олмаган одам ўзини билимдон деб аташига ҳаққи йўқ. Инсонга ўзини ўзи билишга имкон бермайдиган билимдан нима фойда бор? Бироқ, бахтга қарши, билимдон муаллифлар бизга кулинг ўргулсин тарзда хизмат қилиш билан машғул эмаслар, балки бизга жуда ёмон хизмат қилмоқдалар, улар ўзларига керак бўлган нарсаларни қиляптилар, холос. Бу жуда ғалати ҳол. Ахир маълумотли одамлар уларга ёрдам қилганларгагина эмас, уларга зиён етказганларга ҳам хизмат қилмоқлари даркор. Бундай муносабат хизмат қадрини икки барабар ошириб юборади. Бизга хизмат қиладиганларга хизмат қилиш — бу бор-йўғи табиий ҳолат. Бизга зиён етказганларга хизмат қилиш эса, бу қутлуг фазилатдир. Зеро бу иккинчи равиш ўзининг энг яхши интилишларини янада чуқурроқ англашга ва замон, макон ва ҳолатни зийраклик билан ҳис этишга олиб келади. Таълим шу фазилатларни шакллантирмоғи ва ривожлантирмоғи лозим.

Маданиятсиз одамлар билан иш туганда эҳтиёт бўлмоқ лозим. Бу яхшилик кўрсатганингиз ноинсоф одамларга ҳам тааллуқлидир. Қонун — бу нотўғри иш қилганларни жазолаш учун ҳукумат фойдаланадиган йўриқ. Аммо маълумотли одам бундай одамларни тўғридан-тўғри қоралаши яхши эмас. У бегаразликнинг унга хос бўлган ижобий фазилатларини намоён этмоғи ва амалда унга хос бўлган ёрдам кўрсатишга интилиш тажрибасини қўлламоғи лозим.

Ватанни ҳимоя этиш олийжаноб мажбуриятдир. Бу ҳар бир талабанинг биринчи галдаги бурчи. Талаба агар у шароит тақозоси билан бажариши керак бўлган, унинг бевосита вазифаси ва бурчи ҳисобланган ишни адо этишга қодир бўлмаганда, кўп нарсани ўргандим, дейиши жоиз эмас. Таълим олаётган маълумотли одам ё талаба оддийликка интилиши керак, улар хўжақўрсинликдан юз ўгиришлари керак. Агар улар ўз иқтидорлари билан мақтанишса, ўзларининг ҳақиқий табиатини ёки индивидуаллигини йўқотадилар. Ёшлар бу масалага катта эътибор қаратмоқлари лозим. Ҳаттоки биров барча фанларни сув қилиб симирган ёки зўр истейдол эгаси бўлиб танилган бўлганда ҳам, агар бошқалар билан муносабатларда камтар ва одобли бўлмаса, у олим ва **пандитлар** қаторидан ўчириб ташланиши лозим. Жамият бундай одамларни ҳурмат қилмайди. Маълум бир вақтгача улар иззатда бўлишлари мумкинди, аммо бу ҳурмату иззат узокқа бормади. Бундай иззат яхши ном келтирмади. Фақат соддалик ва оддийликкина шарафга лойиқдир. Шунда ҳурмат ёқимли бўлади. Олимлиги билан субутсиз мақтаниш, одамларнинг кулгисига сабаб бўлади. Мақтанчоқлик ва манманликдан юз ўгириб, одамларнинг доимий ҳурмат-иззатига эришиш мумкин. Ҳақиқий таълим нафси тийиқлик руҳини, сохталikka нисбатан нафратни ва бошқаларга хизмат қилишга ҳавасни синдиради.

Айрим одамлар арзимаган билимга эга бўлиб олиб, ҳаддан ташқари такаббур ва мақтанчоқ бўлиб қоладилар. Улар барча соҳаларда устаси фарангликка даъво қиладилар ва ўз ютуқлари билан кун бўйи тинмай оғиз кўпиртириб мақтанишдан бўшамайдилар. Улар қаерга бормасинлар, гўё ҳамма нарсани биладигандай гўдаиб юрадилар. “Овқат сузилган пальма япроғи¹ ерда кўзғолмай ётади. Устида ҳеч нарса бўлмаган япроқни эса арзимаган шамол ҳам учириб кетади”. Мақолда шундай дейилган. Худди шундайин кўп ўқиган ва кўплаб қобилиятларга эга бўлган одам камтарона ҳаёт кечиради. Чинакам билим олмаган ва бу билимдан келувчи қудратга эга бўлмаган одам эса кибор ва гурурдан ўзини кўйгани жой тополмайди. У иложи борича ва кучи етганича

¹ Ҳиндистонда кўпинча овқат шундай япроқларда сузилади. Уни ҳиндлар «патгал» дейишади. (Тарж.)

бошқалардан камчилигини яширишга ҳаракат қилади. Аммо охир-оқибатда бу чиранишлар беҳуда кетади. У икки ёқлама мағлуб бўлади — унинг ўзи **ананда** ололмайди ва бошқаларга ҳам **ананда** бахш этолмайди. У одамларнинг кулгисига нишон бўлиб қолади, холос.

Демак, шуурингизга ўзингизни сохта билимдон қилиб кўрсатиш хаёлини яқин йўлатманг, кўнглингизда бундай хоҳиш пайдо бўлишига йўл қўйманг. Камтар бўлинг ва юксак орзуларга ишонинг. Шундагина сиз бутун дунёда тинчлик ва равнақ қарор топишига имкон яратасиз. “**Шрейясте Вишвашрейя**”. Индивидуум саховатли бўлгандагина дунё ҳам саховатбахш бўлади. Ҳақиқий инсон бўлишга интилган одам истиқболда тинчлик идеалига ва бутун дунёда равнақ қарор топишига ишонади. У турли беҳуда даъволардан холи бўлмоғи керак. У ўзини бошқаларга хизмат қилишга бағишламоғи лозим. Чинакам таълим, ёки **видья**нинг моҳияти ана шундан иборат.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Видья қидирувчи одам барча жонли мавжудотларга нисбатан самимий, хайрихоҳ ва муҳаббатли бўлмоғи керак. Барча жонли мавжудотларга нисбатан самимий бўлиш унинг табиатига айланмоғи лозим. Агар бундай табиат бўлмаса, бундай одам кўпол ва тарбиясиз махлуққа айланади. **Видья**, энг аввало, жонли мавжудотларга нисбатан хайрихоҳлик фазилатини англатади. Борди-ю, одам бировга ёмонликни соғинса, унинг билимидан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Гитада берилган “**Адвешта сарва бхутанам**” — ҳеч кимга ёмонлик қилма деган ўғит ҳам худди ўшандай хабарни беради. Шундай йўл билан Гита огоҳлантириб айтадики, жонли мавжудотга қилинган ҳар қандай таҳқир, унга етказилган ҳар қандай зиён ёки ҳатто унинг шаънига айтилган ҳар қандай бўғтон Илоҳийликни ҳақорат қилиш ҳисобланади, Унга зиён етказиши ёки Уни ёмон кўради. “**Сарва Шава тараскарам Кешавам пратигачати**”. Муҳаббат ва хайрихоҳлик фақат биргина инсоният билан чегараланиб қолмаслиги керак. У барча жонли мавжудотларга баб-баравар дахл қилмоғи лозим.

Гитада айтилади: “**Суни чайва сванача, пандитахсама дарсина (видья** орқали камтарликка эришган олим одам сизир, браҳман, фил, ит ва ит гўшти ейдиганларга нисбатан бир хилда хайрихоҳ ва эътиборли муносабатда бўлмоғи шарт)”. Шу йўл билан намоён этилган собит хайрихоҳлик у кўрсатилиши мўлжалланган мавжудотнинг собит хотиржамлигига айланади. Барчага яхшилик қилиш истаги **видья**га эришганлик аломатидир. “Ўз доираси билан” чекланиб қолган тор дунёқарашлар бартараф этилмоғи лозим. Бҳоратийлар маданияти энг олий ҳақиқат — дунёқарашлар кенглигига ишора қилади. Бу идеални ҳавола этиш — Бҳорат (Ҳиндистон)да бот-бот таъкидлашадиган **видья**нинг мақсади ана шу. Бошқа ҳеч қандай мамлакат ўз халқига бундай олий, кенг қамровли, эзгу мақсадни тақдим этмайди.

Айни кунларда мамлакат бу идеални оёғости қилгани ваҳидан ҳалокат жари ёқасида турибди. **Видья** сарҳадлари аёвсиз торайтирилиб юборилмоқда ва эндиликда маориф тизими маҳдуд қарашлар ва нопоклик билан ижтимоий вужудни булғамоқда. Шу боис тизимга жиддий ўзгаришлар киритмаса бўлмайди. Ҳозирги вақтда оддий китобий ўқитиш кенг расм бўлмоқда. Аммо китоблардан ўқилган нарсалардан фойдаланиш ва уларни ижтимоий ҳаётда қўллаш керак. Фақат шундагина одамлар ўртасидаги қариндош-уруғчилик ҳақида билим олиш мумкин бўлади. Шунинг ёрдамида ўқиш **видья**га айланади. **Видья**ни жўнгина мутолаа ёзиш ва ҳисоб ечиш билан эгаллаб бўлмайди.

Ҳар бир одам онгли тадқиқот олиб бориши ва ҳар бир ҳолатда нимага риоя қилиши кераклигини, қайси мақсад энг яхшиси эканини ва қайси амал мақсадга етишиш учун кўпроқ мақбуллигини ўзи ҳал қилмоғи керак. Мақсад ҳам, амал ҳам жамиятга хизмат қилиши ва унинг тараққиётига ёрдам бериши лозим. Одамлар бошбошдоқликка, зўравонликка ва ахлоқсизликка берилиб кетмасликлари даркор. Бунда улар ўз шахсий манфаатларини биринчи ўринга қўймасликлари керак.

Талабалар бошқа муҳим фазилятга — ҳам ташқи, ҳам ички софликка катта эътибор қилмоқлари лозим. Борди-ю, шулардан биттаси етмаса, инсон ҳар қандай вазифа учун фойдасиз бўлиб қолади. У киядиган кийим, у ўқийдиган китоб ва уни қуршаб турган атроф-муҳит покиза бўлмоғи даркор. Ташқи тозалик ана шундан иборат. Биз фойдаланадиган ҳар бир моддий буюмни тоза сақламоғимиз зарур. Тиш ва кўзимиз, егулик ва ичгулигимиз — ҳаммаси ифлосликдан буткул холи бўлмоғи лозим. Бунинг натижасида одам соғлом бўлади. Баданни ҳар куни ювиб-тозалаб туриш керак, акс ҳолда кир қатламлари баданни қичиштириб, касаллик пайдо қилади. Бу касаллик бошқаларга ҳам юқиши мумкин, ўзингизнинг аҳволингиз эса аянчли ва ачинарли тус олади. Кимнингдир алмашиб киядиган кийими битта ё иккита бўлиши мумкин. Бироқ кийишдан олдин бу кийим яхшилаб ювилган бўлиши учун гоҳида ғамхўрлик қилмоқ зарур. Кирни йиғиб юриш яхши эмас.

Сиз ўрганадиган китобларингизни ўлда-жўлда ташлаб қўйишингиз яхши эмас. Матнни чизиб ташламанг ва ҳошияларга ёзманг. Қоғоз тоза ва бедоғ сақланмоғи керак. Бу китобларга кўзи тушган одам талабанинг буюмларни тоза тутишдаги дидига қойил қолсин. Яшайдиган хонангизни шамоллатиб туринг. Талаба барчанинг муҳаббатини қозонмоғи лозим. Хонангизни ва унга туташ бўлган турар-жойларни покиза сақланг. Деворларда битта ҳам одобсиз сурат осиб қўйилмасин. Фақат буюк фикрлар ва юксак орзуларга илҳомлантирувчи суратларгина кўзга ташланиб турсин.

Киши ҳар қанча бой бўлмасин, соғлом бўлмасдан бахтли бўлолмайди ва бисотидаги бойликдан тўла баҳра тополмайди. Овқат ейвериш тинкасини қуритади, овқат еб турмаса ўзини беҳол ҳис қилади. У ҳаётини рангсиз-туссиз ўтказиши, бахт деган нарсани ҳис этмайди. Шунинг учун ташқи мусаффолик соғлиқ ва бахт ёр бўлишига имкон туғдиради.

Энди биз ички тозаликни, яъни ақл ва зеҳнни ифлосликдан холи, беғам ва пок ҳолда тутишни кўриб чиқамиз. Фикр ва туйғулар нопок ва безовта бўлса, унда хотиржамлик ва бахт бўлиши мумкин эмас. Ақл ифлосланган бўлса, унинг фаолияти ҳам ифлосланади. Ақлни тоза сақламоқ учун бошқалар яратадиган вазиятни, шунингдек бу одамларнинг хатти-ҳаракатларини холисаниллило таҳлил этиш ва шундан сўнг улар билан қандай муомала қилишни ҳал этмоқ лозим. Дарҳол бир тўхтамаг келишга шошмаслик керак. Бошқалар нима қилса, шуни қилиш дуруст эмас. Ақлий мушоада ва талқиқот ўтказгандан кейингина бирон-бир иш тутишга қарор қилган афзал. “Биз ўзимиздан деб юрган айрим одамлар муайян равишга риоя қиладилар, сирасини айтганда, биз ҳам шу равишни ихтиёр этмоғимизга тўғри келади”. Бундай қараш жўн ва таҳқирлидир, у ўз қадрини йўқотишга олиб келади, у — заифлик аломати. Бу қараш унинг негизидея ётган жаҳолат оқибати ҳисобланади. Кўй ўзини худди шундай тутати.

Кўй эмас, одам бўлиб туғилгач ва маълумотли шахс бўлиб олгач, бошқаларга аҳмоқона тақлид қилишдан ва ақлнинг бошқалардан олган гоёлар билан ифлосланишидан сақланмоғи зарур.

Бошқаларнинг гоёлари ва гаплари кўпинча улар шахсини ифода эта олиши, гоҳо эса одамлар ўртасида нафрат туйғуси уйғота олиши мумкин. Нима учун биз уларни ўзимизникидек қабул қилишимиз ва ўз туйғуларимизни шунга мослаб шакллантиришимиз керак? Ўз туйғуларимизни ва феъл-атворимизни ўзгалар туйғулари ва феъл-атворига мослаштиришимиз керак эмас. Ўз динимиз, тажрибамиз ва туғма поклигимиздан воз кечишимиз керак эмас.

Биз ҳар доим ҳам ўз динимиз сабабини билиб олиш қобилиятига эга бўлмаймиз. У шахсий меҳр ва қаҳримиз, энг кучли туйғуларимиз таъсири остида юзага келади ва шаклланади. Аммо биз қаҳр, ғазаб ва нафрат бўлиб қолмаслигимиз ва уларнинг ундови билан ёмон ишларга бел боғламаслигимиз керак, илмталаб одам поёнсиз, кенг қамровли туйғуларини ривожлантирмоғи лозим. Фақат шундагина у олий билим олиш ҳуқуқига эга бўлади. Фақат шундагина у жамиятда ҳурмат қозона олади. У тор худбинона фикрлар, туйғулар ва режалардан узил-кесил фориф бўлмоғи лозим.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Инсоннинг барча ташвиш ва мусибатларининг туб сабаби — ҳасаддир. Бҳагавадгитада Кришнанинг Аржунни огоҳлантирганини кўришимиз мумкин: “Аржун! Сен ҳасаддан холи бўлмоғинг керак. Ҳасаднинг вужудингга кириб келишига йўл қўйма. Ҳасад албатта нафрат пайдо қилади. Бу иккала сифат — эгизак балодир. Улар заҳарли зараркунандадир. Улар шахснинг тўғри илдиизига хужум қилади”.

Дарахт ажойиб гул ва меваларга бурканган бўлиши мумкин. Бироқ зараркунандалар — қуртлар унинг илдиизини кемира бошлади, бу ажойиб дарахтнинг ҳоли не кечишини бир тасаввур қилиб кўринг-а! Биз унинг гузаллигидан ҳар қанча завқланмайлик, барибир унинг гуллари тўкилади, меваси айниқди, япроқлари сарғаяди ва шамол учуриб кетади. Ниҳоят, дарахт қуриydi, ўлади ва ерга қулайди. Шунга ўхшаб, ҳасад ва нафрат юракка кириб келиб, ўз ишини қила бошладими, киши ҳар қанча зукко ва билимдон бўлмасин, қулаб тушишга маҳкум. У жамият душманига айланади. У кулгили аҳволга тушади, чунки энди уни инсон деб атаб бўлмайди, У жамият аъзоси ҳисоблана олмайди. Пировардида, вафодор дўстлари уни ташлаб кетадилар ва унинг душманларига айланадилар. У ўз доирасидаги одамлар ҳурматини йўқотади ва эътиборнинг ҳатто энг оддий белгиларидан ҳам маҳрум бўлади. У ниҳоятда бахтсиз инсонга айланади.

Ҳасаддан ёмонроқ душман йўқ. Кўпроқ ҳурматга сазовор бўлган, кўпроқ хушрўй ёки кўпроқ ақлли шахсни, бообру ёки бадавлат одамни ёки шунчаки яхши кийинган кишини кўрганда, одамда ҳасад деган бало ниш уради. У мазкур ҳолатни эътироф этиши ва қабул қилиши қийин кечади. Унинг зехни одамлар нигоҳида ундан яхшироқ бўлиб кўринган шахсни ерга уриш йўларини қидиради. Бундай майллар ва ёмон одатлар талабалар ва ўқимишли одамлар миясида ҳеч қачон илдииз отмаслиги керак. Улар бу одамлар феъл-атворини ифлослан-тирмаслиги лозим.

Бирон-бир кишини саховатли инсон сифатида алқаган ва уни етуклиги ва юксак орзулари учун ҳурматлаган вақтда ўқимишлилар ўзларини бахтли ва хурсанд ҳис қилишга ўргатмоқлари лозим. Улар дунёқарашлари кенлиги ва ниятлари поклигини ривожлантиришлари керак. Ҳасад балоси вужудларини камраб олмаслигини кузатган ҳолда улар ҳар доим хушёр турмоқлари зарур. Бу бало улардаги барча яхши нарсаларни йўқ қилишга ҳозир нозир. У кишилар соғлигини ишдан чиқаради ва овқат ҳазм бўлиш тизимига зарар етказиши. У уйқуни ҳаром қилади. Жисмоний ва ақлий кучларни қурилади ва бутунлай тинка-мадоридан айириб, одамгарчиликдан чиқаради.

Ўқимишлилар улардан кўра яхшироқ ишлар қилганларга мамнуният билан тақлид қилишлари ва ўшалардай обрў-эътибор қозонишлари керак. Агар ўртоғингиз сиздан кўра билимлироқ ва баҳолари яхшироқ бўлса, унга етиб олишга ҳаракат қилинг. Бу олатий гурурга кирди. Борди-ю, бунинг ўрнига ўзингиз ундан ўзиб кетиб, унинг дабдаласи чиқишини хоҳласангиз, ўзингизнинг ҳайвоний табиатингизни намоён этган бўласиз. Бу ҳалокатта олиб келади. Бу ажал келтирувчи вирусдир.

Ўзини мақтагани каби бошқаларни ёмонлаш ҳам ўлим билан баравардир. Ўзининг аблаҳлиги ва разиллигини яширишга, иймон ниқобини кийишга, ўз хатоларини оқлашга ва ютуқларини ошириб-тошириб мақташга ҳаракат қилиш ҳам заҳарли хусусиятлардир. Бошқалардаги яхши нарсани кўролмаслик ва мудом улардан камчилик қилириш одати ҳам ўшандай оғулидир. Бировни камситадиган сўзни асло тилингизга ола кўрманг. Биз ким биландир дўстлашсак ва у нима қилмасин, уни яхши кўрсак, бу бизга яхши бўлиб кўринади. Вазият ўзгариб, ўша одамдан кўнглингиз қолса, ҳатто у қилган яхши аъмол ҳам бизга ёмон бўлиб туюлади. Бу ҳар иккала таъсирот нотўғри тушуниш натижаси ҳисобланади. Уни ҳеч бир йўл билан оқлаб бўлмайди.

“Суматҳи Сатҳака” да бир шеър бор, у қуйидаги сабоқни беради: “Эй суматҳи (зукко шахс)! Билгилки, дўстлик кучли бўлса, нотўғри ҳам тўғри ҳисобланади, дўстлик йўқолганда тўғри ҳам нотўғридир”.

Ўқимишли ўзини суматҳидагидек ҳис қилмоғи зарур. У дураатҳи (фикри бузук, нотўғри одам)га айланиб қолишдан эҳтиёт бўлмоғи лозим. Жуда катта ўтин ғарами биргина учқун билан бир ҳовуч кулга айланиши мумкин. Бир томчи заҳар бир хурма сутни бутунлай яроқсиз ҳолга келтириши мумкин. Ҳасад ва нафрат — булар инсон қадрини бир пулга чиқарувчи ўша учқунлардир.

Талабалар ҳар доим ўз туйғуларини ва ўзларидаги ўзгаришларни кузатиб юрмоқлари зарур. Улар ўз шуурларига худбинлик, ҳасад, ғазаб, очкўзлик ва шунга ўхшаган иллатли туйғуларнинг кириб қолишига йўл қўймасликлари керак. Бу одам билиб-билмай тушиб қоладиган тузоқдир. Бу иллатлар унинг улуғлигини ер билан яксон қилади ва уни қайта бошини кўтаролмайдиган қилиб қўяди. Инсон ўзининг ким ва нима эканини унутади, ўзини телбалик қафасига тушиб қолган “ёт” одамдай тута бошлайди. У оғзига келганини валақлайдиган, яхшиликка ёки ёмонликка олиб келишига эътибор бермайдиган бўлиб қолади. У қўли борадиган ишнингина қилади, холос.

Ҳасад бундай ёмонликлар билан чегараланиб қолмайди. У бизни гийбатчи қилиб қўяди. Бу иллат ёшлар орасида кенг тарқалади. Ҳасад жаҳолатнинг табиий аломатидир. Бу ёмон одатдан кутулиш учун эрта саҳарда ва кечаси ётиш олдида маълум вақтни ақлни пешлашга ва ўзи учун таянч нуқтаси топиб олган хатоларни кўриб чиқишга ажратмоқ зарур. Бу иллатдан халос қил деб Худога тавалло қилиш лозим. Борди-ю, бир гал Худонинг марҳаматига муяссар бўлсак, бундай иллат феъл-атворимизга зиён етказмаслигига амин бўламиз. Зийрак талабани ўзи дилишиб топган улфатлари, дидига мос келиб шуғулланган ишлари ва оғзидан чиққан яхши сўзларига қараб билиб олиш мумкин.

Шунинг учун ҳам Мен мудом таъкидлайманки, “ёмон нарсаларни қидирувчи кўзлар, ёмон сўзларни эшитувчи қулоқлар, ёмон гапларни гапирувчи тил, ёмон ҳидни ҳидловчи бурун, ёмон ишларни қилувчи қўл — айнан шулардан эҳтиёт бўлиш керак”. Борди-ю, кимдадир бу иллатлардан биронтаси учрагудек бўлса, тезда бундан фориф бўлмоғи лозим. Акс ҳолда унинг келажаги хавф остида қолади. Беш индриян (туйғулар)даги иллат беш пран (аносир) ва беш кош (қобик)ни йўқ қилиш билан тугалланиши мумкин. Албатта, туйғулар кўплаб ўткинчи лаззат ва фараҳ келтиради, бироқ мақолда айтилганидек, “одам кўрган кунига маҳтал”. Ҳиссий лаззатлар тезда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ғам-аламлар келтиради.

Талабалардаги энг зарурий фазилатлардан бири ўзига ишончдир. Ўзига ишончнинг йўқлиги ўзининг барбод топганлигини англатади. Одамларнинг ўзига бўлган ишончининг йўқолиши натижасида дунё бутун ҳалоқат ёқасида турибди. Фақат ишончгина ҳар бир одамга тинчлик-ҳотиржамлик ва равнақ бахш эта олади. Ўзига ишонган одам ҳамма жойда яхшилик кўради, уни ҳамма жойда иззатлайдилар. Унинг қўли теккан нарса борки, олтинга айланади. Одамнинг ўзига ишончи бўлмаса, бошқаларни қандай хурсанд эта оларди? Ҳатто у ўзига ишонгандек бўлиб кўринган тақдирда ҳам бу ишонч ҳақиқий ва мустаҳкам бўла олмайди. Жуда бўлмаганда, у сунъий ва юзаки бўлади. Ундай одам на онасига, на отасига, на хотин, бола-чақасига ишонади. У ўзини ишонгандек кўрсатишдан нарига ўтолмайди. Шу боис у ўзини тажовузкорона тутади ва ҳатто ота-оналарини хафа қилиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас.

Демак, ҳар бир талаба ўзига ишониши керак экан. Талабалар адолатга қаттиқ риоя қиладиган, тўғри ва ҳалол ҳаёт кечирадиган одамлар тўғрисидаги китобларни ўқишлари керак. Улар Дҳарма-шастраларда баён этилган ахлоқий меъёрларга бўлган ишончларини мустаҳкамлашлари керак, уларни менсимасликлари керак эмас. Пураналар бизнинг фаровонлигимиз ва тараққиётимизнинг асосий идеалларини кўрсатиб беради.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Устозлар йўл ва мақсадни кўрсатиб берадилар. Шогирдлар йўл қурадилар ва келажакка сафар қиладилар. Инсониятнинг маҳорати ва қудрати, даражаси ва кадр-қиммати устозларнинг сифатлари ва феъл-атворларига мувофиқ тарзда

шаклланади ва кучаяди. Фейл-атвор — бу инсоннинг ўзига хос белгиси. Устозлар ўз билимлари ва доноликларини шоғирдлар маънавиятини билим ва амалиётни янада юксакроқ даражасига кўтаришдек буюк вазифага бағишлашлари керак. Улар шоғирдлари шуурига сингдирадиган кадр-қимматлари бутун жамяят маънавияти юксаклиги учун ҳам зарурийдир. Кадр-қиммат юракда илдиз отганда инсон ўзининг бутун шаън-шавкати билан ёрқин намоён бўлади. Яхши феъл-атворсиз ҳаёт — бу чироқсиз меҳроб, бу сохта танга, бу ипи узилган варрак мисолидир.

Ўқитиш давомида улар оладиган маош ҳақида ўйлайдиган устозлар ва ўқиш вақтида қандай иш топиш ҳақида ўйлайдиган шоғирдлар — улар ҳам, булар ҳам нотўғри йўлдан бораётган бўладилар. Аслида устознинг вазифаси шундан иборатки, мажбуриятларини бажаришда улар шоғирдларни бир нарсага руҳлантириб, тўғри йўлга солсинлар, яъни улар пинҳон ётган истеъдодларини намоён этсинлар ва ўз малакаларини оширишда олға силжисинлар. Шоғирдларнинг вазифаси шундан иборатки, ўзларида илоҳий қудратни намоён эта олсинлар, жамяятга хизмат қилиш учун барча зарурий билимлар ва малакаларга эга бўлсинлар.

Инсон уч қурол билан сарафроз этилган: “ақл — у фикрлаш имконини беради; гапириш қобилияти — у фикрини бошқаларга узатиш имконини беради; ва амал қилиш қобилияти — унинг ёрдамида инсон ўзи билан ўзи ёки бошқалар билан, ўзи учун ва бошқалар учун ўз тафаккурини намоён этиши мумкин. Ақл ҳам фойдали, ҳам зарарли бўлиши мумкин бўлган фикрларни бир шаклга солиб, созлайди. Ақл одамни тутқунликка, хоҳишлар ва тушқунликларга қаттиқроқ берилиб кетишга етаклайди. У яна одамни эркинликка, кўнгил бермасликка ва хоҳишлардан холиликка бошлаши мумкин. Ақл — бу муҳаббат ва нафратлар тугуни. **Манас** (ақл) — бу **манан** (мудом ҳиссий ва хусусий туйғуларга бериладиган одам) жойлашган жой.

Ақл фаолиятнинг икки турига мубтало: **алочна** — режалаштириш ва **самбҳашина** — суҳбат, мулоқот. Улар турли томонларга қараб йўналган бўлади. Режалаштириш мақсади — айни вақтда ақл олдида турган муаммоларни ҳал этиш. Суҳбат эса муаммоларни кўпайтиради ва тартибсизлик келтириб чиқарган ва нотўғри ҳамда заволкор қарорлар қабул қилишга ундаган ҳолда ечимларни чалкаштириб юборади. Ботиний суҳбат ва бир-бирига зид валақлашлар уйку ақлни енгмагунча эртадан кечгача давом этаверади. Бу ёмон соғлиқ ва эрта қариш важидан бўлади. Бу валақлашларнинг асосий мавзуси — ўзгаларнинг хато-камчиликларини омад ва омадсизликлари, вассалом. Бу сўнгсиз суҳбат инсоннинг барча мусибатлари заминиде ётади. У ақлни зим-зиё зулматга тўлдиради. Бундай ақл жуда тез ваҳшийлашади ва инсонийлик фазилатларини эзиб-янчиб ташлайди.

Бедорлик чоғида ақлда давом этаётган суҳбат уйкуда ҳам давом этади ва одамга жуда зарур бўлган оромни ўғирлайди. Бу ақлий машқларнинг умумий якуни, сирасини айтганда, йўққа тенг. Токи шу иллатдан халос бўлмагунча ҳеч бир одам ўзини батамом тўкис ва эркин деб атай олмайди.

Упанишадлар ички хотиржамликка элтувчи йўлда бу тўсиқлардан қутулиш сари олиб боровчи, муайян тўғрилиовчи **садҳаналар** хусусида сўз юритади. Биринчи **садҳана** — бу **пранайама**, нафасни йўлга солиш. **Пранайама** гимнастика бўлмагани каби қандайдир ҳаддан ташқари оғир машқ ҳам ҳисобланмайди. Нафас олиш — бу **пурака**; нафас чиқариш — бу **речака**. Улар ўртасидаги нафас тўхташи — бу **кумбҳака**. Ақл нафас тўхташига ва нафас олиш ва нафас чиқариш жараёнига жамланган бўлиши керак. Ақл шу тариқа қайд этилганда бошқа, унча мақбул бўлмаган мавзулардаги ботиний суҳбат тўхтайдиган ва ақл кучга киради.

Иккинчи **садҳана** — бу **кармага**, фойдали фаолиятга мубтало бўлиш, яъни одамларга худбинлик туйғусидан халос бўлишга ёрдам берувчи хизмат. Фикрлар шундай фаолият билан банд бўлганида, ақл ўзи мубтало бўлган суҳбатдан юз ўгиради.

Яна, **шравана** (руҳоний ўғитлар тинглаш), **манана** (руҳоний мавзулар устида фикр юритиш) ва **нивидҳйасана** (руҳга ишонишни тасдиқлаш йўл ва

усулларини топиш), шунингдек **жапа** (Худо исмларини замзама қилиш) ва **тапас** (ақлни ҳиссий шавқлардан чағғитиш) каби руҳоний амалиётлар бу ақлий валақлаш, бу ботиний суҳбатни тўхтатиш учун муқаддас битикларга битиб қўйилган эди, бу ҳаётга татбиқ этиш учундан қўра Воқеаликка етишиш учун тайёргарлик кўришдек бир гап эди. Чунки ақл покланган ва тиниклашгандагина у татбиқ этишдек мураккаб ва чуқур вазифани муваффақиятли бажара олади. Фақат шундагина берилган дарслар ва тўпланган тажрибалар соф ва беғубор, бедоғ бўла олади.

Ўзини ўзи руҳий жиҳатдан юксалтириш учун инсонга инъом этилган иккинчи курол — бу нутқ, яъни сўзлардан фойдаланиш. Нутқ улкан кучга эга. Нутқ воситасида биз бирон кишига унинг тинчлиги ё мувозанатини бузадиган ёки уни қайғуга соладиган нарсани хабар қилганимизда, сўзларимиз уни жисмоний қувватдан ёки руҳий мувозанатдан бутунлай маҳрум қилиши мумкин. У ўзини тутиб туришга кучи етмай, ерга кулаб тушиши мумкин. Бошқа томондан, биз кимгадир бир қувончли хабарни айтганимизда, у тилга кириб кетади. Сўзлар ўзи ҳеч қандай қимматга эга эмас, аммо улар бебаҳодир. Шу боис улардан эҳтиёт бўлиб фойдаланишимиз керак. Уларни мазмунсиз гийбатлар учун эмас, балки соф ва фойдали мақсадлар учун қўллаш лозим. Нутқни иллатлардан тозалаш учун қадимгилар сукут сақлашни тавсия этганлар. Худонинг ботиний жамолини кўришга қаратилган ақл ва Унинг зоҳирий жамолига қаратилган нутқ — бунинг ҳар иккаласи руҳий қудрат ва муваффақият ёр бўлишига ҳамкорлик қилади.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Инсон фикрлаш, сўзлашиш ва амал қилиш учун фойдаланадиган учинчи курол — бу сўзлар билан ифода қилинган фикрни рўёбга чиқаришга тайёр қўллари бор танадир. Қўллар банд бўлган иш, машғулот, меҳнат — бу шу қўллар соҳиби чекига тушадиган барча қувончлар ва изтироблар манбаидир. Инсон бахтлиман деб таъкидлайди, ёки у ишлари чатоқлигидан ташвишга тушади ва кўрқади. Мана шу барча ҳолатлар сабабчиси деб у ўзини эмас, балки бошқа бировни айтади. Бундай фикр гумроҳликка асосланган; бахт ва изтироб — унинг ўз хатти-ҳаракатлари натижасидир, холос. Инсон бу ҳақиқатни эътироф этадими ё рад этадими, бундан қатъи назар, у ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини бошдан кечирishi керак. Табиат қонуни ана шундай. Одам ёз ва қишга, олов ва ёмғирга ишонмаслиги мумкин, аммо у офтоб ва совуқдан қочиб кетолмайди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам уларнинг таъсири урмай қолмайди. Шу боис хулқ-атворнинг энг яхши йўли — хатти-ҳаракатларимизни тўғри йўлга бошқариш.

Қўллар одам фаолияти, ёки **карма**га мубтало бўлган ягона ҳаракатчан куч ҳисобланмайди. Нима қилаётган, нимага қараётган ва нимани эшитаётган бўлсангиз, ҳамма-ҳаммаси соф бўлмағи учун муттасил равишда кузатишингиз керак. Фикр, сўз ва иш гурур, очкўзлик ва нафратдан холи бўлмағи лозим. Одам ирод этадиган сўзлар мана шу камчиликлардан холи бўлсин, у тинглашга ҳаракат қилаётган нутқ мана шу ташқи жиҳатдангина самарадор ҳислатлардан иборат бўлиб қолмасин; у қидираётган лаззатлар мана шу иллат билан булганган бўлиши керак эмас. Шогирдлар аввал бу руҳий сабоқларни ўзлаштириб олишлари ва ўз нутқларида уларнинг натижаларини намойиш этмоқлари лозим. Сўзлар билан ўтилган дарсларни амалга татбиқ қилиш зарур.

Аммо бутунги таълим ақлни пешламайди. У эшитиб идрок этиш жараёни билан чекланиб қолган. Қулоқ орқали ўтиб келган нарса ақлга тушунарсиз бўлиши, у ақлга чекланган ноаниқ шаклда етиб келган бўлиши мумкин. Бинобарин, билимлар ақлга тушунарли ва аниқ қилиб шакллантирилган бўлмағи керак. Бу мақсадга эришмоқ учун уни тоза ва булғовчи камчиликлари бўлмаган бош, тиллар ва қўллар орқали узатиш керак. Шундагина олинган билимлар ёрқин, маъноси чуқур бўлиши мумкин.

Талабалар фақат бир неча йил ўқийдилар, бироқ ўз касбларига муносиб бўлишлари учун устозлар ҳар доим, тўхтовсиз ўқишлари керак. Демак

устозларнинг ўзини ҳақиқий талаба деб ҳисоблаш зарур. “Ким ҳақиқий талаба саналади?” деган саволнинг жавоби “Устоз” бўлади. “Мен талабаларим тақлид қила оладиган зўр талаба бўламан”, — бу устознинг илҳомбахш шиори бўлиб қолмоғи зарур. Бундай устоз, шубҳасиз, ўз мажбуриятини яхши англайди. Устоз талаба даражасигача тушмоғи керак; борди-ю, у шундай қилмаса ва аввалгидек ўқитишда давом этаверса, унинг талабаларини қандай қисмат кутиб турганини тасаввур ҳам этиш қийин.

Бу жараён “пасайиб келиш” деб аталади. У тепаликдан ерга йиқилиб тушишни англабмайди. У эзгу таъсир кўрсатилаётган киши даражасини қасб этишни билдиради, холос. Ерда турган бола онаси чақирганда унинг қўлига сакраб чиқа олмайди. Борди-ю, она: “Мен — катта одамман, энгаша олмайман”, — деб ўйласа, у болани қўлига олишга муваффақ бўла олмайди. Эгилиш одамни кичик қилиб қўймайди. Устоз ҳам ўқитиш учун ўқувчи даражасига тушганида, ўзини камситмаган бўлади. Бу бор-йўғи муҳаббатнинг мақтовга сазовор аломатидир.

Ҳозирги вақтда кўплаб ўқитувчилар куйидаги сўзларни айтишни ўзларига эп қилиб олганлар: “Яхши! Бугун мен бир мавзу бўйича битта сабоққа тайёрланиб келдим. Мен шу ҳақда гапириб беришим керак. Мен фақат шуни қиламану кетаман”. Ўқувчилар буни тўғри тушуниб, ушбу сабоқни ўзлаштириб ола оладиларми? Бу мавзу қандай қилиб ва қандай услуб ёрдамида ўгилиши керак? Бу муаммолар, афтидан, ўқитувчиларни ташвишга солмайди. Бундан ташқари, уларнинг худк-атвори улар талабаларга маслаҳат берадиган ва ўқувчилар ундан кутадиган нарсани намоёиш қилиши керак. Сабоқлар талабаларга меҳр билан ўқитилса, уларнинг ўқитувчига ҳурматлари ҳам ортади. Ҳар бир ўқитувчи талабанинг ҳар томонлама ривожланиши пайдан бўлмоғи лозим. У ўз қалбини меҳр билан тўлиб-тошдирмоғи ва ўзининг шахсий манфаатларини биринчи ўринга қўйиб, улар йилларини беҳуда ўтказмаслиги керак.

Устоз ўзида келишмовчиликларнинг ортинига имкон берувчи хислатларни авж олдирмаслиги керак. **Риши** (илоҳий донишманд — қароматгўй)лар ва қадимдаги буюк устозлар ўз фарзандлари ва шогирдларига баб-баравар меҳр билан қараганлар. Бугунги кунда биз устозларимизнинг мана шундай феъл-атворга эга эканликларига кўпда ишонгимиз келмайди. Ўқув юрти директорининг боласи биронта аудиторияда имтиҳон топшираётган бўлса, директорни у ёққа зинҳор талабаларнинг бир-биридан кўчириб олмаётгани ё йўқлигини кузатгани юбормайдилар — акс ҳолда у тўғри жавоб қайсиллигини, албатта ўглининг қўлоғига шипшитиб қўйган бўлар эди! Бироқ ўтмиш замонлардаги ўқув юртларида **гуру**нинг бундай ҳиммат ва иштиёқ кўрсатиши тўғрисида гап-сўз бўлиши мумкин эмасди. Бугун порахўрлик барча даражалардаги фикр, сўз ва иш қаърига кириб борган. Шундан хавфсираётганимиз сабаби ҳам бежиз эмас. Устозлар **гуру** ваколати ва мақомига муносиб бўлиш учун ўз туйғуларини тозалаш **салҳанаси** билан шуғулланмоқлари керак. Ҳақиқий **гуру** шогирдини муносиб ва бахтли ҳаётга бошлаб бориши зарур. Ҳақиқий шогирд ҳам бунга иштиёқ ва итоаткорлик билан жавоб бермоғи шарт.

Ўқитувчилар талабаларнинг хатти-ҳаракатлари сифати ва феъл-атворлари учун масъулдирлар, чунки олимлик ва раҳнамолик ёшлар тарбиясига алоҳида таъсир кўрсатади. Шу боис улар худбинлик балолари ва сиёсий лўттибозликлардан холи бўлмоқлари ва ўзининг ҳаётдаги ягона олий мақсади сифатидаги руҳий маърифатига эга бўлмоғи лозим. Ўқув муассасаси ходимлари ўзаро ака-укалардай иноқ бўлмоқлари керак. Талабалар уларнинг ўқитувчилари ўртасидаги келишмовчиликлар ва рақобатчиликлар ҳақида биладилар. Албатта, келишмовчиликлар бўлиши тайин ва улар ҳатто фойдали бўлиши ҳам мумкин. Аммо улар ўзаро муносабатларни бузмаслиги, ўқув муассасаси тараққиётига тўсиқ бўлмаслиги ва ўқиш ва ўқитиш жараёнларига салбий таъсир кўрсатмаслиги лозим. Бу соҳаларда ўқитувчилар бир-бирлари билан маслаҳатлашишлари ва ҳамкорлик қилишлари керак.

Талабалар орасида биз яна мақсад бирлиги ва қардошларча ҳамкорлик руҳини кўрмаймиз. **Садбҳав** ва **сатсанг** ноёб нарсалар бўлиб қолди; яхши

жамоа сари интилиш ва ўзаро меҳр-муҳаббат сусайди. “Хукмдор” (**ража**) қандай бўлса, фуқаро (**пража**) ҳам шундай”, — дейди халқ мақолларидан бирида (“Ўхшатмасдан учратмас”). “Устоз қандай бўлса, шогирд ҳам шундай” ибораси юқоридаги мақолга жуда-жуда мос тушади. Бинобарин, ўқитувчилар юксак тафаккурга эга бўлишлари ва тақводорона ҳаёт кечирishiлари керак. Кимё ёки физика соҳасида тажриба олиб борган одам биология ҳақида шу соҳанинг мутахассисичалик кўп нарса билмаслиги мумкин. Аммо уларнинг барчалари бир-бири билан дўстона муносабатда бўлмоқлари ва бир жамоадек ишламоқлари даркор. Зеро, одам қайси бир фандан мутахассис бўлиб етишмасин, у яна руҳ илмини, сўнгги ҳақиқатга элтувчи фанни ҳам эгалламоғи талаб этилади. Атом тадқиқоти марказида Мен ҳамма нарсада қувват яширин ётгани ҳақида гапирган эдим — у бир варақ қоғозда ҳам бор, бир парча латтада ҳам бор. Яширин қувват қурий бошлаганида ўлим бошланади; қувват янгиланганида туғилиш содир бўлади. **Сат-чит-ананда** — бу қувват. Биз (**сат**) ҳаловат (**ананда**) ҳисобланамиз (**чит**). Қувват ҳамма нарсадир ва қувват Худодан келиб чиқади. Инсоннинг асил туб негизи ҳам шунда. Ҳозирги вақтда биз тўғри келган жойда қурамиз ва қуриламиз, фақат пойдевор устидан эмас, холос. Биз қорнимизни тўлдиришга ваъда берадиган, бизни моддий жиҳатдан бахтли ва қудратли қиладиган таълимотлар ва нарсаларга маҳлиё ва кул бўлиб қолганмиз. Аммо булар ҳаммасининг асосида рад этиб бўлмас ҳақиқат ётибди — бу Худодир. Инсон барча тирик мавжудоту махлуқот ортида турган Уша Биру Бор ҳақидаги олий ҳақиқатни билиши, ҳеч бўлмаганда меҳр ва қардошликнинг амалий ҳақиқатини билиши керак. Бу икки нарса энг чекка чегаралар — таълим ҳар доим эсда сақлаб туриши лозим бўлган таянч нуқта ва мақсад ҳисобланади.

Ҳиндчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Игорь ЗОЛОТУССКИЙ

Танқид — эҳтирос демакдир

(Ёш танқидчилар билан бўлган суҳбатдан)

Мен сиз азизлар билан адабий танқид, танқидчилик маҳорати хусусида суҳбатлашмоқчиман. Аммо олдиндан айтиб қўйишим керакки, мен кимларнингдир фикрларини, қандайдир гуруҳ ёки табақаларнинг қарашларини гапирмайман. Шу маънода суҳбатимиз ҳийла субъектив бўлади. Айтмоқчи бўлганларим — менинг адабий танқид ва танқидчилик маҳоратига доир ўз шахсий қарашларимдир. Мавзуга киришишдан олдин сиз билан яна бир нарсани ҳам келишиб олишим керак. Адабий танқид ҳақида гапирар эканмиз, фақат истёбодли, яъни чинакам танқид хусусида фикрлашамиз, чунки истёбод йўқ жойда фикр ҳам бўлмайди.

Кишини танқидчиликка нима етаклайди? Маълумотими, мутахассислигимми, бировларга ҳавасми, шарт-шароит тақозосими ёки эҳтирос? Албатта, бадииятга, санъатга, сўз жозибасига, назм ва насрга муҳаббатсиз танқиднинг ўзи бўлмайди. Мен алакимлар фақат филологик маълумотга эгалити, бу уларнинг касби бўлганлиги учунгина адабий танқид билан шуғулланиб юрганининг кўплаб мисолларини биламан. Ҳолбуки, танқидчи бўлиш майли инсонда олий ўқув юртини тутатишдан анча илгарироқ пайдо бўладиган эҳтиросдан бошланади. Бу ўзининг фикрий қувватини дастлаб қаерга сарфлашини билмаётган истёбоднинг исмсиз изланишидир. Бу ҳол тўғридан-тўғри адабиётга ёки бадииятга дахлдор бўлган ижоднинг бирор турига талпинишидир. Бўладиган танқидчи ўз келажагини, таъбир жоиз бўлса — қисматини болалик тушларида кўриб чиқади. Яъни, танқидчилик — бу энг аввало қисмат ва эҳтирос демоқчиман. Демак, бу иш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Телевидениедаги чиқишларимнинг бирида танқидчилик аристократизми ҳақида юрак ютиб гапириб эдим. Шу гапим учун «Литературная газета» мени роса койиди. Фикрим қуйидагича: адабий танқид жанр сифатида — озчиликнинг имтиёзи, шу маънода у аристократдир. Лекин танқиднинг вазифаси, мақсади мутлақо оммабоп. Бонқачароқ айтганда, у ҳаммага алоқалор ва уни ҳар ким тушуниши керак. Тўла масъулият билан айтаманки, менинг фикрим бутун Россияда ўз йўлини топган рус танқидчилиги анъаналарига ҳам мос келади. Менинг қарашларим адабий танқидга қандайдир имкондан ортиқ талаб ва дабдабазлик мақсадлари билан ёндашишдан ҳам холисдир.

Хўш, танқидчининг ўзи ким? Энг аввало, у китобхон, фикрловчи китобхондир. Мен ҳар иккала — фикрловчи сўзига ҳам, китобхон сўзига ҳам ургу бермоқчиман. Яъни ўзгалардан кўпроқ, бир нарсани бир неча бор такрор ўқийдиган, матннинг маъно қатламларини уқиб оладиган ва агар таҳлил қилаётган асари ҳақидаги фикри теран бўлмаса, унда мулоҳаза юритиб, асарга янада чуқурроқ кириб борадиган киши мунаққиддир. Унда «ҳид билиш», энг муҳими — сўзнинг руҳига, бадиият оҳангига муносабат етук даражада бўлмоғи керак.

Расмни кўрган одамга ранглар жозибаси қай даражада таъсир этса, шоирнинг сўзи ҳам танқидчига йўнундай жилдий таъсир кўрсатади. Агар сен расм томоша қилаётган бўлсанг, ҳали унинг умумий гоёсини, сюжетини уқуб олмасданок

ранглар жилвасидан, чизиқлар сеҳридан, деталлар жойлашуви ва бошқа унсурлар таъсиридан ҳаяжонланаётганининг ҳис қиласан. Кишида гўзаллик билан учрашувдан, жозоба таъсиридан юзага келадиган ана шундай ҳол танқидчилик ижодининг, изтиробнинг бошланиши, безовталиқ, балки даҳшат, ваҳима, ғам-алам ва бошқа ғаройиб туйғуларнинг бошланиши ҳамдир.

Шу маънода мунаққидни расмлардан завқ олаётган кишига ўхшатса бўлади. У расмга баъзан яқинроқ масофадан, баъзан расмнинг умрбоқийлигини тасаввур этиш ва унинг манзарасини тўлалигича ҳис қилиш учун узоқроқдан назар ташлайди. Филологик деб аталувчи танқид (мен уни филологик деб атайман, чунки у асосан матн устида ишлаш, матнни қайта ишлаш, қандайдир ички оҳангларни таққослаш каби филологик мақсадларни ўз олдига қўяди) менимча, танқид ўз олдига қўйиши мумкин бўлган матн таҳлили, матнни ҳис қилиш, матнни ўқиш маҳорати каби вазифаларнинг бир қисмини бажаряпти. Танқидчилигимиз Б. Эйхенбаум, Ю. Тинянов, В. Шкловскийдек етук вакиллари бўлган 20-йиллар танқидчилик мактабини ўзига намуна қилиб олган. Биласизми, улар алабий танқид олдидagi вазифаларнинг бир қисми, холос. Яна бир гап: матнни бировга ўқимаган тарзда яхлит ҳис этиш таҳлил ва танқидда жуда муҳим ҳисобланади. Ўша яхлит ҳис қилиш йўқолган чоғда танқидчи матнни парчалаб, унинг қандайдир бўлақларнигина кўрсатадиган, ўз ипига ўралашган, жонсиз ва териси шафқатсиз шилинган матнни ўқувчига жонли кўрсатиш қобилиятига, яхлитликни англаш қобилиятига эга бўлмаган ғайритабиий олимга айланади. Б. Эйхенбаумнинг «Гоголнинг «Шинели» қандай ясалган?» номли иши анатомик (жарроҳлик) танқидининг ёрқин намунасидир. У — буюк иш, расмий мактабнинг шоҳ асари, аммо унда муаллиф, юмшоқ қилиб айтганда битта хатога йўл қўяди: на «Шинел»нинг руҳини, на Гоголнинг қалбини ҳис этади. Танқидчининг фикрича, қиссада хулосага келинган раҳмдиллик гоёси, ўша мақсад матн жозибасини йўқотган эмиш. Б. Эйхенбаум матнга жумладаги тебранишлар қўлами нуқтаи назаридан ёндашиб, улар товуш тўлқинларининг тебранишлари эмас, балки Гоголь руҳининг тебранишлари эканини эсдан чиқариб қўяди.

Шу боис бирор асарга, китобга ёндашилганида (у доимо бадий жихатдан яхлит, қандайдир тугал ва мукамал олам саналади) жарроҳ назари билан қараган тақдирда ҳам, у барибир нимаси биландир яхлит эканини, асарга тегиниб, унинг тўқимаси, қатламларига киргач, хусусан биз, асарни ўқувчи кўзи ўнгидан яхлит сақлаб қолишга масъул эканимизни англашимиз шарт.

Сизга бу гапларни айтишимга сабаб шуки, ёш танқидчида алоҳида асарни руҳан ҳис қилмасдан матн таҳлиliga берилиш иштиёқи кучли бўлади. Тўғриси, бундай ҳолатлар ўтган ёки бизнинг асримизда намунали кўринган мумтоз асарлар таҳлиliga такрорланиб туради. Шуни эсдан чиқармаслик керакки, сен яхлит матнга эга бўлган тақдирдагина у асар ҳақида жиддийроқ гап айтишинг мумкин. Чунки ҳар қандай танқиднинг назарияси, концепцияси, гоёси заиф асарга суянса, хомхаёлга таянган бўлади. Шу маънода мен танқидчининг вазифасига ҳам, уни танлаш ҳуқуқига ҳам гоётда юқори талабчанлик мезонлари билан ёндашаман. Танлаш масаласини мен танқидчилик санъатининг асосий шартларидан бири деб биламан. Қачонлардир мақолаларимнинг бирида бу ҳақда ёзганман, ҳозир ҳам такрорлашим мумкин. Чунки бу гап мен учун ҳали-ҳамон эскирганича йўқ. Яъни объектни тўғри танлай олишнинг ўзи истеъдоддир. Танлаш — масъулиятли сўз. У сен текширмоқчи бўлган китоб ёки санъат ҳодисасини танлашнинггина эмас, (албатта, бу ҳам муҳим), балки ўз дастуруламалини танлашни англади.

«Услубни ҳис этиш чинакам ёзувчи билан мулоқотга киришишимизнинг яккаю ягона далилидир», деган эди Блок. Ўйлайманки, бу гап танқидчига ҳам дахлдор. Танқидчининг ҳам ўз йўли, гоёси, ўз концепцияси бўлиши керак. Бу танқидчининг эстетик ҳаёти, тарихдаги ўрни, гоёсидир, қолаверса, биз ҳам ўз мазҳабида ягона бўлган жиддий мақсадли «тарихий» одамлармиз, ахир. Тарих ҳаётимиз орқали оқаяпти, биз уни англамаслигимиз ҳам мумкин.

Китоблар ва йўналишларни танламай туриб, танқидчилик маҳорати ҳақида ҳеч қандай масалани қўйиб бўлмайди. Агар танқидчи адабиётга хизмат

қиладиган, адабий муҳитга мослашадиган мурасасизлик йўлини танласа — бу бир йўналиш. Агарда танқидчи ўз тарихий ўрнини адабий ҳаёт ичида ҳис қилаётгандай бўлса, ўзини у билан бир қаторда ҳис қилса, ўзида даврнинг буюк ғоялари масъулиятини сезаётган бўлса, у ҳолда қуйидагилар тўғрисида гапириш жуда муҳимдир. Баъзан танқидчи кўпчиликнинг мулоҳазасига мос келмайдиган фикрларни ўртага ташлайди. Бу танқиднинг мақсади эмас, балки йирик танқидчида юз бериб турадиган табиий ҳодисадир. Ақалли Белинский-нинг Марлинский ва Бенедиктовлар ҳақидаги мақолаларини эсланг. Унда Белинский ҳаммага зид боради. Балки Белинский уларни баҳолашда адашгандир? Ҳақиқатан, буюк танқидчининг адашганини давр кўрсатди. Ҳозир биз ўша ёзувчиларга бошқача назар билан қараймиз, аммо ўша пайт; яъни уларнинг шухрати ва оммавийлиги гуллаган маҳалда Белинский кўпчиликнинг фикрига қарши чиққан эди. Ҳа, у «Адабий орзулари»да Державин ва Карамзиндан бошқа бутун рус адабиётини бир чақалик қилиб ташлади. Кейинроқ у ўз нуқтаи назарини қайта кўриб чиқди, бироқ Белинскийда адабиётда кенг тарқалган юзаки асарларни мақташ фикрига қарши туриш ўжарлиги бор эди. Баъзан зиддиятли қарашлардан холи, кўпчиликнинг фикрига қўшилишга мойил, лоф урувчи танқид майдонга келади. Аслида, такрор айтаманки, адабий танқид эҳтиросли ва рост бўлмоғи керак.

Биласизми, адабий танқидда мен яна нимани қадрлайман? Танқидчининг интуициясини! Гўзалликни хатосиз ҳис қилишни юқори ўринга қўяман. Бунга ҳам яна Белинскийни намуна қилиб кўрсатиш мумкин. У рус танқидчилигида ўзгаларга нисбатан кўпроқ ақл, эҳтиросга дуч келган эди. Аёллар билан қанчалик овора бўлиш мумкин бўлса, Белинский шу даражада назарияларга қизиқди, уларга ошиқ бўлиб қолди. У шеллингчи ҳам, гегелчи ҳам бўлиб кўрди. Ҳар томонга бош урди. Бироқ унинг руҳиятида гўзалликни бевосита ҳис қилиш, санъатни чуқур англаш кайфияти доимо устун келди. Рус санъати тарихидаги унинг ўрнини аниқлаган, номини Гоголь, Пушкин, Достоевскийлар билан бир сафга олиб чиққан сезгирлик кайфияти эҳтимол, бошқа ҳеч бир рус танқидчисига насиб қилмагандир.

Адабиёт тўғрисида ёзадиган кишига яна энг муҳими нима? Шак-шубҳасизки, у адабий муҳитнинг яхлитлигини ҳис қилиши керак. Негаки, бирор бир асар ёки китоб бўшлиқда яшамайди, ёлғиз ҳолида мавжуд эмас. У адабий муҳитдаги қандайдир ҳодисалар билан боғлиқ бўлади, улар туфайли вужудга келади. Ажабланишли жойи йўқ, айниқса ҳозир «сарой»га мўлжалланган деб айтиш урф бўлиб қолган оммавий адабиёт мавжуд буюк адабиётнинг бешиги бўлганини ўзим ҳам XIX аср билан шуғуллана бошлаганимда тушундим (шу пайтгача Греч, Булгарин ва шу кабиларнинг асарларига маълум даражада нафрат билан қараб келардим). Кейинроқ оммавий адабиёт намуналарини менсимаслик борасида мунозаралар бўлиб ўтди. Хуллас, ўша «саройчилик» гуруҳи кейинги буюк адабиётнинг қандайдир тебратиб таъсир қилувчиси бўлганини тан олмай иложимиз йўқ. Демак, ҳар қандай асарни тарихий муҳитдан узиб қараш мумкин эмас. Бу адабий муҳитни бутунлай мақола ёки тақризга олиб кириш шарт деган гап эмас, уни «дилда» сақлаб, ҳис қилиш зарур. Бундай вазиятларда интуиция, фаҳм-фаросат, «ҳид билиш» қобилияти танқидчига жуда катта ёрдам беради. Танқидчи чоп этилган ҳамма нарсани ўқиши, барча журналлар ичида ўралашиб қолиши керакмас, унда нимани ўқиш-ўқимасликни танлашга ёрдамлашувчи, ҳақиқатни туйдирувчи қандайдир олтинчи сезги бор, у ўша туфайли адабий жараёндаги об-ҳавони, таҳлил қилмоқчи бўлган асарига қандай муносабат зарурлигини фаҳмлаб олади.

Кундан-кунга ҳажми кенгайиб бораётган адабиётни, жумладан болалар адабиётини мукаммал ўқиб чиқа олмаймиз. Лекин бирорта асарнинг ижтимоий қимматини тўғри кўрсатишимиз учун адабий жараёнда нималар юз бераётганини аниқ билишимиз шарт. Бизда ижтимоий танқид деган тушунча мавжуд. Адабий танқиднинг бу тури ўртамиёна, бадииятга алоқасиз асарларга мурожаат қилади. Бироқ у ҳаёт ҳақидаги қарашларни айтишга имкон бергани учунгина мурожаат қилади, десак янада тўғрироқ бўлади.

Маълумки, эстетик танқид бор, ижтимоий танқид бор. Чинакам адабий танқид эса ўша тушунчаларнинг ҳар иккаласи қўшилганда ўзининг ҳақиқий қиёфасини намоён этади.

Адабиётнинг яхлит матни ҳақида гап кетганда «ошириб юборганлитим» учун мени кечирасизлар-у, бунда мен фақат замонавий адабиётнигина эмас, балки жаҳон адабиётини ҳам назарда тутаман. Хўш, нима учун шундай қилмаслик керак? Ўша нуқтаи назарни бошдан-оёқ қоғозга тушириш шарт эмас. Белинскийдай танқидчи ҳам дастлаб деярли ҳар бир мақоласида санъатнинг бутун тарихини қайта гапириб, сўнгра ўзининг бош ғоясига келар эди. Бироқ бу ҳодиса танқидчилигимиз даҳосининг билмаслик, камўқимишлилик каби ўзига хос касали эди. У илгари насиб қилмаган билимларни қандай бўлмасин ўзига сингдиришга ва бу жараённи ўқувчи кўзи олдида амалга оширишга мажбур бўларди. Балки шу сабабдан Белинскийни ҳозир ўқиш қийинроқдир. Унинг асарларини мутолаа қилганда, масаланинг моҳиятига етиб келгандан сўнггина ёна бошлайсан. Муаллифга учкун чиқариш ва қутилмаганда олов олдириш учун фикрни узоқ қувлаб юриш зарур бўлгани сезилади.

Мен яхлит матн тушунчасига жаҳон адабиётинигина эмас, балки умуман маданиятни ҳам қўшишни истрадим. Истасангиз мусиқа, расм ва умуман жамиятнинг маънавий бойликларини ҳам киритиш мумкин. Негаки, такрор айтаманки, чинакам санъат намунаси саналган ҳар бир асарнинг яшайдиган ўз муҳити бор.

Энди мен ғоя — идеал ҳақида гапирмоқчиман. Ҳис қилишдаги йўналиш хусусида гапирганимда, бу руҳий кечинма ҳар қимда ўзига хос тарзда содир бўлишини доимо назарда тутганман. У ёзувчи йўналиши билан кесишиши ҳам, ёнма-ён бориши ҳам мумкин, Бироқ шунга қарамай, тарихнинг кенг сатҳига кетувчи икки қарашнинг тортишуви адабий танқидчилик зиммасига янада кўпроқ масъулият юклайди. Агар адабиёт танқидга ғояларни берса, унда танқидчилик ўшаларни ошқора, ёрқин ва аниқ фикрларга жамлаб, қандайдир назариялар тарзида шакллантириши мумкин (очиғи, ўзим танқидчилик назарияларини унчалик хуш кўрмайман). Чинакам танқид ғоясиз бўлиши мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаш лозим. У китобхон кўзи олдида «истеъдодли», «истеъдодсиз» деганга ўхшаш лаззатли туйғулар билан эмас, балки қандайдир фикрлар билан намоён бўлади. Танқидчи ғояни ижоди текширилаётган ёзувчидан ўзи сезмаган ҳолда олиши ва уни ижодкорга ҳамда ўқувчиларга йирик фикрлар кўринишида қайтариши мумкин.

Танқид учун идеал ҳам жуда муҳимдир... Дунёқараш калакага ҳам, ҳушёрлик деб аталувчи баъзи беадабликка ҳам Достоевский «реализм йўл кўяди» деганидек йўл кўяди, лекин зинҳор-базинҳор «идеални булғатмайди».

«Беадаб» ҳушёр танқиднинг адабиёт ва ҳаётдаги реал воқеа-ҳодисаларга нисбатан идеали бўлмаса, у адабиёт материалидан ҳам, ҳаёт материалидан ҳам юқори кўтарила олмайди, матн устида «учиб юради». Идеал тарихий, ахлоқий, инсоний, ижтимоий бўладими, бундан қатъи назар танқидчи уни эгаллаши шарт. У Зоил руҳида мақола ёзишни хоҳласа ҳам, рўйхатларни ҳаммадан сўнг кўчириб чиқишни истаса ҳам, мақоласи орқали ўч олиш нияти бўлса ҳам, барибир идеал унинг юрагида бўлмоғи лозим. Ушбу талаб унинг ёзганларида барқ уриб турса, демак ижодкор қалбида катта мезонларга таянган буюк адабиётнинг идеали бор деб ҳулоса чиқарсак бўлади. Менинг фикримча, ҳар биримиз танқиднинг кундалик майда-чуйдалари билан машғул бўлмасдан, қандайдир ўткинчи воқеа-ҳодисаларга ўраланмасдан ўзимизнинг асосий йўналишимизга мурожаат қилиб, истеъдодимизни адабиётдаги йирик ҳодисалар устида синаб кўришимиз лозим. Негаки, юксалиш, тарбия мактаби фақат маҳоратдагина эмас, балки санъатни ҳис қилиш, тушунишда ҳамдир. Хосиятли нарсаларга ҳайиқмасдан уринавериш керак. Санъатдаги йирик ҳодисаларга кўрқмасдан ёндашмоқ ва уларни фарқлашга ҳаракат қилмоқ зарур. Керак бўлса, улар хусусидаги ўз сўзингизни баралла айтиш лозим. Мабодо, юракда кўрқинч бўлса, унга эртароқ барҳам берган маъқул. Одам ўзини йирик ишларда синаб кўрмай, умуман келажаги, яъни нималарга қодирлиги, Оллоҳ ато этган инъом бор-йўқлиги устидан ҳукм чиқара олмайди, деб ҳисоблайман. Менинг ўта

талабчанлигим ҳам шунда. Биласизми, ўртамиёналикдан кўтарилиш учун қобилият керак. Ўрта даражадаги қобилиятнинг ўзи етарли эмас. Негаки ўртамиёналик масхара қилинади. Ахир ўша савия билан адабиётдаги ҳодисаларга муносабат билдириш, унинг қайсидир қисми ёки ақалли, бирор ёзувчига нисбатан ижобий фикр айтиш амримаҳол бўлади-да. Шунинг учун мен ҳар кимни ўз ишига қоҳинлардек муносабатда бўлишга чақираман.

Санъат қасрига муҳал кийиниб кириб бўлмайди. «Пушкин адабиёт қасрига ишқирт кийиниб кирмади», деган эди Гоголь. Хўш, бу билан Гоголь нимани назарда тутди? У фақатгина шаклнинг мукамаллигини эмас, балки идеалнинг озодалигини ҳам назарда тутгани кўриниб турибди. У Пушкинни Россиянинг энг улғу кишиси санагани ва бундай инсон Россияда фақат икки юз йиллар оша пайдо бўлишини айтгани бежиз эмас. Гоголь Пушкинни подшоҳдан ҳам нуфузлироқ киши ҳисоблайди.

Сиз бирор иш қилаётганда материал руҳи ва ёзувчи ўз ҳаёти давомида хулосага келган ғояни ҳис қилишингизни жуда-жуда истар эдим. Мана, масалан бизда Гоголни ўз ғояларидан ажратиб, унинг ижодини бир томонга, ғояларини иккинчи томонга кўядилар. Бу мутлақо нотўғри ва ёвуз қилмиш. Агар унинг азалий ғоялари бўлмаганида илгариги ҳам, кейинги Гоголнинг ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Ахир ўша ғоялар «Диканька қишлоғи оқшомлари»да ҳам, «Арабескалари»да ҳам, «Ўлик жонлари»да ҳам бор. Мен Гоголь ижодининг матнини ўргана туриб қандайдир ёвуз тажрибани амалга оширишга, сўзларни алоҳида олиб, уларга юзак қараб семантик таҳлил қилишга уриниб кўрдим, қарабсизки, Гоголнинг сиймоси ҳаёлимдан кўтарилиб ишим ўнгидан келмади. Бутунлай муваффақиятсизликка дучор бўлдим. Бу тажрибани «Ревизор» матни устида қилишга уринган эдим. Ушанда сочилган, ҳар томонга тарқаб кетган, ҳар қайсиси ўз рангига эга сўзлар асарнинг бош ғоясини эслаганимдан сўнггина яхлит шаклга келган эди. «Ревизор» қолақ ҳаётнинг комедиясигина эмас, балки у миллиятнинг фожиавий шармандалиги ҳамда тавба-тазаррусидир, Асарда ўша даврдаги Россияда юз бериши мумкин бўлган реал воқеалар тасвирланишига қарамай, унда асосан бахт ва тақдир каби умуминсоний икки ғоянинг курашига катта эътибор берилади. Бахтнинг ўзи нима? Бахт бир лаҳзалик ғалаба. Хлестаков нега шунчалик шошади? Негаки, ҳаёт қисқа, Хлестаков ўз бахтини, ўз лаҳзасини овлайди. Пешонада эса тақдир деган нарса ҳам бор. Бу инсон устидан чиқарилган олий ҳукм демақдир. Ҳаётда ўша ҳукм олдида бахтнинг бир лаҳзалик ғалабаси бўлиши мумкин. Саҳнада шаҳар ҳокими ҳам, Хлестаков ҳам самимий ўйнайди. Ким-кимни ютиб чиқиши номаълум бўлиб турган маҳалда, комедия охирида тўсатдан ўтмиш қаъридан келгандай, Белинский соф фожа ҳисоблаган, тақдир овози янграйди. Бироқ қандайдир тепадан келиб тушган бу нарса ғоя эмас, пьесанинг замиридан келиб чиққан нарса ғоя бўлиб, уни фақат Гоголнинг бутун ижодиётини ҳис қилгандагина ўқиб олинади.

Сергей Михалковнинг ёзувчилар қурултойидаги нутқида танқид бетараф бўлиши керак дейилганди. Мен бунақа изоҳни мутлақо қабул қилмайман. Танқид эҳтиросли, тарафкан бўлмоғи лозим. Мен сизларни ҳамма нарсага нисбатан ўз қарашингиз бўлишига даъват этаман. Бу — машаққатли, бу — осон эмас ва шу билан бирга жуда енгил, чунки у ҳар кимнинг табиатига боғлиқ масаладир. Шубҳа йўқки, ҳар бир одам онадан эркин туғилади, биз ўз ҳурматимизни билган ҳолда мулоҳазаларимизда ҳам эркин бўлишимиз керак. Мабодо ўзлигингни англамасанг, биринчи марта эгиласан, иккинчи марта лоқайдлик қиласан, учинчи марта эса сени ҳеч ким ҳурмат қилмай кўяди. Шу туфайли мен нарсаю воқеа-ҳодисаларга эркин муносабат тарафдориман. Буёқ танқидчиларни ўқитганимда ким билан мулоқот қилаётганингни биринчи саҳифалардаёқ билиб оласан. Танқидий асар матнига кўз қирини ташлашинг билан келажакда ўша муаллифни ўқип-ўқимасликни ажратиб оласан. Мен танқиддаги қандайдир тавсифчиликни ёқламайман. У газета ёки дабдабали адабиётнинг усули. Танқидчи китобхонни қуруқ нарсаларга жалб қилмасдан мантиқли ва ажойиб ёзмоғи лозим. Шаҳсан ўзим, мустақил ва эркин тилга эга бўлган танқид-чиларни ҳурмат қиламан.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллар танқидчилигига нисбатан ҳозир адабиёт ҳақида анча эркин ёзаётган ёшларни кўриб ўзимни бахтиёр ҳис қиламан. Ҳозир анча-мунча қийинчиликларга рўбарў бўлган ўтмишдошларим ҳақида гапириб ўтиришнинг ўрни эмас. Мен ёшларнинг етук маданиятга, ҳолисликка, юксак онгга, филологик бўлса-да, ўзига хос билимга эга эканидан хурсандман. Мен ёш танқидчиларга фақатгина ҳавас қилиб қолмай, балки улар ижодидаги юқори маданиятнинг қадрига етаман. Хўш, ёш касбдошларим ижодида қандай камчиликлар кўзга ташланади? Аввало, мен воқелик кўламининг кенглиги, тарихий-қийёсий фикрлаш, азоб-укубат ва аста-секин ўсиб бориш натижасида юзага келадиغان ўтмишга эркин қараш етишмаслигини айтишим шарт.

Болалар адабиёти танқиди тўғрисидаги гапни савол билан бошламоқчиман: у жамиятга ўз таъсирини ўтказиши мумкинми? Агарда мутолаа қилинса, мен албатта таъсир қилади деб ўйлайман. Агар бугунги миллатнинг тақдири болаларимизнинг эртага ким бўлиб етишувига боғлиқлигини ҳамма тушунсагина бирор натижа бўлиши мумкин. Болаларимиз бирон бир мафкурага ишонадиларми ёки эътиқодсизлигича қолаверадиларми? Бу жуда муҳим масаладир!

Менинг ўн тўрт яшар қизим бор... Унинг нималар ўқишини, ҳаёт, адабиётга қарашларини кузатиб бораман. Ўзимнинг ўн тўрт яшарлик давримни эслаб қизим ва унинг тенгдошларидан хафа бўлиб кетаман. Чунки мен унинг тентқури бўлган пайтимда, замона оғир бўлса-да, кўп нарсаларга анча завқ-шавқ билан қараганман. Қизим ва унинг тенгдошларининг қарашлари, маънавий дунёси мени ташвишга солади, тинчимни бузади, ҳатто даҳшатга тушаман. Бундай аҳволдан биргина болалар адабиётигина эмас, балки адабий танқиди ҳам безовта бўлиши керак деб ўйлайман.

Безовталигимиз маркази ўша ерда. Фарзандларимиз маънавиятида нималар юз берапти? Улар қанақа йўналишни маъқул кўришади? Биз уларга мафкурамизни уқтириш ва мустаҳкамлашнинг уддасидан чиқамизми? Улар худди шу каби муаммоларнинг исботли жавобига ташна-ку, ахир.

Шу сабабдан мен адабий танқид, жумладан болалар адабиёти танқиди ҳам адабий жараёндаги қандайдир воқеларни, номларни мақтайвермасдан ўзича муҳит шакллантириши, уни ўз меҳнати билан яратиши зарур деб ҳисоблайман. Негаки, биз қўлида баркаши билан ёзувчиларга чопқиллаб хизмат қилувчи дастёрлар эмасмиз. Қисматимиз юксалиш эканини рус танқидчилигининг тарихий ютуқлари кўрсатиб турибди. Биз адабиётга қандайдир гоёлар беришимиз ва жараёнга ҳукмронлик қилишимиз зарур, унинг мазмуни атрофида ўралашиш ярамайди. Бизга аниқ йўналиш, намунавий кишилар керак. Биз уларни ўзимиз яратишимиз, улар ҳақида кенг кўламда ва ошқора гапиришимиз лозим. Буюк адабиётнинг буюклигини тарғиб қилишимиз керак. Боринги, уни ҳамма билсин. Мабодо биз буюк адабиётни ақл нури билан ёритмасак, бизда ҳисоблашадиган мезон ҳам, намунавий кишилар ҳам, раҳнамолар ҳам бўлмайди. Бизга энг аввало руҳий раҳнамолар керак. Биз қуруқ адабиётга нисбатан талабчан, шафқатсиз талабчан бўлмоғимиз шарт. Бундаги вазиятни ойдинлаштириш учун мустақиллик туйғуси ва муносиб мавқе лозим. Мен танқидчи билан ёзувчилар суҳбатини ўқиганимда жиндай хафа бўламан. Менинг фикримча, танқидчи ёзувчи билан худо Мусо пайғамбар билан булутлар устида туриб суҳбатлашганидай мулоқотга киришиши лозим, яъни ёзувчи уни кўрмасин. Адабиётдаги бу мавқе ёзувчилик билан барабар, ўз ҳолича мустақил, танқидчи бирдан-бир амал қилиши зарур бўлган мавқедек кўринади менга. Масаланинг ушбу томони танқидчи маҳоратига эмас, балки унинг ахлоқига тааллуқлидир. Қолаверса, мунаққиднинг оддий инсоний қаёфасига ҳам боғлиқ. Уларни бир-биридан ажратиш қийин.

Кимдир сиз қаердаги оламшумул нарсаларни вайсаяпсиз, гап адабиёт тўғрисида эди-ку, дейиши ҳам мумкин. Хўш, бу вазифаларни маълум бир ёзувчининг биронта асари хусусида ёзаётган кишининг ишига мослаб бўлмайдами? Бўлади. Ҳаммаси истеъдод кўлами ҳамда ёзувчи дунёқараши билан боғлиқ. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир китобнинг қадр-қимати муаллиф

дунёқарашининг нақадар кенглиги билан ўлчанади. Масалан, Достоевскийнинг «Ўсмир» романини олинг. Нима бу, болалар адабиётими? Бу тасодифий оилада туғилган ўсмир, қаҳрамон тилидан баён қилинган ўспиринлар китоби-ку; ўсмирларга мўлжалланган китоб. Бироқ китобда ислоҳ қилинган Россиянинг қиёфаси, дворян сулолалари ва тоифаларининг инқирози ҳам акс этган. Асарда фақатгина ёзувчи — Достоевскийнинг эмас, балки умуман жаҳон адабиётининг деярли барча масалалари ўртага қўйилган. Ўсмирнинг эркинлик ҳақидаги, ўзи айтганидай «шуурнинг таңҳоликдаги қудрати ғоясини», яъни Ротшильд ғояси бўлмиш бойлик билан амалга ошириладиган дунёда кимнингдир ҳукмронлик қилиши ғоясини эслаб кўринг. Ниҳоят, у отаси Версилов билан эзгулик тўғрисида жуда узоқ гаплашади. Эзгулик бўлиши мумкинми? Эндигина ҳаётини бошлаган, лекин турмушнинг барча азоб-уқубатларига дуч келган одам, болакай шу ҳақда мулоҳаза юритади. Ўсмир муҳаббат, нафсоният, эътиқодсизлик уқубатларини ҳам, ҳаётнинг чекли ва чексизлик ғоялари азобини ҳам татиб кўрган. «Олтин аср» ғояси, муҳаббат ғояси, умуман нимаики бор — китобда муҳокама қилинади. Бамисоли ўсмир ҳаётга бағишланган бу китобда бутун олам бўй-баста билан намоён бўлади. Болалар адабиёти қандайдир кўриқхона ёки ўзининг айланчиғи, аргимчоғи ва шу каби овунтиргичлари бўлган болалар майдончаси эмас, у жаҳон адабиётининг таркибий қисмидир. Демак, болалар адабиёти ҳам жаҳон адабиёти масалаларига масъулият билан қараш лозим.

Мен сизга ўта талабчанлик ва қуруқ дабдабадай туюлиши мумкин бўлган куйидаги сўзлар билан мурожаат қилмоқчиман: афсуски, бутун танқидчилик нима билан шуғулланаётган бўлса, сиз ҳам ўша билан машғулсиз ва унинг қонунлари, қоидалари сиз учун ҳам қатъийдир.

Қандай ёзиш керак? Қанақа ёзиш зарурлигини ўргатиш нечук севиш кераклигини маслаҳат бериндай гап, албатта. Ҳар ким ўзича севади. У ҳеч қачон қайтарилмайди. Шунга ўхшаш ёзадиган кишининг ижод маҳсули ҳам айнан такрорлардан иборат бўлмаслиги лозим. Мана бу орқали мен сизни йирик асарлар ҳақида ёзишга, ўз қобилиятингизни буюк асарлар остида қуришга ундаяпман... Аммо танқидчи ҳам одам, яъни мақола, обзор, ички тақриз ёки китобга арзимаган баҳо бериш, ёзувчи портретини чизиш каби ишлардан ҳазар қилмайдиган киши. Тўғри жанрни қалин ёғ қатлами қошлаб олди, лекин табиий тараққиётдаги портрет ёзиш мумкин-ку, ахир. Масалан, Белинскийнинг ўн икки мақоласи Пушкин ижодига бағишланган. Бу ҳам портрет. Менимча, портрет жанри тўла эркинликни талаб қилади. Мазкур жанрда у ёки бу ёзувчи ҳақидагина эмас, балки умуман адабиёт хусусида ҳам жуда кўп нарсани айтиш мумкин.

Мен ёзишни бошлаган пайтларимда гап тузишга қаттиқ қийналганман. Менда ўқувчини биринчи гапдаёқ ром этадиган қисқа, таъсирчан жумлалар тузиш, бошқаларга ўхшамаган тарзда ёзиш иштиёқи ўша пайтлардаёқ пайдо бўлган эди. Мен хатбошидан хатбошига кўчиб ёзардим. Бир хатбошига арзигулик фикр топмагунимча ёзишда давом этолмасдим. Ишлар ўтиб, ўз хатоимни тушундим. Вужудингни қамраган қандайдир фикрни ҳис қилганингда қандай ёзишни ўйламас, гапни нимадан бошлашни эслаб ҳам ўтирмас экансан. Бу ёзганларингга кейинчалик қайтмайсан деган гап эмас. Яхшиси, менинг тажрибам кўрсатганидай, аввалига ҳамма фикрни қоғозга тушириш, кейин қайта кўриб чиқиш ёзиш жараёнида ҳар бир сўзни чегаралаб, чизгилаб ўтиришдан кўра маъқулроқ экан. Чунки етилган фикр кутиб турмайди. У бошқа фикрларга эргашиш учун узилади. Фикрни онгли равишда тушовлаб, шаклга ишлов бериш учун бир кунни сарф қилиш ярамайди. Ҳаёт бизга нимани инъом этган бўлса, тафаккуримизда нима нишиб етилган бўлса, ўша ижодимизни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Тайёр нарса ҳали сўзлар билан ифодаланмаган, қаламнинг механик ҳаракати ёки машинканинг таққиллашидан юзага чиқадиган ғоя, мақсад ҳисобланади.

Баъзан ёзишга ўтирган маҳалинг нимани ёзишни ўзинг билмайсан. Бундай ҳолатларда у ёки бу ҳодисларга муносабат билдириш иштиёқи, ички ҳиссиёт устун бўлади. Нима сабабдан кўпинча қандайдир мақолага мурожаат қила туриб,

бутунлай бошқа китоб ҳақида ёзасан? Менинг назаримда, киши мақоладан илҳом олади ва жим туришининг иложи бўлмай қолади. Танқидчи чинакам санъат асаридан таралувчи илҳом тўлқинлари измида бўлади, чамаси. Улар танқидчига ҳаёт ато этади, улар танқидчига ўз ижодининг моҳиятидан қониқиш ва меҳр туйғусини бахш этади. Шунинг учун илҳомни бўғиб қўйиш тўғри эмас. Белинский ё Достоевскийга ўхшаб ёзишдан тўхтамаслик керак; эзма-чандир сўзлардан мосуво бўлиш ва чинакам ижодкор даражасига кўтарилиш учун сўзларнинг қандайдир қисмини исроф қилишга тўғри келади. Бундан ҳайқиш ёки тортиниш керак эмас. Вақти келиб нутқда мукаммалашган жуда муҳим, гоёга мос келадиган зарур сўз эзма-чандир сўзлар ичидан чиқиб келади. Мен ёзиш жараёни, тил устида ишлаш жараёнига эркин ёндашишни ёқлайман. Жамики ёзилган нарсаларингга рўбарў бўлиб, уларни ўзинг ёзмагандай, гуё бегона нарсасдек қараб чиқишни маъқуллайман. Чунки у эндигина ўртага ташланган қандайдир чалкаш ва қоғоздагина моддийлашган нарсадир. Кейинчалик ёзилган қораламани назарда тутиб, ҳаммасини қайта ёзиб чиқиш мақсадга мувофиқ келади.

Хуллас, бу гапларнинг бари юз фоиз шахсийдир. Яна ким биледи, бошқа ижодкор мутлақо бошқача иш юритар. Сизларга ўз тажрибамни айтишимга сабаб шуки, ҳарҳолда биз бир касб эгаларимиз, бизга бошқаларнинг иш услубини билиш қизиқарлидир. Бировни эшита туриб, сен ўшандай ёзмасликка интиласан, аммо «ўз одаминг» ҳақида нимадир билиб оласан. Менимча, шунга ўхшаш қисман ошкоралик фойладан холи эмас.

«Современник» (1989) журналидан олинди.

Русчадан
Баҳодир КАРИМ
таржимаси

Дилнинг мақсадга етишуви

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар.
“Адолат” нашриёти – Тошкент, 2004.

Кейинги йилларда маънавий меросимизнинг энг нодир намуналарини тарғиб этиш, халқимизга етказиш борасида кўп ибратли ишлар амалга оширилди. Жумладан, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари қаламига мансуб рисоаларнинг нашр этилиши фикримиз далилидир.

“Табаррук рисоалар” тўплами Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ёзган рисоалар билан бирга у зот ҳаёти ҳақида ёзилган асарларнинг ўзига хос мажмуаси ҳам ҳисобланади. Китобда Хожа Аҳрор Валийнинг “Рисолаи ҳаворийя”, “Рисолаи волидийя”, “Рисолаи анфоси нафийса”, “Фикроти Аҳрорийя” рисоалари тўлиқ келтирилган. Уларда муаллиф кўзлаган асосий мақсад – ишқи илохий, сирлари, шунингдек нақшбандия тариқати ғоялари ва одобларини баён этишдир.

Ушбу кичик мақолада бу табаррук рисоаларга хос барча фазилатларни бирма-бир санаб, тавсифлаб ўтишнинг иложи йўқ. Шунинг учун айрим ўринларда ифодаланган маънолар баёнини қисқача шархлаш билан кифояланамиз.

“Рисолаи ҳаворийя” китобдаги энг ихчам асар бўлса ҳам, мажозий олами кенг, маънолари чуқур тадқиқотдир. Ўқувчи қалбида рисолаи муаллиф ориф зотлар учун хослаб ёзгандек таассурот уйғонади. Ҳатто бир ўринда: “хоти сиёҳ”дан мурод... мушоҳада вақти руҳда хосил бўладиган ҳақиқий “фақр”дир, лекин бу муаммонинг баёни ушбу ўринда муносиб эмас”, деб очик айтилган.

Рисола валий зотлардан Абу Саид Абул Хайрнинг (раҳматуллоҳи алайҳи) форсийда ёзилган бир рубоийсига шарҳдир. Уни мутолаа этаркан, бир жумла эътиборимизни тортди. Хожа Аҳрор Валий ёзадилар: “... Зеро, ҳақиқатан дилни жаннатга қиёсласа бўлади. Аммо дил бихиштира табиат дўзахидан ўтмагунча етмайсан”.

Бу ўринда “дил бихишти”дан мурод инсоннинг маънавий камолоти, яъни, қалбни Оллоҳдан бошқа нарсаларнинг муҳаббатидан холи этишдир. Чунки қалбнинг вазифаси ҳикмат ва маърифатни англаш ҳисобланади.

“Табиат дўзахи”дан мурод эса инсон хулқида бўлган риё, ёлгон, ғийбат, ғазаб, лоқайдлик, танбаллик, манманлик каби иллатлардир. Донишмандлар инсон хулқи табиатан доимо, тузалишдан кўра кўпроқ бузилишга мойил эканини таъкидлашган. Шу боис инсонларни яхшиликка буюриб, ёмонликдан қайтариш фарз қилинган.

Абу Ҳомид Ғаззолий “Нафс тарбияси” китобида ёзадилар: “Ким бирор нарсани Оллоҳдан суюклироқ билса, демак, унинг қалби касалдир. Бу бамисоли нон билан сув бўлатуриб, лойга иштаҳаси очилган меъдага ўхшайди”. Чиндан ҳам қалб хасталиги жуда нозик масала. Қалби касал кишининг ўзи оғир дардга чалинганини мулақо сезмайди. Сезганида ҳам муолажанинг оғир бўлишини англаши қийин. Чунки бунинг учун улкан сабр ва матонат, дунё ҳой-ҳавасларига қарши бориш керак бўлади.

“Рисолаи волидийя”ни Хожа Аҳрор Валий оталари Хожа Маҳмуднинг илтимоси билан ёзганини айтади: “Бу фақирнинг отаси менга бўлган ишончи туфайли бу фақирга амр қилиб: “Бизга авлиёларнинг сўзларидан бир нарса ёзиб бергинки, унга амал қилиш... ҳақиқий илмларни эгаллашга сабаб бўлсин” дедилар”.

Хожа Маҳмуд ҳам замонасининг ҳалол, тақводор ва билимдон кишиларидан бўлган. Ушбу рисолада муаллиф тариқат илмининг жуда нозик қирраларини, зикр ҳақиқати ва суҳбат одобларини баён этган. Рисоланинг фазилатлари кўп эканини эътироф этган ҳолда, бир-икки ўринда айтилган фикрларга эътиборингизни тортмоқчимиз.

Рисола аввалида Куръони Каримнинг “Ваз-зориёт” сурасидан 56-оят “Мо холақтул жинна вал-инса илла лийаъбудуни” мазмуни келтирилган. Таржимаси: “Мен жинларни ва инсонларни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим”. Муфассирларнинг айтишларича, оятда келган “лийаъбудуни”, яъни “ибодат”дан мурод маърифат ҳосил этишдир. Биз эса ибодат дейилганида кўпроқ зоҳирий амалларни тушунамиз. Шу боис Хожа Аҳрор Валий ёзадилар: “Аммо уни зоҳирга тайин қилинса тўғри бўлмайди, чунки хилқат (яратиш)дан мурод зоҳир амаллар эмас, балки зоҳирий амаллар маърифатга тобедир ва мақсуд аслида шудир. Баъзи сўфийлар назарларида ибодат зоҳир амаллар ва ботин амалларни ўз ичига олувчидир. Маърифат ва фақат ботиний амал бўлиб, бундай таъвилга муҳтож эмас”.

Ҳақиқатни таҳқиқ этувчи олимларнинг барчаси бир фикрда яқдиллар: Пайғамбар алайҳиссаломга тобеликсиз маърифат ҳосил бўлмайди. Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзлари, феъллари ва ҳоллари бор. У зотнинг сўзлари тилга боғлиқ, феъллари зоҳирга боғлиқ, ҳоллари эса ботинга боғлиқдир.

Сўзда Пайғамбаримизга тобе бўлиш, у зотнинг хулқига мутлақо ёт бўлган ёлғон, гийбат, сўкиниш каби мусулмонга азият берувчи ҳар қандай нолойиқ нарсалардан тилни буткул тийишдир. Бирор сўз айтадиган бўлса, Куръон ўқиш, яхши дуо қилиш каби инсон қалбини нурлантирадиган гўзал ибратлардан гапирсин. Бундай нурли нарсаларни сўзлаётганида ҳам тили айнан дилидагини изҳор этсин. Борди-ю бундай бўлмаса, бу ёлғон гувоҳликка ўтиб қолади.

Феълда Пайғамбаримизга тобелик зоҳирини шариат билан музайян қилиш, суннат ва одобларни асло тарк этмасликдир. Мўминлар нимага муҳтож бўлса, уларга айна шу соҳада кўмаклашиш, хусусан, таважжуҳи Ҳақ таолога бўлган мискинларга ҳолис ёрдам бериш, уларни дўст тутиш жуда муҳим. Чунки уларнинг диққати ҳамиша жаноби Ҳаққа қаратилган, уларнинг қалблари Оллоҳ жамоли тажаллий этувчи ойнадир.

Ҳолда, яъни ботинда Пайғамбаримизга тобелик қилиш учун бундаги мартабаларни, аввало қайси мартабага тобелик қилишни билиб олмоқ зарур. Пайғамбар алайҳиссалом ботинларида нафс, дил, сир ва бошқа мартабалар бор. Набий алайҳиссалом маънавий мартабаларини тўлиқ билишга анбиё ва авлиёдан ҳеч ким қодир бўлмаган. Аммо интилган ҳар бир

кишига ихлоси ва ҳаракатига мувофиқ насиба етади.

Масалан, Пайғамбаримизнинг нафс мартабаларига тобелик ҳавойи нафсга қаршилиқ қилиш, алдамчи орзу-ҳавасларга майл қўймаслик, ўткинчи дунё шахватларидан ўзини тийишдир.

Бу рисолада ҳам Хожа Аҳрор Валий дил ҳақиқатларини баён этаркан, ёзадилар: “Ҳақ субҳонаху ва таоло дилни шундай яратганки, у ҳеч қачон бирор нарсага боғлиқсиз турмайди”. Шу боис инсон учун чинакам садоқатли, зийрак, диёнатли дўст, суҳбатдош танлаш жуда муҳимдир. Бундай дўст кишининг нафси устидан бир назоратчидек бўлиб туради. Пайтини топиб, ахлоқингдаги иллатлардан огоҳ этади.

Абу Ҳомид Фаззолий бу ҳақда ёзадилар: “Ёмон хулқ заҳарли илон ва чаёнларга ўхшайди. Кимдир кўйлагимизга ёпишган чаёни кўриб: “Ана этагиндан чаён кириб кетяпти” деса, унинг бу огоҳлантиришидан миннатдор бўламиз, тезда бу заҳарли жониворни ўзимиздан узоқлаштиришга ҳаракат қиламиз, уни ўлдираемиз. Чаён заҳрининг баданга таъсири бир кун ё ундан кўпроқ бўлар. Аммо ёмон ахлоқнинг қалбга таъсири ундан хавфлироқ. Негаки, унинг зарари ўлимдан сўнг ҳам давом этади. Афсуски, ёмон хулқимиздан самимий ҳолда огоҳ этган кишига: “Ўзинг ҳам фалон-фалон ишларни қилардинг-ку!” деб таъна ёғдираемиз. Бу ҳол қалбимизнинг қорайганидан, қотганидан далолатдир”.

Хожа Аҳрор Валий ҳазратларининг китобга киритилган бошқа бир асари – “Рисолай анфоси нафийса”да ҳам дил ҳақиқатларидан баҳс очилган. Рисолада талабанинг суннатга мос ибодатларни ихлос ила адо этиши бемор кишига табиб буюрган парҳезга ўхшатилади. Ҳазрати Эшон рисола сўнгига бундай насиҳат қиладилар: “Эй толиби содиқ! Билгинки, сенга бу азиз давлат (дилни поклаш, хулқни яхшилаш) муяссар бўлса, ёмон улфат суҳбатидан қоч...”

Хожа Аҳрор Валий айтишларича, дилда зикр шундай бардавом бўлсинки, унинг гайрга (Оллоҳдан бошқа нарсаларга) эътибори қолмасин. Бу ҳол доимий одатга айланса, зикр ҳақиқати бўлган огоҳлик юзага келади. Шунда зокир ўзини кўришдан, ўзини васф этишдан озод бўлади (“Фикроти Аҳрориййа”).

Кимки шаҳодат калимасини тил билан айтиб, дил билан тасдиқ қилса, у айтган сўзида содиқдир. Имони туфайли дўзахда абадий қолишдан нажот топади. Аммо тариқат наздида сидқнинг ишорати махфий ширқдан

халос бўлишдир. Бунинг учун эса дил хаво (нафс) тасарруфидан нажот топиши керак. Доимий зикр сабабли дил аҳадият (тавҳид) тажаллийсига мазҳар бўлади. Унинг шуури Ҳақдан бошқа нарсалардан буткул узилади. Бошқача айtilса, дилда ғайр (Оллоҳдан бошқа нарсалар) тасарруфини қабул қилиш қобилияти қолмайди. Оллоҳнинг инояти билан, ихлос-муҳаббати ва интилиш-истеъдоди туфайли дил ғайрга гирифторликдан қутулиб, сиррий ҳузурни мушоҳада қилгани учун асл мақсадига етади...

Хуллас, “Табаррук рисоалар”ни синчиклаб мутолаа қилсак, нақш-бандия тариқатининг асос тамойиллари, энг муҳими, одоблари, ҳатто сирли жиҳатлари ҳам баён этилганини кўрамиз.

“Табаррук рисоалар” китобида Мир Абдул Аввал Нишопурий қаламига

мансуб “Масмуот” (“Эшитилган нарсалар”), Муҳаммад ибн Бурҳониддиннинг “Сисилат ул-орибийн ва тазкират ул-сиддиқийн” (“Орифлар силсиласи ва сиддиқлар ёдномаси”), Фаҳриддин Али Сафийнинг “Рашаҳоту айнил-ҳаёт” (“Обиҳаёт томчилари”) асарларидан парчалар, шунингдек, Абдулҳай ибн Абдулфатҳ тузган “Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор насабномаси”, Ҳазрати Шайхнинг мухлислари тилидан нақл қилинган “Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор мақомоти” каби асарларни ҳам ўқиймиз. Ушбу асарларда Ҳожа Аҳрор Валий ҳаёти, фаолияти, кароматлари, авлодлари, шогирдлари ва бошқа хусусларда жуда қимматли маълумотлар жамланган. Китоб ниҳоясида “Жавомиъул калим”, яъни Ҳожа Аҳрор Валий зикр этган ҳикматли сўзлардан намуналар ҳам келтирилгани жуда ибратлидир.

Абдул ЖАЛИЛ

Бобур “Девон”ининг очилмаган сирлари

А.Иброҳимов. “Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика”.
Тошкент Давлат шарқшунослик институти. Тошкент – 2006.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур қилич ва қаламни том маънода тенг ўйнатган мислсиз маҳорат соҳиби. Тарихчилар учун ҳам, адабиётчилар учун ҳам, ҳарбий санъат ихлосмандлари учун ҳам, жуғрофия ҳавасмандлари учун ҳам у битмас-туганмас қазина, у яратган асарлари эса минг йиллардан кейин ҳам қийматини йўқотиш у ёқда турсин, тобора қадрланиб борувчи дафина, ёмби. Истеъдодли шарқшунос Ансориддин Иброҳимов Бобурнинг айнан ўша дафинаси эшиги қулфига калит солган олимлардан бири. Буюк Алишер Навоий билан ҳамнафас Мирзо Бобурнинг шеърини у яратилган кундаги ҳароратини асло йўқотган эмас. Бу ҳароратни ҳеч ҳадиксиз туркий тил ҳарорати деб атамоқ лозим. Зеро, Бобур ёзган ғазаллар айнан туркий сўзларнинг жилоси билан музайян этилган ва улар Алишер Навоий ғазаллари билан баб-баравар умр кўриб келаяпти. А.Иброҳимов бобокалонимиз лексикасини тадқиқ этишда энг замонавий усуллардан фойдаланган, чунончи Бобур “Девон”и конкордансини тузди. Шу билан бирга тадқиқ баҳонасида “сўз шакл”

“лингвастатистика” каби янги атаmalar “ихтиро” қилди. Ҳиндшунос ўларок тадқиқотчи ўз мушоҳадаларини қатор мумтоз шоирлар (Амир Хисрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Мирзо Ғолиб ва ҳ.к.) ижодига татбиқ этиб, Бобур асарлари лексикасига қиёслаб чиқди.

Албатта, муаммосиз иш бўлмайди. Олим ушбу рисоласида Бобур асарлари (“Девон”, “Волидия”, “Такмила”) лексикасидаги ўзлашма сўзларни ўрганди, уларнинг частотали луғатларини тузди. “Девон”даги ўзлашма сўзлар рўйхати – конкордансига тартиб берди.

Гарчи бу усулда тадқиқ этишга уринишлар бўлган эса-да, А.Иброҳимов Бобур мисолида ўзбек лингвистикаси тадқиқотининг замонавий кўриниш касб этишида пешқадам бўлди десак хато қилмаймиз.

Бундан ташқари мазкур рисола ихчам бўлишига қарамай, умуман ўзбек мумтоз адабиётининг Шарқ ва жаҳон адабиётидаги ўрнини ҳам маълум даражада тайин қилгани ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Амир ФАЙЗУЛЛА

Миллий характер яратиш йўлида

Хуршид Дўстмуҳаммад. “Беозор қушнинг қарғиши”.
“Шарқ” НМАК нашри. Тошкент, 2006.

Ўзбек ҳикоячилиги, кейинги йилларга келиб ўзининг ранг-баранглиги, қамров кўламининг кенглиги, шакл ва мазмундаги янги жиҳатлари билан етакчи мавқега эга бўлди.

Ҳикоя “тарихи жуда йироқ. У жуда кўп даврларни, муаллифларни, ғоят ранг-баранг ғояларни, ҳодисаларни, хилма-хил қаҳрамонларни кўрди, аммо унинг ҳажми, шакли деярли ўзгармай келяпти,” деб ёзган эди мунаққид Умарали Норматов¹. Кейинги даврдаги энг яхши ҳикоялар бу фикрни қисман рад этади. Чунки ҳозирги ҳикояларда ўзига хос янгиланиш, мавзу ранг-баранглиги, қамров кўламининг кенглиги, шакл ва мазмундаги изланишлар, яққол кўзга ташланмоқда. Ҳикоядаги янгиланиш, ўзига хослик, миллийлик, аввало янги ҳаётий воқеа-ҳодисалар, фақат, янги образларни яратишдан бошланмоқда.

“Ҳикоячилик жанрининг бадиий тақомилига хос белгилардан бири шундан иборатки, ёзувчиларимиз юзага келган ижодий эркинлик туфайли, ноанъанавий кўринишдаги, янги типдаги қаҳрамонларни, ўзига хос миллий характерларни адабиёт майдонига олиб кирди”². Тўғри миллий характер яратиш масаласини 60-70-йиллар ҳикоячилигида ҳам муайян даражада кўриш мумкин. Лекин хоҳлаймизми, йўқми уларнинг аксариятида шўровий мафкура таъсири сезилиб туради. Кейинги йиллардаги ўзбек ҳикояларида ифода ва тасвир имкониятлари кенгайгани яққол кўринади. Бадиий характер яратиш борасида ҳукмрон мафкура таъсирини холи бўлиш, шаклий-услубий изланишлар инсон руҳияти тадқиқотини янги бадиий мезонларга кўтаргани сезилади. Бундай йўналиш ёзувчи

Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида ҳам кўринади. Унинг жиддий изланишлари натижасида янги тасвир, теран фалсафий-бадиий талқин, қаҳрамон руҳиятини ифода этишга интилиш каби хусусиятлар асосий тенденцияга айланган.

Ёзувчининг яқинда нашр этилган “Беозор қушнинг қарғиши” ҳикоялар тўпламида анъаналаримизнинг ғарбона шартлилик билан уйғунлашган шакли кузатилади. Ёзувчи тўпламга киритилган ҳикояларни туркумлаб, саккизта фаслга бўлади.

Ёзувчининг ўзи “ҳар бир ҳикоя – янги ижодий кайфият! Воқеликни ўзгача идрок этишга ҳаракат! Пайдо бўлаётган ҳикоя зўр бўладими, ғўр бўладими, ўқувчилар орасида шов-шув уйғотадими, ҳар қалай мен бу ниятда ижод столига ўтирмайман”, — деб таъкидлайди. Демак, ёзувчи қалам ушлашга кайфият пайдо бўлсагина ёза бошлайди. Бундай кайфият айрим ҳолларда ўқувчига таъсир этиши ҳам ёки этмаслиги ҳам мумкин. Ҳар бир асарда янги қаҳрамонлар, янги қарашлар, ўзига хос ғоялар бўлиши муҳим. Миллат менталитетидаги сифат ўзгаришлари ёзувчининг услубий янгиланишига туртки беради. Тўпламнинг “Бизни улфайтирган болалик” номли фаслига кирган ҳикоялардаёқ соф реалистик услуб ёрқин намоён бўлади. Жумладан, “Опам, жияним, мен” ҳикоясида воқеа-ҳодисалар ёзувчи нутқи орқали амалга оширилади. Ҳикоя қаҳрамони Азизжоннинг ҳали онги, шуури тўла шаклланмаган. У ёш болаларга хос кўрган нарсаларини ҳис-ҳаяжонга берилиб, тўлиб-тошиб, кўшиб-чатиб сўзлаб беради. Яъни ёзувчи ҳикояда ровийликни персонаж нутқи орқали рўёбга чиқаради.

¹ У. Норматов. Насримиз анъаналари. Т., 1974; 3-бет.

² Г. Сатторова. 90-йиллар ўзбек ҳикоячилиги миллий характер муаммоси. Т., 2002, 3-бет.

“Ҳамма қатори мен ҳам Азиздан кўз узмай, унинг хатти-ҳаракатларини томоша қилиб ўтирдим.

— Синдбод ёнидаги қиличини шартта суғуриб олиб, анув томдай девнинг олдига бостириб борди. Кейин шакура-шукур, шакура-шукур, шаққ-шуққ!... Шақира-шукур. ...

Болаларга хос ана шундай самимий ва беғубор фазилатлар доимо катталарни ҳайратга солиб келган. Ҳикояда тасвирланган оний руҳий ҳолат ўқувчига кадрдондай туюлади. Муаллиф ана шундай воқеалар теварагида боланинг ўсиб келаётган онги, тафаккури, руҳий кечинмаларини кузатади.

Ана шу фаслга киритилган «Ҳашарчилар» номли ҳикоясида ҳам воқеа-ҳодисалар персонаж нутқи орқали рўёбга чиқади. Ҳикоя қаҳрамони соф кўнгилли бола, қўшни болалар каби қишлоғига келган ҳашарчиларни ўз уйларида туришларини хоҳлайди. Улар билан яқиндан танишиб, дўстлашиб олмоқчи бўлади. Самимий, дили билан тили бир бу содда бола ўз уйларида кирган ҳашарчиларни самимийлик билан қарши олади.

«Отанинг розилигини билишимиз ҳамона Холбой акам билан югуриб бориб, автобусга чиқдик. Автобус эшигини дарвозамизга рўпара қилгач, ҳашарчиларнинг йиғма қаравоти, ўринкўрпаю, ўраб-чирмалган халталарини тушира бошладик.

Ҳашарчилар жуда ғалати одам бўлишади, улар биз сира эшитмаган, етти ухлаб тушимизга кирмаган воқеаларни айтиб беришади, кўтариб юрадиган приёмниклари, магнитофонлари бўлади». Ҳикояда тасвирланган боланинг маънавий олами реал муҳит фонидagi воқеа-ҳодисалар таъсирида улғаяди. У одамларни ташқи кўринишда қандай кўрса, шундай қабул қилади. Одамларнинг ҳар бир ҳаракатини, айтган сўзларини самимийлик билан қабул қилади. Уларга ишонади. Афсуски, одамларнинг ҳаммаси ҳам ундай эмас. Улардаги тубанликни, нокамтарликни, адолатсизликни, носамимийликни бола кейин тушуниб етади. Ўқиган, тушунган, меҳр қўйган кишиларнинг қиёфасини, асл башарасини воқеа-ҳодисалар давомида англаб етади.

Ҳикоянинг муҳим хусусиятларидан бири бой ва ранг-баранг воқеалар оқимидан энг асосий ҳолатларни танлаб олишдир. Уша воқеалар асосида қаҳрамон руҳиятини, характер хусусиятини очиб бериш лозим. Хуршид Дўстмуҳаммад от яратган қаҳрамонлар характерида ҳам миллийлик даражаси ўзига хос кўринишларда намоён

бўлади. У маълум бир макон ва замонда яшаётган қаҳрамонларини мафкуравий занжирлардан озод бўлиб, умумбашарий мезонлар сари юз тутиш жараёнини таҳлил этишга диққатини қаратади.

Тўпламдаги «Бедор мозий» деб номланган иккинчи фаслда ҳам тарихий воқеа-ҳодисалар соф реалистик услуб билан ёритилади. Жумладан «Оқ либос» номли ҳикоясида Тошкентдаги 1810 йил воқеалари тасвирланади. Асар қаҳрамонлари кент даҳа бекаларидан бири Юнусхўжа ва унинг волидаи меҳрибони Омила она.

«Юнусхўжа парку, ёстикқа бош қўйганча, кўзларини чирт юмиб ётган онасига термилди. Волидаи меҳрибонининг юзи ёқимсиз бир тусда саргайганини кўриб, ичидан зил кетди». Ҳикояда муаллиф ровийлик вазифасини бажариб, тавсиф, диалогни қоришиқ ҳолда ишлатади. Ёзувчи қаҳрамонлар характеридаги драматизмни диалоглар воситасида кўрсатиб, бадиий манзаралар яратади. Бундай диалогларда ҳаётийлик, маъно кўламнинг кенглиги намоён бўлади. Конкрет ҳаётий вазият қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, характер хусусиятлари кенгроқ ифода этилади. Шу маънода Юнусхўжанинг онаси билан суҳбати асарда катта ўрин тутади.

«— Мени ризо қилай десанг, юртга тинчлик бер... Кентнинг бошини қовуштирдинг... бунинг савоби етти пуштинга етади... У ёқда отангиз... биз тинч ётамиз, хон ўғлим.

— Юрт фаровон, она, улус осойишта яшаёттир...

— Кўнглим алағда, ўғлим... Отанг ёнига етган жойимдан қайтдим... Недандир дилим гаш...». Онанинг мақсади халқни, юртни тинч кўриш. Персонажнинг диалогда айтаётган ҳар бир гапи бутун ҳикоя контекстида тушунилиши мумкин. Ёзувчи тарихий воқеаларни ифода этар экан, муайян даврдаги ҳукмрон мафкурадан эмас, балки Ватан ва Миллат манфаатларидан, гуманистик ғоялардан келиб чиқиб тасвирлайди.

Маълумки, адабиётда тарихий воқеалар бадиий шакллантирилганда, айланиб қолиши мумкин. Акс ҳолда адабиёт ўз вазифасини бажариш ўрнига, тарихнинг қуруқ суратига чинакам ҳаётий образларда акс эттирилгандагина муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчи «Оқ либос» ҳикоясида Кент даҳасининг беки Юнусхўжа образини ўзига хос бўёқларда жонли, табиий гавдалантиради. Ёзувчи тарихга, тарихий воқеаларга, ўзгаришларга ўз

услубидан келиб чиқиб, миллийлик мезонлари асосида ёндашади. Ўтмиш материаллари асосида ёзувчи инсон умри, ҳаёти ва кураши мазмунини фалсафий жиҳатдан очишга уринади.

Миллий характернинг шарқона асосларини яратиш ёзувчи ҳикояларида яққол кўзга ташланади. Ёзувчининг мақсади ҳаёт ҳақиқатини шунчаки қайд этиш эмас, балки ҳаётини воқеаларни бадииятга айлантириб, ўтмишда мустамлакага айланган, юрт қисмати, миллат фожиасини кўрстишидир. Бу ният «Қазо бўлган намоз» ва «Тўхтабўйнинг бойликлари» сарлавҳали ҳикояларида соф реалистик услубда ифодаланган. У акс этган воқеа-ҳодисалар XX аср бошларида содир бўлган. Мустамлакачилар томонидан миллатнинг тараққийпарвар кишилари бадарга этилиб, молдунёси талон-тарож қилинади. Ёш тадқиқотчи Г.Сатторованинг таъкидлашича: «Миркомилбой ва Тўхтабўй образларининг тақдири, фожиали қисмати бир хил. Улар мустамлакачилар туфайли азият чекади. Уларнинг қисматидаги воқеалар талқини орқали ёзувчи яқин ўтмишдаги адолатсизликларни ўқувчи кўз ўнгиде гавдалантиради. Халқ ҳаётини яхшилаш, ўлкага маърифат билан бирга завод ва фабрикалар олиб келишни ният қилган кишилар мустамлакачилар томонидан таъқиб остида яшашга мажбур бўладилар.

Маълумки, ўтмишнинг ибратомуз томонларини, машхур, тарихий шахслар ҳаётини бадиий тадқиқ этиш бевоқиф тарихий тараққиётнинг талаб ҳамда эҳтиёжлари билан амалга ошириладиган ғоявий-эстетик жараён ҳисобланади. Ёзувчи «Қазо бўлган намоз» ҳикоясида реал тарихий образлар, тарихий воқеалар, реал миллий характерлар яратиди. Шу йўл билан миллий характернинг кўплаб қирралари очилади (13.8).

Миркомилбой — андижонлик катта бой. У хориж савдогарлари билан олди-сотди қилиб юрган, XIX аср охири ва XX аср бошларида нуфузли шахслардан ҳисобланган. Хужжатларда келтирилишича, у Андижон тараққийпарварларидан бўлиб, биринчи ўринда ҳамюртларини чор мустамлакачиларидан озод этишни, масжид, мадраса, меҳмонхона, касалхона ва ҳаммом қурдиришни режалаштирган. Афсуски, унинг бундай ҳаракатлари истибдоди туфайли амалга ошмай, қаршиликка учрайди.

Миркомилбой — уддабурон киши. У ҳеч қандай ташкилот ёки уюшмаларга аъзо эмас, аммо халқнинг, миллатнинг

жонига аро кириш, оғирини енгил қилишни умр мазмунига айлантирган. Бундай кишилар ҳақида асар ёзиш шўролар даврида қатъиян ман қилинган эди. Истиқлол туфайли ёзувчи бундай мураккаб тақдирли кишилар ҳаётини қайта тирилтиришга қўл уради. Воқеалар қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбатлари асосида табиий ривожланиб боради. Уларнинг характерлари ўз нутқлари орқали очилади. Ҳақиқий халқпарвар қаҳрамоннинг руҳияти ички диалоглар ёрдамида яхши намоён бўлади. Бир мисол:

«Миркомилбой ҳақида кўплаб «сведения»ларни ким унга етказиши мумкин?... Искандардан шубҳаси йўқ, унинг атрофида айланишадиган бошқа ғайридин бўлмаса, у ҳолда ким ҳам сотади, ким?...» Бу кечинма ўқувчи диққатини тутиб турувчи марказга айланади.

Ёзувчи яратган миллий характер ўзига хос жиҳатлари билан кўрина бошлайди. У бир гапли, қатъиятли, сирини бой бермайдиган, хушомадни ёқтирмайдиган кишилардан. Атрофидаги кишилар унга буномад қилсалар ҳам «хушомадни бундага эмас, худого қилинлар!...» деб жавоб беради.

Маълумки, йигирманчи асрнинг бошларида чор амалдорлари томонидан ўзбек йигитларини фронт орқасида ишлатиш учун мардикор олиш сиёсати амалга оширилган. Халқнинг бир қанча фарзандлари ёт ўлкаларда дом-дараксиз йўқ бўлиб кетишган. Ҳикоя қаҳрамони Миркомилбой ана шундай сиёсатга қарши чиқади. Юрт фарзандларини сақлаб қолиш мақсадида Фаргона губернатори ҳузуригача боради.

«... унинг эртасига Скобелевга борганини ҳам эслади. Ҳарбий ҳокимнинг эшигида узоқ сарғайиб ўтирди, алҳол, уни ҳокимнинг муовини қабул қилди.

— Анжандан қанча мардикор оласиз? — сўради у гапни чўзмай.

— Нима эди? — ўсмоқчилади муовин.

— Барининг ҳақини тўлаймиз! Бизнинг йигитлар ўрус ўрмонларида жон сақлаб яшолмайди. Совуқ!...

Муовиннинг ранги гезарди.

— Ў-ў!... Давлатингиз шунчалик зиёдами? — деб юборди энтиқиб.

— Борини бераман.. Тўлаймиз, лекин биронта фарзандларимизни жўнатмаймиз». Миркомилбой зимдан иш битирадиган қув табиатли кишилардан эмас эди. Нимаки ният қилса, қандай ишни амалга ошириш мақсади бўлса, дангал тўқиб сочарди. Ҳеч кимга тобе бўлишни хоҳламасди. Тубанлик

ва маккорлик қилишга тоқати йўқ эди. Хикояда Миркомилбойнинг характер хусусиятлари тарихий лавҳалар орқали кўрсатилади. Ёзувчи миллий инквизиционизми ўзига хос кўринишларини ифода этаркан, кўпроқ XX аср бошларидаги тарихий шароит, тарихий муҳитдан келиб чиқиб иш юритади. Муаллиф хикоя воқеа-ҳодисаларини ҳар жиҳатдан бадиий асослайди.

Хикоядаги Миркомилбой билан Анвар пошшо мулоқоти ана шундай жиддий нўқталардан бирига айланган. Маълумки, Анвар пошшо «Турк императорининг куёви бўлган одам, айни пайтда, унинг тахтдан тушишига хайрихоҳ бўлиб, кўплаб шарқ мамлакатларига ўрнак бўлган инқилобчи ёш турклар сафида бўлган». Шу жумладан, XX аср бошларида Анвар пошшо ўзбек жадидчилик ҳаракати вакилларига, озодлик учун курашувчи Миркомилбой каби тараққийпарвар кишиларга ҳам раҳнамолик қилган. Ёзувчи хикоясида Анвар пошшо фазилатларини шундай гавдалантиради.

« — Жужуқлардин, насллардин-да қайғурманг, сойим иншооллоҳ уларни-да, бу ерда кўчиражакмиз. Ота юртимиз хуррият эдана қадар бизим Истамбулда яшай билурингиз.

— Жужуқларни, наслларни-да кўчириб келтирамиз, пошшо ҳазратлари, — деди Миркомил қаҳратонда қолган одамдай совуқ қотиб. — Лекин Ватанни қандай опкеламиз? Ватанни кўчириб бўлмайди-ку». Бундай тасвир, диалог асосида ёзувчи қаҳрамон руҳиятини, ватан ҳақидаги озодлик туйғуларини таъсирчан акс эттиради. Миркомилбойдай давр, муҳит қаҳрамонлари ички дунёсига истибдод кучли таъсир этгани чуқур англашилади.

Хикоя сўнггидаги Миркомилбойнинг ўлими билан боғлиқ эпизод ҳам ана шу бадиий тўқима маҳсулидир.

«Миркомил учун ўзидан чиққан ва бутун умр таъқиб этган душманини ўз кўзи билан кўриш орзуси ҳам ниҳоятда арзимас нимарсага айланган — унинг учун бу ёруғ дунёда холис ният-ла бошлаган сўнгги ибодатини адо этишдан муқаддасроқ мақсад — муддао қолмаган эди, бироқ ақлсиз ўқ узилаверади...

Миркомилнинг тилка-пора бўлган жасади ўзи қазиган хандаққа гурсиллаб ағдарилди...». Айрим тарихий манбаларда келтирилишича, Миркомилбой хикояда тасвирланганидек отиб ўлдирилган эмас, балки 1918 йилда ўлкадан чиқиб кетган, айримларида эса, руслар томонидан сургун қилинган деган қарашлар мавжуд. Энг муҳими, тўқима

ҳаётий факт билан уйғунлашиб кетган, ёзувчининг чинакам бадиий топилмасига айланган.

«Тўхтабойнинг бойликлари» хикоясида ҳам XX аср бошларидаги мураккаб, ағлов-далғовли шароит, муҳит ифода этилади. Унда Тошкент бойларидан бири Тўхтабойнинг таҳликали ҳаёти, фожиали қисмати ёритилади. Тўхтабой ҳам кўзга кўринган инқилоб туфайли бор бойлигидан ажралиб қолади. Бу фожиалар оила аъзолари ҳаётига ҳам таъсир этмасдан қолмайди. Тошкентдаги савдо расталари билан бирга, уйи ҳам тортиб олиниб, уч хотини билан сарсонсаргардон ахволда қолади.

Ёзувчи ана шундай кўйга тушган шахснинг ички дунёсини кўрсатишга, ташқи муҳитда юз бераётган драмаларни хикоя бағрига сингдиришга катта эътибор беради. Муаллиф ана шу жараёнда ўз маҳоратини кўрсата олади.

Кейинги хикоя «Қазо бўлган номоз»нинг мантиқий давомидай туюлади. Тўхтабой билан Миркомилбойнинг Москвадаги учрашуви, улар ўртасидаги суҳбатлар буни тасдиқлайди.

«Тўхтабой Миркомилнинг ниҳоятда зийрак ва ҳушёр одамлигини яхши билса-да, Наво Варварьевска келишининг учинчи кундаги суҳбат асосида ҳайратидан ёқа ушлаб қолди.

— Миркомилнинг босиқ ва тагдор гап-сўзи, қочириқлари, танбеҳу насиҳатлари икки-уч оғиздан ошмас эди. Мана, энди, мусофирчилик боисми ёки бўлак сабаблари борми — бой пича сўзамоллашибди...

— Бизнинг Туркистон бойларимиз узоқни кўра билишмайди. Қайсидир савдогар, қайси топарман-тутармонга қараманг, биздан пахта, пилла жўна-тади, Россиядан ва ҳоказо ўзга юртлардан эса газмол, уст-бош олиб боради. Камина ҳам, қисман, Миркомилбой бўлгунича Анжану, Фарғонанинг пахта-сини сотмаган юртимиз қолмади».

Ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад юқоридаги хикояларида бойларнинг маърифатчилик ва тараққиёт йўлидаги ҳаракатини рўйроқ, холис реал муҳитдан келиб чиқиб тасвирлайди. Туркистон халқини тараққий эттириш учун илму ирфоннинг ўзи кифоя эмаслигини, бунинг учун жиддий иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни амалга ошириш зарурлигини таъкидлайди. Ҳар икки қаҳрамоннинг миллий туйғулари мана шу нўқталарда тутшиб, ҳаётий мазмун касб этади.

Миллийлик ва умуминсонийлик мезонлари бадиий адабиётнинг муҳим хусусиятидир. Бу тушунчалар ижти-

мой ҳодисаларгина эмас, аини чоғда, эстетик моҳият ҳам касб этади. Ёзувчи тўпламидаги «Кенг осмоннинг тор кўчалари» фаслига киритилган. «Соф» номли ҳикоясида умрининг сўнгги дамларини кечаётган Райим чолнинг рухий кечинмалари, қалб туйғуларини соф реалистик услубда тасвирлайди. У умрининг сўнгги бекатида туриб, ҳаёт, одамлар, оламдан ўтган таниш-билишлари, ҳозирги кунни ҳақида ўй суради. Чол руҳиятидаги соқин ва ғамгин манзаралар ёзувчи томонидан яхши талқин этилади.

«Маҳзуна» ҳикоясида эса кейинги йиллардаги ҳаётимизда рўй бераётган ва миллий аъналарни емираётган айрим ижтимоий иллатлар катта маҳорат билан тасвирланади. «Ҳикоя қаҳрамони Маҳзуна қалби нафис, диди нозик, пок ва бегубор аёл. У туйғулар қурбони бўлмайти, аксинча, шарқона маънавиятга ахлоқ ва тарбияга, ибодатга амал қилади. Адиб Маҳзуна характери ҳолисона, психологик таҳлил қилади. Турмуш ўртоғи Мақсаджон билан ўз дунёқарашига ёт бир даврага меҳмонга борган Маҳзуна ноқулай аҳволга тушиб қолади. Эркаклар билан теппа-тенг бемалол қадаҳ кўтараётган аёллар орасида ўзини бегонадай сезади. Даврадаги аёлларнинг таскини унинг нозик қалбини, юрак-бағрини тилка-пора қилиб ташлайди. Ҳикояда қаҳрамон юрагидаги ички коллизиялари орқали бегубор, покиза удумларимизни оёқ ости қилаётган айрим кимсаларнинг маънавий тубанлиги, Европа одатларига кўр-кўрона тақлид қилишга уриниш каби иллатлар қораланади.

Маълумки, XX аср жаҳон адабиётининг айрим намояндалари шартлибадий усулларга, мифлар, ривоятлар, ҳамда рамзий образларга мурожаат қилиш орқали катта ижодий ютуқларга эришдилар. Илғор аъналарни ижодий давом эттириш йўлидан борган Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам «Жажман» ҳикоясида қаҳрамонни рамзий образлар, ғайриоддий вазиятлар куршовида яратади. У драматик лаҳзаларга бой, қутилмаган вазиятларни кўрсатиш орқали миллий характер яратишга доир ўзига хос йўллар излайди. Ҳикояда Жажман ва Зардўшт бобо ҳақидаги фалсафий фикр ва мулоҳазалар, дунё ҳақидаги ҳикоялар турли бадий тасвир нафақат воситалари орқали табиий ва жонли ҳолатда чизиб берилади... Ёзувчи ҳаракатлар,

имо-ишоралар, турли ҳаётий тўқнашувлар орқали дунё маълум, бир одамларнинг қиёфаси, маънавияти ҳақида муайян тасаввур уйғота олади.

Ёзувчи ҳикоясида Жажманни ўзи кичкина, кўзга кўринмас, еб тўймайдиган махлуқ сифатида тасвирлайди. Унинг барча хатти-ҳаракати инсондаги ёмон феъл-атворлар, нафси бузуқлик иллатининг рамзий кўринишларига ўхшайди. Зардўшт бобо эса инсониятни доимо эзгуликка, яхшиликка чақириб, огоҳ қилиб турувчи образга айланади.

Маълумки, зардўштилик таълимотида Ахурамазда эзгулик рамзи сифатида талқин этилади. Ҳикоя Зардўшт бобони юқоридаги гапларидан кейин, унинг соч-соқоли-ю, қуюқ қошларидан нур таралиб, тевақатроф бир зум ёришгандай бўлади. Ёзувчи юқоридаги образлар тимсолида доимо бир-бирига зид, аммо инсон табиатида мавжуд тушунчаларни гавдалантиришга интилади. Рамзий Жажман орқали одамлардаги манфаатпарастлик, очофатлик, тубанлик, разиллик тасвирланса, Зардўшт бобо сиймосида олижаноблик, ақл ва тавақкур билан иш юритиш, яратганга шукрона қилиш ифода этилади. Ҳикоя эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий кураш – икки қарама-қарши дунёқарашга эга бўлган образ орқали чуқур умумлаштириб берилади.

Ҳикоя сюжети реал ижтимоий ҳаёт воқеалари асосига қурилган. «Жажман» соф рамзий-фалсафий ҳикоя. «Бу ерда Бозор — дунёвий ҳаёт, Жажман – нафс, Зардўшт бобо – иймон, эътиқод, оломон — маърифатсизлик рамзи», деб таъкидлайди ёзувчининг ўзи. Ҳикояда шарқ фалсафий дунёқарашининг ўзига хос талқини, миллий характерлар, миллий колорит ўз бадий умумлашмасини топган.

Кўрамизки, ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларида миллий характер табиатини ўзига хос бадий усуллар, воситалар билан амалга оширади. Ёзувчи Шарқ ва Ғарб адабиётининг ўзига хос энг яхши аъналарини қоришиқ ҳолда берилш орқали бадий фикр юритади. Миллатга хос иймон, эътиқод, миллий эрк ва мустақилликка интилиш каби тушунчаларни миллий характерга хос нурли, тақдорланмас буюқлар, ҳаётий воқеа-ҳодисалар заминидан очиб беролгани ёзувчининг катта ютуғидир.

Абдусамад ТўЙЧИЕВ,
ЎЗМУ докторанти

Рэй БРЭДБЕРИ

Фаренгейт бўйича 451 даража

Роман

*Агар сенга чизик тортилган қоғоз
беришса, кўндалангига ёз.*

Хуан Рамон Хименес

БИРИНЧИ ҚИСМ

БОШПАНА ВА САМАНДАР

Ўт қўйиш унга роҳат бағишларди. Оловнинг ҳамма нарсаларни ўз домига тортиши, уларнинг қорайиб, шакл-шамойили ўзгаришини кузатишнинг қандайдир ўзгача гашти бўлади. Ўт ўчириш насосининг мис пойнаги муштлар орасига сиқилган, илонга ўхшаб тўлганиб чор атрофга заҳарли керосинни аямай сочади, унинг чаккаларида қон гупиллаб уради, қўллари эса титилиб кетган, куйиб сўхтаси қолган тарих саҳифаларини кулга айлантираётган олов ва вайронгарчилик симфониясини ижро этаётган дирижёрнинг гайритабiiй қўлларига ўхшайди. 451 рақами билан безатилган рамзий темир қалпоғи пешонасига бостириб қўндирилган: ҳозир нима бўлишини эслаганда кўзлари зарғалдоқ ёлқин тусида чакнайди. Ўт олдириш мурватини босган заҳоти аланга — куюш қорайган осмонни тўқ қизил-сарик ва қора рангларга чулғаб, яъжуж-маъжуждек уйга ташланади. У ғуж-ғуж ялтироқ қуртлар оралаб қадам ташлаб бораркан, шу топда болалик пайтида тез-тез ўйнаган эрмаги китоблар каптарлар каби қанотлари — саҳифаларини шитирлатиб учишини, уйга кираверишдаги зинада ва уй олдидаги мўъжазгина ўтлоқда умри тугагунча оловга новвотли чивикчани суқиб қовлашни жуда-жуда истайди. Кейин улар олов қуюнида осмони фалакка кўтарилиб, курумни шамол бир чеккага суриб кетарди.

*Русчадан
Мирза АНВАР
таржимаси*

Машҳур америка фантаст ёзувчиси Р.Бредберининг «Марсга хужум», «Боқий баҳор кунлари», «Инсоният хотираси», «Денгиз, соҳил ва дарё кушлари», «Совуқ шамол, илик шамол», «Одамларга яхшилик қил» сингари ўнлаб китоблари барча қитъаларда севиб ўқилади.

Муаллифнинг «Фаренгейт бўйича 451 даража» романида ўқувчи XXI асрнинг оддий ўт ўчирувчиси билан танишади. Романнинг бош қахрамони устаси фаранг, ота-боболарининг касбини давом эттирувчи Гай Монтэг китоб саҳифаларида ўз ҳаётини ўт ёқиб, ёнғин чиқаришдан бошлайди.

Роман Ер юзида ҳаётни сақлаб қолиш, инсон учун хавотирланиш ва унга чуқур ишонч руҳи билан суғорилган. Р.Бредбери ижодида катта ўрин тутган «Фаренгейт бўйича 451 даража» романини олим ва журналист Мирза Анвар Каримов таржимасида эълон қилаётирмиз.

Монтэгнинг юзида совуқ жилмайиш, одамни бехосдан олов киздирганда унинг иссиқ ҳароратидан тезкорлик билан ўзини орқага ташлаганда лабларида пайдо бўладиган илжайиш намоён бўлди. У, яъни ўт ўчирувчи депосига қайтиб ўзини кўзгуга солиб кўрган, қоракуяга беланган юзига қараб дўстона кўз қисиб қўйишини биларди. Кейинчалик эса қоронғиликда ҳам мудраёғиб, лабларидаги бу титроқ илжайишни ҳис қилаётган бўлади. Эсини танибдики, юзида шу ясама кулги.

У ҳафсала билан қора, ялтираб турган темир қалпоғини артиб миҳга илди, тартиб билан ёнма-ён брезент куртқасини осди, душнинг шаррос қуяётган ёмғирдек кучли босимдаги сувида роҳатланиб ювиниб олди-да, қўлларини чўнтагига суқиб ҳуштак чалганича ўт ўчириш станциясининг юқори қаватидаги майдончани кесиб ўтиб туйнукка сирғалиб тушди. Сўнги дақиқада фалокат содир бўлиши муқаррар бўлиб туюлганда қўлларини чўнтагидан суғуриб олиб, ялтираб турган бронза устунни икки қўли билан тутиб олди ва оёқлари қуйи қаватнинг бетон полига тегишидан бир сония илгари «ғийқ» этиб ўзини тўхтағиб қолишга улгурди. Тунги бўм-бўш кўчага чиқиб, метро томон бурилди. Шовқинсиз пневматик поезд уни ер ости йўли яхшилаб мойланган қувури бўйлаб мокидек олиб ўтиб, шаҳар чеккасида юқорига олиб чиқадиган сариқ металл тахтачалар ётқизилган эскалаторга иссиқ ҳавонинг кучли оқими билан қўшиб чиқариб ташлаб кетди.

Монтэг ҳуштак чалиб, хиргойи қилганча эскалатордан тунги сукунатга пешвоз чиқди.

Ҳеч нарса ҳақида ўйламасдан муюлишга етиб борди. Ундан сал илгарироқ қайрилишга етмасдан қаёқдандир шамол эсиб юзига урилдими ёки кимдир отини айтиб чақиргандай бўлдими, бирдан қадамни секинлатди.

Мана, бир неча маротаба муюлишга, ундан наридаги юлдузлар нурида ёритилган уйига элтувчи йўлакчага яқинлашганда уни мана шундай ғалати ҳис чулғаб оларди. Қайрилишидан бир дақиқа аввал бурчакда кимдир тургандек туюларди. Атрофда аллақандай сирли жимжитлик, гўё икки қадам нарида аллаким яшириниб кутиб тургандай, унинг пайдо бўлишига бир сония қолганида кўз очиб юмгунча сояга айланиб уни ўзи орқали ўтказиб юбораётгандай.

Эҳтимол, у сезилар-сезилмас хушбўй исни пайқар, балким, юз ва қўл териси орқали кўзга кўринмас шуъла ўз ҳарорати билан ҳавони иситиб турган жой яқинидаги ҳарорат сал ўзгарганини ҳис қиларди. Бунга англаб бўлмасди. Бироқ муюлишга етиши билан ҳар гал бўм-бўш йўлакнинг ошпоқ плиталарини кўрарди, холос. Фақат кунлардан бир кун унга майсазорда кимнингдир шарпаси йилт этгандай туюлди. Аммо унга тикилиб қарагунча ёки гапиришга оғиз жуфтлагунча бўлмай, кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Бугун эса у муюлишда қадамни шундай секинлатдики, деярли тўхтаб қолгандек эди. Хаёлан муюлишнинг нариги томонида эди — секин шитирлаган товуш қулоғига чалингандай бўлди. Кимдир нафас олаётими? Ёки миқ этмай кутаётган кимсанинг ҳаракатидан ҳавонинг тебранишимикин?

У бурчакдан қайрилди.

Ой нуридан ёп-ёруғ йўлак бўйлаб шамол барг хазонларини учирар, рўпарадан шамол ва барглар орқасидан қувлаётган қиз плиталарга қадам босиб эмас, балки улар узра сирганиб келаётганга

ўхшарди. Бошини сал қуйи эгиб, туфлисининг тумшуги чирпирак бўлиб айланаётган баргларга тегиб кетаётганига қараб қўйди. Унинг хира оқиш нозик чеҳраси дилбарлик, толмас синчковлик билан турланиб, енгил ажабланиш туйғусини ифодалаб турарди. Тимқора кўзлари атрофга шундай синчковлик билан боқардики, ҳеч нарса уларга чап беролмасди. Эғнидаги оппоқ қўйлаги ҳилпираб турарди. Монтэгга унинг қадам босиши билан бир маромда қўлларининг ҳар бир ҳаракатини эшитаётгандек, ҳатто, жуда енгил, қулоққа эшитилмайдиган товуш бошини кўтариб тротуар ўртасида турган эркак киши билан ораларида бир неча қадамлик масофа ажратиб турганини бехосдан кўриб, юзига қалқиган титроқни ҳам эшитгандай туюлди.

Уларнинг боши узра шохлар шитирлаб, қуруқ барглар ёмғирини ерга дувиллатиб ёғдирадди. Қиз тўхтади. Афтидан орқага тисланишга тайёр эди-ю, аммо бунинг ўрнига Монтэгга диққат билан разм солиб қаради. Унинг тимқора, нур ёғилиб турган юлдуз кўзлари худди унга одатдан ташқари бир қувончли сўз шипшигандай порлаб кетди. Бироқ бу оддий қилиб «салом» деганини биларди, холос. Кейин сеҳрлангандек қизнинг калта камзулининг еғидаги самандар тасвирига, кўкрагига қалаб қўйилган ҳумо қуши тасвири туширилган гардишга қизиқиб қараётганини кўриб, гап бошлади:

— Сиз, чамаси, янги қўшнимиз бўлсангиз керак?

— Сиз эса, эҳтимол... — қиз ниҳоят унинг касбига тегишли белгидан кўзини узди, — ўт ўчирувчи бўлсангиз керак, — унинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Жуда ғалати оҳанг билан гапирдингиз-а?

— Мен... мен кўзларимни юмиб бўлса ҳам, барибир, пайқардим, — паст овозда деди у.

— Керосин ҳидини айтаётган бўлсангиз керак-а? Хотиним доимо шундан шикоят қилади. У кулиб юборди. — Уни ҳеч қачон тозалаб ювиб бўлмайди.

— Ҳа. Тозалаб ювиб бўлмайди, — сўз қотди қиз ва унинг овози кўркувдан титраб кетди.

Монтэгга қиз турган жойидан жилмаса ҳам атрофида гирдикапалак бўлиб, уни ҳар мақомга солаётгандек, енгилгина силкитаётгандек, чўнтақларини ағдариб қоқаётгандек бўлиб туюлди.

— Керосин ҳидини, — деб қизнинг гапини давом эттирди Монтэг орадаги чўзилиб кетган сукунатга чек қўйиш учун, — менга у нима, атир нима — барибир.

— Наҳотки, шу гапларингиз рост бўлса?

— Албатта, бунинг нимаси ажабланарли?

Қиз жавоб беришдан аввал хаёлга чўмди.

— Билмадим, — у орқага қайрилиб, ўз уйлари томонга нигоҳ ташлади. — Сиз билан кетсам майлими? Менинг исмим Кларисса Маклеллан.

— Кларисса... Менинг исмим эса Гай Монтэг. Қани, кетдик. Ёлғиз ўзингиз бемаҳалда бу ерда нима қилиб юрибсиз? Ёшингиз нечада?

Улар енгил шабада эсиб турган бўлса-да, илиқ тунда ой нурида кумушдек товланаётган йўлак бўйлаб боришар, Монтэгга атрофдан янги узилган ўрик ва қулупнайнинг жуда майин хушбўй ҳиди уфуриб тургандай эди. У орқасига қайрилиб қараб, бундай бўлиши мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Чунки ҳозир куз фасли эди-да.

Йўқ, шундай туюларди, холос. Фақат ёнида ёнма-ён кетаётган малаксиймо қизу ой нурида унинг қор каби порлаб турган юзи кўриниб турарди.

У ҳозир саволларни пухта ўйлаб, қандай қилиб яхшироқ жавоб бериш устида фикр юритаётганини биларди.

— Жуда қизиқсангиз, — деди у, — ёшим ўн еттида, ўзим шайдо-йиман. Амакимнинг айтишларича, бир нарса муқаррар иккинчи нарсага йўлдош бўлиб эргашиб юрармиш. Агар сендан ёшинг нечада деб сўрасалар, ёшим ўн еттида, ўзим ақлдан озганман деб жавоб бергин дейдилар у киши. Тунда сайр қилиш жуда яхши-я, тўғрими? Нарсаларга ўз кўзим билан қарашни, уларнинг ҳиди билан нафас олишни яхши кўраман. Баъзан мана шундай тун билан тинимсиз кезиб чиқаман ва қуёш чиқишини қаршилайман.

Бир мунча вақт улар жимгина боришди. Кейин қиз ўйчанлик билан деди:

— Биласизми, сиздан мутлақо кўрқмайман.

— Нега мендан кўрқибсангиз керак экан? — ажабланиб сўради у.

— Кўплар сиздан кўрқади. Ўт ўчирувчилардан кўрқади демоқчиман. Аммо, сиз, нима бўлганда ҳам ҳаммага ўхшаган инсонсиз-ку...

Унинг ялтираб турган икки томчи сувдек шаффоф кўзларида ўзининг қора ва кичкинагина аксини майда-чуйдасигача, ҳатто лабларидаги ажин қатларигача аниқ кўрди. Дийдалари гўё унинг қиёфасини ўзида муҳрлаган иккита бинафшаранг жозибали қаҳрабо парчасига ўхшарди. Унга қараб турган юзлари жуда нозик, оқиш-хира ичидан бир текис сўнмас нур сочиб турган кристаллни эслатарди. Бу ўткир ва ёрқин электр нурига эмас, кишини ажиб тинчлан-тирадиган шамнинг майин милтиллаган нурига ўхшарди. Элас-элас эслайди, ҳали болалигида бир кун электр ўчиб қолди. Онаси охириги шамни топиб ёққан эди ўшанда. Шам ёниб турган ўша қисқа фурсат ажойиб кашфиётлар дақиқаси бўлган эди: олам бошқача бўлиб қолган, макон чексизлигини йўқотган ва уларнинг теварагида қулай ҳолатда торайгандек эди. Она-бола икковлари бир-бирларини энди кўриб тургандек электр мумкин қадар кейинроқ уланишини кўнгилларидан ўтказиб ўтиришарди.

— Сиздан бир нарсани сўрасам майлими? — дабдурустан деди Кларисса, — Сиз анчадан буён ўт ўчирувчи бўлиб ишлайсизми?

— Йигирма ёшга тўлганимдан бошлаб. Мана, ўн йил бўпти шунга ҳам.

— Ёқадиган китобларингизни ҳеч вақт ўқийсизми?

У кулиб юборди.

— Бунга қонун йўли билан жазо бериледи.

— Ҳа... Албатта.

— Бу ёмон иш эмас. Душанба кунини Эдна Миллей китобларини ёқамиз, чоршанба кунини Уитманни, жума кунини Фолкнерни кўйдирарамиз. «Ёниб қул бўлгунча ёндир, кейин қулни ҳам ёқиб юбор». Профессионал шиорларимиз ана шундай.

Улар яна бироз юришди.

— Қачонлардир, ўтган даврларда ўт ўчирувчилар ўт қўймасдан ёнғинларни ўчиришгани ростми? — сўраб қолди қиз.

— Йўқ. Уйлар ҳамини ёнмайди деган бўлган. Сўзимга ишонинг.

— Тавба, эшитишимча, бир пайтлар, уйлар қандайдир эҳтиётсизлик натижасида ўз-ўзидан ёниб кетаркан. Ушанда ўт ўчирувчилар оловни ўчириш учун керак бўлишаркан.

У кулиб юборди. Қиз унга кўзларини қадаб тикилди.

— Нимага куляпсиз?

— Билмасам, — у яна кулди, аммо бирдан жим бўлиб қолди, — нимаиди?

— Мен ҳеч қандай кулгили гап айтмасам-да, сиз куляпсиз. Ҳамма саволларимга дарҳол жавоб қайтарасиз. Менинг саволларим устида ҳеч бир фикр-мулоҳаза юритмайсиз.

Монтэг тўхтади.

— Сиз чиндан ҳам жуда галати экансиз, — деди у қизга бошдан-оёқ разм солиб, — суҳбатдошингизга ҳурмат деган нарсасиз мутлақо йўқдай сизда.

— Сизни ранжитмоқчи эмасдим. Эҳтимол, одамлар билан элакишиб кетишни жуда севганимдандир бу.

— Мана бу нарсасиз сизга ҳеч нарсани англамайдингизми? — у кўмирай қора куртканинг енгидоғи 451 рақамини бармоқлари билан оҳиста уриб қўйди.

— Яхши англатади, — қадамини тезлатиб шивирлади қиз, — айтинг-чи, ҳув анави ерда, хиёбон бўйлаб учаётган ракетали автомобилларга эътибор берганмисиз?

— Гапимизнинг мавзусини ўзгартиряпсизми?

— Менга гоҳи, уларда учаётган одамлар ўт ва гулларнинг фарқида бормайдигандек туюладилар. Ахир уларни катта тезликда кўрадилар-да, — давом этди у, — уларга яшил доғни кўрсатсангиз, эҳҳе, бу ўт-ку, дейдилар! Пуштиранг доғни кўрсатинг — бу гулзор дейдилар! Улар учун оқ доғлар — уйлар, жигаранг доғлар — сигирлардир. Бир кун амакилар шоссе бўйлаб соатига қирқ мил¹ тезликда юришни синаб кўрмоқчи бўлибдилар. У кишини қўлга олиб, икки кун қамаб қўйишибди. Кулгили-а? Ҳам қайғули.

— Сиз ҳаддан зиёд кўп ўйлар экансиз, — деди Монтэг ноқулайликни ҳис қилиб.

— Мен телевизион кўрсатувларини камдан-кам кўраман, автомобил пойгаларида бўлмайман ва ўйин-кулги боғларига бормайман. Вақтим мана шундай ҳар хил телба хаёлларга қолади. Шаҳар чеккасидаги катта йўлда реклама ғов тахталарга кўзингиз тушдими? Ҳозир уларнинг узунлиги икки юз футга² боради. Биласизми, бир маҳаллар уларнинг узунлиги йигирма футдан ошмас экан. Эндиликда эса автомобиллар йўлларда шундай тезликда юришадикки, рекламаларни узайтиришга тўғри келган, акс ҳолда уларни ҳеч ким ўқий олмас эди.

— Йўқ, бундан хабарим йўқ экан! — Монтэг қисқа кулиб қўйди.

— Мен яна, балким сиз билмайдиган баъзи бир нарсаларни биламан. Эрталаблари ўтга шудринг тушган бўлади.

У буни билиш-билмаслигини эслашга уриниб кўрди-ю, эслолмади ва бехосдан жаҳли чиққанини сизди.

— Агар анави томонга қаралса, — қиз осмонга ишора қилди, — ойда одам боласини кўриш мумкин.

Бу яқин орада у кўкка боқмаган эди...

Ундан у ёғига индамай боришди: қиз хаёлга ботиб, у афсусланиб, ўсал бўлганини ҳис қилиб, баъзи-баъзида қиздан ўпкалагандек у томонга қараб қўярди.

Улар қизнинг уйига яқинлашишди. Ҳамма ойналар нурдан чарогон эди.

¹ М и л я — 7420 м.га тенг узунлик ўлчови.

² Ф у т — 30,48 см.га тенг узунлик ўлчови.

— Бу ерда нима бўляпти? — Монтэг ҳеч қачон одамлар яшайдиган уйда бундай ёруғликни кўрмаган эди.

— Ҳеч нарса бўлаётгани йўқ. Аям, дадам ва амаким шундай суҳбатлашиб ўтиришибди. Ҳозир бундай суҳбатлашиш пиёда юришдек камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Амакимни иккинчи марта қамаб қўйишганини айтдимми сизга? Ҳа, пиёда юрганлари учун қамокқа олишибди. Эҳ, бизлар жуда ғалати одамлармиз.

— Нима ҳақида гапиряпсиз?

Қиз қаҳ-қаҳлаб кулди.

— Тунингиз хайрли бўлсин! — деди у ва уйи томон бурилди. Лекин ниманидир эслагандек бирдан тўхтади, яна унга яқинлашиб, ажабланиб ва қизиқиш билан унинг юзига тикилди.

— Сиз бахтлимисиз? — сўради у.

— Нима дедингиз? — бақириб сўради Монтэг.

Олдида турган қиз кўздан ғойиб бўлган, ой нурига чўмган йўлка бўйлаб тобора узоқлашиб чопиб кетарди. Уйга етганида эшик оҳиста ёпилди.

— Мен бахтлиманми? Бу қанақа сафсата?!

Монтэг кулинидан тўхтади. У ўз уйи эшигидаги махсус тешикка қўлини суқди. Бармоқлари унга тегиши билан эшик очилди.

— Мен, албатта, бахтлиман. Бошқача бўлиши мумкинми? У мени бахтсиз деб ўйляяптими? — сўради у ҳувиллаб ётган хонадан.

Даҳлизда унинг кўзи ҳаво янгилайдиган панжарага тушди. У ерга нима яшириб қўйилгани бирдан эсига тушди. Яширилган нарса ўша ердан уни кузатиб тургандай, тезда кўзини олиб қочди.

Қандай сирли тун, қандай сирли учрашув! Бир йил илгари боғда мўйсафид билан учрашиб қолиб гапга тушиб кетишганини ҳисобга олмаганда, умрида бунақаси бўлмаган.

Монтэг бошини силкитиб қўйди. У рўпарасидаги яланг деворга қаради, ўша заҳоти хотирасида қандай сақланган бўлса, шундай қизнинг гўзал, тонг қолдиралиган чеҳраси пайдо бўлди. Бу нозиккина чеҳра ярим тунда уйғониб вақтни билмоқчи бўлиб қараганида, миллари соат, дақиқа ва сонияларни аниқ кўрсатувчи қоронғу хонада хира нур сочиб турган, унча катта бўлмаган соатнинг циферблатини эслатарди. Мана шу ёрқин индамас қиёфа сенга хотиржам ва ишонч билан тун ўтиб бораётганлигини, у зимистонга айланаётган бўлсада, тез орада яна куёш чарақлаб чиқишини айтиб турибди.

— Ўзи нима гап? — Монтэг ўзининг иккинчи — на иродаси, на одати, на идрокига бўйсунмасдан баъзи-баъзида итоатдан чиқиб кетиб тушуниб бўлмайдиган нарсаларни вайсовчи, сал-пал анланган ичидаги «мен»илан сўради.

У яна деворга тикилди. Қизнинг юзи кўзгуга нақадар ўхшайди. Бунга ақл бовар қилмайди. Сенинг ўз нурунгни худди шундай акс эттира олувчи яна кимни биласан? Одамлар кўпроқ... нимага қиёслашни излаб биров ҳаяллади, кейин эса ўз касбини эслаб, топди — учирмагунларича бор кучи билан ловуллаб ёнувчи машъалага ўхшайдилар. Аммо бошқа одамнинг юзида ўз қиёфанг аксини кўриш, юрак қаърингдаги изтиробли фикрларингни ўқиш камдан-кам учрайдиган ҳодисадир!

Қиёфасини нақадар ўзгартириш қобилиятига эга бу қиз! Унга, Монтэга кўғирчоқ театридаги маҳлиё бўлиб қолган томошабиндек нигоҳини узмай қаради, ҳар бир кипригининг учиши, қўлларининг имо-ишораси, бармоқларининг ҳар бир ҳаракати билан кўнглингдан ўтиб турган ҳамма нарсани олдиндан яққол сезиб турарди.

Ёнма-ён қанча вақт юришганин? Уч дақиқами? Беш дақиқами? Шу билан бирга қанча узоқ туюлмади бу сайр?

Қизнинг девордаги акси, нозик-ниҳол гавдаси ташлаётган соя энди тагин ҳам улканроқ бўлиб кўринди! У агар кўзи қичишса, қиз кўзини ундан олдин учуриб қўйишини, агар сал бўлса-да юз мушаклари тортишса, унгача ҳомуза тортишини ҳис қилиб турарди.

«Ахир, ҳақиқатан ҳам менинг келишимни худди олдин билгандай бемаҳалда, кўчада гўё атайлаб мени кутиб тургандай...» хаёлидан ўтказди у учрашувларини эслаб.

У ётоқхона эшигини очди.

У ўзини ой ботгандан кейин совуқ, мрамар билан қопланган даҳмага тушиб қолгандек ҳис этди. Зим-зиё зулмат. Дераза ортидаги кумуш ёғдудан бу ерда асар ҳам йўқ. Деразалар зичлаб беркитилган, хона катта шаҳар шовқинидан лоақал тиқ этган товуши етиб келмайдиган қабрга ўхшарди. Бироқ хона бўш эмас эди.

У диққат билан қулоқ солди.

Чивин овози, шинам ва иссиқ пуштиранг уясига яшириб қўйилган электр аришинг зувиллаши билинар-билимас эшитиларди. Куй шундай аниқ янгрардики, оҳангни у дарров ажратди.

У, юзидаги табассум қасқадир ғойиб бўлганини, худди фантастик шам муми узоқ вақт ёниб, охирига етганда қулаб ўчиб қолганидай тагидан эриб, айланиб сузиб, бирдан йўқолиб қолганини ҳис қилди. Зулмат. Қоронғилик. Йўқ, у бахтли эмас. У бахтсиз! Бунга ўзига-ўзи айтди. Бунга эътироф этди. Ўз бахтини ниқоб каби кўтариб юрарди, қиз пайдо бўлди-ю, уни юлқиб олиб майсазор орқали қочиб кетди. Энди унинг эшигини қоқиб ниқобни қайтариб беришини сўрашнинг иложи йўқ.

У чироқни ёқмасдан хонани кўз олдига келтирди. Устини ёпмаган, қабр устига ясаб ўрнатилган ҳайкал каби совуқ, кўзга кўринмас пўлат ишлар билан тортиб боғлаб қўйгандек кўзлари шифтга боқиб қотган, каравотда чалқанча ётган унинг хотини. Унинг қулоқларига кичкинагина ангишвонадай радиоприёмник-тиқинлар митти «чиганоқлар» ниқлаб ўрнатилган, товушларнинг электрон океани-куй ва овозлар яна куй ва овозлар тўлқини унинг бедор миясига бориб уриларди. Йўқ, хона бўш эди. Ҳар тунда бу ерга товушлар океани ёпирилиб кириб, кўзлари очик ётган Милдредни ўз тўлқинларида аллалаб тебратиб, тонгни қаршилагани олиб кетарди. Кейинги икки йил ичида Милдред бу тўлқинларда сузмаган, уларга яна ва яна фарқ бўлмаган тун бўлмаган.

Хона совуқ бўлишига қарамасдан Монтэг бўғилиб кетаётгандек бўлди.

Бироқ у пардаларни кўтармади, балкон эшигини очмади. Бу ерга ой шуьласи тушишини хоҳламади. Яқин соатда димиқишдан ўлишга маҳкум этилган кишидай пайпаслаб очик, кимсасиз ва совуқ ўрнига қараб юрди.

Полда ётган нарсага оёғи қоқилиб кетишини, бундан бир дақиқа илгари худди шундай бўлишини биларди. Бу ҳиссиёти муюлишдан қайрилиб рўбарў келаётган қизга урилиб кетишга сал қолганини ҳис қилганига сал-пал ўхшаб кетарди.

Унинг оёғи ўз ҳаракати билан ҳавонинг тебранишига сабаб бўлиб, йўл устидаги тўсиқ ҳақида қайтарилган сигнал олиб деярли ўша сониянинг ўзида нимагадир урилди. Қандайдир нарса эшитилар-эшитилмас овоз чиқариб, қоронғуликка учиб кетди.

Монтэг дарҳол гавдасини тик тутиб, тимқоронғи хонада ўринда ётган хотинининг нафас олишига қулоқ солди. Нафас жуда заиф, билинар-билинемас, унда жон борлиги зўрға сезилар, ундан кичиккина қоғоз парчаси, яккаю ягона момик тук ҳаракатга келиши мумкин эди.

У ҳамон хонага кўчадан ёруғлик туширишни истамасди. Ёнидан чақмоқтошни чиқариб, кумуш гардишга ўйиб расми солинган самандарни пайпаслаб топди-да, уни босди...

Яшил товланадиган иккита ялтироқ тош қўли билан пана қилинган милтиллаган чироқ нурида тиниқ сувли ирмоқ тубида ётгандай қимирламай ётар, уларнинг устида эса, уларга тегмасдан бир маромда обихаёт оқаётгандай эди.

— Милдред!

Аёлнинг юзи қор билан қопланган оролни эслатарди: устидан ёмғир қуйса ҳам сезмас, агар доимо ҳаракат қилиб турадиган булутлар соя ташласа, уларни пайқамасди. Ҳаракатсизлик, гунглик... Фақат Милдреднинг қулоқларини зичлаб беркитиб турувчи ари тикинларнинг ғинғиллашию, шиша кўзларнинг боқини, заиф нафас олишу, бурун катагининг хиёл ҳаракатга келиши истаган дақиқада ҳатто бу ҳолат ҳам бир умрга тўхтаб қолиши ҳеч гап эмас...

Монтэг оёғи билан туртиб юборган нарса — эрталаб ичида ўттиз дона уйқу ҳапдориси турган мўъжазгина шаффоф шиша каравот ёнида полда гира-шира кўринадди. Энди у оғзи очилган ва бўшатирилган ҳолда чақмоқтошнинг липиллаган нурида хира йилтирарди.

Кўққисдан уй тепасида осмон гижирлаб кетгандек бўлди. Гўё иккита баҳайбат қўл ўн минг чақирим узунликдаги бўзни қиррасидан тортиб йиртгандек, қулоқни батанг қилувчи қарсиллаган товуш эшитилди. Монтэгни худди иккига ажратиб юборгандек, кўкрагини нимадир тилиб, очилиб қолган ярасининг тит-питини чиқариб ташлагандек бўлди. Уйнинг тепасидан биринчи, иккинчи, биринчи, иккинчи, биринчи, иккинчи ракетали бомбардимончилар ўтиб кетди. Олти, тўққиз, ўн икки — бири кетидан иккинчиси, бири кетидан иккинчиси ҳавони гумбурлатиб ларзага келтириб учиб ўтди. Монтэг оғзини очган эди, товуш гижирлаган тишлари орқали ичига ёпирилиб кирди.

Уй тебраниб турарди. Чақмоқтошнинг ёлқини ўчиб қолди. Ялтироқ тошлар қоронғулик қаърида йўқ бўлиб кетди.

Қўллар телефонга ёпишди.

Бомбардимончилар учиб кетдилар. У, лаблари титраб телефон гўшагига текканини сезди:

— Тез ёрдам касалхонасига уланг.

Ваҳимага тушиб шивирлаган овоз...

Унга қора бомбардимончиларнинг гумбурлашидан юлдузлар чангга айланиб, кейинги кун эрталаб бутун ер юзи шу чанг билан ғалати қор қоплагандек туюлди.

Бу бўлмағур фикр унсиз лабларини қимирлатиб, аъзойи бадани титраб қоронғуда телефон ёнида турганида ҳам уни тарк этмади.

... Улар ўзлари билан машинани олакелдилар. Аниқроғи машина иккита эди. Бири қора кўзойнакли заҳарли илондай тўхтаб қолган сув ва чириган нарсаларни қидириб ташландиқ қудуқ тубига тушгандай ошқозонга ёриб ўтарди. У кўм-кўк суюқликни ичиб сўрар ва бошқа томонга чиқариб ташларди. Ҳамма доғларни ёки узоқ йиллар давомида у ерда йиғилиб қолган ҳамма заҳарни юта олармикан? Машина ошқозон тагида ниманидир синчиклаб қараб топаётгандек

титкилар, гоҳида энтикиб, чапиллатган овоз чиқариб жимгина ичарди. Унинг битта кўзи бор эди. Уни ишлатаётган ҳиссиётсиз киши оптик қалпоқ кийиб касалнинг қалбига кўз ташлаб машинанинг кўзи нималарни кўраётганини айтиб бериши мумкин эди. Аммо ундан садо чиқмас эди. У қарарди-ю, машинанинг кўзи нимани кўраётганини илғамасди. Бунақанги даволаш тадбири боғда ариқ кавлашни эслатарди. Урнида ётган аёл белкурак қадалган қаттиқ мрамар қатлами эди, холос. Қазирни давом эттиринглар, бурғини яна чуқурроқ туширинглар, биланглаб, чапиллатиб турган илон сўриб ололса, бўшлиқни ҳам шимиб олинглар!

Санитар машинанинг ишини кузатганча у тик туриб чекарди.

Иккинчи машина ҳам ишларди. Худди биринчидагидек сўхтаси совуқ қизғиш-жигарранг комбинезондаги иккинчи киши хизмат қилаётган бу машина танадан қонни аста-секин тортиб олиб, уни тоза қон ва тоза плазма билан алмаштирарди.

— Уларни бир йўла икки хил усулда тозалашга тўғри келади, — деди санитар қимирламай ётган аёлнинг бошидан нари кетмай, — ошқозон бир нави, қонни тозалаш керак. Мана бу сабилни қонда қолдирсангиз, у мияга уради. Тахминан, икки минг зарбадан кейин тамом-вассалом! Мия ишдан чиқиб, ишламай кўяди.

— Жим бўлинг! — бирдан қичқирди Монтэг.

— Мен фақат тушунтирмоқчи эдим, холос, — жавоб берди санитар.

— Нима, тугатдингларми? — сўради Монтэг.

Улар ўз машиналарини авайлаб яшиқларга жойлаштирар эдилар.

— Ҳа, тамомладик, — унинг жаҳли чиққанлиги уларга заррача бўлса-да таъсир этмаган, парвойифалак чекиб турардилар: тутун паға-паға бўлиб тепага кўтарилар, бурун ва кўзларига кирар, лекин бирон-таси кўзини учуриб ҳам қўймасди, юзини тириштирмасди ҳам, — хизмат ҳаққи эллик доллар бўлади.

— У соғайиб кетадими, йўқми? Нега бу ҳақда оғиз очмайсизлар?

— Албатта, соғаяди. Ҳамма сабил мана бу ерда, қутиларда. Унга бошқа хавф солмайди. Сизга айтдим-ку, эски қон тортиб олиниб, янгиси қуйилади, деб. Шу билан олам гулистон.

— Ахир сизлар врачмисизлар! Нима учун врачни юбормадингиз?

— Врач эмиш! — санитарнинг лабларида сигарета ирғиди, — бизда тун давомида бундай чақирришлар тўққиз-ўн мартадан бўлиб туради. Кейинги йилларда улар шунча кўпайиб кетдики, махсус машина ясашга тўғри келди. Ундаги янгилик, тўғриси айтганда, фақат оптик линзадир, қолганлари илгаритдан маълум. Бу ерда врачнинг кераги йўқ. Иккита техник ярим соатла ҳамма ишни дўндиради. Кечирасиз, вақтимиз тигиз, — улар кўча томон юришди, — ҳозиргина радио орқали янги чақирриқ олдик. Бундан ўн маҳалла нарида яна аллақим бир қутича ухлатадиган дорини ичиб қўйибди. Яна керак бўлиб қолсак чақиртирарсиз. Касалга энди фақат тинчлик керак. Биз унга қувватни оширувчи дори бердик. Жуда очиқиб уйғонади. Хўп бўлмаса!

Юпқа лаблари орасига сигаретани маҳкам қисиб олган, қарашлари заҳарли қора илон қаби совуқ одамлар ўзлари билан машина ва ишлангларини кўтариб, суяқ чирк ва аталиши номаълум қора қуюқ бўтқа солинган қутини олиб хонадан чиқиб кетдилар.

Монтэг бутун оғирлиги билан стулга ўтирди ва олдида узала тушиб ётган хотинига тикилиб разм солди. Энди унинг чеҳраси хотиржам, кўзлари юмуқ эди. Қўлини узатиб кафтида нафасининг илиқлигини сезди.

— Милдред, — уйғотишга уриниб кўрди.

«Бизлар жуда кўпмиз, — хаёл суларди у, — бизга ўхшаганлар миллиардлаб, бу ҳаддан зиёд кўп. Ҳеч ким бир-бирини билмайди. Етти ёт бегоналар келиб сенга зўравонлик қилишади. Бегона одамлар юрагингни юлиб, қонингни сўриб оладилар. Эҳ, худойим, бояги одамлар ким ўзи? Урнимда уларни ҳеч қачон кўрган эмасман».

Орадан ярим соат вақт ўтди.

Хотинининг қон томирларида ёт қон оқар, шу ёт қон унга ҳаёт бағишларди. Юзларига қон югуриб, дудоқлари қирмизи ранг олган эди. Мулойим ва хотиржам ички ҳолати шундоққина юзига уриб турарди. Ўз қонининг ўрнига бировнинг қони...

Ҳа, ҳа, худди шунингдек хотинининг танаси, мияси ва хотирасини ҳам алмаштириш мумкин бўлганида эди! Унинг қалбини тозалашга, у ерда бўлақларга ажратиб чўнтақларини ағдариб, ҳўл латта устидан дазмоллаб, текислаб, эрталаб эса яна қайтариб келтиришларига топширишнинг иложи бўлсайди.

Кошкийди шундай бўлса!

У ўрнидан туриб, пардаларни кўтариб, деразаларни ланг очиб юборди. Хона тоза тун ҳавосига тўлди. Соат тунги икки эди. Наҳотки кўчада Кларисса Маклелланни учратганидан буён атиги бир соат ўтган бўлса, фақат бир соат илгари бу қоронғу хонага кириб, кичкинагина тиниқ шишани оёғи билан туртиб юборган бўлса? Фақат бир соат, холос, аммо ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетди — аввалги олам эриб йўқ бўлиб кетди, унинг ўрнида янги, совуқ ва нурсиз олам пайдо бўлди.

Ой нури билан қопланган майсазор орқали Монтэгнинг қулоғига кулги овози етиб келди. Кулги Кларисса, унинг ота-онаси ва шундай оддийгина, беозор куладиган амакиси яшайдиган уйдан эшитилиб турарди. Бу зўраки эмас, самимий ва қувончли қаҳқаҳа эди ва у атрофдаги ҳамма хонадонлар жимжитлик ва зулматга бурканган бир пайтди, вақт алламаҳал бўлиб қолганига қарамасдан, дароғон уйдан овозлар эшитилиб турарди. Монтэг ўзаро суҳбатлашиб ўтирган кишиларнинг овозига қулоқ соларди, улар нима ҳақидадир гаплашар, сўзларидан сеҳрли нарса тўқиётгандай савол беришар, жавоб қайтаришарди.

Монтэг ойнаванд эшикдан ўтиб, нима қилаётганини ўйламасдан майсазорни кесиб ўтди. У овозлар эшитилиб турган уй ёнидаги соя жойда тўхтади ва бирдан хаёлида агар истаса зинапоядан кўтарилиб эшикни тақиллатиши, «Мени ҳам ичкарига киритинглар! Бир оғиз ҳам сўз айтмайман. Чурқ этмай ўтираман. Сизлар нима ҳақида сўзлашаётганингизни эшитмоқчиман, холос», деб шивирлаши мумкинлиги ҳақидаги фикр ўтди.

Аммо у турган жойидан қимирлай олмади. Эркак кишининг, амакиси бўлса керак, бамайлихотир ва шошмасдан гапираётганига қулоқ солганча совуқдан қалтираб, совуқ суяк-суягидан ўтиб, афт-ангори муз ниқобга ўхшаб тураверди.

— Хуллас, одамларнинг қадр қолмаган бир асрда яшайпмиз. Бизнинг давримиздаги инсон қоғоз қўл сочиққа ўхшайди: унга бурун қоқадилар, гижимлайдилару улоқтирадилар, янгисини оладилар, бурун қоқадилар, гижимлайдилар, ташлаб юборадилар... Одамлар ўз қиёфасига эга эмас. Монтэглари дастури, ўйинчиларнинг исмини билмасдан туриб, ўз шахрнинг футбол командасига қандай қилиб ишқибозлик қилишинг мумкин? Масалан, қани, айт-чи, қанақа рангдаги футбол кийимида майдонга тушадилар?

Монтэг секин-секин қадам босиб орқага, уйига қараб юрди. У деразаларни очиқ қолдириб, Милдредга яқинлашди, уни адёлга авайлаб ўраб, кириб ўрнига ётди. Ой нури ёноқларига, қош-қовоғи солинган пешонасидаги чуқур ажинларга тушди, ҳар бирида зигирдай кумуш оқ тушгандай кўзларида акс этди.

Биринчи ёмғир томчиси. Кларисса. Яна томчи. Милдред. Яна битта. Амаки. Яна битта. Бугунги ёнғин. Битта. Кларисса. Бошқа томчи. Милдред. Учинчиси. Амаки. Тўртинчиси. Ёнғин. Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи, Милдред, Кларисса, амаки, ёнғин, ухлатадиган ҳапдорилар, одамлар-қоғоз қўл сочиқлар, ишлат, улоқтир, янгисини ол! Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи. Ёмғир. Момақалди роқ. Амакининг қаҳқаҳаси. Момақалди роқнинг гумбурлаши. Оламни сел босиб келади. Вулқондан олов отилиб чиқади. Ҳамма нарса чирпирак бўлиб айланиб жунбушга келган, сергўлқин, тошқин дарё каби тун кўйнидан тонг сари интилади...

— Бошқа ҳеч нарсани билмайман, ҳеч нарсани тушунмайман, деди Монтэг ва ухлатадиган ҳапдорини оғзига ташлади. Дори аста-секин тилининг устида эриб кетди.

Эргалаб соат тўққизда Милдреднинг ўрни бўш эди. Монтэг шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, юраги ҳовлиқиб даҳлиздан югуриб кетди. Бориб, ошхонанинг эшиги олдида тўхтади.

Қизартиб пиширилган нон бўлакчалари кумуш тостер¹дан отилиб чиқар, нозик металл қўл уларни шу заҳоти тутиб олиб қиздириб, эритилган мойга ботирарди.

Милдред қизариб пишган нон бўлаклари ликопчага терилишини томоша қилиб турарди. Унинг қулоқлари гувиллаётган электрон асаларилар билан тикиб зич беркитилган эди. Бошини хиёл кўтариб Монтэгни кўрди-да, унга бош ирғаб кўйди.

— Тузукмисан? — сўради у. Ун йил давомида «Чиғаноқ» радиотикинларига кўниккан Милдред лабларнинг ҳаракатига қараб тушуннишга ўрганиб қолган эди. У яна бошини силкитиб кўйиб, бошқа нон бўлагини тостерга солди.

Монтэг ўтирди.

— Ҳайронман, нега бунчалик овқат егим келади, — гапирди хотини.

— Сен... — гап бошлади у.

— Шундай очиқибманки!

— Кеча кечкурун...

— Сира ухлайолмадим. Ўзимни жуда ёмон ҳис қиляпман, — давом этди хотини, — вой, худойим-ей, шундай очиқиб кетдимки! Нега бундай бўляпти, тушунолмаيمان.

— Кеча кечкурун... — яна гап бошлади у.

Хотини паришон ҳолда лабларининг қимирлашини кутди.

— Кеча кечкурун нима бўлди?

— Ҳали ҳеч нарсани эслолмайман дегин?

— Нима бўпти? Меҳмонлар келишдими? Бугун худди ичкиликдан карахт бўлганга ўхшайман. Тавба, ичакларим шундай сурнай чалаяптики! Ким келди бизникига?

— Бир нечта киши.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим, — у қизариб турган нондан бир тишламини оғзига солди, — қорним оғриси-да, ютоқиб турибман.

¹ Т о с т е р - қотган нон тайёрлайдиган электр асбоби.

Куюшқондан ташқари бирон иш қилмаган бўлсам керак деб умид қиламан.

— Йўқ, — деди у паст овозда.

Тостер унга ёққа шимдирилган нон бўлагини тутқазди. Гүё илтифот қилаётганларидек алланечук хижолат тортиб уни олди.

— Сенинг ҳам мазанг йўққа ўхшайди, — сўз қотди хотини.

... Куннинг иккинчи ярмида ёмғир қуйиб ёғди, атроф қоронғилашиб кулранг парда билан чулғангандай бўлди. У даҳлизда туриб тўқ-сарик самандар нур сочиб турган нишонни куртқасига тақарди. Хаёлга ботиб ҳаво янгилайдиган панжарага узоқ тикилиб қолди. Телевизорли хонада сценарий ўқиётган хотини бошини кўтариб унга қаради.

— Намунча хаёл сурмасалар! Нимани ўйлаяптилар?

— Ҳа, сен билан гаплашиб олишимиз керак, — чўзиб гапирди у, — кеча ҳамма ухлатадиган ҳапдориларни, шиша идишда қанча бўлса, ҳаммасини ичиб қўйибсан.

— Йўғ-е! — ажабланиб хитоб қилди хотини, — бўлиши мумкин эмас!

— Флаконт полда бўш ётган эди.

— Мен бундай қилган бўлишим мумкин эмас. Менга зарил кептими?

— Балким иккита ҳапдори егандирсан, кейин эса буни унутиб, яна иккита, яна унутиб, яна ичгандирсан, миянги заҳарланиб гангиб қолганингдан кейин эса бири кетидан иккинчисини, ўттизтами-қирқтами флаконда борини ютиб юборгансан.

— Бўлмаган гап! Нима учун бундай аҳмоқлик қиларканман?

— Қайдам, — жавоб берди у.

Хотини тезроқ кетишини истарди, шекилли, буни ҳатто яширмасди ҳам.

— Ҳеч қачон бундай қилмасдим, — такрорлади у.

— Майли, сен айтганча бўлақолсин.

— Леди айтганидек, — кўшимча қилди у ва яна сценарий ўқишга тушиб кетди.

— Бугун кундузги дастурда нима бор? — сўради у ҳорғин.

Хотини бошини кўтармасдан жавоб берди:

— Пьеса. Ўн минутдан кейин ҳамма тўрт деворга ўтиш билан бошланади. Менга ролни бугун эрталаб юборишди. Уларга баъзи бир нарсаларни таклиф этдим, бу томошабинларнинг эътиборини қозониши керак. Пьесани битта ролни тушириб қолдириб ёзадилар. Мутлақо янги ғоя! Бу етишмайдиган уй бекаси ролини мен ижро этаман. Етишмай турган репликани айтиш вақти яқинлашганда ҳамма менга қарайди. Мен репликални айтаман. Масалан, эркак киши: «Бунга сен нима дейсан, Элен?» — деб сўрайди ва менга қарайди. Мен бўлсам мана бу ерда, сахна марказида ўтиргандек жойлашаман; кўряпсанми? Мен жавоб бераман... мен жавоб бераман... — у қўлёманинг сатрлари бўйлаб бармоғини югуртира бошлади, — мана, топдим: «Менимча бу ғоят соз!» Кейин улар эркак киши «Сен бунга розимисан, Элен?» демагунча менсиз давом эттиришади. Шунда мен: «Бўлмасамчи, албатта розиман» деб жавоб бераман. Жуда қизиг-а, Гай?

У даҳлизда индамай унга қараб турарди.

— Тўғриси ҳам жуда қизиқ, — яна қайтарди хотини

— Пьеса нима ҳақида ўзи?

— Сенга айтдим-ку. Унда қатнашувчилар учта — Боб, Рут ва Элен.

— Нима?

— Бу жудаям қизиқ. Тўртинчи телевизорли деворимиз бўлганда янада қизиқроқ бўларди. Сенингча, оддий девор ўрнига телевизорли девор ўрнатишимизга яна узоқ пул тўлашга тўғри келадими? Бу бор-йўғи икки минг долларга тушади, холос.

— Бир йиллик иш ҳақимнинг учдан бир қисми экан.

— Атиги икки минг доллар, — қайсарлик билан такрорлади у, — ҳар замонда бир мени ҳам ўйласанг ёмон бўлмасди.

Агар тўртинчи деворни ҳам ўрнатсак, бу хона фақат бизники бўлиб қолмасди. Унда турли ажойиб ва қизиқ одамлар яшаган бўлишарди. Бошқа бирон нарсада тежаса бўлади.

— Биз шундоқ ҳам кўп нарсада тежаянимиз, учинчи деворга тўлаганимиздан бери. Агар ёдингда бўлса, уни фақат икки ой муқаддам ўрнатган эдик.

— Фақат икки ой бўлдими? — у ўйчан эрига тикилди, — майли, кўришгунча, азизим.

— Кўришгунча, — жавоб берди у кўча томонга юриб, лекин бирдан тўхтаб, орқасига қаради, — охири нима билан тугайди пьесанг? Яхшилик биланми?

— Охиригача ўқиб чиққаним йўқ ҳали.

У яқинлашиб сценарийнинг сўнгги саҳифасига кўз югуртириб чиқди, бошини силкиб, уни тахлаб хотинига қайтариб берди-да, ёмғирдан ҳўл бўлган кўчага чиқди.

Ёмғир деярли тўхтаган эди. Қиз тротуар ўртасидан бошини кўтариб келар, яккам-дуккам ёмғир томчилари юзига тушарди. Монтэгни кўриб жилмайди.

— Салом.

Монтэг саломга алик олиб сўради:

— Хўш, ишларингиз қалай? Яна нимадир ўйлаб топгандирсиз?

— Кўйсангиз-чи, менинг эсим жойида эмас-ку. Юзингга ёмғир томчилаб турса қандай роҳат! Ёмғирда сайр қилишни жуда севаман.

— Менинг бунга унча ҳушим йўқ, — жавоб берди у.

— Агар синаб кўрсангиз, балки, сизга ҳам ёққан бўлармиди?

— Ҳеч қачон қилиб кўрмаганман.

Қиз лабларини ялади.

— Ёмғирнинг мазаси ҳам ёқимли.

— Сиз доимо ниманидир титиб кўргингиз келади, — деди у, — бир марта бўлса ҳам синаб-текшириб кўришингиз керак.

— Баъзан бир неча марта синаб кўришга тўғри келади, — жавоб берди қиз ва кўлида яшириб турган нарчасига қараб қўйди.

— Кўлингиздаги нима? — сўради у.

— Момоқаймоқ. Охиргиси бўлса керак. Шундай кеч кузда уни топаман деб хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Энди уни олиб иякка ишқалаш керак. Бу ҳақда ҳеч эшитганмисиз? Мана, қаранг! — хандон отиб гулни иягига суртди.

— Бунинг қандай каромати бор?

— Агар из қолса, мен ошуқаман. Қани, қаранг-чи. Нима қилиш керак.

У қизнинг иягига нигоҳ ташлади.

— Хўш? — сўради қиз.

— Сап-сариқ из қолибди.

— Жуда яхши! Энди сизда синаб кўрамиз.

— Барибир, ҳеч нарса чиқмайди.

— Кўрамиз, — ақл-хушини йиғиб олмасдан момоқаймоқни бақ-бақасига суқиб суркади. У, беихтиёр юзини четга бурди, қиз хохолаб кулди, — қимирламай туринг!

Қиз унинг бақбақасига қараб қовоғини уйди.

— Хўш, қалай?

— Агтанг! — хитоб қилди у, — Сиз ҳеч кимни севмас экансиз!

— Йўқ, севаман.

— Бунинг ҳеч қанақа исбот-далили йўқ-ку.

— Мен севаман, жуда севаман, — хотирасида кимнингдир қиёфасини тикламоқчи бўлди, фойдаси бўлмади, — мен хушторман, — ўжарлик билан такрорлади у.

— Менга бундай қараманг! Илтимос қиламан сиздан!

— Бунга сизнинг момоқаймоғингиз айбдор, — деди у, — ҳамма чанги сизнинг иягингизга ёпишиб, менга ҳеч вақо қолмади.

— Ана холос, сизни хафа қилиб кўйдимми? Кўриб турибман, хафа бўлдингиз. Кечиринг, мен, тўғриси, сизни... — қиз охишта унинг тирсагидан ушлаб кўйди.

— Йўқ-йўқ, — шошиб жавоб берди у, — мен шунчаки...

— Мен боришим керак. Мени кечирдим денг. Менга жаҳл қилишингизни сира истамайман.

— Мен жаҳл қилаётганим йўқ. Очиғи, салгина ранжидим.

— Ўз руҳшунос шифокорим олдиға кетяпман. Унга қатнашимга мажбур қилишяпти. Мен бўлсам, унга бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлаб топаман: Мен ҳақимда қандай ўйлайди, билмайман-у, сиз ҳақиқий пиёзга ўхшайсиз, қатма-қат ажратишга тўғри келади, дейди.

— Мен ҳам сизга руҳшунос зарур деб ўйлайман, — деди Монтэг.

— Ёлғон. Сиз бундай ўйлаётганингиз йўқ.

У чуқур хўрсиниб деди:

— Тўғри айтасиз. Бундай ўйлаётганим йўқ.

— Шифокор нима учун ўрмонда кезишни, қушларни томошга қилишни, капалаклар тутишни яхши кўришимни билмоқчи. Ўз коллекциямни бир кунмас бир кун сизга кўрсатаман.

— Яхши. Кўрсатинг.

— Улар ҳадеб ҳаминша нима билан бандлигимни суриштиришади. Мен уларга, гоҳо шундай ўтириб, ўзимча ўй сураман дейман. Нима ҳақда ўйлашимни айтмайман. Бош қотириб кўришсин. Баъзан уларга бошимни орқага ташлаб, мана бундай тилим билан ёмғир томчилари тутишни яхши кўраман дейман. Улар винонинг мазасини эслатади. Қачон бўлса ҳам синаб кўрганмисиз буни?

— Йўқ, мен...

— Мени кечирдингизми? Ҳа-ми?

— Ҳа, — у бир дам ўйланиб қолди, — ҳа, кечирдим. Нимага кечирганимни ҳам билаолмайман. Сиз алланечук бошқачасиз: сиздан хафа бўлиш, шу билан бирга осон қечириш ҳам мумкин. Ўн етти ёшдаман дебмидингиз?

— Ҳа, бир ойдан кейин ўн еттига тўламан.

— Ажабо. Менинг хотиним ўттизга чиқди, аммо сиз ундан анча ёши улуг кўринасиз. Буни қандай тушунса бўларкин, тагига етолмайман.

— Сиз ҳам қандайдир бошқачасиз, мистер Монтэг. Баъзи-баъзида сизнинг ўт ўчирувчи эканлигингизни унутиб қўяман. Яна жаҳлингизни чиқарсам майлими?

— Майли, тортинманг.

— Қандай бошланган? У ерга қандай қилиб тушиб қолдингиз? Бу ишни қандай қилиб ва нима учун худди шуни танладингиз? Сиз бошқа ўт ўчирувчиларга ўхшамасиз? Улардан баъзиларини кўрганман, яхши биламан. Мен гапиратганимда сиз менга қарайсиз. Кеча ой ҳақида гапирганимда сиз осмонга қарадингиз. Анави бошқалар ҳеч қачон бундай қилишмасди. Ўз йўлидан қолмай, менга қулоқ солмасдан кетаверишарди. Кўрқитиб дўқ урган ҳам бўлардилар. Одамларнинг ҳозир бир-бирлари учун вақтлари йўқ. Сиз бўлсангиз менга илтифот кўрсатдингиз. Бу ноёб хислат. Шунинг учун сизнинг ўт ўчирувчи эканлигингиз менга ғалати туюлади. Нима учундир сизга номуносиб касб.

У иккига бўлиниб кетгандай, қоқ ўртасидан ёрилиб кетгандай, ярмиси олов каби иссиқ, бошқа қисми муздай совуқ, бири — мулойим, бошқаси — дағал, бири — титроқ, бошқаси тошдай қаттиқ туюлди. Иккига бўлинган «мен»ининг ҳар бири иккинчисини яксон қилишга ҳаракат қиларди.

— Вақтингиз бўлди. Даволовчи врачингизга кечикманг, — деди у.

Қиз уни тротуарда ёмғир остида қолдириб югуриб кетди. У анчагача қимирламай турди. Кейин оҳиста бир неча қадам ташлаб, бирдан бошини орқага ташлади-да, юзини ёмғирга тутиб, бир зумга оғзини очди...

Механик кўпшак ухлар ва шу вақтнинг ўзида бедор эди, ўт ўчириш станциясининг қоқ-қоронғу, йўлагининг охиридаги паст ғувилловчи, паст тебранувчи, хира ёритилган уясида яшар, айнаи вақтда эса жонсиз эди. Тун осмонининг сўник нури катта тўртбурчакли ойнадан тушиб, ёруғлик шуъласи гоҳ у, гоҳ бу ерда, механик ҳайвоннинг мис, бронза ва пўлат қисмларида липилларди. Ёруғлик қизил ёқут ойнанинг майда бўлақларида акс этар, сезилар-сезилмас жилваланиб, тагига резина қоқилган ўргимчакниккага ўхшаш саккизта панжаларида сал сезиладиган даражада титраб турувчи бу ғалати баҳайбат махлуқнинг бурун тешигидаги ўта ингичка майда қон томирларига ўхшаш жуда ингичка сезгир нейлон тукларда жимирларди.

Монтэг бронза устунга сирғалиб пастга тушди-да уйкудаги шахарни томоша қилиш учун ташқарига чиқди. Булутлар тарқалган, осмон мусасфо эди. Чекиб туриб коридорга қайтиб кирди ва энгашиб итнинг уясига қаради. Механик кўпшак ранг-баранг гуллар шираси ҳаммани ақлдан оздирувчи ва даҳшатга солувчи заҳар билан қонган даладан инига қайтган улкан асаларини эслатарди. Кўпшакнинг танаси мана шу куюқ ширин афюн билан обдон заҳарланган. Энди эса заҳарнинг кучини уйку билан қирқмоқчи бўлиб пинакка кетган эди.

— Салом, — шивирлади Монтэг одатдагидек ўлик ва шу билан бирга тирик ҳайвонга маҳлиё бўлиб қараб.

Ўт ўчирувчилар кечалари зерикашганда, бу ҳар тунда такрорланиб турарди, мис устун бўйлаб пастга тушишарди-да, итнинг ҳид билиш тизимининг чиқилловчи мурватини маълум ҳидга мослаб ертўлага каламушлар, жўжалар, гоҳида барибир чўктириб юбориш лозим бўлган мушукларни кўйиб юборишарди. Кўпшак қурбонларидан қай бирини олишга гаров ўйнашарди.

Ўйин бир неча секунддан кейин тутарди. Жўжа, мушук ёки каламуш бир неча метр югуриб ўтмасиданоқ итнинг юмшоқ панжасига илинар, унинг тумшугидан тўрт дюйм¹ пўлат игна найза каби

¹ Д ю й м — 25,5 мм.га тенг узунлик ўлчови.

чўзилиб чиқиб, ўлжасига катта миқдордаги морфий ва прокаинни санчиб заҳарлар эди. Бундан кейин ўлдирилган ҳайвонни ахлат куйдирадиган печга элтиб ташлар эдилар. Ўйин яна бошқатдан бошланарди.

Монтэг одатда юқорида қолиб, бу эрмакларда иштирок этмасди. Кунлардан бир кун, икки йил муқаддам, тажрибали ўйинчилардан бири билан гаров бойлашиб, бир ҳафталик иш ҳақини ютқазиб қўйган эди. Ушанда Милдред зор қақшаб таъзирини берган эди. Ханузгача ҳахлидан бутун юзига қизил тошиб, пешонасидаги томирлари ўқлоғидай кертиб кетганини эслайди. Энди у тунлари койкада деворга ўгирилиб пастдан эшитилаётган қаҳ-қаҳ отиб кулишларга гўё кимдир рояль торларини тез-тез тортаётгандек каламуш тирноқларининг полга урилиб чиққан овозига, сичқонларнинг чийилдоқ товушига, кўппак биргина шовқинсиз сакраш билан соядек, бирдан ёруғ нурга учиб чиққан тунги баҳайбат капалак сингари инидан отилиб чиққанидаги кутилмаган сукунатга қулоқ солиб ётарди. Ит ўлжасига ҳамла қилиб, унга найзасини санчар ва инига қайтар, худди рубильникни ўчириб қўйганларидек ўша заҳоти жим бўлиб тош қотарди.

Монтэг итнинг тумшуғига қўлини теккизди.

Ит ириллади.

Монтэг орқага тисланди.

Кўппак инида ўрнидан кўзғалиб, бирдан жон кирган кўкиш ҳаворанг неон учкунлар тўла кўзларини тикиб Монтэга қаради. У яна ириллади галати, қулоққа ёқимсиз электр визиллаши, товада ёғнинг вижиллаши ҳамда металл ғижирлаши аралашган товуш эшитилди. Бамисоли қандайдир эскирган, занглаш ва умрини ўтаб бўлганларга хос эҳтиёткорлик билан ғижирлайдиган қачондан бери қаровсиз қолган механизм ҳаракатга келгандай бўлди.

— Ўзингни бос, ўзингни, — шивирлади Монтэг. Юраги гупиллаб ура бошлади. У, итнинг тумшуғидан бир дюйм келадиган игна чўзилиб чиқиб йўқолганини, яна чўзилиб чиқиб йўқолганини ўз кўзи билан кўрди. Итнинг қаерладир ичида ириллаши тобора кучаяр, ялтираган кўзлари Монтэга қадалган эди.

Монтэг орқага тисарилди. Кўппак инидан бир қадам ташлаб ташқари чиқди. Монтэг қўллари билан устунга ёпишди. Унга тегиб кетиши билан устун тепага ғириллаб кўтарилиб, Монтэгни шипдаги туйнукдан оҳиста олиб ўтди. У, юқори қаватнинг ярим қоронғи майдончасига қадамини босди.

У қалт-қалт титрар, ранги бўзариб кетган эди. Пастда ит жимиб паст гувиллашда давом этиб, яна ҳақиқатга тўғри келмайдиган ўргимчакники каби саккизта панжаларига чўққайиб пасайди. Унинг кўп қиррали кристалл кўзлари яна сўнди.

Монтэг туйникдан дарҳол узоқланмади, аввал ўзини бироз босиб олмоқчи эди. Унинг орқа томонида анча наридаги бурчакда тўрт эркак, стол атрофига жойлашиб кўк абажурли лампа ёруғида қарта ўйнашарди. Улар Монтэга кўз қирини ташлаб қўйишди-ю, ҳеч қайсиси чурқ этмади. Фақат хумо қуши тасвири тушириб безатилган брендмейстер қалпоғидаги; озгин қўлларида қарта тутиб турган кишигина ниҳоят қизиқсиниб нариги хонадан туриб сўради:

— Нима бўлди, Монтэг?

— Мени жини ёқтирмайди, — деди Монтэг.

— Кўппакними? — брендмейстер қўлидаги қарталарни синчиклаб кўздан кечирарди, — қўйинг, бўлмағур гапни. Унинг жини ёқтириш

ёки ёқтирмаслиги мумкин эмас. У фақат «ишлаб туради». Бу баллистика бүйича вазифа дегандай гап. Унинг учун траектория ҳисоблаб чиқилган ва ундан ташқарига чиқмайди. Нишонни ўзи топади, орқага ўзи қайтади, ўзи ўчади. Мис симлар, аккумуляторлар, электр энергияси — унда бор нарсаларнинг ҳаммаси шу.

Монтэг қалтираб ичига ҳаво ютди.

— Унинг ҳид билиш тизимини шунча аминокислоталар, шунча фосфор, шунча ёғлар ва ишқорлар деб истаган комбинацияга созлаш мумкин. Шундайми?

— Албатга, бу ҳаммага маълум-ку.

— Ҳар биримизнинг қонимизнинг кимёвий таркиби ва фоизли нисбат у ерда, пастда умумий картотекада рўйхатга олинган. Кимдир Механик итнинг «хотира»сини у ёки бу таркибга, тўлиқ эмас, қисман, масалан, аминокислоталарга созлаб қўйган бўлса, нима дейсиз? Бу ҳозиргидек менга даф қилиши учун етарли.

— Бўлмагур гап! — деди брандмейстер.

— У феъли айниган дейиш мумкин-у, кутурган деб бўлмайди. Кимдир унинг хотирасини унга тегишим билан ириллаш даражасида созлаб қўйишти.

— Кимнинг эсига келибди дейсиз шундай қилиш? — деди брандмейстер, — бу ерда душманларингиз йўқми, Гай?

— Билишимча, йўқ.

— Эртага механиклар итни текширишади.

— Бу менга биринчи марта ириллаши эмас, — давом этди Монтэг, — ўтган ойда ҳам икки марта шундай бўлувди.

— Эртага ҳаммасини текширамыз. Бу ҳақда ўйлашни миянгиздан чиқаринг.

Монтэг туйник ёнидан нари кетмади. У беҳосдан уйининг даҳлизидаги вентиляция панжарасини, унинг орқасига яшириб қўйилган нарсани эслаб қолди. Кимдир бундан хабар топиб, итга «айтган» бўлса-чи?...

Брандмейстер Монтэгга яқинлашиб, савол назари билан унга қаради.

— Ит тунлари инига кириб олиб нима ҳақида ўйлашини тасаввур қилиб кўраман, — деди Монтэг, — одамга ташланганда унга жон кириши ростми? Бу, ҳатто қандайдир кўрқинчли.

— Ичига солиб қўйганимиздан бўлак ҳеч нарса ҳақида ўйламайди.

— Эҳ, аттанг, — секин гапирди Монтэг, — биз унга фақат бир нарсани таъқиб этиш, тутиш ва ўлдиришни сингдирар эканмиз. Қандай шармандалик, уни бошқа ҳеч нарсага ўргата олмасак!

Брандмейстер Битти нафратланиб пўнғиллади:

— Бу қанақанги сафсата! Бизнинг итимиз инсон заковати нима яратишга қодир эканлигининг ажойиб намунасидир. У, нишонни ўзи топиб, беҳато урадиган такомиллашган қурол.

— Ҳа, худди шундай. Биласизми, унинг навбатдаги ўлжаси бўлишни сира истамайман, -деди Монтэг.

— Нима учун бунчалик қайғурасиз? Виждонингиз тоза эмасми, Монтэг?

Монтэг ялт этиб брандмейстер Биттига қаради. У бўлса кўзларини узмай тикилиб қараб турарди, алҳол, брандмейстернинг лаблари қимирлаб ёйилиб, паст, деярли овоз чиқармай қаҳ-қаҳ отиб кулди.

Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти кун. У ҳар куни уйидан чиқиб, Кларисса қаердадир шу ерда, ёнгинасида эканлигини биларди. Бир марта унинг ёнғоқ дарахтини силкитаётганини, бошқа гал майсазорда

ҳаворанг свитер тўқиб ўтирганини кўрди. Уч ёки тўрт марта уйининг зинапоёсида кичкина кузги гуллар гулдастасини, қоғоз халтачага солинган бир ҳовуч каштанларни, бир варақ оқ қоғозга бетартиб қадаб кираверишдаги эшикка пистон тўтма билан ёпиштириб қўйилганини кўрди. Ҳар кеч Кларисса уни муюлишгача кузатиб қўярди. Бир кун ёмғирли, бошқаси очиқ, кейин жуда изғиринли, кетидан осойишта ва илиқ, булардан кейин эса ёз фасли қайтиб келгандай кун иссиқ ва дим бўлди. Клариссанинг чехраси офтобда енгилгина қорайди.

— Нима учун менга сизни гўё анчадан бери биладигандек туюлди? — сўради у метрога киришга яқинлашганларида.

— Чунки сиз менга ёқасиз, — жавоб берди қиз, — ва сиздан менга ҳеч нарса керак эмас. Яна шунинг учунки, биз бир-биримизни тушунамыз.

— Сиз билан бирга бўлганимда ўзимни қариб-қартайгандек сезаман. Сизга ота бўлишга ярайдиганга ўхшайман.

— Ростданми? Болаларни шунчалик яхши кўрар экансиз, нима учун маъна менга ўхшаган қизингиз йўқ?

— Билмадим.

— Ҳазиллашяпсизми?

— Мен айтмоқчи эдимки... — у дудуқланиб қолиб, бошини чайқатди, — биласизми, хотиним... Худлас, бир сўз билан айтганда, фарзанд кўришни истамасди.

Қиз жиддийлашди.

— Кечирасиз. Тўғриси, мени калака қилияпсиз деган хаёлга борибман. Эсим курсин.

— Йўқ-йўқ! — хитоб қилди у, — сўраганингиз жуда яхши бўлди. Мендан кўпдан бери бу ҳақда ҳеч ким сўрамасди. Ҳеч кимнинг сен билан иши йўқ... Сўраганингиз жуда яхши бўлди.

— Келинг, бошқа нарса ҳақида гаплашайлик. Қизиган барглардан ниманинг ҳиди келади, биласизми? Долчиннинг. Мана, ҳидлаб кўринг.

— Ростдана... Долчиннинг ҳидига жуда ўхшаб кетади.

Қиз унга нур ёғилиб турган чарос кўзларини кўтариб қаради.

— Қандай қилиб ҳамиша ажабланасиз?

— Ҳолбуки мен авваллари ҳеч қачон сезмасдим... вақтим бўлмасди...

— Реклама говларини кўрдингизми? Ёдингиздами, мен сизга айтувдим.

— Кўрдим, — у беихтиёр кулиб юборди.

— Кулги сизга ярашаркан.

— Рост айтяпсизми?

— Ҳа. Анча эркин, табиий куляпсиз.

У анча енгил тортиб, ўзини яхши ҳис қилаётгандек бўлди.

— Нега мактабга бормайсиз? Ўқиш ўрнига уззукун ёлғиз ўзингиз айланиб юрасиз?

— Мактабда менсиз зерикиб қолишмайди, — жавоб берди қиз, — уларнинг айтишларича, одамови эмишман, одамлар билан гўё чиқишолмас эмишман. Бунга сира тушуниб бўлмайди. Нега десангиз, аслида одамлар билан тез элакишиб кетаман. Ҳаммаси муносабатни қандай тушунишга боғлиқ. Менимча одамларга аралашиб сиз билан менинг мана шундай суҳбат қуришимиз, — у боғдаги дарахт остидан топиб олган бир нечта каштанларни кафтига ташлади, — ёки дунёнинг ишларидан гаплашишимиздир. Одамнинг тафтини одам олади. Ҳаммани бир ерга гуҳ қилиб тўплаб, ҳеч кимга сўз берилмаса, бу қанақа муносабат бўлди? Телевизордан машғудот, баскетбол,

бейсбол ёки югуриш буйича дарс, кейин тарих дарси — ниманидир кўчириб расмини соламиз, кейин яна спорт. Биласизми, мактабда ҳеч қачон саволлар бермаймиз. Кўпчилик шундай. Оғзимизга кум солиб ўтираверамиз, тарақлатиб жавобларни ёғдиришади, яна тўрт соатча ўтириб, ўқув фильмини кўрамиз. Одамларнинг ўзаро алоқаси шу бўлдими? Юзлаб воронкаларга бошқа томонидан оқиб чиқиб кетиши учунгина тарнов бўйлаб сув қуядилар. Тагин бунинг вино эканлигига инонтирмоқчи ҳам бўладилар. Кечга бориб чунонам чарчаймизки, ё таппа ташлаб ухлашимиз, ё томоша боққа кириб, у ерда сайр-томоша қилиб юрганларнинг қитиқ патига тегишимиз ёки махсус павильонда ойна синдиришимиз, ёхуд ҳалокатлар тирида пўлат коптоклар билан автомашиналарни уриб ағдаришимиз мумкин. Яна автомобилга ўтириб, кўчаларда ғувиллатиб учуриб юрамиз, эшитган бўлсангиз: ким фонар столбаси ё бошқа машина ёнидан тез ўтиб кетиш ўйини бор. Ҳа, эҳтимол, улар ҳақдирлар, мен улар айтганча бордирман. Менинг дўстларим йўқ. Бу менинг гўё эси пастлигимни исбот қилармиш. Аммо тенгдошларимнинг ҳаммаси жинниларга ўхшаб бақариб-чақаришади, сакрашади ё бир-бировини дўппослашади. Одамлар ҳозир бир-бирларига қанчалик шафқатсиз эканликларини сезганмисиз?

— Сиз ёши қайтган аёлларга ўхшаб фикр юритасиз.

— Баъзан ўзимни қариб-чуриган кампир хотиндек ҳис қиламан. Тенгдошларимдан кўрқаман. Улар бир-бирларини ўлдиришади. Наҳотки, доимо шундай бўлган бўлса? Амакимнинг айтишларича, бундай бўлмаган. Шу йилнинг ўзида тенгқурларимдан олти киши отиб ўлдирилди. Ўнтаси автомобил ҳалокатида нобуд бўлишди. Мен улардан кўрқаман, шунинг учун мени чиқиштирмайдилар. Амакимнинг айтишларича, уларнинг боболари болалар бир-бирларини ўлдирмайдиган даврларни эслар эканлар. Лекин бунга анча замонлар бўлган, у вақтларда ҳамма нарса бошқача бўлган экан. Амаким у замонларда одамлар ҳар бир кишида масъулият ҳисси бўлиши керак деб ҳисоблаганлар дейдилар. Мақтанчоқликка йўймайсиз, менда бу ҳис бор. Нега десангиз, бунга кўп бўлган, ҳали кичкиналигимда яхшилаб савалаб адабимни берганлар. Рўзғорга керак ҳамма нарсаларни ўзим харид қиламан, ўйни ўзим йиғиштираман.

Ҳаммасидан ҳам, ҳарнечук одамларни кузатишни яхши кўраман, — деди у, — гоҳо эрталабдан кечгача метрода юраман, одамларни кузатаман, гапларига қулоқ соламан. Улар ким, нима истайдилар, қаерга кетяптилар — билгим келади. Баъзида ҳатто томоша боғларида ҳам бўламан ёинки ярим тунда шаҳар чеккасида елдек учиб юрган кезларида ракетали автомобилларда сайр қиламан. Полициянинг иши йўқ, улар суғурта қилдириб қўйилган бўлса, бас. Чўнтагингда ўн минг долларга қвитанциянг бўлса, демак, ҳаммаси жойида, ҳамма бахтли, ҳамма хурсанд. Метрода ё содали сув фавворачалари ёнида одамларнинг гапига қулоқ солиб нимага икром бўламан денг?

— Хўш?

— Одамлар ҳеч нарса ҳақида гапиришмайди.

— Бу қандай бўлдикин?

— Ҳа-ҳа. Ҳеч нарса ҳақида. Автомобиллар маркаси, молалар, сузиш бассейнарининг номини аташади, холос ва ҳаммасига «Вой, қандай яхши!» деб қўшиб қўйишади. Уларнинг ҳаммаси ҳалёб бир нарсани тасвирлаб айтадилар. Шақилдоқнинг ўзи дейсиз. Қаҳвахоналарда эса латифалар қутисини бураб, ўша сийқаси чиққан эски аскияларни

эшитадилар ёки бўлмаса музыкали деворни улаб, унда рангли нақшларнинг жилваланишини томоша қиладилар. Буларнинг ҳаммаси маъносиз, рангларнинг оддий товланиши-ку. Расмлар галереяси-чи? Қачон бўлса ҳам расмлар галереясига кириб ўтганмисиз? Уларда ҳам ҳаммаси мазмунсиз. Ҳозир бошқачаси бўлмайди ҳам. Бир замонларда, амаким шундай дейдилар, бошқача бўлган экан. Бир вақтлар расмлар нима ҳақиладир ҳикоя қилган, уларда ҳатто одамлар тасвирланган экан.

— Ҳадеб амаким ундай дейдилар, амаким бундай дейдилар, деб гапирасиз. Амакингиз ажойиб инсон бўлсалар керак.

— Албатта, ажойиб инсон бўлганлар. Кечирасиз, менинг вақтим бўлди. Кўришгунча хайр, мистер Монтэг.

— Кўришгунча.

— Кўришгунча...

Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти кун. Ўт ўчириш станцияси.

— Монтэг, худди қушга ўхшаб устундан учиб чиқасиз.

Учинчи кун.

— Монтэг, бугун орқа эшикдан кириб келдингиз. Ит яна сизни безовта қиляптими?

— Йўқ-йўқ.

Тўртинчи кун.

— Монтэг, эшитдингизми? Менга фақат бугун айтишди. Сизтлда битта ўт ўчирувчи атайлаб итнинг ўзининг кимёвий комплексига созлаб, инидан чиқазиб юборипти. Ўз-ўзини ўлдиришининг усули ёмон эмас-а!

Бешинчи, олтинчи, еттинчи кун.

Кейин Кларисса ғойиб бўлди. Аввалига бу кун бошқасидан нима билан фарқ қилишини ҳатто тушунмади, асли сабаби Клариссанинг ҳеч қаерда кўринмаслиги эди. Майсазор бўм-бўш, дарахтлар қаққайган, кўчалар ҳувиллаб ётарди. Унга нима етишмаётганини фаҳмлаб олишидан, йўқотганини излашга тушишидан аввал юрагига гулгула тушди; метрога яқинлашганда долғали ваҳима ҳукмида эди. Нимадир содир бўлган, у кўниккан қандайдир тартиб бузилган эди. Тўғри, бу тартиб жуда оддий ва содда, бор-йўғи бир неча кун илгари жорий бўлган эди, гарчи шундай бўлса ҳам...

Сал бўлмаса орқага қайтмоқчи бўлди. Уйдан метрогача бўлган масофани яна бир марта босиб ўтсамикан? У яна бир марта ўтса, Кларисса уни қувиб етиб, ҳаммаси аввалгидек бўлишига ишонарди. Аммо вақт бўлиб қолган эди. Яқинлашиб келган поезд унинг иккиланишларига чек қўйди.

Қарталарнинг шитирлаши, қўлларнинг ҳаракати, кўз қовоғининг учиши, гапирувчи соатнинг ўт ўчириш станцияси навбатчилик хонаси ишидан бир оҳангда маълумот бериши: «... тўртинчи ноябр, пайшанба, эрталаб соат биру ўттиз беш минут... биру ўттиз олти минут... биру ўттиз етти минут...» Қарталарнинг ифлос бўлган столга шапиллаб тегиши. Бир зумга бўлса ҳам ўзини ҳимоя қилишга уринган жуда нозик қовоқларини қаттиқ юмиб олганига қарамай, товушлар Монтэгга етиб келарди. Бироқ кўзлари юмиқ бўлса ҳам атрофидаги ҳамма нарса — ялтиратиб артилган мис бронзани, лампаларнинг чарақлаши, ўт ўчириш станциясидаги жим-житликни аниқ сезарди. Стол устидаги олтин ва қумуш тангаларнинг ялтирашини ҳам кўриб тургандай эди. Ҳозир у кўрмаётган, ундан бир стол нарида ўтирган одамлар ўз қарталарига тикилиб хўрсинишган, нимадандир умидвор. «...Биру қирқ беш минут...» гапирувчи соат тонгнинг ўтиб бораётган тўнг дақиқаларига, ундан баттарин йилга аза тутганга ўхшарди.

— Сизга нима бўлди, Монтэг?

Қаердадир радио хирилларди:

«Хар дақиқада уруш эълон қилиниши мумкин. Мамлакат ўз... ҳимоя қилишга тайёр...».

Станция биноси зириллаб кетди: ракетами бомбардимончилар эскадриляси саҳармардондаги қора осмонни гувиллаб кесиб ўтди.

Монтэг меровланиб кўзларини пирпиратди. Битти унга музей экспонатидек разм солиб қарарди. Мана ҳозир ўриндан туриб яқинлашади-да, Монтэгга қўлини теккизиб, унинг айбини, қийналишларининг сабабларини ошкор қилади. Айбини? Унинг айби нима экан?

— Юриш сиздан, Монтэг.

Монтэг рўпарасида ўтирган одамларга қаради. Уларнинг башараси минглаб ҳақиқий ва ўн минглаб ҳаёлдаги ёнғинлар оловида куйиб парт бўлган эди: уларнинг касб-кори афт-ангорини гайритабий қизил рангга бўяган, кўзларини яллиғлантирган эди. Улар хотиржам, ўзларининг доимий қора трубкаларини тутатиб, кўзларини қисмай ва ўчирмай платинали чақмоқтошларининг оловига қараб туришарди. Кўмирдай қора сочлари, қоракуя каби қоп-қора қошлари, кўкиш юзлари, силлиқ қирдирилган, аммо исқирт соч-соқоллари — буларнинг ҳаммаси авлоддан-авлодга ўтиб келган ҳунарнинг тамғаси, белгиси эди! Монтэг чўчиб тушди, оғзини очганча қотиб қолди — миясини галати фикр чулғаб олган эди. Сочлари, қошлари тимқора бўлмаган, юзлари яллиғланиб қизармаган, кўкиш-кулранг соқол-мўйлови силлиқ қилиб кузакланмаган, шу билан бирга гўё анчадан бери сочига устара тегмаган ўт ўчирувчини қачон бўлмасин кўрганмиди? Бу одамлар икки томчи сувдек унинг ўзига айнан ўхшар эдилар! Наҳотки ўт ўчириш командаларига одамларни фақат майлларига эмас, балки ташқи кўринишларига ҳам қараб танлаган бўлсалар? Уларнинг юзларида кул ва қоракуянинг рангидан бошқа ранг, тус бўлмасди. Улардан доимо ҳаммавақт тутаб турувчи трубкаларидан тарқаладиган куйинди иси анқиб турарди. Мана, тамаки тутунига бурканган брандмейстер Битти ўриндан туради. Тамакининг янги кутгачасини олиб очади. Целлофан жилд чарс-чурс ёнган оловни эслатиб, чирсиллаб йиртилади.

Монтэг қўлида қисиб турган қаргаларга кўз югуртиради.

— Мен... ҳаёл суриб кетибман. Ўтган ҳафтадаги ёнғинни, китобларини ёқиб юборган анави кишини эсладим. Уни нима қилди-ларингиз?

— Жиннихонага жўнатдик. Телбага ўхшаб бақирарди.

— Ахир у жинни эмасийди-ку!

Битти индамай қаргаларни чийлади.

— Кимда-ким ҳукуматни ва бизни алдаш мумкин деб ўйласа, у ақдан озган бўлади.

— Одамлар бундай вазиятда нимани ҳис қилишларини тасаввур қилишга уриндим, — деди Монтэг, — масалан ўт ўчирувчилар бизнинг уйимиз ва китобларимизни ёқа бошласалар нима қилардик?

— Бизларда китоб йўқ.

— Агар бўлганда-чи?

— Балки сизда бордир?

Битти қоғоғини оҳиста кўтариб қараб, настга туширди.

— Менда йўқ, — деди Монтэг ва стол ёнида ўтирган одамлар оша деворда осиглиқ машинкада босилган, ман этилган китоблар рўйхатига қаради. Бу китобларнинг номи унинг болтаси зарби остида йиллар ва асрлар тарихи кўкка созурилганда ёнғинда гур этиб ёниб

кетар, қўлидаги шланг билан уларнинг устига керосин қуйилиб кулга айланарди-қоларди. — Менда йўқ, такрорлади у ва ўша заҳоти юзида салқин шабадани ҳис қилди. У яна уйининг даҳлизидида турар ва таниш вентеляцияли панжарадан чиқаятган совуқ ҳаво оқими юзига келиб уриларди. Яна боғда қари, жуда мункиллаб қолган киши билан суҳбатлашиб ўтирарди. Боғда ҳам салқин шамол эсарди...

Монтэг бир дақиқагина иккиланиб турди-да, кейин сўради:

— Ўт ўчириш станцияси ва бизнинг ишимиз ҳамини... шундай бўлганми? Қачонлардир, бир замонларда...

— Қачонлардир, бир замонларда!... — ўшқирди Битти, — бу қанақа гап бўлди тагин?

«Каллаварам, нима деяпман ўзи, — ўйлади Монтэг, — ўз сиримни ўзим ошқора қиялпман-ку». Охирги ёнғинда қўлига болалар эртаклари китобчаси тушиб қолган, унинг биринчи сатрини ўқиган эди...

— Жуда қадим замонларда демоқчи эдим, — сўз қотди у, — уйлар ҳали ёнмайдиган бўлишидан илгари... — бирдан унга бу сўзларни ўзи айтмаётгандай туюлди: бошқа кимнингдир, ёнроқ одамнинг овозини эшитди. У фақат оғзини очар, унинг ўрнига Кларисса Маклеллан гапирарди, — ўшанда ўт ўчирувчилар олов ёқиш ўрнига ёнғинни ўчиришмасмиди?

— Оббо сен-эй, топган гапини қаранглар! — Стоунмен ва Блэк худди буйруқ берилгандай чўнтақларидан низомлар китобчаларини шартта чиқариб, Монтэгнинг олдига қўйишди. Уларда қоидалардан ташқари, Америка ўт ўчириш командалари тарихи қисқача баён қилинган, ҳозир китобчаларнинг Монтэгга яхши таниш бўлган саҳифалари очиб қўйилган эди:

«Колонияларда инглиз руҳидаги адабиётларни ёқиш учун 1790 йилда асос солинган. Биринчи ўт ўчирувчи-Бенжамин Франклин.

Қоида 1. Хатар сигнали бўйича дарҳол йўлга чиқ.

2. Тезкорлик билан олов ёқ.

3. Ҳамма нарсани учқуни ҳам қолмагунча ёндир.

4. Вазифани бажариб, ўша заҳоти ўт ўчириш станциясига қайт.

5. Янги хатар сигналларига шай бўлиб тур».

Ҳамма Монтэгдан кўзини узмай қараб турарди. У пинагини бузмади.

Иттифоқо, хатар сигнали чалиниб, ҳаммаёқни хатар сигнали овози тутиб кетди. Навбатчилик хонасининг шипидаги кўнғироқ икки юзта зарби билан бонг ура бошлади. Тўртта стул кўз очиб-юмгунча бўшади-қолди. Қартадар, қор учқунига ўхшаб, полга ёйилиб учиб тушди. Мис устун лопиллаб кетди. Одамлар кўздан ғойиб бўлишди. Монтэг ҳамон ўз жойида ўтирарди. Пастда тўқсариқ аждарҳога жон кириб пишқирди.

Монтэг дик этиб стулдан турди-да, туш кўраётгандек, устун бўйлаб пастга отилди.

Механик ит инида сапчиб турди, кўзлари яшил олов сочиб чақнади.

— Монтэг, қалпоғингизни унутиб қолдирдингиз!

Монтэг девордан қалпоғини юлиб олиб, югурди. Зинага сакраб чиқиши билан машина физиллаб учиб кетди.

Тун шамоли ҳар тарафга гувиллаган сирена овози ва металл гулдурашини тарқатди.

Бу эски даҳалардан биридаги тўкилиб турган уч қаватлик уй эди. Бу ерда, чамаси, юз йилдан кам турмаган бўлса керак. Шаҳардаги ҳамма уйлар каби ўз вақтида ўтга чидамли бирикманинг юпқа қатлами билан қопланган, фақат мана шу нозик эҳтиёт қилувчи пўст уни бутунлай вайрон бўлишдан сақлаб турганга ўхшарди.

— Келдик!...

Мотор яна бир марта пишқириб учди. Ўзларининг қалин, ўтга бардошли комбинезонларида тасқара ва бесўнақай Битти, Стоунмен ва Блэк уй томон югуриб кетишарди. Монтэг уларнинг орқасидан чоғиб кетди.

Улар уйга бостириб киришди. Қочишга ёки яширинишга ҳаракат ҳам қилмаётган аёлни тутиб олдилар. У, қаршисидаги сидирға деворга қараб, биров бошига уриб карахт қилгандек тебраниб турарди. Лаблари унсиз қимирлар, кўзларида шундай ифола бор эдики, гўё ниманидир эсламоқчи бўлиб уринар, аммо эслолмас эди. Ниҳоят эслади, лаблари титраб кетди:

— «Мард бўлинг, Ридли. Худонинг марҳамати билан бугун Англияда шундай шам ёқамизки, имоним комил, уни ҳеч қачон ўчира олмайдилар».

— Бас қил! — буюрди Битти, — қаерга яширгансан?

У фавқулодда ақл бовар қилмайдиган лоқайдлик билан аёлнинг юзига шапалоқ уриб саволини такрорлади. Кекса аёл Биттининг кўзларига тик қараб боқди.

— Улар қаердалигини мендан яхши биласиз, бўлмаса бу ерда қорангизни кўрмаган бўлардим, — сўз қотди у.

Стоунмен кичик варақага ёзилган телефонограммани узатди.

«Элм Сити кўчасидаги 11-уйнинг чордоғини гумон қилишга асослар бор». Пастда имзо ўрнида «Э.Б.» исми ва отасининг исми бош ҳарфлари турарди.

— Бу кўшним миссис Блэйк бўлиши керак, — деди аёл бош ҳарфларга қараб.

— Бўпти йигитлар. қани бошладик!

Ўт ўчирувчилар зум ўтмаёқ намиққан, ним қоронғи бўм-бўш хоналарда ялтираган кичик болталарини силкитиб зинапоя бўйлаб югуришар, ғавғо кўтарган бир тўп болалардек бақриб-чақиршиб, бир-бирларига урилишиб, қулф солинмаган эшикларни бузардилар.

— Ҳай! Ҳай!

Монтэг юраги нотинч уриб, бутун вужудини қалтироқ босиб, тик зинапоя орқали юқорига кўтарилаётганда устига бир тўп китоб ағдарилиб тушди. Чакки бўлди! Илгари ҳамиша силлиқ, шамнинг сўхтасини тозалагандай кўчарди. Биринчи бўлиб полициячилар келишар, қурбоннинг оғзига ёпишқоқ пластир тортишар, оёқ-қўлини боғлаб ўзларининг ялтироқ кўнғиз автомобилларида қаёққадир олиб кетишарди. Ўт ўчирувчилар етиб келганда уйда ҳеч ким бўлмасди. Улар ҳеч кимни чирқиллатмас, фақат нарсаларни тилка-пора қилишарди. Буюмлар оғриқни сезмайди, манави хотинга ўхшаб бақирмайди ҳам. Кейин виждонинг ҳам қийналмайди. Оддий йиғиштириш, қоровулнинг юмушидай гап. Ҳаммаси тартиб билан тезда бажарилади! Керосин бу ёққа! Гугурт кимда?

Бугун кимдир хато қилган эди. Аёл уйда қолиб ҳамма иш тартибини бузиб юборган эди. Шунинг учун ҳамма аёлнинг даҳшатга солувчи гунг танасини бўғиш мақсадида кўпроқ шовқин солишга, баланд овоз билан гапиришга, ҳазил-мутойиба қилиб қаҳ-қахлашга ҳаракат қиларди. Аёл яланг деворларни ғазабдан фарёд қилишга, хоналарда елиб-югураётган одамларнинг бурунларига кирувчи, қалбларида доғ қолдирувчи гуноҳ чангини бурқситишга мажбур этаётгандек туюларди... Тартибсизлик бу! Нотўғри! Монтэг ўз-ўзидан жаҳди чиқиб кетди. Ҳаммасининг устига унга мана шу етмай турувди! Аёл бу ерда бўлмаслиги керак эди!

Китоблар Монтэгнинг елкалари ва қўлларига, юқорига қараганда эса юзига сирпалиб тушарди. Мана, битта китоб оқ кабутардек, қанотларини дириллатиб, итоаткорона тўғри қўлларига келиб тушди. Хира, нотекис ёруғликда унинг очиқ саҳифаси сўзлар нақшлаб ёзилган оппоқ пат каби йилт-йилт этиб кўринди. Монтэг ишдаги шошқалоқлик ва ҳовлиқиш билан овора бўлиб унга бир сония назар ташлади. Кўзи тушган сатрлар миясини олов бўлиб куйдирди, қиздирилган темир билан куйдириб тамға солгандек унда маҳкам ўрнашиб қолди: «Вақт пешинги куёш остида ҳолсизликдан мудраётганга ўхшарди». У китобни полга тушириб юборди. Уша ондаёқ бошқаси кўлига келиб тушди.

— Ҳай, пастда ким бор? Монтэг! Буёққа!

Монтэгнинг қўллари ўз-ўзидан китобни сиқиб олди. Ўзини унутиб, ҳеч нарсани ўйламасдан, телбаларча уни кўкрагига босди. Унинг боши узра, чордоқда ўт ўчирувчилар чанг тўзғитиб, даста-даста журналларни титиб пастга улоқтиришарди. Журналлар отиб туширилган қушлар каби пастга учар, аёл эса қизчага ўхшаб ўртада қотиб турарди.

Йўқ, у, Монтэг, ҳеч нима қилгани йўқ. Ҳаммасини унинг қўллари бажарди. Қўлининг ўз мияси, ўз виждони, титраб турган ҳар бир бармоғининг синчковлиги бор эди. Мана шу қўли бир пастда ўғрига айланди. Мана китобни пинжига тикиб терлаган баданига маҳкам босди ва лип этиб у ердан қуруқ сирғалиб чиқди... унинг чаққонлиги олдида кўз бойлагич ҳам ип эшолмайди! Марҳамат, қаранглар! Туя кўрдингми йўқ!

У ҳайратдан ўзининг оппоқ қўлини узоқни равшанроқ, кўрадиган кишидек гоҳ нарироқ суриб, кўр кишидек гоҳ юзига яқинлаштириб синчиклаб кўрарди.

— Монтэг!

У сесканиб қайрилиб қаради.

— У ерда нима қилиб қаққайиб турибсиз? Овсар! Нарн туринг!

Китоблар худди янги тугилган балиқларни тузлаш учун қирғоққа тўплаб қўйгандек уйилиб ётарди. Ўт ўчирувчилар уларнинг устидан сакраб ўтишар, сирпаниб йиқилишарди. Китобларнинг нақшли зарҳал номлари ярқ этиб кўзга ташланар, пастга қараб учар, сўнарди...

— Керосин!

Насосларни улашди. 451 рақами битилган баклардан муздай керосин оқими отилиб чиқди. Ҳар бир ўт ўчирувчининг елкасига ана шундай бак маҳкамлаб қўйилган эди. Улар ҳар бир китобга керосин куйишди, ҳамма хоналарга керосин сепиб чиқишди. Кейин шоша-пиша зинапоядан пастга тушишди. Монтэг керосин буеланишидан нафаси тикилиб, қоқилиб-суқилиб орқада келарди.

— Ташқарига чиқинг! — аёлга қичқиришди улар, — тезроқ!

У тиз чўкиб ёйиб ташланган китоблар орасида турар, уларнинг керосин куйилган муқоваларини бармоқлари билан силаб-сийпалар, босма нақшли сарлавҳаларини пайпаслаб кўрар, кўзлари эса ғазабнок таъна билан Монтэгга тикилган эди.

— Китобларимнинг биронтаси ҳам сизларга тегмайди, — деди у ниҳоят.

— Қонун сизга маълум, — жавоб берди Битти, — ақл идрокингиз қаерда қолди? Бу китобларда ҳаммаси бири иккинчисига зид. Ҳақиқий Вавилон минораси! Шунча йиллардан буён унинг ичида бекиниб ўтиргансиз. Буларнинг ҳаммасини ташлаб эркинликка чиқинг. Буларда ёзилган одамлар ҳеч қачон бўлишмаган. Қани, юринг!

Аёл рад этиб бошини чайқади.

— Ҳозир бутун уй ёнади, — деди Битти.

Ўт ўчирувчилар лапанглаб ташқарига чиқабошладди. Улар ҳамон аёлнинг ёнида турган Монтэгга ўтирилиб қарадилар.

— Уни бу ерда қолдириб кетиб бўлмайдими-ку! — ғазаб билан қичқирди Монтэг.

— У кетишни истамаяпти.

— Уни мажбур қилиш керак!

Битти чақмоқтош ушлаган қўлини кўтарди.

— Биз ўт ўчириш станциясига қайтишимиз керак. Бу мутаассиблар бўлса, ҳамиша ўзини-ўзи ўлдиришга уринади. Бу ҳаммага маълум.

Монтэг аёлнинг билагидан тутди.

— Юринг мен билан.

— Йўқ, — деди у, — сизга ташаккур!

— Унгача санайман! — дўқ урди Битти. — Бир, икки, ...

— Сиздан илтимос қиламан, — сўзлади Монтэг аёлга мурожаат қилиб.

— Кетинг, — жавоб қилди аёл.

— Уч. Тўрт...

— Илтимос қиламан! — Монтэг аёлни орқасидан тортмоқчи бўлди.

— Мен шу ерда қоламан, — хотиржам жавоб берди аёл.

— Беш. Олти... — санарди Битти.

У ёғини санамай қўяқолинг, — деди аёл ва бармоқларини ёзди, унинг кафтида калтагина, ингичка чўп кўринди.

Оддий гугурт чўпи.

Ўт ўчирувчилар унга кўзлари тушиб, орқа-ўнгларига қарамай жонларини ҳовучлаб уйдан қочдилар. Брандмейстер Битти ўз қадрини ерга урмасликка ҳаракат қилиб, аста орқага тисарилди. Унинг қип-қизил юзи минглаб ёнғинлар ва туңги хатарлар нури билан ялтираб турарди.

«Эҳ, худойим, бу рост-ку! — ўйлади Монтэг, — хатар сигналлари ҳеч қачон кундузи эмас, фақат тунда бўлади-ку. Нега? Наҳотки ёнғин тунда чиройли, таъсирчан манзара бўлгани учунгина шундай бўлса?».

Эшик олдида ҳаяллаб қолган Биттининг қизил юзида кўрқув аломати кўринди. Аёлнинг қўли гугуртни қисарди. Ҳаво керосин буғи билан қопланган эди. Монтэгнинг қўлтиғида яширилган китоб қимирлар, гупиллаб уриб турган юрак каби кўкрагига қараб суриларди.

— Ҳамманлар кетинглар, — деди аёл.

Монтэг Биттининг орқасидан эшикка, кейин зинапоядан пастга, ундан нарига, яна узоқроққа, улкан чувалчанг изига ўхшаб қора керосин чизиги ўтган майсазорга қараб тисарилаётганини ҳис қилди. Аёл уларнинг орқасидан борарди. У, зинапоёга чиқиб тўхтади-да, уларга узоқ, бамайлихотир кўз ташлади. Сукут сақлаб, уларни айб-ларди.

Битти чақмоқтошни шиқ этиб босди.

Аммо кечиккан эди у. Монтэг даҳшатдан қотиб қолди. Зинапоёда турган аёл уларга нафрат тўла нигоҳ ташлаб, гугуртни зинапоё пан-жарасига чақиб ёндириб юборди.

Одамлар уйларидан кўчага югуриб чиқишди.

Орқага индамасдан, бир-бирларига қарамасдан қайтишарди. Монтэг олдинда Битти ва Блэйк билан бирга ўтирарди. Ҳатто трубка ҳам чекишмас, фақат сўзлашмай олдинга, йўлга қарашарди. Қуд-ратли Самандар чорраҳаларда кескин бурилиб олдинга қараб учарди.

— Ридди, — деди ниҳоят Монтэг.

— Нима? — сўради Битти.

— Аёл «Ридли» деди. Уйда ичкари кирганимизда нимадир қизиқ гап айтди “мард бўлинг, Ридли”.

— Тангрининг марҳамати билан бугун Англияда шундай шам ёқайликки, имоним комил, уни ҳеч қачон ўчира олмайдилар, — гулдирди Битти.

Стоунмен ва Монтэг брандмейстерга ҳайратланиб қарашди.

Битти хомуш иягини ишқади.

— Буни Латимер исмли киши бидъатлари учун бир минг беш юз эллик бешинчи йил ўн олтинчи октябрда Оксфордда тириклайин гулханда куйдиришаётганда Николас Ридли деган кишига айтган.

Монтэг ва Стоунмен машина гилдираклари остида ора-чора кўзга ташланаётган тош йўлга қарадилар.

— Иқтибос, турли нарсаларни ҳўп қулоғимга қуйишган, — деди Битти, — брандмейстерларда бу кўп учрайди. Гоҳида ўзим ҳайрон қоламан. Кўп эснаманг, Стоунмен!

Стоунмен тормозларни босди.

— Оббо! — қичқирди Битти, — бурилиш жойимиздан ўтиб кетиб-мизу.

— Ким у?

— Мендан бошқа ким бўларди? — қоронғидан жавоб берди Монтэг. У ётоқхона эшигини ёпиб қўйди ва кесакига ҳорғин суянди.

Бироз паузадан кейин хотини деди:

— Чироқни ёқ.

— Менга чироқ керакмас.

— Унда ётиб ухла.

Хотини норози бўлиб, ўрнида ағанай бошлаганини эшитди, тўшакнинг пружиналари нола қилгандай фикрлаб кетди.

— Мастмисан? — сўради хотини.

Хўш, демак, бу қандай содир бўлди? Ҳаммасига унинг қўли айбдор. Унинг қўллари — аввал бири, кейин бошқаси тугмасига чўзилди, курткасини елкасидан тушириб, полга ташлаганини ҳис қилди. Ечган шими қўлларида осилиб қолди, уларни чуқурга ташлаб юборгандай бепарволик билан қоронғида қўлидан тушириб юборди.

Панжалари юқумли касал билан зарарланган: мараз ҳадемай юқорига, тирсагига чиқади, елкаларигача етади, учқун каби бир курагидан иккинчисига ўтади. Унинг қўллари мечкай очкўзлик билан қамраб олинган. Эндиликда бу очкўзлик кўзларига ҳам ўтган: унинг қарагиси, ҳамма нарсага қарагиси келарди...

— Нима қилисан ивирсиб? — сўради хотини.

У қоронғида гандираклаб тердан совуқ ва нам қўллари билан китобни сиқиб ушлаб турарди.

— Хўш, ўртада қаққайиб тураверасанми?

Унинг кўкрагидан қандайдир мужмал товуш отилиб чиқди.

— Бир нарса дедингми? — сўради хотини.

Яна ноаниқ товуш лабларидан учди. Қоқилиб, пайпаслаб каравотига етиб олди-да, китобни ўнғайсизлик билан муздай ёстиқ остига тиқиб, бутун оғирлиги билан ўрнига ағанади. Хотини кўрқиб қичқириб юборди. Аммо унга, хотини қайдадир узоқда, хонанинг нариги бурчагида ётгандек, ўз ўрни эса чўлга ўхшаган денгиз ўртасидаги муз оролга ўхшаб кўринди. Хотини унга нимадир деди, гоҳ бир нарса, гоҳ бошқа нарса ҳақида узоқ гапирди, бироқ булар унга бир-бирига алоқаси йўқ, маъносиз сўзлар эди, холос. Бир куни ошнасининг уйида худди шундай гудирлаб икки ёшли бола қулоққа ҳуш-

ёқадиган, лекин ҳеч нарса билдирмайдиган товушлар чиқариб, ўзининг қандайдир болаларча сўзларини талаффуз қилганини эшитганди...

Монтэгдан садо чиқмасди. У яна гудирлаб ихраганидан кейин Милдред туриб, бошига келди. Энгашиб юзларига қўлини босди. Қўлини олганда Монтэг кафти нам бўлганини билди.

...Кейинроқ тунда Милдредга назар солиб қаради. У бедор ётарди. Ҳавода паст эшитилаётган куй янграрди. Милдред қулоқларига яна «Чиғаноқлар»ини тақиб олган, яна узоқ мамлакатлардан олис овозларни тингларди. У кўзларини бақрайтириб шипга, тепасида муаллақ турган қоронғиликка қараб ётарди.

У телефонда гаплашишдан сира бўшамайдиган, бугун тушликка нима тайёрланганини билмоқчи бўлган эри яқин ўртадаги автоматга югуриб бориб унга ўша ердан кўнгироқ қилишга мажбур бўлган сийқа латифани эслади. Тунлари хотини билан гаплашиш, қулоғига шивирлаш, бақириниш, бўкириниш, шовқин солиш учун у ҳам «Чиғаноқ» тизимидаги ихчам узатгич сотиб олсамикан? Лекин нимани шивирлайди? Нима ҳақида шовқин солади? Унга нима дейди?

Шу пайт хотини кўзига шу қалар бегона кўриниб кетдики, гўё уни илгари ҳеч қачон кўрмагандек. У, шундай адашиб, латифадаги кишидек маст ҳолда тунда қайтаётиб кимнингдир уйига кириб қолгану, бировнинг эшигини очиб, ёт уйга кириб, бегона хотин билан бир тўшакда ётиб, эрта тонгда туриб ишга кетгандай, у ҳам, хотин ҳам ҳеч нарсани сезишмагандай...

— Милли! — шивирлади у.

— Нима бўлди?

— Кўрқма, фақат бир нарсани сўрамоқчи эдим...

— Нимани?

— Биз биринчи марта қачон, қаерда учрашгандик?

— Нима учун учрашганмиз? — сўради хотини.

— Йўқ! Биринчи учрашувимизни айтаяпман.

У, хотини шу топда қоронғиликда норози бўлиб қош-қовоғини уйишини биларди.

У тушунтира кетди:

— Ҳўш, бир-бировимизни қачон кўрганмиз демоқчиман. Қаерда, қачон кўришувдик?

— Бу... — хотини дудуқланди, — ёдимда йўқ.

Унинг азбойи бадани музлаб кетгандай бўлди.

— Наҳотки эслолмасанг?

— Эҳ-ҳе, бунга қанча замон бўлди.

— Ўн йил аввал. Атиги ўн йил!

— Нега бунчалик хафа бўласанг? Эслашга ҳаракат қилипман-ку, — хотини ғайритабий, чинқириб юборгандай кулди, — жуда кулгилик-а! Эринг билан биринчи марта қаерда учрашганингни унутсанг... Эринг ҳам хотини билан қаерда учрашганини унутган бўлса...

У, қовоқлари, манглайи ва гарданини қўли билан оҳиста ишқаб ётарди.

Кафти билан кўзларини беркитиб хотирасини жойига, ичкарига суриб киргизмоқчи бўлгандай бармоғини босди. Нимагадир ҳозир Милдред билан илк марта қаерда учрашганлигини эслаш дунёда энг муҳим нарса эди.

— Бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ-ку, — хотини ўрнидан туриб, ваннахонага кирганга ўхшарди. Монтэг крандан оқаётган сувнинг шилдираши, култ-култ овозни эшитди. Хотини таблеткаларни сув билан ичарди.

— Ҳа балки, аҳамияти йўқдир, — деди у.

Монтэг хотини нечта дори ютганини санамоқчи бўлди ва ўша юпқа лаблари орасига сигарета қистириб олган рухли бўёқ каби кўкиштоб-оқ юзли икки киши ҳамда пастда йиғилиб қолган суюқликка қараб ҳеч нарса кўринмайдиган ичкарига буралиб-буралиб кирувчи электрон кўзли илон унинг хотирасига келди. Милдредни қичқириб тўхтатмоқчи ва сўрамоқчи бўлди. «Ҳозир қанча дори ютдинг? Яна қанчасини ютиб, кейин ўзинг ҳисобига етолмай ўтирасан?» Ҳозир бўлмаса, кейинроқ, шу тунда бўлмаса, кейингисиди қанчасини ютиб юборасан... Мен бўлсам, бу кеча, эрта кечаси, кўп тунлар ҳозиргидай мижджа қоқмай чиқаман. У, ўша тундаги ҳамма нарсани хотинининг ўрнида қимирламай чил-парчин бўлиб ётганини, дардини энгиллатиш учун тепасида парвона бўлиш ўрнига ёнида гўдайиб қўл қовуштириб турган бепарво ва совуқмижоз икки санитарни эслади. Ўша тунда хотинининг тўшаги ёнида, мабодо у ўлиб-нетиб қолса, мижджасидан бир томчи ёш чиқмаслигини пайқади. Наинки бу унинг учун юзини ғира-шира кўчадами, газетадаги суратдами кўрган бегона одамнинг оламдан ўтишидай бўлади... Бу шундай даҳшатли туюлдики, кўзлари жиққа ёшга тўлди. У, Милдреднинг ўлиб қолиши мумкинлигидан эмас, балки унинг ўлимига ўқсинмаслигидан юм-юм йиғларди. Тентак, хароб бўлган одам ва ёнида тентак, тубан, унинг кўз ўнгида электрон кўзли ютоққан илон баттар хароб қилган аёл...

«Бу тубанлик қаердан пайдо бўлди?» — сўради у ўзидан, — нима учун сендаги бор нарсаларнинг ҳаммаси йўқолиб, фақат бўшлиқнинг ўзи қолди? Ҳа айтгандай, яна гулу момоқаймоқ! У яқун ясади: «Эссиз, эссиз! Сиз ҳеч кимни севмайсиз» Нима учун ҳеч кимни севмайди?»

Нафсиламарини айтганда, бундоқ чуқур ўйлаб кўрилса, у билан Милдредни қалин девор ажратиб турарди, ўрталарида Битти эмас, бунинг устига, қимматга тушган учта девор турарди. Деворларда яшовчи бу ҳамма амакижон, холажон, холавачча, тоғавачча, қиз жиян, ўғил жиянлар қачон қарасанг бир-бирига алоқаси йўқ, маъносиз нарсаларни баланд, баланд, баланд овозда чуғурлаб бидирлайдиган вайсақи маймунларнинг ўзгинаси эди! У, аввал бошдан уларга «қариндошлар» деб ном берган: «Льюис амаким яхшимилар?», «Мод холам тузукмилар?»

У, Милдред ҳақида ўйлаганида хаёлида кўпроқ қандай образ гавдаланар эди? Ўрмонда, бу ўрмонда фақат қанча қизиқ бўлмасин, дарахтлар кўринмасди, йўқолиб қолган қизга ёки аниқроғи саҳрода қачонлардир дов-дарахтлар ўсганидан далолат бериб унда-бунда ниш ургаң новдалар кўринарди аданган қизга, оддийроқ қилиб айтганда ўзининг «гапирувчи» меҳмонхонасидаги Милдред кўз олдида келарди. Гапирувчи меҳмонхона. Жуда топиб айтилган гап! У ерга қачон кирмасин, деворлар Милдред билан гаплашаётган бўлади:

«Нимадир қилиш керак!»

«Ҳа, ҳа, бу зарур!»

«Нима учун турибмиз ва ҳеч нима қилмаяпмиз?»

«Кани бошладик!»

«Шундай жаҳлим чиққанки, тупуриб юбораман!»

Улар нима ҳақида гапиришади? Милдред буни тушунтириб беролмасди. Ким кимга аччиқ қилади? Милдред буни билмасди. Улар нима қилишмоқчи? «Бироз сабр қил, ўзинг кўрасан», — деди Милдред.

У ўтириб, кута бошлади.

Деворлардан унга турли товушлар шиддат билан ёғилди. Музыка шундай бомбардимон қилдики, худди суяк пайларини узиб юборгандек, жағларини қайириб ташлагандай, кўз соққалари қосасида бамисоли коптокдай юмалаб кетганга ўхшади. Қандайдир контузиями дейсиз. Бу тугагандан кейин эса ўзини қоя устидан ташлаб юборилган, центрифуга тезлигида ҳавода айлантириб, шаршарага улоқтириб юборилган кишидек ҳис қилди. Учиб кетаётгандай, бўшлиқ сари учаётгандай унинг туби кўринмайди, тезлик шундайки, деворларга урилмайсан... Фақат пастга... пастга... атрофингда ҳеч нарса кўринмайди... Бўм-бўш...

Гуриллаган овоз пасаяди. Мусиқа тинади.

— Хўш, қандай? — гапирарди Милдред. — ҳайратда қолдирадингиз-а?

Ҳа, дарҳақиқат, донг қотирадиган эди бу. Девордаги одамлар шу вақт ичида жойларидан жилмасалар-да, уларнинг ўртасида ҳеч нарса содир бўлмаса-да, нимадир рўй берди. Аммо сизни кир ювиш машинани орасидан ўтказгандай ёки улкан чангютгич билан сўргандай таассурот қоларди. Сиз мусиқадан, товушлар аралашмасидан жонингиз нақ ҳалқумингизга келарди.

Монтэг жикқа терга ботиб, ҳушдан кетгудай бўлиб меҳмонхонадан қочиб чиқди. Милдред креслосидан кўзгалмай қолди. Монтэгнинг орқасидан яна «қариндошлар»нинг овози қулоққа чалинарди.

«Энди ҳаммаси яхши бўлади», — гапирарди холалардан бири.

«Ҳали бир нарса деб бўлмайди», — жавоб берарди жиянлардан бири.

«Илтмос, жаҳлинг чиқмасин».

«Кимнинг жаҳли чиқибди?»

«Сенинг».

«Менинг?»

«Ҳа. Ҳақиқатан ғазабланиб турибсан».

«Нега шундай деб ўйлайсан?»

«Чунки»...

— Хўп, яхши! — бақирарди Монтэг. — Аммо уларнинг жанжали нима боисдан? Улар ким ўзи? Бу эркак киму, бу хотин ким? Улар эр-хотинми? Кувёв-келинми? Ажралишганми? Унаштирилганми? Ё худойим, ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди!...

— Улар... — бошлади Милдред, — нима десам экан, улар... умуман улар аразлашиб қолишган. Тез-тез жанжаллашиб туришади. Уларнинг жанжалини эшитсанг эди!... Ҳа, улар эр-хотин бўлишса керак. Ҳа, ҳа, эр-хотинлиги аниқ. Нимаиди?

Агар мана шу меҳмонхона, учта гапирувчи, Милдред орзу қилганидек тўртинчиси кўшилиши керак бўлган учта девор бўлмаса, унда бу кўнғиз — Милдред соатиға юз миля тезликда ҳайдаётган очиқ машина эди. Улар шаҳар бўйлаб гувиллаб учишар, у хотинига қичқирар, хотини унга қичқириб жавоб қайтарар, икковлари ҳам моторнинг гувиллашидан бўлак ҳеч нарсани эшитишмасди. «Минимумгача! Эллик бешгача! Тезликни пасайтир!» — «Нима?» — эшитолмай сўрарди хотини бор овоз билан. «Тезлик!» жони ҳалқумига келиб бақирарди у. Хотини тезликни камайтириш ўрнига уни соатиға бир юз беш миляга оширди, унинг нафаси тикилди.

Улар машинадан тушаётганларида Милдред яна қулоқларига «Чиғаноқларни» илиб олган эди.

Жим-житлик. Фақат дераза ортида шамол оҳиста гувиллайди.

— Милдред! — у ўрнида ёнбошига ағанади.

Кўлларини узатиб, Милдреднинг кулоқларидан мусиқали асаларини тортиб олди.

— Милдред! Милдред!

— Ҳа, — қоронғиликдан хотинининг овози зўрға эшитиларди.

Унга у ҳам телевизорли деворларнинг ойнали тўсиқлари орасида яшовчи ажиб жонзотлардан бирига айланиб қолгандек туюлди. У гапирар, аммо овози тиниқ, тўсиқдан ўтмасди. У фақат Милдредга қайрилиб қараб, уни кўришга умид боғлаб, имо-ишора, мимика орқали сўзлаша оларди. Ойна тўсиқ уларни ажратиб қўйган эди.

— Милдред, ёдингдами, сенга бир қиз ҳақида гапирувдим?

— Қанақа қиз? — уйқусираб сўради у.

— Кўшни уйдаги қизни сўрашман.

— Кўшни уйдаги қайси қиз?

— Мактабда ўқийдигани бор-ку, исми Кларисса.

— Ҳа, уми, — жавоб берди хотини.

— Бир неча кундан буён ҳеч қаерда кўринмаяпти. Аниқ қилиб айтганда тўрт кун бўлди. Сен кўрмадингми уни?

— Йўқ.

— У ҳақида сенга ҳикоя қилиб бермоқчи эдим. Жуда ғалати қиз.

— Бўлди! Ким ҳақида гапираётганингни билдим.

— Мен ҳам уни биласан деб ўйлардим.

— У... — қоронғиликда Милдреднинг овози эшитилди.

— Унга нима бўлган? — сўради Монтэг.

— Сенга айтаман деб унутибман. Унутибман...

— Ҳозир айтақол. Нимани айтмоқчи эдинг?

— Аллақачондан бери йўқ, шекилли.

— Қандай қилиб йўқ?

— Бутун оила аъзолари қаёққадир кўчиб кетди. У бўлса йўқ. Эҳтимол, ўлган бўлса керак.

— Сен балки уни ким биландир адантираётгандирсан?

— Йўқ. Ушани айтаяпман. Маклеллан. Номи Маклеллан. Уни автомобил босиб кетган. Тўрт кун бурун. Аниқ айтолмайман-у, ўлганга ўхшайди. Ҳарҳолда оиласи бу ердан кўчиб кетди. Аниқ билмайман. Аммо ўлган кўринади.

— Бунга аминмисан?

— Йўқ, амин эмасман. Шундай бўлса ҳам...

— Нега олдинроқ менга айтмадинг?

— Унутибман.

— Тўрт кун бўлибди-я!

— Мутлақо ёдимдан кўтарилибди.

— Тўрт кун, — паст овоз билан яна бир марта такрорлади у.

Улар қимир этмай қоронғи хонада ётишарди.

— Ҳайрли тун, — деди ниҳоят хотини.

Қулоғига енгил шитирлаган овоз эшитилди, Милдред ёстигининг остини тимирскиларди. Радиотиқин қўли остида жонли ҳашарот каби қимирлади, мана, Милдреднинг кулоқларида яна фингиллаяпти.

У диққат билан кулоқ солди. Хотини оҳиста хиргойи қиларди.

Дераза ортида лип этиб соя кўринди. Куз шамоли шовуллаб тинди. Аммо тун сукунатида Монтэгнинг кулоқлари яна аллақандай товушни ҳам илғади: ниманингдир нафаси ойнага теккандай бўлди. Худди кўкиш қоронғида ялтираб турувчи тутунга ўхшаш бир нарса ёки шамол учирган кузги япроқ майсазор устидан ўтиб, ғойиб бўлгандек туюлди.

«Механик кўшпак, — ўйлади Монтэг, — бугун кўйиб юборилган. Уй атрофида изгиб юрибди... Деразани очсаммикан?...»

Деразаларни очмади у.

Эрталаб бадани увишиб, кейин иссиғи кўтарилди.

— Бетобмисан? — сўради Милдред, — бўлиши мумкин эмас!

У шамоллаб қизарган кўзларини юмди.

— Ҳа, мазам йўқ.

— Кеча кечкурун соппа-соғ эдинг-ку!

— Йўқ, кечанинг ўзида бетоб эдим, — у меҳмонхонада «қариндош»-ларнинг шовқин солишаётганини эшитди.

Милдред унга қизиқсиниб разм солиб тепасида турарди.

У кўзини юмган ҳолда хотинини шундоққина кўриб турарди: кимёвий бирикмалар билан куйдирилган, похол сингари салга синадиган сочлари, оқ тушган хира йилтиллоовчи кўзлари, ҳамишалик парҳездан озгин, чигирткадеккина қотмадан келган гавдаси, оппоқ ёққа ўхшаган териси.

Хотини хотирасида доимо ана шундай эди.

— Менга сув билан бир ҳапдори бер.

— Сен туришинг керак, — деди хотини, — вақт туш бўлди. Мўлжалдагидан беш соат ортиқча ухладинг.

— Илтимос қиламан, меҳмонхонани ўчириб қўй.

— Ҳозир у ерда «қариндошлар» бор-ку!

— Касал одамнинг илтимосига хўп деяқолсанг бўлмайдимми?

— Яхши, овозини пасайтираман.

У хонадан чиқиб, ҳеч нарса қилмасдан изига қайтди.

— Энди яхшими?

— Раҳмат.

— Бу мен жуда яхши кўрган дастур, — деди у.

— Ҳапдори қани?

— Илгари ҳеч қачон оғримаган эдинг, — яна хонадан чиқди.

— Ҳа, илгари касал бўлмаганман. Энди касалман. Бугун ишга боролмайман. Биттига кўнғироқ қил.

— Тунда жуда ғалати бўлдинг, — минғирлаб хиргойи қилиб эрининг тўшагига яқинлашди.

— Ҳапдори қани деяпман? — такрорлади Монтэг унга узатилган, сув куйилган стаканга қараб.

— Оббо, эсим қурсин! — яна ваннага кириб кетди, — кеча бирон кори ҳол юз бердимми?

— Ёнғин бўлди. Бошқа ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Мен бўлсам кечани жуда кўнғилдагидай ўтказдим, — унинг овози ваннадан эшитилди.

— Хўш, нима қилдинг?

— Кўрсатувни томоша қилдим.

— Нимани кўрсатишди?

— Дастурни.

— Қанақасини?

— Жуда яхшисини.

— Кимлар қатнашди?

— Ҳа. Умуман, бутун труппа...

— Бутун труппа, бутун труппа, бутун труппа... — у бармоқлари билан зирқираб турган кўзларини эзди. Бирдан, бафармони худо, қаёқдандир эсган керосин ҳиди уфуриб кўнглини айнигиб, ўқчитиб юборди.

Милдред хиргойисини давом эттириб, хонага кирди.

— Нима қилипсан? — ҳайрон бўлиб қичқирди у.

Монтэг гангиб полга қаради.

— Кеча китоблар билан бирга аёл кишини ёқиб юбордик...

— Яхшиямки, гиламни ювса кетади.

У латта келтириб, полни арта бошлади.

— Кеча мен Эленникида эдим.

— Спектаклни уйда кўриш мумкин эмасми?

— Албатта, мумкин. Аммо баъзида меҳмонга бориш ҳам кўнгилга хушқолади.

Монтэг меҳмонхонага чиқди. У хотинининг куйлаётганини эшитди.

— Милдред! — чақирди у.

Хотини хиргойи қилиб, бармоқларини оҳангига енгил шиқиллатиб қайтиб келди.

— Ўтган кеча нима иш қилганимизнинг сенга қизиғи йўқми? — сўради у.

— Ўзи нима гап?

— Минга яқин китобни ёқдик. Аёл кишини ёқдик.

— Хўш, нима бўпти? Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Меҳмонхона гумбурашдан тебраниб турарди.

— Дантени ҳам, Свифтни ҳам, Марк Аврелийни ҳам ўтда ёндирдик...

— У европаликмиди?

— Шундай бўлса керак.

— Радикалмиди?

— Уни ҳеч маҳал ўқиган эмасман.

— Тушунарли, радикал экан, — Милдред истар-истамас телефон гўшагини кўтарди, — брандмейстер Биттига мен кўнғироқ қилишимни истайсанми? Нега ўзинг кўнғироқ қилмайсан?

— Кўнғироқ қил дедим-ку!

— Менга бунақа бақирма!

— Бақираётганим йўқ, — у ғазабдан титраб, қип-қизариб ўрнидан кўзғалиб ўтирди.

Меҳмонхонанинг ҳавоси исиб кетиб гулдуларди.

— Ўзим кўнғироқ қилолмайман. Касалман деб унга айтолмайман.

— Нега?

— Негаки кўрқаман, — хаёлидан ўтказди у, — ёш болага ўхшаб ўзимни касалликка соляпман, кўнғироқ қилишга кўрқаман, чунки телефондаги қисқача гап нима билан тугагини биламан: «Ҳа, брандмейстер, анча тузукман. Ҳа, соат ўнда ишда бўламан».

— Сен мутлақо касал эмассан, — деди Милдред.

Монтэг ўрнида орқага суянди. Кўлини ёстиқ остига юборди. Китоб ўша ерда эди.

— Милдред, вақтинча ишни ташласам, нима дейсан?

— Қандай қилиб? Шунча йил ишлаб ҳаммасини ташламоқчимисан? Қандайдир аёл ўз китоблари билан...

— Уни кўрганинга эди, Милли...

— У билан менинг ишим йўқ. Айб ўзида! Нима қиларди китоб сақлаб! Аввал ўйлаш керак эди! Уни кўргани кўзим йўқ. Хўб, йўлдан урибди сени, эсимизни йиғиб олгунимизча кўчада қоламиз — бошимизда бошпанамиз ҳам, ишимиз ҳам бўлмайди, ҳаммасидан айриламиз!

— Сен у ерда бўлганинг йўқ, кўрганинг йўқ, — деди Монтэг, — агар ўша аёл ёниб турган уйдан чиқиб кетишдан бош тортдим, бу китобларда сен билан мен ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдиган, нимадир бўлиши керак. Бўлиши керак. Инсон бекорга икки қулоғини ушлаб ўлимга қараб кетавермайди.

— Эси жойида бўлмаса керак унинг.

— Йўқ, сену мен каби жойида эди. Эҳтимол биздан ақллироқ эди. Биз уни ёқиб юбордик.

— Бунинг ҳаммаси ўткинчи, унутилиб кетади.

— Йўқ, бу ўткинчи эмас ва унутилмайди ҳам. Сен ҳеч қачон ёнғиндан кейинги уйни кўрганмисан? У бир неча кунгача биқсиб ёнади. Бу ёнғинни умримнинг охиригача ҳам ўчира олмайман. Эҳ худойим! Уни хотирамдан ўчиришга шунча уриндим. Туни билан қийналиб чиқдим. Жинни бўлишимга сал қолди.

— Бу ҳақида олдинроқ, ўт ўчирувчи бўлишингдан илгари ўйлаш лозим эди.

— Ўйлаш! — қичқирди у, — менда танлаш имконияти бор эканми? Бобом ва отам ўт ўчирувчи бўлишган. Ҳатто тушларимда ҳам ўзимни ўт ўчирувчи сифатида кўрадим.

Меҳмонхонада рақс куйининг оҳанглари эшитилди.

— Бугун кундузи навбатчилик қиласан, — деди Милдред, — икки соат илгари йўлга чиқишинг лозим эди. Энди ақлимга келибди.

— Гап фақат бу хотиннинг ҳалокатида эмас, — давом этди Монтэг, — кеча тунда шу ўн йил ичида қанча керосин ишлатганим ҳақида ўйладим. Китоблар ҳақида ўйладим. Ҳар бирининг ортида инсон турганлигини биринчи марта англаб етдим. Инсон, чуқур ўйлаб, фикрларини обдон ишлатган. Уларни қоғозга тушириш учун қанча вақт кетган. Илгарилари бу ҳаёлимга ҳам келмабди.

У ўрнидан сакраб турди.

— Уз ўйлаганлари, кўрганларининг бир қисмигинани ёзиш учун кимнингдир, балки, бутун умри сарф бўлгандир. Кейин мен келаману, бир пуфлашим билан икки минутда ҳаммаси кулга айланади.

— Мени тинч қўй, — деди Милдред, — мен бунга айбдор эмасман.

— Сени тинч қўяйми? Яхши. Лекин ўзимни қандай тинч қўяман? Йўқ бизларни тинч қўйиш мумкин эмас. Аҳёнда бўлса ҳам биз безовта бўлишимиз керак. Охириги марта сени нимадир муҳимроқ ҳақиқий нарса бесаранжом қилганидан буён қанча вақт ўтди?

Бирдан у жимиб қолди. Ўтган ҳафтада бўлиб ўтган воқеанинг ҳаммасини тепага, қоронғиликка боқиб ётган бир жуфт ялтироқ тошни, электрон кўзли илон-насосни ва тишлари орасига сигарета қистириб олган икки қиёфаси номаълум, совуққонли кишиларни эслади. Ҳа, у Милдредни нимадир юрагини ҳовучлатиб шундай безовта қилардики! Лекин у, ҳозиргисининг ичига чуқурлашиб қўйилган бошқача Милдред эди, улар ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ эди. Улар ҳеч қачон учрашишмаган, бир-бирини билишмас эди...

У тескари қаради.

Милдред тўсатдан деди:

— Мана мақсадингга етдинг. Ким келганини кўриб қўй.

— Менга барибир.

— «Феникс» русумидаги машина, ичида енгига сап-сарик илон тасвири туширилган қора курткали киши. Ана биз томонга келяпти.

— Брандмейстер Битими?

— Ҳа, брандмейстер Битти.

Монтэг турган жойида қотиб қолди. У қаршисидаги совуқ, оппоқ деворга тикилганча турарди.

— Ичкарига олиб кир. Мени касал дегин, — зўрға гапирди у.

— Ўзинг айт. — Милдред хонада гилдиллаб, бирдан кўзлари соққасидан чиққудай бўлиб таққа тўхтади. Кўча эшикка ўрнатилган

сигнал карнайидан гингиллаган овоз эшитилди: «Миссис Монтэг, миссис Монтэг, сизни йўқлаб келишди, сизни йўқлаб келишди. Миссис Монтэг сизни йўқлаб келишди». Карнайнинг овози тинди.

Монтэг китоб яхшилаб яшириб қўйилганини текшириб қўйди. Шошмасдан жойига ётди, ёстикқа ёнбошлади, адёлни кўкрагига ҳамда букилган тиззаларига тортди.

Милдред ўзига келиб, эшик томонга югурди, эшик очилиши билан хонага шошмасдан қадам ташлаб, қўлларини чўнтагига тикиб брендмейстер Битти кириб келди.

— «Қариндош»ларингизни ўчириб турунг, — деди у Монтэгга ва хотинига, ҳеч кимга қиё боқмай.

Милдред хонадан отилиб чиқди. Меҳмонхонадаги шовқин босилди.

Брендмейстер Битти энг қулай стулни олиб ўтирди. Унинг қип-қизил юзи мулойимликни ифодалаб турарди. У, шошмасдан ўзининг мис билан безатилган трубкасига тамаки тўлдириб тутатди-да, шифтга қаратиб паға-паға тутун чиқара бошлади.

— Кириб, касални кўриб кетай дедим.

— Менинг касаллигимни қандай билдингиз?

Битти одатдагича қизғиш милклари ҳамда майда қанд сингари опшоқ тишларини ялтиратиб кулди.

— Кўнглим сезувди шундай бўлишини. Тез орада бир кечага дам олишни сўрашингизни билардим.

Монтэг гавдасини кўтариб ўтирди.

— Майли, — деди Битти, — дам олинг.

У, қопқоғига «Бир миллион ўт олиши кафиллиги билан» деб ёзиб қўйилган чақмоқтошни айлангириб ўйнар, паришонлик билан кимёвий гугуртни ёқиб ўчираар, ёқар, зигирдай ўтга қараб гапириб туриб ўчираар, яна ёқар, элас-элас тутуннинг ҳавода эриб кетишини кузатиб ўчираарди.

— Эркаланиб ётаверадиларми, қачон турадилар? — сўради у.

— Эртага ё индинга. Кейинги ҳафтанинг бошигача туриб қоларман.

Битти трубкасини тутатарди.

— Бу савдо ҳар бир ўт ўчирувчининг бошида бор. Унга бунини тушуниб олишида ёрдам бериш керак. У, ўз касбининг тарихини билиши лозим. Илгари уста кўрмаган шогирдларга бунини тушунтиришарди. Ҳозир эса йўқ. Афсус... Ўт ўчириш касби тарихини брендмейстерларгина ҳамон эслашади... Ҳозир сизларга айтиб бераман.

Милдред асабийлашиб, стулда қимирлай бошлади.

Битти қулайроқ ўтириб олди-да, бир дақиқа индамай хаёл суриб кетди.

— Бунинг ҳаммаси нимадан қаерда, қачон ва нима учун бошланган деб сўрарсизлар, мэн ишимиз ҳақида гапиряпман, менимча, низомларимизда илгарироқ деб кўрсатилган бўлишига қарамай, тахминан, фуқаролар уруши деб аталган даврда бошланган бўлиши керак. Аммо унинг ҳақиқий гуллаш даври фақат фотографияни қўллаш билан бошланган. Кейинчалик эса йигирманчи асрнинг бошида кино, радио, телевидение кириб келди. Орадан унча ҳам вақт ўтмай ҳамма нарса оммавий миқёсда ишлаб чиқарила бошлади.

Монтэг қимир этмай ўрнида ўтирарди.

— Демакки, ҳамма нарса оммавий бўлгандан кейин соддалашиб ҳам кетди, — давом этди Битти, — қачонлардир китобни у ер, бу ер — турли жойларда, камчилик одам ўқирди. Шунинг учун китоблар ҳам ҳар хил бўлиши мумкин эди. Олам-жаҳон, ҳудудсиз эди. Қачонки дунё кўзлар, тирсақлар, офизлардан тор келиб, аҳоли икки, уч, тўрт

баравар ошиб кетгандан кейин фильмлар, радио эшиттиришлар, журналлар, китобларнинг мазмуни қолипга тушиб саёзлашиб кетди. Тахминан ҳар мақсадга ярайдиган луқманинг ўзгинаси. Мана тушунапсизми, Монтэг?

— Тушунапман, шекилли, — жавоб берди Монтэг.

Битти ҳавода паға-паға учиб юрган тамаки тутунидан кўзларини узмасди.

— Ўн тўққизинчи аср кишисини тасаввур қилиб кўринг, итлар, отлар, от кўшилган аравалар — ҳаёт суръати паст. Энди йигирманчи асрни олиб қаранг. Ҳаёт суръати тезлашади. Китобларнинг ҳажми камайиб боради. Қисқартирилган, китобнинг қисқача мазмуни ҳикоя қилиб берилган нашр. Ортиқча тафсилотларга берилмасдан хотимага келинади қўяди.

— Тезроқ тугай қолса, — гапга суқилди Милдред.

— Классикларнинг асарлари ўн беш дақиқалик радио эшиттиришга қадар қисқартирилади. Бир маҳал қарабсизки, икки дақиқада кўз югуртириб чиқса бўладиган бир устун матн, боз устига қомусий луғат учун ўн-йигирма сатр материал. Эҳтимол, бироз ошириб юбораётгандирман. Луғатлардан маълумотлар учунгина фойдаланилар эди. Аммо қанчадан-қанча одамларнинг «Гамлет» билан танишуви, — сиз, Монтэг, бу номни яхши биласиз, Монтэг хоним учун хира бир товушни эслатса ажаб эмас, нима деётган эдим, ҳа, қанчадан-қанча одамлар учун «Гамлет» билан танишув, «Ниҳоят, барча классиклар ижоди билан танишадиган бўлдингиз! Кўшнилариңгиздан орқада қолманг» деб жар солувчи тўпламга жо бўлган бир саҳифадаги қисқача мазмуни билан чегараланган. Тушунапсизми, инсон болалар хонасидан коллежга, ундан яна болалар хонасига ўтказилгандай. Мана сизга кейинги беш аср ёки ундан ҳам кўпроқ вақтдан бери устунлик қилиб келган интеллектуал қолип.

Милдред ўрнидан туриб, хонадаги буюмларни бир жойдан иккинчи жойга қўйиб гилдиллай бошлади. Битти унга қиё боқмай сўзида давом этди:

— Ҳозир эса плёнкани тезроқ айлантисангиз бўлгани, Монтэг! Иложи борича тезроқ! Клик! Пир! Флик!¹ Бу ёққа, у ёққа, тезроқ, жадалроқ, мана бундай, ана ундай, тарақ, туруқ, жаранг, журунг! Қисқартиринг, сиқиштиринг! Қисқа мазмунини яна соддалаштиринг! Сиёсатми? Марҳамат, бир устун, иккита жумла-ю сарлавҳа! Бир дақиқадан кейин ҳаммаси хотирадан кўтарилади. Инсон онгини ноширлар, устомон учарлар, радиоэшиттирувчилар қўли билан тезроқ, яна тезроқ, қуюндай айлантира беринг, шундай айлантинг-ки, токи марказдан қочирма куч барча ортиқча, кераксиз, фойдасиз фикрларни четга улоқтириб ташласин!

Милдред ўринга яқинлашиб, чойшабни тўғрилай бошлади. Унинг қўллари ёстиқни тутганда юраги орзиқиб тушди. Ҳозир у эрининг елкаларидан тортқилаб ўтказади-да, ёстиқни тўғрилаб, яна орқасига қўяди. Ким билади, балки қичқириб, кўзларини ола-кула қилиб бакраяр ёки ҳеч нарса бўлмагандай, қўллариини ёстиқнинг тагига суқиб «Бу нима?» деб сўрар ва соддалиқ қилиб, яшириб қўйилган китобни олиб кўрсатар.

— Мактабларда ўқиш муддатлари қисқармоқда, интизом бўшашмоқда, фалсафа, тарих, тиллар ўрганилмайди. Инглиз тили ва орфо-

¹ К л и к, П и р, Ф л и к — бу сўзлар жуда қисқа матнли, иллюстрациялар билан тўлиб-тошган америка сийқа нашрларининг номлари билан ҳамоҳанг.

г-рафияга тобора камроқ вақт ажратилади ва ниҳоят, бу предметлар ўз ҳолига ташлаб қўйилади. Умр қисқа, инсон учун нима керак? Аввало иш, ишдан кейин эса кўнгилхушлик. Улар ҳар қадамда, истаганин-гизча. Ором ёлинг, яйранг! Тугмачаларни босиш, рубилникларни улаш, мурватларни бураш, болтларни мослашдан бўлак нарсаларни ўрганишга нима ҳожат бор?

— Ке, ёстигингни тўғрилаб қўй, — деди Милдред.

— Керак эмас, — шивирлади Монтэг.

— Тугмача ўрнида илгак — “молния”, фақир дунёда тонгла туриб кийинаётганинда ҳам бирон нарса ҳақида ўйлаб кўришга лоақал ярим дақиқагина ортиқча вақтинг бўлмайди.

— Бўла қол, — такрорлади Милдред.

— Наридур, — жавоб берди Монтэг.

— Ҳаёт — чархпалак, Монтэг. Ҳамма нарсани домига тортиб наъра тортади, гулдирайди! Пақ! Тарақ-туруқ!

— Тарақ-туруқ! — қичқирди Милдред, ёстиқни силтаб.

— Мени ўз ҳолимга қўясанми, йўқми?! — зарда билан қичқирди Монтэг.

Битти қошларини чимириб қаради.

Милдред ёстиқнинг тагига қўлини юбориб тош қотди-қўйди. Бармоқлари билан китоб муқовасини пайпаслай бошлади, унинг нима эканлигини тушунган сари авзои ўзгара бошлади, аввал ажабланди, кейин ҳайратга тушди. Лаблари осилиб, тили калимага келмай қолди... Ҳозир суриштириб қолса-я...

— Йўқолсин драма, театрда фақат масхарабозлар ўйини қолсин. Хоналарингизда шиша деворлар ўрнатинг, унда ранг-баранг мушак-бозлик чарақласин, турли хил майда қоғоз пистонлар, ё қон, ё херес, сотерн винолари ранги каби камалак нуридай товлансин. Сиз, албатта, бейсболни савсангиз керак, Монтэг?

Энди Биттининг овози узоқ-узоқлардан, қалин тутун пардаси ортидан эшитилаётгандек эди.

— Бу нима? — ҳаяжонидан қичқириб юборди Милдред.

Монтэг гавдасининг бутун оғирлиги билан унинг қўлини эзиб юборди. — Бу нима деяпман?

— Ўтир жойингга! — жаҳд билан қичқирди эр. Милдред ён томонга учиб тушди. Унинг қўлларига ҳеч нарса илинмаган эди. — Гапимизни бўлма, кўрмаяпсанми бизларни?

Битти пинагини бузмай давом эттирарди.

— Кеглини ҳам севасизми?

— Ҳа.

— Гольфничи?

— Гольф — ажойиб ўйин.

— Баскетбол-чи?

— Оҳо, нимасини айтасиз?

— Бильярд, футбол-чи?

— Қизиқарли ўйинлар, ҳаммаси ҳам яхши ўйинлар.

— Спорт ўйинлар, кўнгил очишлар қанча кўп бўлса, шунча яхши. Одам боласи доимо оломон ичида бўлсин, ўшанда у ўйлаб ўтирмайди. Спортнинг янги-янги турларини ташкил этинг, имкон борича уларни қалаштириб ташланг! Расмли китобларни кўпайтиринг. Фильмларни кўпайтиринг. Ақлни ўстирадиган омиллар тобора кам. Бунинг натижасида қоникмаслик, саросималик бошланади. Йўллар одамлар билан тикилинч, ҳамма қаёққадир ошиқади. Ҳаммаёқни қочоқлар тутиб кетган шаҳарлар саёҳатчилик лагерларига, одамлар эса,

кўчманчи тўдаларга айланиб, денгизда сув кўтарилиб, пасайгандай тартибсиз равишда дам у ёққа, дам бу ёққа ўтиб турадилар. Бугун бу хонада у тунаса, ундан илгари сиз, аввал куни мен тунаган бўламан.

Милдред эшикни тарақлатиб ёпиб хонани тарк этди. Меҳмонхонада «холажонлар» «амакижон»ларнинг устидан мазах қилиб кулишарди.

— Энди маданиятимиз ичидаги турли майда гуруҳлар масаласини олиб кўрайлик. Аҳоли кўпайган сари, бундай гуруҳлар сони ҳам кўпайиб борарди-ю, улардан бирортаси — ит ёки мушук ишқибозлари, врачлар, адвокатлар, савдо ходимлари, бошлиқлар, мормонлар, баптистлар, бирлашганлар, муҳожирлар, техасликлар, бруклинликлар, ирландияликлар, Орегон ёки Мехико штатларида истиқомат қилувчиларни зинҳор-базинҳор хафа қила кўрманг. Китоб, пьеса, телевизион кўрсатув қаҳрамонлари ҳақиқий рассом, картограф, механикларга асло ўхшамаслиги лозим. Монтэг, ёдингизда бўлсин, бозор қанча гавжум бўлса, тўқнашувларга шунча йўл қўймаслик керак. Бу тоифа одамлар билан пачакилашиб асло қитиқ пастига тега кўрманг. Ёмон ният қилган ёзувчилар, ёзув машинкаларингизни йиғиштиринг! Шундай қилишди ҳам дейлик. Кўрибсизки, журналлар ванил шарбатига айланган, китоблар эса чучмал ювиндини эслатади. Шунинг учун китоблар касодга учраган, бунга ажабланмаса ҳам бўлади дейишади қуруқ олифта, калондимоғ танқидчилар. Бироқ китобхон ўзига нима кераклигини жуда яхши биларди, ўйин-кулгилар гирдобиде айланиб ўзига комиксларни танлади. Ўз-ўзидан маълумки, шахвоний журналларни ҳам эътибордан соқит қилмади. Ана шундай, Монтэг. Буларнинг ҳаммаси юқоридан, ҳукуматнинг ҳеч қандай аралашувисиз содир бўлди. Бу мутлақо қандайдир фармойиш, буйруқ ёки цензура тақиқларисиз бошланди. Техника, оммавий истеъмол ва худди шу гуруҳларнинг тазйиқи, бугунги аҳволга олиб келди. Эндиликда улар туфайли ўзингизни бахтли ҳисоблашингиз мумкин. Кўнглингиз тусагунча комиксларни, улардаги турли-туман тавба-тазарруларию, савдо-реклама нашрларини ўқишингиз мумкин.

— Буларнинг ўт ўчирувчиларга қандай алоқаси бор? — сўради Монтэг.

— А... — Битти сийрак тамаки тутуни орасидан чиқиб олдинга энгашиди, — жуда алоқаси бор-да. Мактаблар тадқиқотчилар, танқидчилар, олимлар, санъат мутахассислари ўрнига тобора кўпроқ югурувчилар, сакровчилар, суворийлар, сўзувчилар, моторларни кавлаштиришга ишқибозлар, учувчилар, автопойгачилар чиқара бошлаганидан кейин «интеллектуал» сўзи ҳақоратомуз сўзга айланди. Шундай бўлиши ҳам керак эди. Инсон ҳар қандай чегарадан чиқишларни қабул қилавермайди. Эслаб кўринг-чи, мактабда, синфдошларингиз орасида, эҳтимол, бирон-бир алоҳида лаёқатли бола бўлгандир? Ҳ, овоз чиқариб ҳаммадан яхши ўқиган, бошқалардан кўпроқ дарсда жавоб берган, қолганлар эса қоққан қозиқдек ўтириб, бутун вужуди билан ундан нафратланмаганми? Дарслардан кейин худди шу болани теваляб, ҳар қанақасига қийнамаганмисизлар? Ҳаммамиз бир хил бўлмоғимиз керак. Конституцияда айтилганидек, туғилгандан озод ва тенг бўлмасдан, ҳамма бир хил бўлиши керак. Одамлар худди икки томчи сувдек бир-бирига ўхшасин: ўшанда ҳамма бахтли бўлади, чунки улуғлар ҳам, уларнинг ёнида ўзларининг арзимас одам эканликларини ҳис қилувчи ўзгалар ҳам бўлмайди. Ана шундай! Китоб эса кўшнингнинг уйидаги ўқланган милтиқдир. Уни ёқиш керак! Милтиқнинг ўқини чиқармоқ керак! Инсон онгини жиловламоқ керак. Ким биледи дейсиз, ўқимишли кишига эртага ким нишон бўлишини. Балким

мени танлар? Аммо мен ундайларга тоқат қилолмайман. Қачонки дунёдаги уйларни ёнмайдиган материаллардан қура бошлаганларидан кейин ўт ўчирувчилар илгари бажарадиган юмушларига зарурат қолмагач улар илгари ёнғинларни ўчирганлар, бунда сиз, Монтэг, кеча ҳақ эдингиз, ўт ўчирувчиларга янги вазифалар юклаб, уларни тинчлигимизнинг соқчиларига айлантиришди. Уларда, худди фокусдагидек бизнинг бутун ҳамма учун тушунарли ва қонуний, бошқалардан тубан кетиш кўрқув ҳиссимиз мужассам бўлган. Улар бизнинг расмий цензорларимиз, судьяларимиз ва ҳукм ижрочилари бўлиб қолишган. Булар — сиз, Монтэг ва мен.

Меҳмонхона эшиги очилиб, остонада Милдред пайдо бўлди. У, аввал Биттига, кейин Монтэгга қаради. Унинг орқа томонидаги меҳмонхона деворларида барабан, там-там ва цимбал садолари остида яшил, сариқ, тўқ-сариқ мушаклар вишиллаб, пиқилларди. Милдреднинг лаблари қимирлаб, гапирар, аммо шовқиндан нима деяётганини билиб бўлмасди.

Битти трубкасининг кулини ўпкадай қип-қизил кафтига қоқди, худди шу кулда аллақандай сир-асрор бордек унга синчиклаб қарай бошлади.

— Бизнинг маданиятимиз нечоғли худудсиз эканлигини англашингиз керак. У шундай улуғворки, унинг таркибидаги гуруҳлар ўртасида норозилик ва ғалаёнларга йўл қўя олмаймиз. Ўз-ўзингиздан сўранг: биз энг кўп нимани орзу қиламиз? Бахтли бўлишни, шундай эмасми? Умрингиз бино бўлибдики, фақат шуни эшитасиз. Бахтли бўлишни истаймиз дейишади одамлар. Хўш, уларнинг истаги қондирилиб, бахтли бўлмадими? Ахир биз уларнинг доимо ҳаракат қилиб туришларини таъминламаймизми, ўйнаб-қулишлари учун шароит яратмаймизми? Ахир инсон фақат маишат қилиш, қизгин ҳиссиётлар учунгина яшайди-ку. Инонинг, бизнинг маданиятимиз унга бундай имкониятни сахийлик билан яратиб беради.

— Албатта.

Милдреднинг лаблари қимирлашидан Монтэг унинг эшик олдида туриб нима демоқчи бўлганини англаб турар, аммо у томонга қарамасликка ҳаракат қиларди, чунки Битти ўгирилиб қараб, ҳаммасини тушуниб олади деб кўрқарди.

— Қора танлиларга «Кичкина қора Самбо» китоби ёқмайди. Ёқиш керак. Оқ танлиларга «Том тоғанинг кулбаси» ёқмайди. Уни ҳам ёқиш керак. Кимдир чекиш ўпка ракига сабаб бўлади деб китоб ёзибди. Тамаки фабрикантларининг пайтавасига қурт тушган. Бу китобни куйдирмоқ керак. Ғалванинг кераги йўқ, Монтэг, тинчлик керак. Хавф туғдирадиган ҳамма нарса йўқ қилиниши, печкага ташланиши керак! Кўмиш маросими мунгли ҳиссиётларни уйғотади — бу бутпарастлар урф-одати. Кўмиш маросимини тугатиш даркор. Одам ўлганидан кейин беш дақиқа ўтгач, «катта қувур» сари равона бўлади. Крематорийларда ҳеликоптерлар хизмат қилади. Вафотидан кейин ўн дақиқа ўтгач, одамдан бир чимдим қора кул қолади. Улганларга аза тутиш шарт эмас. Уларни унутишимиз керак. Ёқинг, ҳаммасини ёқинг. Олов гуруллаб ёнади, олов садди пок қилади.

Милдреднинг ортидаги мушакбозлик сўнди. Худди шу дақиқаларда дил сезганидек Милдреднинг лаблари ҳам қимирлашдан тўхтади. Монтэг зўрға нафасини ростлаб олди.

— Бизга қўшни бир қиз яшарди, — салмоқланиб гапирди у, — кўринмай қолди. Ўлган бўлса керак. Юзини ҳам тузукроқ эслай олмайман. Лекин у бошқачароқ эди. Бу... қандай содир бўлди экан!

Битти жилмайди.

— Вақти-вақти билан у ер-бу ерда бўлиб туради. Кларисса Маклеллан бўлса керак-а? Унинг оиласи бизга маълум. Улардан кўз-қулоқ бўлиб турамиз. Ирсият ва муҳит эътиборга молик нарсалар. Ҳамма тентаклардан қутулишнинг ўзи бўлмайди, бир неча йил ичида буни удалаш қийин. Уй шароити мактаб ўргатмоқчи бўлган кўп нарсаларни йўққа чиқаради. Шу ваздан болалар боғчасига борувчиларнинг ёшини доимо пасайтириб келганмиз. Мана энди болаларни бешикдан юлиб, боғчага йўллаймиз. Маклелланлар ҳақидаги сигналлар бизга ҳали Чикагода яшаб турганларидан келиб туша бошлаган. Лекин сигналлар сохта бўлиб чиқаверди. Уйларидан китоб тополмадик. Қариянинг обрўсига путур етган, одамови эди. Қиз эса нақ ётиб-ётиб портлайдиган бомбанинг ўзгинаси эди. Оила унинг онгига таъсир ўтказгани бегумон. Мактаб тавсифномасини кўриб, бунга ишонч ҳосил қилдим. Уни бирон нарса қилиниши эмас, нимага ва нима учун қилиниши қизиқтирар экан. Бундай қизикувчанлик хавфлидир. Нима учун, нега деб қизиқа бошладингми, тамом, вақтида эсингни йиғиб олмасанг, охири-вой бўлади. Бечора ўлиб тинчиди.

— Ҳа, оламдан кўз юмди.

— Бахтимизга унга ўхшаганлар кам учрайди. Бунга ўхшаш майларни ҳали газак олмасдан ўз вақтида фотат қилишни биламиз. Тахта ва михларсиз уй куриб бўлмайди, уй тикланишини истамасанг яхшиси тахта ва михларни яшириб қўй. Агар инсон сиёсатдан норози бўлмасин десанг масаланинг икки томонини кўришига йўл қўйма. Бир томонини кўрса бас, ҳеч нарса кўрмаса ундан яхши. Дунёда уруш деган нарса борлигини унутсин. Агар ҳукумат нўноқ бўлса, ҳеч нарсани тушунмаса солиқлар билан халқни бўғади, бу ҳарқалай халқ галаён кўтарганидан афзал осойишталик, энг муҳими осойишталик Монтэг. Турли конкурслар уюштиринг, масалан, қанотли қўшиқлар сўзини ким кўпроқ эслай олади, ким штатлардаги ҳамма йирик шаҳарлар номини айтиб бера олади ёки ўтган йили Айова штатида қанча дон олишганини ким билади. Одамларнинг миясини рақамлар билан тўлдириб, кўнглига урмагунча жўн фактлардан бошланг, қарабсизки, ўзларини жуда билимдон ҳис қила бошлайдилар. Улар фикр-мулоҳаза юритаётгандек, ўсиб олға ҳаракат қилаётгандек таассуротда бўладилар. Асли-да эса бир жойда депсиниб ётган бўладилар. Одамлар бу «факт»ларга фарқ бўлишиб, унинг оғушида ўзларини бахтли ҳисоблайдилар. Аммо уларга фалсафа ёки социология сингари қалтис нарсаларни асти раво кўрманг. Хулосалар чиқариб, умумлаштиришга ўта бошласалар, кўрасиз томошани. Бу — хафақонлик йўли! Телевизорли деворни ажратиб, йиғишни биладиган одам, ҳозир кўпчилик буни билади, — Коинотни ўлчаб ҳисоблаб чиқишга уринувчи кишидан бахтлироқдир, наинки ўзингни якка-ёлғиз, ушоқ эканлигингни ҳис қилмай туриб уни ўлчаб ҳам, ҳисоблаб ҳам бўлмайди. Мен буни яхши биламан, синаб кўрганман!

Ҳаммаси куриб кетсин! Бизга ўйин-кулги кечалар, акробатлар ва фокусчилар, хатарли машқлар, реактив автомобиллар, мотоцикл-хеликоптерлар, порнография ва наркотиклар беришса бас. Кўпроқ оддий автоматик рефлекслар уйғотадиган нарсалардан бўлсин! Агар драма мазмунсиз, фильм саёз, комедия бўш, қизиқарсиз бўлса, мени жунбушга келтирадиган нарса беринг — қулоқни қоматга келтирадиган мусиқа билан асабларимга зарба беринг! Мен пьесани тушунаётгандай бўламан, аслида бу бор-йўғи товуш тўлқинларига механик реакция бўлади, холос. Менга барибир эмасми. Чангимни қоққандек силкитишларини жудаям яхши кўраман.

Битти ўрнидан турди.

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Маъруза тамом. Сизга ҳаммасини тушунтириб бердим деб умид қиламан. Ёдингизда бўлсин, Монтэг, муҳими сиз, мен ва бошқалар бахт учун курашувчилармиз. Биз инсониятни ўзининг қарама-қарши ғоялари ва назариялари билан ҳаммани бахтиқаро қилмоқчи бўлган ярамаслар тўпидан ҳимоя қиламиз. Биз тўғон ёнидаги қоровуллармиз. Бардам бўлинг, Монтэг! Дилгирлик ва зарарли фалсафа оқимларини дунё оралатиб ғафлатда қолманг. Бугун умидимиз Сиздан! Бугунги замонда сизнинг, сиз билан бизнинг қанчалик керак эканлигимизни тасаввур ҳам қилолмайсиз.

Битти Монтэгнинг совуқ қўлини қисди. Монтэг ўрнида қимирламай ўтирарди. Шу топда бошига том босиб тушса ҳам қимир этмайдигандек туюларди унга. Милдред ҳам эшикдан ғойиб бўлган эди.

— Дарвоқи, яна бир нарса ёдимдан кўтарилай дебди.

Ҳар бир ўт ўчирувчининг хизматини ўташ даврида жуда бўлмаганда бир маротаба шундай дақиқа бўладики, китобларда нима деб ёзилган экан деб билгиси келиб дафъатан қизиқиб қолади. Очиғини айтганда, одам ўзини тўхтатиб қилиши мушкул бўлади. Менга инонаверинг, Монтэг, бир пайтлар вазифани белгилаб олиш мақсадида анча-мунча китобларни ўқиб чиқишимга тўғри келган эди, сизга айтадиган гапим шу: уларда ишонишга, бошқаларни бирон нарсага ўргатишга арзийдиган ҳеч нарса йўқ. Агар енгил-елпи асар бўлса, унда дунёда ҳеч қачон бўлмаган одамлар ҳақида ҳикоя қилинади, фирт уйдирма! Борди-ю, илмий адабиёт бўлса, ундан баттар: бир олим иккинчисини аҳмоқ деб атайди, бир файласуф иккинчисидан баланд келишга уринади. Ҳаммалари бошбошдоқлик қилиб, юлдузларни ўчирмоқчи, кўёшни сўндирмоқчи бўладилар. Ўқисанг, бошинг айланиб кетади.

— Борди-ю, ўт ўчирувчи билмасдан, олдига ҳеч қандай мақсад қўймасдан китобни ўзи билан олиб кетса-чи? — Монтэгнинг рангида қон қолмаган, юзининг эти учарди. Рўпарадаги очиқ эшик унга юракка ваҳима солувчи бўм-бўш кўзга ўхшаб кўринарди.

— Буни тушунса бўлади. Олдий қизиқиш, холос, — жавоб берди Битти, — биз бундан хавотирланмаймиз, жаҳл отига ҳам минмаймиз. Бир сутка давомида китобни сақлашига йўл қўйиб берамиз. Бир суткадан кейин ўзи ёқиб юбормаса, бу юмушни зиммамизга оламиз.

— Ҳм... тушунарли, — Монтэгнинг томоғи қуриб қолди.

— Мана гаплашиб ҳам олдик, Монтэг. Балким, бугун кечроқ тунги навбатчиликка чиқарсиз? Ҳали кўришармиз?

— Қайдам, — жавоб берди Монтэг.

— Нечун? — Битти ажабланиб сўради.

Монтэг кўзларини чирт юмди.

— Балким бориб қоларман. Кейинроқ.

— Таассуф, бугун ишга чиқолмасангиз, — деди Битти ўйга ботиб трубкасини чўнтагига соларкан.

«Энди ҳеч қачон бормаيمان» — кўнглидан ўтказди Монтэг.

— Тезроқ соғайиб кетинг, шифосини берсин, — деди Битти ва қайрилиб, очиқ эшикдан чиқиб кетди.

Монтэг деразадан, Битти сариқ шиналари ярақлаб турган кўмирдай қора қўнғиз автомобиллида жўнаб кетганини кўрди.

Деразадан кўча ва олд томони ясси уйлар шундоққина кўриниб турарди. Бир куни улар ҳақида Кларисса нима деган эди? Ҳа, эсладим. «Энди уйлар зинапоясиз қурилади. Амақим илгари уйлар зинапояли бўларди дейдилар. Кечкурунлари одамлар зинапояларга чиқиб бир-

бирлари билан гаплашиб, хоҳлашмаса тебратма стулда ўз хаёллари билан бўлиб ўтиришаркан. Архитекторлар зинапояларни йўқ қилдиришибди, чунки улар бинонинг кўринишини бузармиш. Амакимнинг айтишларича, бу бир баҳона эмиш, ҳақиқатда эса одамлар ана шундай зинапояларда ўтириб, тебратма стулларда дам олиб суҳбатлашишларига йўл қўйиб бўлмас экан. Одамлар сергаплик қилиб, ўйлашга ҳам вақтлари қоларкан. Бундай вақт ўтказиш зарарли эмиш. Шунинг учун зинапояларни ҳам, боғларни ҳам йўқотишга қарор қилишибди. Ўтириб, ҳордиқ чиқарадиган боғ-роғлар ҳам ҳозир қолмаган. Ҳозирги мебелларга бир қаранг! Тебратма кресло йўқолиб кетди. Унинг қулайлиги ҳам зарарлимиш. Одамлар кўпроқ ҳаракат қилиши керак экан. Амаким айтадиларки... амаким айтадиларки...» Клариссининг овози бошқа эшитилмай қолди.

Монтэг деразадан ўтирилиб хотинига қаради. У меҳмонхонада ўтириб олиб диктор билан гаплашарди. Ўз навбатида диктор хотинига мурожаат қиларди... «Миссис Монтэг» деб алланималарни жаврарди у. Уларга юз долларга тушган махсус асбоб зарур дақиқада автоматик тарзда хотинининг номини тилга оларди. Диктор ўз аудиториясига мурожаат этиб пауза қиларди, ҳар бир хонадонда шу дақиқада асбоб хонадон соҳибларининг номини тилга олар, бошқа махсус мослама эса шунга мослаб телевизион экранда дикторнинг лаблари ва юз мушакларининг ҳаракатини ўзгартирар эди. Диктор хонадоннинг яқин дўсти ва яхши танишига айланган эди...

«Миссис Монтэг, энди бу томонга қаранг»

Милдред кулоқ солмаётгани аниқ кўришиб турса ҳам бошини ён томонга бурди.

— Бугун ишга бормасам ҳам бўлади, демак эртага ҳам, бутунлай бормасам ҳам бўлади, — деди Монтэг.

— Бугун борсанг керак? — қақшади Милдред.

— Ҳали бундай қарорга келмадим. Ё тавба, дилимда битта даҳшатли истак — ҳамма нарсани синдириб, вайрон қилгим келяпти.

— Автомобилни олиб, йўлга чиқ. Тоza ҳаво олиб кел.

— Йўқ, раҳмат.

— Машинанинг калити столча устида. Ишим юришмай кайфиятим бузилиб турган пайтларда машинага ўтираману, бошим оққан томонга елдай учириб кетаман. Тезликни соатига тўқсон беш милга чиқарсанг бирам енгил тортасанки. Баъзан туни билан сайр қилиб, тонгга яқин қайтаман уйга, сен донг қотиб ухлайсан. Шаҳар ташқарисида роҳат қиласан. Баъзан филдирагингга куёнми, итми келиб урилади. Отлана қол.

— Йўқ, бугун эмас. Бугунги ҳиссиётим тарқалиб, унут бўлишини истамайман. Ё алҳазар, ичимда нимадир портлаётганга ўхшайди. Ўзим ҳам тушунолмай қолдим. Шундай иқболи нигун, қаҳрим қайнаганки, сабабини билолмайман. Назаримда хўппайиб, шишиб кетаётганга ўхшайман, тарс ёрилай деяпман. Ичимга ҳаддан ташқари кўп нарсани солиб юрганга ўхшайман... Лекин нимани, бу ёғи менга қоронғу. Китоблар ўқишга тушиб кетаман, шекилли.

— Сени қамаб қўйишади-ку, — Милдред унга гўё уларни шиша девор ажратиб тургандек назар ташлади.

Монтэг калаванинг учини йўқотиб қўйгандек хонада у ёқдан-бу ёққа юрабошлади.

— Қўлидан келганини қилсин. Битта яримтасини майиб қилиб қўймасимдан мени қамаб қўйишгани ҳам тузукроқдир. Биттининг гапларини эшитдингми? Ҳамма нарсага унинг жавоби тайёр. У доим

хақ. Бахтли бўлиш жуда муҳим. Хурсандлик бўлса бўлгани. Уни эшитиб турдим, ўзимга ўзим: йўқ, мен бахтсизман, ўн карра бахтсизман, деб такрорладим.

— Мен бўлсам бахтлиман, — оғзининг таноби қочди Милдреднинг, — бу билан жуда фахрланаман!

— Мен нимадир қилишим керак. Нималигини билмайману арзийдиган муҳим иш қилишим керак.

— Сафсата гапларинг жонимга тегди, — ғўдиллади Милдред ва яна диктор томонга ўгирилиб олди.

Монтэг девордаги ҳамма нарсани тартибга солувчи асбобга қўлини теккизган эди дикторнинг овози ўчди.

— Милли? — гапини бошлаб тўхтаб қолди Монтэг. — Бу уй фақат меники эмас, сеники ҳам. Виждонли бўлиш учун сендан бир нарсани сир тутмаслигим керак. Буни аллақачон айтиш керак эди-ку, бироқ ўзимга ўзим иқрор бўлишдан ҳам қўрқардим. Бир йил давомида яшириб келаётган нарсамни бугун сенга кўрсатаман. Бир йил яширинча битта-биттадан йиққанман. Нега шундай қилганимни тушунтириб беролмайман, сенга эса лом-мим деб айтмаганман...

У тик суянчиқли стулни олди-да, шошмасдан даҳлизга олиб бориб кираверишдаги эшик ёнидаги девор ёнига қўйди ва устига чикди. Бир дақиқача шоҳсупадаги ҳайкал каби қимирламай турди, Милдред эса ёнида бошидан-оёғига разм солиб кутиб турарди. Сўнгра девордаги вентиляция тўрини бир ёнга суриб, вентиляция қувурига қўлини елкасига суқиб, тимирскилаб яна бир тўрни сурди-да, китобни олди. Унга қараб ўтирмасдан полга ташлади. Қўлини яна суқиб, тагин иккита китобни чиқариб, уларни ҳам полга ташлади. Мўъжазгина, қалин, сариқ, қизил, яшил муқовали китобларни бирин-сирин чиқариб, пастга ташлайверди. Охиргисини тортиб чиқарганда Милдреднинг оёқлари остида йигирмага яқин китоб уйилиб ётарди.

— Мени кечир, ўйламасдан қилдим бу ишни. Бу ишда икковимиз ҳам бирдай хатога йўл қўйганга ўхшаймиз.

Милдред кутилмаганда пол орасидан отилиб чиққан бир гала сичқонларга кўзи тушгандай сапчиб кетди. Монтэг унинг ўхтин-ўхтин нафас олаётганини, қув оқарган юзини, кўзлари косасидан чиқиб кетганини ҳам кўрди. Хотини унинг номини бир неча марта такрорлаб, титраб қақшаб китобларга отилди. Биттасини ола ошхонага ахлат ёқадиган печкага қараб югурди.

Монтэг унинг қўлларидан маҳкам тутиб қолди. У бўлса чинқириб, юмдалаб, эрининг чангалидан қутулиб чиқишга уринарди.

— Эсингни йиғ, Милли! Бас қил, сендан илтимос қиламан. Сенинг ҳеч нарсдан хабаринг йўқ... Бас қиласанми, йўқми? — у хотинига шапалоқ тортиб юборди ва елкасидан тутиб силкитди.

Милдред шивирлаб яна унинг номини такрорлади-да, юм-юм йиғлай бошлади.

— Милли! Гапимга қулоқ сол. Бир сониягина, ўтинаман! Бўлар иш бўлди. Уларни ҳозироқ ёқиш мумкин эмас. Аввал уларга кўз югуртириб чиқмоқчиман, тушуняпсанми, атиги бир мартагина. Брандмейстер хақ бўлса, икковлашиб уларни ёқамиз. Онт ичаман, бирга ёқамиз. Сен менга ёрдам беришинг керак, Милли! — у хотинининг иягини кўтариб юзига тикилди. Кўзларига термулиб ундан ўз аксини ахтарди, нима қилиш керак деган саволига жавоб излади.

— Истайсанми, йўқми, боши берк кўчага кириб қолганимиз аниқ. Шунча йиллардан бери сендан ҳеч нарсани илтимос қилиб сўрамаган эдим. Энди йўқ дема, сендан сўраяпман. Сену мана бу ҳақдорларинг,

туңлари автомобилда бемаъни сайр қилишларинг, мен ва менинг ишим қаердан пайдо бўлди, ниҳоят буларнинг тагига етиб тушуниб олишимиз керак. Биз тубсиз жарликка қараб кетаяймиз, Милли! Мен буни истамайман. Биламан, бизга осон бўлмайди, биз ҳали нимадан бошлашимизни ҳам билмаймиз, аммо буларнинг ҳаммасини ўйлаб тушуниб етишга, амаллаб англаб олишга, бир-биримизга ёрдам беришга уриниб кўрамиз. Мен сенинг ёрдамингга шундай муҳтожманки, Милли, буни сенга тушунтириб беролмайман! Агар мени заррача бўлса-да севсанг, бир-икки кунгина сабр қиласан. Сендан фақат шуни сўрайман, холос. Қасам ичиб айтаман, нари борса икки кун! Улардан бирон-бир эътиборга лойиқ фойдали нарса, қайтар дунёда тафаккур заррасини топсак, бошқаларга ҳам етказган бўлармидик.

Милдред бошқа қаршилик кўрсатмай, эрининг бағридан чиқди. Ҳолдан тойган ҳолда деворга суяниб, полга сирғалиб тушди. Ундан садо чиқмас, сочилиб ётган китобларга қараб ўтирарди. Оёғи улардан бирига тегиб кетган эди, дарҳол тортиб олди.

— Кеча бир хотин... Милли, сен у ерда бўлмагансан, уни бир кўрганингда эди. Кларисса... Сен у билан ҳеч қачон гаплашмагансан. Мен гаплашганман. Биттига ўхшаган одамлар ундан ҳайиқишади. Ҳайронман, Клариссадан ва унга ўхшаш одамлардан нега кўрқишар экан? Кеча навбатчилик пайтида уни станциядаги ўт ўчирувчилар билан таққослай бошладим ва бирдан ҳамкасбларим ва ўзимдан нафратланишимни фаҳмлаб қолдим. Эҳтимол, ўт ўчирувчиларнинг ўзини ёндириб юбориш оқилона иш бўлмасмикан деган хаёлларга бордим.

— Тсс...

Кираверишдаги эшикка ўрнатилган карнайдан паст овоз эшитилди: «Миссис Монтэг, Миссис Монтэг, сизларни йўқлашяпти, сизларни йўқлашяпти».

Жим-житлик.

Улар саросимага тушиб кўча эшикка, полда ёйилиб ётган китобларга қарашди.

— Битти! — пивирлади Милдред.

— Унга ўхшамайди.

— У қайтиб келган.

Яна рупордан майин овоз эшитилди: «...сизларни йўқлашяпти»

— Эшикни очмаслик керак.

Монтэг деворга суяниб, оҳиста чўққайиб ўтирди-да, паришон-хотир, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай гоҳ униси, гоҳ бунисини кўлига олиб китобларни йиғиштира бошлади. У дағ-дағ титрар, бутун фикру зикри китобларни яна вентилятор ичига яшириш эди. Брандмейстер Битти билан яна учрашишга дош беролмаслигини ҳам биларди. У оёқларини ёзиб полга ўтириб олди. Шу заҳоти, эшикдаги рупорнинг овози яна қатъийроқ эшитилди. Монтэг пол устидан кичик бир жилдни олди.

— Нимадан бошласак экан? — у китобни ўртасидан очди-да, кўз югуртирди. — Менимча, бошидан бошлаганимиз маъкул.

— У ҳозир кириб келади-да, бизни китоблар билан қўшиб ёндириб юборади, — деди Милдред.

Эшикдаги рупорнинг овози ниҳоят ўчди. Сукунат. Монтэг эшик орқасида кимдир турганини сизди. Кимдир турар, кутар, қулоқ тутарди. Кейин оёқ овози эшитилди. Қадам овози йўлқадан, чимзордан ўтиб тобора узоқлашарди...

— Кўрайлик-чи, бу ерда нима деб ёзилган экан, — деди Монтэг.

У буни дудуқланиб қаттиқ уятдан ночор аҳволга тушиб қолгандек бир алпозда гапирди. Таталаб гоҳ у, гоҳ бу еридан ўқиб, ўнлаб саҳифаларга кўз югуртириб чиққач, қуйидаги сатрларга келиб тўхтади:

«Бутун шу давр ичида камида ўн бир минг одам шу хумни учли томонидан чиқиш кераклиги ҳақидаги амрга итоат этмаслик учунгина ўлим жазосини танлаганликлари аниқланган».

Милдред рўпарада ўтирарди.

— Бунинг маъноси нима? Бунда ҳеч қандай мазмун йўқ-ку! Брандмейстер ҳақ экан!

— Шошмай тур, — жавоб берди Монтэг, — бошидан бошлаймиз.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЭЛАК ВА ҚУМ

Улар уззукун китоб ўқишди. Совуқ ноябр ёмғири жимгина уйнинг томига тарақлатиб ёғиб турди. Меҳмонхона бўм-бўш, ютаман дер, шунинг учун даҳлизда ўтириб ўқишарди. Меҳмонхонанинг зим-зиё деворларида пистон қоғозлар жилваланмас, мушақлар чарақ-ламас, зар уқали кўйлак кийган хотинлар ҳам кўринмас, қора бахмал костюм кийган эркаклар кумуш цилиндрлар ичидан юз фунтлик¹ куёнларни чиқариб кўрсатишмас эди. Унда ҳаёт нишонаси кўрин-масди. Милдред нафасини ичига ютиб сукут сақлаётган деворларга қараб-қараб қўяр, Монтэг бўлса гоҳ хона ичида безовталаниб қадам ташлар, гоҳ чўққайиб ўтирар, биронта саҳифани бир неча марта овоз чиқариб ўқирди.

— «Дўстлик айнан қайси дақиқада туғилишини айтиб бериш қийин. Идишга томчилатиб сув қуйганингизда, сўнгги, битта томчидан идиш тўлиб-тошиб, четларидан оқиб тушади, дўстликда ҳам худди шундай яхши фазилат, эзгу ишларнинг биттаси қалбингда чуқур из қолдиради».

Монтэг ёмғирнинг шовқинига қулоқ солиб ўтирарди.

— Бизга қўшни бўлиб яшаган қиз шундайларданмиди, а? Уни тушунишга шундай ҳаракат қилардим.

— У дунёдан кўз юмиб кетган. Барака топгур битта-яримта тирикдан гаплашайлик.

Монтэг хотинига қайрилиб ҳам қарамай, аъзой бадани титраб, ошхонага чиқди. Дераза ойналарига келиб урилаётган ёмғирга қараб у ерда узоқ туриб қолди. Ёмғир тингач, ғира-шира даҳлизга қайтиб, қўлига янги китобни олди.

— «Бизнинг севган мавзуимиз: Ўзим ҳақимда». — Кўзларини қисиб деворга қаради у. — «Бизнинг севган мавзуимиз: Ўзим ҳақимда».

— Мана буниси менга тушунарли, — жавради Милдред.

— Аммо Кларисса учун бу мутлақо севимли мавзу эмасди. У бошқаларнинг мен ҳақимда гапиришини яхши кўрарди. Жуда кўп йиллар давомида мен учратган кишилар орасида биринчи бўлиб менга чиндан ёққан эди. Эсимда қолган ҳамманинг орасида фақат угина гўё менинг ҳам қадрим бордек кўзларимга тик қараган эди.

У ҳозиргина ўқиган китобларини полдан олиб бағрига босди.

— Буни ёзган одамлар кўп йиллар илгари ўлиб кетишган, аммо шуни яхши биламанки, бу ерда уларнинг ҳамма ёзганлари у ёки бу тарзда Кларисса билан боғлиқ.

Ташқарида, ёмғирда, нимадир аста эшикни тирнарди.

¹ Ф у н т — 1 қадок, 409,5 г.га тенг оғирлик ўлчови.

Монтэг нафасини ичига ютди, Милдред қичқириб деворга ёпишди.

— Эшикнинг орқасида кимдир бор... Рупор нега индамайди?...

— Уни узиб қўйганман.

Эшик ортида паст пишқирган, электр буғининг енгил вишиллаган товуши эшитилди.

— Бу оддий ит-ку! Кўрқиб ўтирганимизни қара! — хохолаб кулди Милдред. — Ҳайдаб юборайми?

— Упкангни бос! Жойингда ўтир!

Яна жим-житлик чўкди. Ташқарида шивиллаб ёмғир ёғиб турибди. Қулф солинган эшик тагидан эса ҳаворанг электр симларининг сезилар-сезилмас ҳиди келиб турибди.

— Давом эттирамиз, — хотиржам гапирди Монтэг.

Милдред оёғи билан китобни итқитди.

— Китоблар одамларга ўхшамайди. Сен ўқияпсану мен атрофга қараб ҳеч кимни кўраётганим йўқ!

Монтэг меҳмонхона деворларига нигоҳ ташлади: улар океан суви каби жим ва нурсиз кўринса-да, электрон куёшга уланиши билан мавж уриб ишга тушиб кетарди.

— «Қариндошлар» бўлса жонли одамлар. Улар менга ниманидир гапиришади, мен кулсам улар ҳам кулишади. Рангларини айтмай-санми?

— Ҳа, ҳа. Буни биламан.

— Борди-ю, брендмейстер Битти бу китоблардан хабар топсачи?.. У хаёлга чўмди, кейин ўз овозидан кўрқиб ўзи кетди, — бу ерга келиб уйимизни, «қариндошлар»ни, ҳаммасини ёқиб юбориши мумкин! Оҳ, қандай даҳшат бу! Буларга ахир қанча пулимиз куйган. Нима учун мен китоб ўқишим керак? Нега?

— Нима учун? Нега? — қичқирди Монтэг. — Кеча тунда бир илонни кўрдим. Дунёда ундан жирканчли нарса бўлмаса керак! У — жонсиз, шу билан бирга тирик, кўзи очигу сўқир эди. Уни бир кўрасанми? У тез ёрдам касалхонасида, у ерда ичингдан қандай маразни сўриб олгани батафсил ёзилган. Балки бориб ёзувларини ўқиб чиқарсан? Фақат «Гай Монтэг»ми, «Кўрқув»ми, «Уруш»ми — қайси руқн остидан қидиришни айтолмайман. Эҳтимол, кеча ёниб кулга айланган уйни бориб кўрасан? Уйи билан ўзини қўшиб ёқиб юборган ўша аёлнинг суяқларини кул орасидан кавлаб топарсан? Кларисса Маклеллан-чи, уни қаердан ахтариш мумкин? Уликхонаданми? Кулоқ сал!

Уй тепасидан бомбардимончи самолётлар кўзга кўринмас вентилятордай осмону фалакда айланиб гумбурлаганча, борлиқни ларзага солиб ўтиб кетди.

— Эҳ, худойим! — қичқирди Монтэг. — Ҳар соатда бошимиз узра увиллашади! Ҳаётимизнинг ҳар дақиқаси шу шовқин билан тўлдирилган! Нега бу ҳақда ҳеч ким гапирмайди? 1960 йилдан кейин биз икки марта атом урушини бошлаб, ғолиб чиқдик. Биз бу ерда ўйин-кулги билан овора бўлиб, бошқа дунё ҳақида ўйлашни ҳам буткул унутдик. Бутун бошқа дунё қашшоқ ва биз унга парвосиз эканлигимиздан бу қадар бой эмасмиканми? Бутун дунёда одамлар очликдан қийналишини эшитган эдим. Биз эса тўқмиз! Бутун дунё оғир меҳнат билан бандлигини эшитувдим. Биз бўлсак ўйин-кулгидан бўшамаймиз. Худди шунинг учун биздан нафратланишмасмикан? Бир пайтлари ҳамма биздан нафратланади деб эшитувдим. Нима учун? Нега? Сен биласанми?... менинг ақлим етмайди. Балким мана бу китоблар кўзимизни очар. Балким улар даҳшатли хатоларни такрорламасликдан бизни огоҳлантирар! Меҳмонхонангдаги овсар

ойимчалар бирон марта бу ҳақда гапирганларини эслолмайман. Милли, нега тушунмайсан? Агар ҳар куни оз-оздан, бир соатми, икки соатдан ўқисак, балки...

Телефон жиринглади. Милдред трубкани илдам кўтарди.

— Эрни, бормисан? — у қаҳ-қаҳлаб кулди, — Ҳа, Оқ масхарабоз! Бугун кечки программада!

Монтэг ошхонага чиқиб, китобни столга улоқтирди. «Монтэг, — деди у ўзига-ўзи, — сен ростданам эсингни еб кўйганга ўхшайсан. Лекин нима қилиш керак? Китоблар ҳақида станцияга хабар қилайми? Уларни унутайми?» Милдреднинг кулгисини эшитмаслик учун яна китобни очди.

«Бечора Милли, — ўйларди у, — бечора Монтэг, ахир сен ҳам уларда ҳеч нарсани тушунолмаёяпсан-ку. Кимдан ёрдам сўраш мумкин, шунча вақт зос кетганда ўқитувчини қаердан топса бўлади?»

Чекинмаслик керак. У кўзларини юмди. Ҳа-да, албатта. У яна бурноғи йили бориб қолган шаҳар истироҳат боғи ҳақида ўйлаётганини англаб етди. Кейинги пайтларда буни тез-тез эслаб турарди. Мана ҳозир ҳам ўша кунги воқеа хотирасида равшан қалқиб эсига тушди: ям-яшил сўлим боғ, ўриндикда қора костюмли мўйсафид ўтирарди, у Монтэгга кўзи тушиши билан ниманидир шоша-пиша пальтосининг чўнтагига яширди.

Ўрнидан сакраб туриб, жуфтакни ростламоқчи бўлди. Монтэг унга етиб олди.

— Тўхтанг, қаёққа шошиляпсиз?

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ, — деди мўйсафид дағ-дағ титраб.

— Мен ҳам сизни айбдорсиз-деятганим йўқ, — жавоб берди Монтэг.

Улар бирмунча вақт дарахт баргларининг майин яшил шуъласида жимгина ўтиришди. Кейин Монтэг об-ҳаводан гап очди, мўйсафид паст, титроқ овозда суҳбатга қўшилди. Бу жуда ғалати, жуда тинч, бамайлихотир суҳбат эди. Қария ўзининг собиқ инглиз тили профессори эканлигини айтди. У, қирқ йил аввал ўқувчиларнинг камайиб кетиши ва моддий ёрдам берилмай қўйилгани важдан сўнги нафис ижодиёт коллежи ёпилиб, ишсиз қолган экан. Унинг исми Фабер экан.

Аввал Монтэгдан чўчиб турган мўйсафид эди дадилланиб, очила бошлади: осмон, дарахтлар, боғдаги майсазор ўтлоқларга қараб паст ва равон овозда гапира кетди. Чамаси бир соатча гаплашиб ўтиришгандан кейин отахоҳ ниманидир ёддан ўқиб берди. Монтэгнинг фаҳмича, бу шеър эди. Кейин дадилланиб яна ниманидир ўқиди, бу ҳам шеър эди. Фабер қўлини пальтосининг чап чўнтагига босиб сўзларни чертиб-чертиб, мулойим, таъсирли қилиб айтарди. Монтэг хоҳласа қўлини узатиб чолнинг чўнтагидан шеърини китобчани топиб олишини биларди. Лекин у бундай қилмади. Унинг қўллари мадорсиз ва кераксиздай тиззалари устида осилиб қолган эди.

— Мен нарсаларнинг ўзи ҳақида гапираётганим йўқ, сэр, — деди Фабер, — уларнинг аҳамияти ҳақида гапираяпман. Шу ерда ўтириб-манми, демак, яшаяпман.

Ушанда бўлиб ўтган воқеанинг бор-йўғи шу. Бир соатлик суҳбат, шеърлару мана шу сўзлар. Кейин Фабер сал қалтироқ қўллари билан бир парча қоғозга ўз турар жойини ёзиб берган эди. Шу дақиқаларгача икковлари ҳам Монтэгнинг ўт ўчирувчи эканлигини эсламасликка ҳаракат қилган эдилар.

— Сизнинг картотекангиз учун, — деганди қария, — мендан жаҳлингиз чиқса керак.

— Нега сизга жаҳл қиларканман? — ҳайрон бўлган эди Монтэг.

Даҳлиз томондан Милдреднинг қаттиқ кулаётгани эшитилиб турарди. Монтэг ётоқхонадаги деворга жойлаштирилган шкафни очиб «Навбатдаги текширишлар» деб ёзиб қўйилган қутидан варақаларни олиб қарай бошлади. Фабернинг варақаси ҳам шу ерда эди. Монтэг ўшанда унинг сирини очмаган, манзилини ҳам йўқотиб юбормаган эди.

У телефон рақамини терди. Симнинг нариги учидан сигнал Фабернинг номини бир неча марта такрорлагач, ниҳоят профессорнинг пагт овози эшитили. Монтэг ўзини танитди. Анчагача жавоб бўлмади, кейин овоз эшитилди:

— Эшитаман, мистер Монтэг.

— Профессор Фабер, жуда зарур масала буйича сизга қўнғироқ қилияман. Билмайсизми, мамлакатимизда, Таврот китобидан қанча нусха қолган?

— Нима ҳақида гапираётганингизни тушунолмаёяман.

— Бизда Тавротдан бирон нусха қолганми-йўқми, шуни билмоқчийдим.

— Бу қандайдир тузоқ бўлса керак! Мен ҳар кимса билан телефонда гаплаша олмайман.

— Шекспир, Платон асарларидан неча донадан қолган?

— Бир дона ҳам қолмаган! Буни мендан яхшироқ биласиз. Бир дона ҳам!

Фабер гўшакни осиб қўйди.

Монтэг ҳам гўшакни жойига қўйди. Бир дона ҳам қолмабди. Монтэг буни илгари ҳам ўт ўчириш станциясидаги рўйхат буйича биларди. Лекин негадир буни Фабернинг ўзидан эшитишни хоҳларди.

Олдинги уйда Милдред юзлари қизариб, уни шодон қаршилади.

— Бугун хонимлар бизникига меҳмонга келадиган бўлишди.

Монтэг унга китоб кўрсатди.

— Мана бу Кўҳна ва Янги китоб, биласанми Милдред?...

— Фақат яна бошидан бошлама, илтимос...

— Бу балки дунёнинг биз томонда сақлаб қолинган нусхасидир.

— Уни шу бугуноқ қайтаришинг керакми? Брандмейстер Битти бу китоблар ҳақида билса керак?

— Қайси китобни олиб келганимни билиши даргумон. Бошқасини топширсам ҳам бўлади. Лекин қайси бирини, Жефферсонними ё Тороними? Қайбирининг баҳоси пастроқ? Бошқа томондан эса, мен алмаштириб қўйсаму, Битти қайси китобни ўғирлаганимни билса, уйимизда бутун бир кутубхона борлигини сезиб қолади.

Милдреднинг лаблари пир-пир уча бошлади.

— Нима қилаётганингни ўйлаёсанми? Бизни хароб қиласан-ку! Сенга қайсибири қимматлироқ — менми ё Тавротми?

У яна жазаваси тутиб қичқирар, ўз иссиғидан эриб кетадиган мўмдан ясалган қўғирчоқни эслатарди.

Унинг шанғиллашлари Монтэгнинг кулоғига кирмас, у Биттининг овозини эшитарди:

«Бу ёққа ўтиринг, Монтэг. Энди қаранг, гул баргини тутгандек оҳиста битта саҳифани олиб ёқамиз. Кейин иккинчисини ёқамиз. Оловда жизгинак бўлиб, қора капалакларга ўхшаб қолади, чиройлик-а? Энди иккинчисидан учинчисини, кейин занжирга ўхшаб саҳифама-саҳифа, бобма-боб сўзларга жо қилинган ҳамма аҳмоқликлар, ҳамма ёлгон ваъдалар, эски фикрлар, чирик фалсафани аямай ёқаверинг!»

Унинг рўпарасида пешонасини тер босган Битти ўтирар, атрофини эса олов қуюнида куйиб битган қора капалаклар жасади тўлдирган эди.

Милдред кутилмаганда қандай бақирган бўлса, шундай тинчиди-қолди. Монтэг унга эътибор бермади.

— Кечгача фақат бир иш қилиш мумкин, — деди у, — ундан нусха кўчириш лозим, кейин китобни Биттига қайтаришга мажбурман.

— Оқ масхарабознинг дастури бошланиб, меҳмонлар келгунча уйга қайтасанми? — орқадан қичқирди Милдред.

Монтэг остонада тўхтаб ўтирилди.

— Милли!

Жимлик.

— Ҳа, нима дейсан?

— Милли, Оқ масхарабоз сени севадимми?

Жавоб бўлмади.

— Милли, — у қуруқ лабларини ялади, — «қариндош»ларинг сени севишадими? Бутун жон-жаҳони билан севишадими?

У, хотини меровланиб, кўзларини учуриб орқасидан қараб турганини сизди.

— Нега бунақа бемаъни саволлар берасан?

Монтэг шу топда йиғлагиси келар, аммо лабларини маҳкам сиқиб олган ва кўзига ёш-келмас эди.

— Агар эшик орқасида итни кўрсанг, менинг ҳисобимдан ҳам яхшилаб тепкила.

У остонада кулоқ солиб иккиланиб турди-да, кейин эшикни очиб чиқиб кетди.

Ёмғир ҳам тинди, бегубор осмонда қуёш уфққа бош қўйди. Уй яқинида ҳеч зоғ кўринмас, кўча ва майсазорлар ҳувиллаб ётарди. Монтэг енгил тортиб соф ҳаводан тўйиб нафас олди. Кейин эшикни қарсиллатиб ёпди.

Монтэг метрода борарди.

«Ҳеч нарсани сезмайдиган бўлиб қолгандайман, — ўйларди у, — қачондан бошланди бу? Юзим, баданим қачондан бошлаб сезмай қўйди? Ўша кечаси, қоронғида худди кўмиб қўйилган минадек ҳап-дорили флаконга қоқилиб кетганимда бошланганмикан?»

Ўтиб кетади. Бирданига ўтиб кетмас, вақт керак бўлар. Ундан қутулиш учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини қиламан. Фабер ҳам менга кўмаклашади. Кимдир илгариги юзим, қўлларимни ўзимга қайтаради, улар яна ўз ҳолига келади. Ҳозир ҳатто кулгидан, олдий кулгидан ҳам маҳрумман. Усиз ўзимни танимай қоламан».

Ойнадан туннелнинг деворлари кўзга ташланар — сарғиш кошинлар ва зим-зиё қоронғилик, кошинлар ва қоронғилик, аллақандай рақамлар, яна қоронғилик кўринарди, ҳаммаси ёнидан липиллаб ўтар, ҳаммаси қандайдир якунга айланаётгандай бўларди.

Қачондир, ҳали болалигида бир куни денгиз бўйида, иссиқ ёз кунида сариқ кум тепасида ўтирарди. Ҳадеб элакни кум билан тўлдиришга уннарди. Амакиваччаси кўпол ҳазиллашиб: «Элакни кумга тўлдирсанг, ўн цент оласан», деб айтган эди. Элакни қанча тез тўлдирмасин, қизиб ётган қуруқ кум шунча тезлик билан шовуллаб элакдан тўкилиб кетарди. Охири қўллари толди. Кум олов каби куйдирар, элак эса тўлмасди. Дим июл кунида қирғоқда хомуш ўтирар, хўрлиги келиб кўз ёшлари думалаб тушарди.

Пневматик поезд уни силкитиб, тебратиб бўм-бўш ер ости йўлагидан елдириб кетаётган шу дақиқаларда шафқатсиз элак воқеасини эслади ва кўзларини қуйи қаратиб, бехосдан очиб қўйилган Тавротни қўлларидан ушлаб турганини кўриб қолди. Вагонда одамлар бўлишига қарамай, ҳеч кимдан ҳайиқмай қўлида китоб ушлаб турарди.

Фавкулодда миясига бир фикр келиб урилди: ҳаммасини тез ва кетма-кет ўқийверса, оз бўлса ҳам элакда кум илиниб қолар. У ўқишга киришган эди, сўзлар сочилиб кетаётганга ўхшайверди. Бир неча соатдан кейин Битгини кўради ва унга китобни топширади. Шунинг учун биронта ҳам жумлани ўтказиб юбормаслиги, ҳар бир сатрни эслаб қолиши керак. «Мен, Монтэг, буни бажаришим керак, албатта бажаришим керак!»

У титраб, китобни маҳкам қучоқлаб олди. Вагонда радиорупорлар ўқиради:

— Денгэм тиш пастаси!...

“Овозинг ўчсин, — хаёлидан ўтказди Монтэг. — «Нилуфар гулларга, уларнинг очилишига қаранг...”

— Денгэм тиш пастаси!

“Улар меҳнат қилмасалар ҳам...”

— Тиш пастаси...

«Нилуфар гулларга қаранг...» овозинг ўчсин, жағингни ўчир!

— Тиш пастаси!...

— Бас қилинг, бас, бас!... — бу илтижо, ёрдам ҳақидаги илтимос Монтэгнинг кўкрагидан шундай куч билан отилиб чиқдики, ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Гала-говур вагондаги йўловчилар девонасифат, бақиритдан юзлари қизариб кетган, лаблари кўкариб учиб турган, қўлларига китобни сиқимлаб олган кишидан кўрқиб кетиб юзларини ўтирдилар. Бир дақиқа олдин хотиржам ўтириб оёғи билан рупордан келаётган қичқириқлар остида Денгэм, Денгэм, тиш пастаси, Денгэм, Денгэм, тиш эликсири — бир икки, бир икки, бир икки уч, бир икки, бир икки уч деб чертиб мақомга солаётган: ҳозиргина беихтиёр ўзига «Паста, паста, тиш пастаси, паста, паста, тиш пастаси...» деб гўнгилаб ўтирганларнинг ҳаммаси унга қўрқатипа кўзларининг қири билан қараб қўйишарди.

Рупорлар Монтэгдан қасд олмоқчи бўлгандек қалдираган металл-тунука, мис, кумуш, жезнинг жаранг-журунгини эслатувчи зил-замбилдай мусиқани унга ёғдирди. Одамлар ноилож эдилар: кулоқлари битиб, бўйсунишга мажбур, қочиб, барибир қутила олмас ҳам эдилар: ҳайбатли пневматик поезд ер остидаги чуқур туннелда учиб борарди.

— Даладаги нилуфарлар...

— Денгэм!

— Нилуфарлар!... Нилуфарлар!...

Одамлар ажабланиб унга қарашарди.

— Кондукторни чақиринглар.

— Бир киши жинни бўлиб қолди.

— Нолл Вью станцияси!

Поезд чийиллаб ҳаво чиқарди-да, тўхтади.

— Нолл Вью! — баланд овозда.

— Денгэм, — шивирлаган овозда.

Монтэгнинг лаблари пичирлар эди:

— Нилуфарлар...

Давоми бор